

**ЛЕВ
ТОЛСТОЙ**

**УРУШ
ВА
ТИНЧЛИК**

ТОШКЕНТ — 1980 Гафур Гулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти

ТҮРТИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

Петербургнинг энг юқори доираларида, турли гуруҳлар — Румянцев, французлар, Мария Фёдоровна, шаҳзода валиаҳд ва бошқаларнинг гуруҳлари орасида илгаригидан кўра қизғинроқ кураш давом этмоқда эди, саройдаги бекорчи текинхўрларнинг ғала-ғовурлари одатдагидек бу кураш овозини босиб кетарди. Лекин фақат ҳаётнинг ҳулёси, куланкаси ташвишида қолган осуда ва ҳашаматли Петербург ҳаёти бояги-боягича давом этмоқда эди: мана шунинг учун ҳам рус халқи бошига тушган оғир кулфат ва хавф-хатарни бу ҳаётнинг жараёнига қараб англаш анча-мунча қийин эди. Ўша-ўша дабдабали маросимлар, ўша бал-базмлар, ўша француз театри, ўша сарой манфаатлари, ўша хизмат ва турмуш ташвишлари, ўша фитнес-фасодлар. Фақат энг юқори доираларга мансуб шахсларгина ҳозирги вазиятнинг оғирлигини тушунишга зўр бериб уринар эдилар. Иккала маликанинг шундай қалтис вазиятда бир-бирига қарама-қарши иш тутгани ҳақида шивирлашиб гаплашишарди. Ўз ҳимоятидаги хайрия ва тарбия ўчоқлари учун жон куйдираётган малика Мария Фёдоровна ҳамма муассасаларни Қозонга кўчиртириш ҳақида буйруқ берган ва уларга қарашли юклар аллақачон араваларга ортиш учун тахт қилиб қўйилган эди. Малика Елизавета Алексеевна эса, амри фармонига ҳозир турган кишиларга ўзига хос рус ватанпарварлиги билан жавоб бериб, давлат маҳкамалари ҳақида ҳеч қандай буйруқ беролмаслигини, бу масала подшогагина тааллуқли экани, шахсан ўзига келганда эса Петербургдан ҳамма кетиб бўлгандан кейингина жўнашини билдирди.

26 августда, худди Бородино жанги кўни Анна Павловнанинг уйида кечки суҳбат қўрдилар, суҳбаг асносида епископ ҳазратларининг авлиё Сергей суратини подшога

юбора туриб ёзган мактубини ўқимоқчи эдилар. Ушбу мактубни ватанпарварлик ва диний фасоҳат намунаси деб ҳисоблашарди. Уни фасоҳат ва балоғат билан ўқишда ном чиқарган князь Василийнинг ўзи ўқиши лозим эди. Князь Василий маликанинг ҳузурида ҳам мактублар ўқиб юргувчи эди. Ўқиш санъати баланд товуш билан, маъносидан қатъи назар, сўзларни гоҳ чўзиб, гоҳ қироат қилиб хониш этишдан иборат эдики, бунда тамоман тасо-дифий равишда бир сўз чўзиб талаффуз қилинса, бошқа бир сўз мингиллаб талаффуз этиларди. Анна Павловна-нинг уйида бўладиган ҳамма кечки ўтиришлар сингари бу ўқишнинг ҳам сиёсий аҳамияти бор эди. Бу кечада бир неча мухтарам зотлар ҳозир бўлиши, француз театрига бориб томоша кўрганликлари учун уларни мулзам қилиниши ва уларда ватанпарварлик кайфиятини туғдириш лозим эди. Анчагина одам йиғилган, аммо келиши лозим бўлганларнинг ҳаммаси ҳали меҳмонхонада йўқлигини кўриб, Анна Павловна ўқишни бошлатмасдан, у ёқ-бу ёқдан гапириб ўтирарди.

Петербургда шу кундаги янгилик графиня Безухованинг хасгалиги эди. Бир неча кун муқаддам графинянинг беҳосдан тоби қочиб, ўзи суҳбатнинг гули бўлган бир неча ўтиришга боролмай қолган ва миш-мишларга қараганда, ҳозир ҳеч кимни қабул қилмай, ҳамиша ўзини муолажа қилиб юрган петербурглик машҳур докторлар ўрнига аллақандай бир итальян докторга ишонган ва ўша доктор уни фавқулодда янги бир усул билан муолажа қилаётган экан.

Гузэл графиня бирдан икки эрга тегишнинг ноқулайлигидан касал бўлгани ва итальян докторнинг муолажаси шу ноқулай вазиятдан уни қутқаришдан иборат эканлигини ҳамма яхши биларди; лекин Анна Павловна ҳузурида бирон кимса бу ҳақда лом-лим дейиши у ёқда турсин, балки ҳамма ўзини билмаганга соларди.

— On dit que la pauvre comtesse est très mal. Le médecin dit que c'est l'angine ectorale.

— L'angine? Oh, c'est une maladie terrible!

— On dit que les rivaux se sont reconciliés gra'ce à l'angine...¹

¹—Бояқиш графинянинг аҳволи жуда ёмон дейишади. Доктор бу кукрак ангиnasi деганимиш.

— Ангина дейсизми? О, бу жуда ёмон касал!

— Шу ангина туфайли рақиблар ярашганмиш.

Angine деган сўз зўр бир шавқ билан такрорланарди.
— *Le vieux comte est touchant à ce qu'on dit. Il a le uré comme l'enfant quand le médecin lui a dit que le cas était dangereux.*

— Oh, ce serait une erte terrible. C'est une femme ratissante.

— Vous parlez de la pauvre comtesse,— деди Анна Павловна буларнинг олдига келиб.— *J'ai envoyé savoir de ses nouvelles. On m'a dit qu'elle allait un peu mieux. Oh, sans doute, c'est la plus charmante femme du monde,*— деди Анна Павловна ўзининг баландпарвоз сўзларидан ўзи жилмайиб.— *Nous appartenons à des camps différents, mais cela ne m'empêche pas de l'estimer, comme elle le mérite. Elle est bien malheureuse*²,— деб қўйди яна Анна Павловна.

Анна Павловна шу сўзлари билаг графинянинг хасталигига оид сирни хиёл очди, деб гумон қилган ғурроқ бир ёш йигит нима учун шунча машҳур докторлар турганда графиняни бир тавламачи муолажа қиляпти, ахир у бирор зарарли дори бериб қўйиши мумкин-ку, деган гапни айтиб юборди.

— *Vous informations peuvent être meilleures que les miennes*⁴,— деди тўсатдан зарда билан Анна Павловна ғўр йигитга.— *Mais je sais de bonne source que ce médecin est un homme très savant et très habile. C'est le médecin intime de la Reine d'Espagne,*— Анна Павловна ғўр йигитни шу тарзда мулзам қилиб Билибинга мурожаат этди;

¹ — Кекса граф жуда мугаасир эмиш. Доктор графинянинг касали анча хавфли деганида, бечора чол ёш болага ўхшаб йиғлаб юборди.

— О, графинядан ажралиш буюк кулфат буларди. Шундай дилрабо аёл-а.

— Бояқиш графиняни айтяписизларми?.. Унинг соғлигидан хабар олиб келиш учун одам юборгандим. Аҳволи бир оз дуруст деб айтишибди. О, шубҳасиз, дилбарликда дунёда тенги йўқ аёл у.

² Графиня иккаламиз бошқа-бошқа гуруҳга мансубмиз, лекин бу нарса менга унинг ўз мавқеига яраша эҳтиром этишга ҳалал бермайди. У жуда бахтсиз хотин.

³ Сизнинг маълумотиингиз мен олган маълумотга қараганда аниқроқ бўлиши мумкин.

⁴ — Лекин мен энг эътиборли манбалардан биламанки, бу доктор катта олим ва жуда омилкор. У киши Испания қиролич асининг сарой ҳакими бўладилар.

Билибин бошқа бир даврада пешонасини тириштириб ва ип пот¹ айтиб ажинларини ёзиб юборишга тайёрлашаётгандай бўлиб, австралияликлар ҳақида гапириб ўтирган эди.

— Je trouve que c'est charmant², — дерди.

Билибин Петербургда le héros de Péteropol³ деб ном чиқарган Витгенштейн томонидан қўлга киргизилган Австрия байроқларини Венага қайтариб юборилганда ёзилган бир дипломатик мактуб ҳақида гапириб:

— Нима, нима дедингиз? — деб Анна Павловна Билибинга қаради ва шу билан ўзи биладиган қочириқ гапдан бошқаларни ҳам баҳраманд қилиш учун одамларнинг диққатини тортмоқчи бўлди.

Билибин ўзи ёзган дипломатик мактубда зикр этилган қуйидаги сўзларни такрорлади:

— L'empereur renvoie les diapreaux Autrichiens, diapreaux amis et égates qu'il a trouvé hors de la route⁴, — деб Билибин сўзини тамомлади ва пешонасидаги ажинини ёзиб юборди.

— Charmant, charmant,⁵ — деди князь Василий.

— C'est la route de Varsovie peut-être,⁶ — деди тўсатдан князь Ипполит баланд товуш билан. Бу билан нима демоқчи бўлганига тушунмай, ҳамма унга анграйиб қаради. Князь Ипполитнинг ўзи ҳам қувноқлик билан атрофга ҳайратомуз аланглаб турарди. Чунки айтган сўзининг маъносига ўзи ҳам тушунмаган эди. Бироқ у дипломат бўлиб юрган вақтида орттирган тажрибасига кўра баъзан шунақа, уйламай-нетмай, бирдан айтилган сўз жуда оқилона бўлиб чиқиши ва нишонга тўғри бориб тегишини яхши биларди. Шунинг учун ҳам у нима бўлса бўлар, деб оғзига келган шу гапни айтиб юборди. «Балки жуда уринли бўлиб чиқар, — уйлади князь Ипполит, — ўринсиз бўлиб чиқса ҳам ўзлари бир бало қилишар». Дарҳақиқат, ноқулай бир жимлик чўккан вақтда у бекаси ватанпарвар бўлмагани учун мулзам қилиш мақсадида кўз тикиб турган ўша зот кириб келди. Анна Пав-

¹ Қочириқ гап.

² Менимча, бу жуда ажойиб чиққан.

³ Петропол қаҳрамони.

⁴ Император Австрия байроқларининг четёқа йўлларда адашиб ўрган дўстона байроқларини топиб ўз эгасига қайтариб юбормоқда.

⁵ Ажойиб, ажойиб.

⁶ Бу Варшава йўли бўлса керак.

ловна жилмайганича бармоғи билан Ипполитга таҳдид қилиб, князь Василийни столга таклиф қилди ва унинг олдига иккита шам билан қўлёмани келтириб қўйди-да, қани бошланг, дедн. Ҳамма жим бўлди.

— Марҳаматли подшоҳ император! — жиддий оҳангда ўқишни бошлади князь Василий, сўнг ҳеч кимда бунга эътироз йўқми дегандай атрофга кўз югуртириб чиқди. Аммо ҳеч ким ҳеч нарса демади. Бирдан ўз сўзига ургу бериб ўқишда давом этди князь. — «Она севимли ўғлонларини бағрига босиб, ҳамма ёқни тутиб келаётган зулмат пардаси орасидан давлатнинг шон-шухратини кўриб, севинчдан: «Илоҳо истиқболимизга барокот бер!» деб куйлагани янглиғ «Қадимий пойтахт шаҳримиз бўлмиш Москва, янги Қуддуси шариф ўз Исосини қабул этгай» деб князь Василий охирги сўзларни йиғламсираб ўқиди.

Билибин тирноқларига диққат билан қарар, бошқалар эса, худди бизнинг гуноҳимиз нима дегандай алланечук бўлиб ўтиришарди, Анна Павловна пичирлаб дуо ўқиётган кампир сингари мактуб сўзларини нотикдан олдин айтиб турарди. «Шаккок ва беҳаё Голиаф...» — деди у пичирлаб.

Князь Василий давом этди:

— «Шаккок ва беҳаё Голиаф Франция ҳудудидан ўтиб Россия ўлкаларига ўлим даҳшатини ёғдираверсин; Россия Довудининг чуқмори бўлган дини мубинимиз қонхўр мутакаббирнинг бошини баногоҳ танидан жудо этгай. Ватанимизнинг бахт-саодати йўлида қадимдан риёзат чеккан авлиё Сергийнинг сурати сиз, император аъло ҳазратларига пешкаш қилинади. Афсуски, хасталигим; дармонсизлигим сизнинг муборак дийдорингизни кўришга монелик қилмоқда. Бутун вужудим-ла тангри таолога муножот қиламан, илоҳим худойи таоло ҳақ йўлидан бораётган бандаларига мадад берсин ва сиз аъло ҳазратнинг эзгу тилакларингизни рўёбга чиқарсин».

— Quelle force! Quel style! — деб ҳамма хонанда ва ёзувчисига таҳсинлар ўқий кетди. Бу нутқдан шавқ-завққа тўлган меҳмонлар мамлакатдаги вазият ҳақида, шу кунлари бошланиши керак бўлган жангнинг натижаси ҳақида минг хил таҳминлар қилиб, анчагача гаплашиб ўтиришди.

¹ Нақадар таъсирли! Таҳририга тасанно!

— Vous verrez,¹— деди Анна Павловна.— Эрта подшоҳимиз туғилган муборак кун, албатта, бир хушхабар келади, кўнглим шуниси сезиб турибди.

II

Дарҳақиқат, Анна Павловнанинг кўнглига келган нарсани тўғри чиқди. Эртасига, подшоҳ туғилган кун шарафига саройда бўлаётган ибодат вақтида князь Болконскийни ибодатхонадан чақириб олиб, унга князь Кутузовдан келган мактубни топширишди. Бу Кутузовнинг жанг куниси Татариново қишлоғидан юборган мактуби эди. Кутузов бунда руслар бир қадам ҳам чекинмаганини, французлар бизга нисбатан кўпроқ талафот берганини, бу мактуб жанг майдонидан шошилинич тарзда юборилаётганлиги учун энг сўнги маълумотларни тўплашга улгурмаганини ёзганди. Бу — ғалаба қозондик деган гап эди. Шу соатнинг ўзида, ибодатхонадан чиқмасданок худойи таолонинг кўрсатган марҳамати ва ғалаба шарафига шукроний ибодат қилинди.

Анна Павловнанинг каромати тўғри чиқди. Шу куниси эрталабдан бошлаб шаҳарда шод-хуррамлик кайфияти ҳукмрон бўлди, узил-кесил ғалаба қозонилганига барча ишонди, баъзилар ҳатто Наполеон асир олинганлиги, уни тахтдан туширишганлиги ва унинг ўрнига Францияда бошқа император сайланганлиги ҳақида гапириша бошлади.

Жанг майдонидан узоқ бир ерда, яна сарой муҳити шаронтида воқеаларни мукамал ва тўлалигича ақс этиши жуда қийин. Умумий воқеалар, беихтиёр бирон кичкина тасодифий ҳодиса атрофида айланиб қолади. Мана, ҳозир ҳам бутун сарой аҳлининг қувончига сабаб бўлаётган нарсани урушда бизнинг юлиб чиққанамиз эмас, кўпроқ ғалаба ҳақидаги хабар подшоҳ туғилган кунига етиб келганлиги бўлди. Бу нарсани айни муддао, мужда эди. Кутузовнинг маълумотида руслар берган талафот ҳақида ҳам ёзилган бўлиб, ҳалок бўлганлар жумласида Тучков, Багратион, Кутайсовларнинг номи зикр этилган эди. Бу кўнгилсиз хабар тўғрисидаги гап-сўзлар ҳам бу ерда, Петербург доираларида беихтиёр бир воқеа хусусида — Кутайсовнинг ўлими ҳақида кетди. Ҳамма уни танирди, подшоҳ

¹ Мана кўрасизлар?

уни яхши кўрарди, у ёш ва кўзга яқин бир одам эди. Шу кун и кишилар бир-бирлари билан учрашишларн замонқ дарҳол шу хусусда гап очишарди:

— Жуда аломат иш бўлди-да. Худди ибодат вақтида етиб келди-я, Лекин эсизгина Кутайсов! Кўп ёмон бўлибди-да!

Князь Василий каромат қилгандек гердайиб:

— Кутузов ҳақида мен сизларга нима деган эдим! Наполеонни мағлуб эта оладиган бирдан-бир киши шу одам демабмидим, ахир,— дерди.

Бироқ эртаси армиядан ҳеч қандай хабар келмади, ҳамма ташвишга туша бошлади. Подшоҳ аҳволдан беҳабарлиги учун изтироб чекапти, деб сарой аҳли ҳам изтироб чекмоқда эди.

— Шаҳаншоҳга осон эмас! — дейишарди сарой аҳли ва энди икки кун бурунгидай Кутузовни кўкларга кўтармас, аксинча подшоҳни ташвишга солгани учун уни мазаммат қилишарди. Князь Василий шу кун и энди ўз protegesi Кутузов билан мақтанмай, бош қўмондон ҳақида сўз очилганда лом-мим демай утирадиган бўлиб қолди. Бундан ташқари, худди Петербург халқини ваҳимага солмоқчи ва безовта қилмоқчи бўлгандай кечга томон кетма-кет ғалати хабарлар келаварди, графиня Елена Безухова одамлар ҳузур қилиб тилга оладиган ўша касалликдан банохост ўлиб қолди, деган яна бир дахшатли хабар булар устига устак бўлди. Юқори доираларда расмий равишда графиня Безухова қаттиқ ангинадан ўлибди, десалар ҳам, лекин сирдош улфатлар доирасида қандай қилиб *le médecin intime de la reine d'Espagne*¹ Эленга дардин маълум даражада енгиллатиш учун аллақандай бир доридан жиндай-жиндай истеъмол қилиб юришни буюргангани, Элен эса кекса графнинг гумонсираб юргани ва эри бу фосиқ ва бадбахт Пьер) мактубига жавоб қайтармаганидан фиғони чиқиб бирдан ўша доридан анчасини ичиб қўйганини ва доктор келгунча азоб-уқубатда ўлганини батафсил ҳикоя қилишарди. Уша гап-сўзларга қараганда, князь Василий билан кекса граф италиялик ҳақимнинг гирибонидан ушламоқчи бўлишган экан, бироқ у жувонмарг бўлган Эленнинг шундай хатларини кўрсатибдики, иккови ундан дарҳол қўл тортишга мажбур бўлибди.

¹ Испания қиролчасининг сарой ҳақими.

Умумий гап-сўз уч кўнгилсиз воқеа: подшоҳнинг аҳволдан беҳабарлиги, Кутайсовнинг ҳалокати ва Эленянинг ўлими атрофида айланишиб қолди.

Кутузовдан маълумот келганига уч кун бўлди деганда, Петербургдан Москвага бир помешчик келди ва шаҳарда Москва французларга таслим бўлибди деган овоза тарқалди. Бу даҳшатли хабар эди! Подшоҳнинг қай аҳволга тушганини айтмайсизми! Кутузов хиёнаткорга чиқди ва князь Василий қизининг ўлими муносабати билан *visites de condoléance*¹ келган кишиларга илгари кўкларга кўтариб юргани Кутузов ҳақида гапириб, бу кўр ва фосиқ чолдан бошқа нима ҳам кутиш мумкин эди, деган гапларни айтди (қизининг аями билан бўлиб илгари айтган сўзларини унутгани учун уни кечириб мумкин эди).

— Қандай қилиб Россия тақдирини шу одам қўлига топшириб қўйилганига ҳайронман. .

Ҳозирча бу хабар ғайри расмий, бунга ишонмаса ҳам бўларди, бироқ эртасига граф Раstopчиндан қуйидаги мазмунда маълумотнома келди:

«Князь Кутузовнинг адъютанти менга мактуб олиб келди, бу мактубда Кутузов армияни Рязань йўлига кузатиб бориш учун полиция офицерларини юборишимни талаб қилипти. Москвани душманга қолдириб кетаётганимга жуда-жуда афсус қиламан, деб ёзибди. Шаҳаншоҳим! Кутузовнинг бу хатти-ҳаракати пойтахт ва сизнинг империянгиз тақдирини ҳал қилади. Россиянинг буюклигини ўзида мужассамлаштирган ва авлод-аждодларингиз дафн этилган бу шаҳарнинг қўлдан кетиши бутун Россияни ларзага солади. Мен армиянинг кетидан бораман. Ҳамма нарсани шаҳардан жўнатдим, ватанимнинг тақдирини ўйлаб йиғлашдан бўлак чорам йўқ».

Бу маълумотни олгач, подшоҳ князь Волконский орқали Кутузовга қуйидаги мактубни юборди.

«Князь Михаил Илларионович! 29 августдан бери сиздан ҳеч қандай хат-хабар йўқ. Бу орада мен сентябрда Ярославль орқали Москва бош қўмондонидан кўнгилсиз хабар олдим: сиз Москвани душманга қолдириб, армия билан шаҳардан чиқиб кетишга қарор қилибсиз. Бу хабардан мен қанчалик мутаассиб бўлишимни ўзингиз тасаввур қила оларсиз, сизнинг индамай туришингиз эса менинг таажжубимни янада орттирмоқда. Шу мактуб билан мен

¹ Таъзияга.

сиздан армиянинг аҳволини ва бу қайғули қарорга келишингизга нима сабаб бўлганини билиб келиш учун ҳузурингизга генерал-адъютант князь Волконскийни юборишман».

III

Москванинг ташлаб чиқиб кетилганига тўққиз кун бўлди деганида Кутузовдан Петербургга чопар келди, у Москва душманга қолдирилди, деган расмий хабарни келтирди. Бу чопар француз Мишо эди, у русчани билмаса ҳам, ўзи айтмоқчи... *quoique étranger, Russe de coeur et d'âme*¹.

Подшоҳ чопарни дарҳол Каменный островдаги саройида ўз кабинетида қабул қилди. Урушга қадар Москвани сира кўрмаган ва рус тилини билмаган Мишо *dont les flammes éclairait sa route*² Москва ёнғини ҳақидаги хабар билан *notre très gracieux souverain*³ (унинг ўзи шунақа деб ёзган эди) ҳузурига кирганида, ҳар қалай ўзини хийла мутаассир сезди.

Гарчи жаноб Мишони қайғуга солган нарса рус халқини қайғуга солган нарсадан фарқ қилса ҳам, подшоҳнинг кабинетига кирганда у шу қадар ғамгин кўриндики, подшоҳ, дарҳол:

— *M'apportez vous de tristes nouvelles, colonel?*⁴— деб сўради.

— *Bien tristes, sire, l'abandon de Moscou,*⁵— деб Мишо хўрсиниб ерга қаради.

Подшоҳ тўсатдан жаҳли чиқиб:

— *Aurait on livré mon ancienne capitale sans se battre?*⁶— деди тезгина.

Мишо Кутузовнинг амрига биноан етказиши керак бўлган барча сўзларни, яъни Москва яқинида жанг қилишга имконият бўлмаганини, икки нарсадан бирини: ё ҳам армия, ҳам Москвани қўлдан бериш ёки фақат Москванинг баҳридан кечиб, армияни сақлаб қолиш керак бўлганда фельдмаршал сўнгисига — Москвани бериб, армияни сақлаб қолишга рози бўлганини эҳтиром-ла подшоҳга арз этди.

¹ Ажнабий бўлса ҳам, ҳар ҳолда қалбан ва руҳан рус кишиси.

² Ёлқини йўлини ёритган.

³ Марҳаматли султон.

⁴ Қанақа хабар келтирдигиз? Кўнгилисиз хабардир-да, полковник?

⁵ Жуда кўнгилисиз хабар, аъло ҳазрат. Москва ташлаб кетилганлиги ҳақидаги хабарни келтирдим.

⁶ Менинг қадимги пойтахтимни жангсиз ташлаб кетдиларингми?

Подшоҳ Мишонинг сўзларини сукут сақлаб, унинг юзига қарамасдан тинглади.

— *Lennemi est-il en ville?*¹— деб сўради подшоҳ.

— *Oui, sire, et elle est en cendres à l'heure qu'il est. Je l'ai laissée toute en flammes,*²— деди Мишо қатъият билан, бироқ подшоҳнинг юзига кўз ташлагандан кейин айтган сўзидан ўзи пушаймон бўлди. Подшоҳ оғир ва тез-тез нафас ола бошлади, унинг пастки лаби титраб, чиройли мөвий кўзлари бирпасда ёшга тўлди.

Лекин бу ҳол фақат бир лаҳза давом этди. Подшоҳ худди заифлик қилгани учун ўзидан кочиган бўлиб, тўсатдан қошларини чимириди ва бошини кўтариб дадиллик-ла Мишога деди:

— *Je vois, colonel, pai tout ce qui nous arrive, que la providence exige de grands sacrifices de nous... Je suis prêt à me soumettre à toutes ses volontés; mais dites moi, Michaud, comment avez-vous laissé l'armée, en voyant ainsi, sans coup féir, abandonner mon ancienne capitale? N'avez-vous pas aperçu du découragement?..*³

Ўз très gracieux souverain,⁴ бир қадар таскин топганини кўриб Мишо ҳам тинчланди, лекин подшоҳнинг тўғри жавоб талаб этаётган муҳим саволига ҳали тўғри жавоб топиб қўймаган эди, шунинг учун вақтни ўтказиш мақсадида:

— *Sire, me permettez-vous de vous parler franchement en loyal militaire?*⁵— деди Мишо.

— *Colonel, je l'exige toujours. Ne me cachez rien, je veux savoir absolument ce qu'il en est,*⁶— деди подшоҳ.

Жавобни енгил ва одобли *jeu de mots*⁷ тарзида тайёр-

¹ Душман шаҳарга кирдими?

² Ҳа, аъло ҳазрат, Москва ҳозир куйиб кул бўлиб ётибди. Мен жўнаганимда лангиллаб ёнаётган эди.

³ Полковник, буларнинг ҳаммаси тақдирнинг биздан жуда кўп ҳурбонлар талаб қилаётганини кўрсатади. Худонинг иродасига буйсунгани тайёрман, лекин сиз шуни айтинг, Мишо, жўнаб кетаётган чоғингизда менинг қадимий пойтахтимни жангсиз ташлаб чиққан армиянинг кайфияти қандоқ эди? Рухи тушган эмасми?

⁴ Марҳаматли султонининг.

⁵ Шаҳаншоҳ, садоқатли жангчи сифатида гапнинг очирини айтгани ижозат берасизми?

⁶ — Полковник, мен ҳамяша шу парсаи талаб қиламан. Ҳеч нарсаи мендан яширманг, мен бор ҳақиқатни билмоқчиман.

⁷ Сўз ўйини.

лашга улгурган Мишо хиёл жилмайиб деди: — Sire! j'ai laissé toute l'armée depuis les chefs jusqu'au dernier soldat, sans exception, dans une crainte épouvantable, effrayante...¹

Подшоҳ жиддий тарзда қошларини чимириб, униги сўзини бўлди:

— Comment ça? Mes Russes se laisseront-ils abattre par le malheur... Jamais...²— Мишо аския қилиш учун шуни кутиб турган эди.

— Sire,— деди Мишо муғамбирона бир эҳтиром билан,— ils craignent seulement que votre majesté par bonté de cœur ne se laisse persuader de faire la paix. Ils veulent de combattre,— деди рус халқининг вакили,— et de prouver à votre majesté par le sacrifice de leur vie, combien ils lui sont dévoués...³.

Подшоҳ кўнгли бир оз таскин топган бўлиб, Мишонинг елкасига қоқиб қўйди ва кўзларини навозишкорона чақнатиб деди:

— Ah! Vous me tranquillisez, colonel.⁴

Подшоҳ бошини қўйи солиб бирмунча вақт жим турди. Кейин қоматини ростлади-да, улуғворлик ва меҳрибонлик-ла Мишога қараб деди: — Eh bien, retournez à l'armée,— деди подшоҳ борган сайин ҳаяжонланиб,— et dites à nos braves, dites à tous mes bons sujets partout où vous passerez, que quand je n'aurais plus aucun soldat, je me mettrai, moi-même, à la tête de ma chère noblesse, de mes bons paysans et j'userai ainsi jusqu'à la dernière ressource de mon empire! Il m'en offre encore plus que mes ennemis ne pensent.⁵ — Mais si jamais il fut écrit dans les

¹ — Шаҳаншоҳим! Мен кетган чоғда бутун армия бошлиқлардан тортиб энг сўнги солдатгача истисносиз буюк даҳшатли бир қўрқувда эди.

² — Нима дедингиз? Наҳотки менинг русларим муваффақиятсизлик қаршида саросимага тушса... Бундоқ бўлиши сира мумкин эмас!

³ — Шаҳаншоҳ! Улар фақат бир нарсадан—сиз, марҳаматли аъло ҳазратнинг кўнгличанлик қилиб сулҳ шартномаси тузиб қўйишингиздан қўрқмоқда. Улар янгидан жангга кириш ва сиз аъло ҳазратга нақадар содиқ эканликларини жонларини фидо қилиш йўли билан иботлаш иштиғида ёнмоқда...

⁴ — Сиз менга тасалли беряпсиз, полковник!

⁵ — Бўпти, сиз армияга қайтинг. Шижоатли армиямга, табаамдагиларнинг ҳаммасига, йўлингизда учраган барча кншиларга шуни айтингки, солдатларим тамом бўлган тақдирда меҳрибон дворянларим ва деҳқонларимга ўзим бошчилик қиламан ва шу йўсинда давлатимнинг сўнги воситаларини ишга соламан. Бу воситалар ғанимларим ўйлаганидан кўра кўпроқдир.

decrets de la divine providence¹,— деди подшоҳ таъсирлангидан порлаб кетган чиройли ва мулойим кўзларини кўкка тикиб,— que ma dinastie dût cesser de régner sur trône de mes ancêtres, alors, après avoir épuisé tous les moyens qui sont en mon pouvoir, je me laisserai croître la barbe jusqu'ici (подшоҳ қўли билан кўкрагига ишора қилди), et j'irai manger des pommes de terre avec le dernier de mes paysans plutôt, que de signer la honte de ma patrie et de ma chère nation, dont je sais apprécier les sacrifices...²— Подшоҳ ҳаяжонли товуш билаң шу сўзларни айтиб бўлгандан сўнг, худди кўзига келган ёшни Мишодан яширмоқчи бўлгандай бирдан юзини угириб, кабинетнинг тўрига қараб кетди. У ерда бир оз турганидан кейин яна катта-катта қадам ташлаб Мишонинг олдига келди ва унинг билагини қаттиқ сиқиб қўйди. Подшоҳнинг гузал ва ҳалим юзи қизариб кетган, кўзлари қатъият ва ғазаб ўти билан ёнмоқда эди.

— Colonel Mishaud, n'oubliez pas ce que je vous dis ici; peut-être qu'un jour nous nous le rappellerons avec plaisir... Napoléon ou moi,— деди подшоҳ қўлини кўкрагига қўйиб.— Nous ne pouvons plus régner ensemble. J'ai appris à le connaître, ie ne me trompera plus...³

Шу сўзлардан кейин подшоҳ қошларини чимириб жим қолди. Бу сўзларни эшитиб ва подшоҳ қатъий қарорга келганини кўзларидан англаб Мишо — quoique étranger, mais Russe de coeur et d'âme — бу тантанали дақиқада (кейинчалик нақл қилинганидек),— enthousiasmé par tout ce qu'il venait d'entendre⁴ ўз ҳиссиётини ҳамда вакили бўлиб келган рус халқи ҳиссиётини қўйидаги сўзларла; ифода этди:

†

¹ Лекин агар тақдири азалда шундай ёзилган бўлса-чи.

² Аждолимиз тахтада бизнинг сулоламыз салтанат сурмайдиган бўлса, унда мен қўлимдаги барча воситаларимни сарф қиламану соқлимни мана шу еримгача ўстириб, сўнгги деҳқоним билан картошка еб, умр кечиришга рози бўламан, ватаним ва азиз халқимни маломатга қолдирадиган шартномага қўл қўймайман. Мен халқим берган барча қурбонларни умрбод унутмайман!

³ —Полковник Мишо, мен бу ерда айтган сўзлар эсингиздан чиқмасин, балки вақти келганда биз бу сўзларни мамнуният билан эслармиз... Ё Наполеон, ё мен... Иккаламиз бвр даврда ҳукмронлик қилолмаймиз. Мен унинг муддаосига энди тушундим, у мени энди алдаёлмайди...

⁴ ажиабий бўлса ҳам қалбан ва руҳан рус бўлган Мишо бу тантанали дақиқада эшитган барча сўзлардан қўйил қолганини ҳис этиб.

— Sire! Votre majesté signe dans ce moment la gloire
de sa nation et le salut de l'Europe! — деди у. Подшоқ
бош ирғаб, Мишога кетгани рухсат берди.

IV

Россиянинг ярми душман томонидан забт этилган, Москва аҳолиси узоқ-узоқ губернияларга қараб қочаётган ва халқ лашкарлари ватан мудофааси учун бирикетин саф тортаётган вақтда бизда, ўша замонда яшамаган кишиларда, шундай тасаввур туғиладики, гўё барча руслар, катта-кичик, ҳамма фақат жонини фидо қилиш, ватанни қутқариш, ёхуд унинг ҳалокатга дучор бўлгани учун кўз ёши тўкиш билан банд бўлганлар. Ривоятлар, ўша замонни тасвир этган ҳикояларнинг истисносиз ҳаммаси, фақат русларнинг фидокорлигидан, ватанга бўлган муҳаббатидан, фарёд-фиғонидан, ғам-ғуссасидан ва қаҳрамонлигидан баҳс этади. Аммо ҳақиқатда бундай бўлган эмас. Бизга шундай кўринганининг сабаби шуки, биз ўтган замонга назар ташлаганимизда фақат ўша замоннинг тарихий аҳамиятинигина кўрамызу, ўша замонда яшаган кишиларнинг барча шахсий, инсонларга хос манфаатларини кўрмаймиз. Ҳолбуки, ҳақиқатда бу шахсий манфаатлар умумий манфаатга нисбатан шу даража кучли бўладикки, умумий манфаат уларнинг соясида қолиб, сезилмай, ҳатто тамоман билинмай кетади. Ўша вақтдаги одамларнинг аксарияти умумий ишнинг — урушнинг боришига сира эътибор берган эмас, улар шу кундаги шахсий манфаатларинигина кўзлаган холос. Лекин мана шу одамлар ўша замоннинг энг фойдали арбоблари бўлган.

Урушнинг умумий боришини билишга қизиққан, жонларини қурбон этиш ва қаҳрамонлик кўрсатиш ниятида унга қатнашмоқчи бўлган кишилар эса, жамиятнинг энг фойдасиз аъзолари бўлган; улар ҳамма нарсани тескари кўрган, бирон фойда мақсадида қилган барча ишлари беҳуда ва бемаъни бўлиб чиққан. Пьернинг ва рус қишлоқларини талон-торож этган Мамоновнинг полклари ҳам, пахта ўрнида ишлатиш учун хонимлар томонидан титилган ва ҳеч қачон ярадорларга бориб етмаган латта-путта ва шунга ўхшаганлар ҳам фойда бермаган эди. Ҳатто ўзла-

¹ — Шаҳриёр! Шу дақиқада сиз, аъло ҳазрат, ўз халқингизнинг шон-шухрати ва Европанинг нажоти учун яндо чекмоқдасиз!

рини ақлли қилиб кўрсатиш ва ўз туйғуларини ифодалаш иштиёқида Россиянинг ҳақиқий аҳволи тўғрисида муҳокама юргизган кишиларнинг нутқларида ҳам, беихтиёр, ридкорлик ё ёлгончилик сезилар, ёнки ҳеч ким айбдор бўлиши мумкин бўлмаган нарсаларда айбланган кишиларни бекордан бекорга қоралаётганлари ва уларга нисбатан ғазаб сочаётганлари билиниб турар эди. Билим дарахтининг мевасидан баҳраманд бўлиш таъқиқланганлиги тарихий воқеаларда яққол кўзга ташланади. Фақат ғайри шуурий фаолиятгина самарали бўлади, тарихий воқеаларда иштирок қилган киши ҳеч қачон бу воқеаларнинг аҳамиятига тушунмайди. Тушунишга уринган тақдирда ҳам унинг самарасизлигига ҳайрон қолади.

Уша замонда Россияда юз берган ҳодисаларга киши қанчалик яқиндан иштирок этса, бу ҳодисанинг моҳияти шунчалик кам сезилар эди. Петербургда, Москвадан узоқдаги губернияларда хонимлар ҳам, халқ лашқарлари либосини кийган эркаклар ҳам Россия ва поштахт холига йнглашар, фидокорлик ва ҳоказолар тўғрисида гапирришар эди, лекин чекниб, Москвадан узоқлашиб бораётган армияда деярли ҳеч ким бу борада оғиз очмас ва ўйламас эди. Москва ёнишига қараб ҳеч ким французлардан қасос олгани ойт ичмас, балки оладиган маошларининг навбатдаги учинчи қисмини, манзиллари қаерда бўлишини, маркитантка¹ Матрёшкани ва шунга ўхшаганларни ўйлашарди.

Николай Ростов ҳам бирон фидокорлик кўрсатиш мақсадида эмас, балки тасодифан, ҳарбий хизматда бўлган вақтида уруш бошлангани учун Россияда уша кунлари юз бераётган воқеаларга, умидсизликка берилмасдан, қайғули фикр-хаёлларга бормасдан қарарди. Агар Россиянинг ҳозирги аҳволи ҳақида сен нима деб ўйлайсан, деб ундан сўрашса, у мен ўйлаб нима қиламан, бу ҳақда Кутузов ўйласин, бошқалар ўйласин, мен янги полклар тузилармиш деб эшитдим, демак, уруш ҳали-бери тугамайди, агар аҳвол шундоқ бўлса, бироқ икки йилда полк командири бўлиб қолсам ҳам ажаб эмас, деган гапни айтарди.

Масалага шу нуқтан назар билан қарагани учун ҳам Николай дивизияга от олиб келгани Воронежга командировка қилинаётганини эшитиб, сўнгги жапнга қатна-

¹ Маркитантка-қушин билан бирга юриб, озик-овқат ва бошқа моллар савдоси билан шуғулланувчи аёл (ред.).

шиш имкониятидан маҳрум бўлгани учун афсусланмади, билъакс, бу хабарни эшитиб жуда хурсанд бўлди ва буни ўртоқларидан ҳам яширмади, ўртоқлари ҳам унинг нимага суюнаётганини яхши тушунар эдилар.

Бородино жангидан бир неча кун бурун Николай пул ва керакли ҳужжатларни олди-да, гусарларни олдинроқ юбориб, ўзи почта отларида Воронежга жўнади.

Николайнинг туйғуларини, буларни бошидан кечирган кишигина, яъни бир неча ой муттасил ҳарбий, жанговар ҳаёт шароитда яшаган кишигина англаши мумкин эди: аскарлар ем-хашак, озиқ-овқат аравалари ва ҳарбий касалхоналари билан етиб келган районларни орқада қолдириб, солдатлардан, ем-хашак ортилган аравалардан ва лагерь ҳаётини эслатадиган ифлосгарчиликлардан қутулиб, деҳқонлар ва деҳқон аёллари, қишлоқларни, помешчикларнинг қўраларини, қорамоллар ўтлаб юрган далаларни, назоратчилари ухлаб ётган бекатларни кўрганида Николайнинг баҳри-дили шу қадар очилиб кетдики, у бу нарсаларни умри бино бўлиб биринчи марта кўраётгандай бўлди. Уни айниқса узоқ ҳайратга солган ва қувонтирган нарса — ҳар бири кетганда ўнлаб офицер мулозамат қилиб юрмаган, ҳатто ўткинчи офицернинг тегишганига ҳам суюнган ёш ва сўлим хотинлар бўлди.

Николайнинг кайфияти чоғ бўлиб, кечаси Воронеж меҳмонхонасига етиб келди, армияда кўпдан бери маҳрум бўлиб юрган нарсаларнинг барини буюрди ва эртасига соқол-мўйловини тоза қилиб қирдириб, анчадан бери киймаган парад формасини кийди-ю, бошлиқлар ҳузурига жўнади.

Халқ лашкари бошлиғи кекса бир статский генерал¹ бўлиб, ўзининг ҳарбий унвони ва мартабаси билан овуниб юрганга ўшарди. У ҳарбий киши сержаҳл бўлади деган ўй билан, қош-қовоғини уйиб Николайни қарши олди ва худди бирон ҳуқуқи бордай димоғдорлик билан урушнинг умумий боришини суриштирди ва баъзи нарсаларни маъқуллаб, баъзиларини маъқул кўрмай, Николайга саволлар берди. Николай шу қадар хурсанд эдики, халқ лашкари бошлиғининг бу қилиғи унга бир эрмак бўлди.

Халқ лашкари бошлиғининг ҳузуридан чиқиб Николай губернатор ҳузурига борди. Губернатор кичкинагина, тийрак, хушфеъл ва содда киши экан. У Николайга

¹ Статский генерал — энг олий гражданлик мансаби.

сотиб олиши мумкин бўлган заводларни айтиб берди, шаҳардаги бир-от даллоли ва шаҳардан йигирма чақирим узоқда яшайдиган ва зотли отлар боқадиган бир помешчикни тавсия қилди-да, қўлидан келганча ёрдам беришни ваъда берди.

— Граф Илья Андреевичнинг ўғли бўласизми? Менинг хотиним сизнинг волидангиз билан жуда дўст эди. Пайшанба кунлари бизникида ўтириш бўлади, бугун пайшанба, бизникига қадам ранжида қилсинлар,— деди губернатор Николайга жавоб бераркан.

Николай губернатор ҳузуридан чиқиб, почта араваси ёллади-да, вахмистрни бирга олиб, помешчикнинг шаҳардан йигирма километр узоқдаги от заводига йўл олди. Воронеждаги дастлабки кунларда Николайнинг ҳамма иши юришиб кетди (киши яхши кайфиятда бўлса одатан шундақа бўлади) ва омади унгидан келади.

Николай қидириб келган помешчикнинг ўзи уйланмаган, эски чава доз, оғшунос ва овчи бўлиб, майхонаси, ичига мева солинган юз йиллик эски мажор виноси ва аломат отлари бор экан.

Николай кўп савдолашиб ўтирмасдан олти минг сўмга полкдаги отларга ўз таъбирича ҳусн бўлиб тушадиган ўн етти айғирни танлаб олди. Мажор виносидан қиттак ошиқроқ ичиб, бирпасда оғайни бўлиб олган помешчик билан оғиз-бурун ўпишиб хайрлашгандан сўнг Ростов энг яхши кайфиятда, ёмон йўл билан шаҳарга қайтаркан, губернаторнинг кечки зиёфатига етиб бориш ниятида йўл бўйи отларни ҳайда, деб аравакашни ҳол-жонига қўймади.

Меҳмонхонага келиб кийимини алмаштирач, устига атир сепди, бошига совуқ сув қуйди-да, озгина кечикиб бўлса ҳам *vaut mieux tard que jamais*¹ деган жавобни тайёрлаб губернаторнинг уйига келди.

Бу бал ҳам эмас, рақс бўлади деб ҳам айтилмаган эди, лекин Катерина Петровна клавибордда вальс ва экосезлар² чалишини ва рақс бўлишини билиб ҳамма балга лойиқ кийимда келган эди.

Губерния ҳаёти илгарилари қандоқ бўлса, 1812 йилда ҳам шундоқ эди, фақат фарқи шу эдики, кўп давлатманд оилалар Москвадан кўчиб келгани туфайли шаҳар

¹ Ҳеч бўлмаса кеч бўлсин.

² Экосез — қадимги шотланд рақси.

гавжумроқ бўлган, ҳам ўша вақтда Россияда юз бераётган ҳар бир нарсада сезилиб тургани каби, бу ерда ҳам қандайдир эркинлик кўзга ташланар эди, яъни дунёни сув босса ҳам ҳеч кимнинг тўпиғига чиқмас, ҳамма парвойи фалак, илгарилари об-ҳаводан, ёр-ошналардан гапиришса, ҳозир Москва, қўшин, Наполеон хусусида гаплашар эдилар.

Губернаторнинг уйига йиғилган кишидар Воронежнинг казо-казолари эди.

Хонимлар жуда кўп, булар орасида Николайнинг бир нечта москвалик танишлари ҳам бор эди: аммо эркаклардан, от сотиб олгани келган, Георгий нишони таққан, гусар ҳам оқкўнгил ва одобли, хуштавозе граф Ростов билан озми-кўпми рақобат қила оладиган одам йўқ эди. Эркаклар орасида француз армиясида хизмат қилган италиялик бир асир офицер ҳам бор эди; Николайнинг назарида бу асирнинг шу ерда бўлиши ўзининг — рус қаҳрамонининг мартабасини янада оширгандай кўринди. Бу асир бамисоли бир ўлжа эди. Николай буни сизди, назарида бошқалар ҳам италиялик офицерга шу кўз билан қараётгандай эди, шунинг учун ҳам Николай унга улғурлик билан лутф-марҳамат кўрсатди.

Гусарча формасини кийиб, ҳамма ёққа вино ва атир ҳидини анқитиб *vaut mieux tard que jamais*¹, деб кириб келган Николай бошқалардан ҳам шу гапни бир неча карра эшитди, залга кириши биланоқ ҳамма уни ўраб олган эди; у ҳамманинг диққатини ўзига тортди. Николай дарҳол губернияда ўзига муносиб бўлган ва ҳамиша ўзига ёққан, лекин ҳозир кўпдан бери қўмсаб юргани учун ҳам уни дарров маст-аласт қилиб юборган муҳитга кириб, ҳаммага манзур бўлганини сизди. Фақат бекатлар, карвонсаройлар ва помешчикнинг майхонасида хизмат қиладиган аёллар Николайга суқланиб қараган бўлса, бу ерда, губернаторнинг уйида (Николайга шундоқ туюлди) сон-саноксиз ёш-ёш жувонлар ва лобар қизлар қачон Николай бир қиё боқар, деб орзиқиб кутиб ўтиришар эди. Хонимлар ва қизлар унга ноз-карашма қилар, чоллар биринчи кундан бошлабоқ қандоқ қилиб бу бебош гусар йиғитни уйлантирмоқ ва шу билан унинг ҳовурини пасайтирмоқ тараддудига тушишди. Шулар жумласида губернаторнинг хотини ҳам бор эди. У Ростовни энг яқин

¹ Ҳеч бўлмаса кеч бўлсин.

қариндошидай қабул қилди ва уни «Nicolas» деб атаб сансирай бошлади.

Катерина Петровна чиндан ҳам вальс ва экосезлар чалди ва рақс бошланиб кетди. Бу рақсда Николай ўзининг чаққонлиги билан губерния киборларини янада мафтун этди. Рақс вақтида кўрсатган айрим беибэликлари ва чаққонлиги билан у ҳатто ҳаммани ажаблантириб қўйди. Шу кечада кўрсатган ҳунарига Николайнинг ўзи ҳам бир оз ҳайрон қолди. Москвада у ҳеч қачон бунақа рақс тушмаган ва бу йўсинда рақс қилишни бемаънигарчилик *mauvais genre*¹ деб ҳисобларди, лекин бу ерда бирон фавқулодда ҳунар кўрсатиб ҳаммани ҳайратга солгиси, пойтахтда шундоқ расм бўлса керак, аммо шу маҳалгача биз бу ерда билмай юрган эканмиз, деб ўйлатиб қўйгиси келди.

Бутун меҳмондорчилик давомида Николай губерния амалдорларидан бирининг хотинига — дўмбоққина, истараси иссиқ, кўзлари мовий, малла соч жувонга кўпроқ диққат-эътибор қилди. Бировларнинг хотини биз учун яратилган деб ўйлайдиган енгилтабиат шўх йигитларга ўхшаб Ростов ҳам бу жувоннинг олдидан жилмади ва унинг эри билан дўстона ва шу билан бирга у билан тил бириктираётганга ўхшаб муомала қилди, гўё Николай билан бу эр, яъни унинг хотини, бу ҳақда гарчи ўзаро гапирмаган бўлсалар ҳам, лекин жуда яхши ошно бўлиб қолишларини билишгандек эди. Аммо хотиннинг эри бу фикрга қўшилмади шекилли, Ростовга унчалик рўйхуш бермай ўтирди. Бироқ Николай шу қадар соддадил, шу қадар очиқкўнгил эдики, жувоннинг эри баъзан беихтиёр, Ростовнинг қувноқ кайфиятига берилиб кетарди. Лекин меҳмондорчиликнинг пировардида жувоннинг яноқлари қип-қизариб, чиройи очилиб борган сари эрининг қош-қовоғи осилиб, юзи жиддий тус ола бошлади, гўё ҳар иккаласига бир миқдорда қувноқлик берилгану, бу қувноқлик хотинида кўпайган сари эрда озайиб бораётгандек эди.

V

Николай юзидан ҳамон аримаган табассум билан жувонга томон энгашиб креслода қийшайиброқ ўтираркан, хушомад тарзида унга йўқ гапларни гапирарди.

¹ Хулқсизлик.

У тор рейтуз кийган оёқларини тез-тез чалмаштириб, атрофига атир ҳиди анқитиб хонимга, ўзига, тор рейтузи остидан билиниб турган хушбичим болдирига завқи келиб утираркан, малла соч жувонга бу ердан, Воронеждан бир хонимни ўғирлаб кетмоқ ҳиятида эканлигини гапирар эди.

— Қанақа хонимни?

— Ғўзал, илоҳий бир хонимни. Унинг кўзлари (Николай ҳамсуҳбатига қараб олди) мовий, оғзи пистадай, ўзи шундай оқки...— Николай жувоннинг елкаларига қаради,— қадду қомати Диананикидек...

Жувоннинг эри булар олдига келди ва қовоғини солиб, хотинидан нима тўғрида гапирётганини сўради.

— Э, келинг, Никита Иванич! — деб Николай дарров ўрнидан турди ва худди Никита Иваничнинг ҳам ҳазилга қўшилишини истагандай, бир малла соч жувонни ўғирлаб кетмоқчи бўлганини айтди.

Жувоннинг эри тиржайиб қўйди, хотини эса хохолаб кулди. Николайнинг бу қилиғи губернаторнинг оқкўнгил хотинига малол келгандай, қовоғини солиб, буларнинг олдига келди.

— Анна Игнатъевна сени йўқлаяптилар, Nicolas,— деди у, Анна Игнатъевна деган сўзни у шундоқ бир товуш билан айтдики, Ростов дарҳол Анна Игнатъевна деган жуда муътабар аёл эканини англади.— Юр, Nicolas, сени шундоқ деб аташга ўзинг ижозат бердинг-а?

— Балле, та, tante¹. У хоним кимлар?

— Анна Игнатъевна Мальвинцева. Сенинг ҳақингда у кишига жиянлари — сен қутқарган қиз гапириб берган экан... Эсингдами...

— Қайдам, мен жуда кўп кишиларни қутқарганман! — деди Николай.

— Жиянлари княжна Болконскаяни қутқарган экансан-ку. У қиз шу ерда, холаси билан бирга Воронежда. Вой мунча қизармасанг! Ҳа, ёки?..

— Хаёлимга ҳам келгани йўқ, қўйсангиз-чи.

— Ҳа, бўпти, бўпти. Сени қара-ю!

Губнаторнинг хотини Николайни бўйи баланд, ўзи жуда семиз, бошига кўк каллапўш кийган кампирнинг олдига бошлаб борди, кампир шаҳарнинг энг муътабар зотлари билан қарта ўйнаб, уйинини энди тамомлай деб

¹ Холажон.

турган эди. Бу аёл княжна Марьянанинг холаси, Воронежда муқим яшайдиган, безурриёт, давлатманд тул хотин — Мальвинцева эди. Ростов келганда кампир урнидан туриб, уйинда ютқизган пулни туламоқда эди. У кибр билан кўзларини қисиб, Ростовга бир назар ташлади-ю, пулини ютиб олган генерални койиб берди.

— Хуш кўрдик, азизим, — деди кампир Ростовга қулини узатиб. — Менинг уйимга ташриф буюрсинлар.

Княжна Марья ҳақида, унинг марҳум отаси (Мальвинцева кекса князни ёмон кўрадиганга ўхшарди) ҳақида гапириб, князь Андрей, (у ҳам холасининг лутф-марҳаматидан маҳрумга ўхшарди) тўғрисида ҳам Николайдан билганларини суриштириб бўлгач, муътабар кампир яна бир карра уйига таклиф қилди-да, кейин Николайга жавоб берди.

Николай борнишга ваъда бериб, Мальвинцева билан хайрлашаркан, яна қизариб кетди. Княжна Марьянинг номи тилга олинганда Ростов хижолат тортгандай, ҳатто ваҳима босгандай бўлар, негалигини ўзи ҳам тушунмасди.

Николай Мальвинцева билан хайо-маъзур қилиб бўлгач, яна бориб рақс тушмоқчи бўлди, бироқ губернаторнинг паканагина хотини момиқдай қўлчасини унинг енги учига қўйди-да, сенга гапим бор деб, уни диван қўйилган истироҳат бўлмасига бошлаб кирди. Истироҳат бўлмасида ўтирган кишилар эса, буларга халал бермаслик учун дарҳол уйдан чиқиб кетишди.

— Биласанми, топ сһег¹, — деди губернаторнинг хотини кичик ва ёқимли юзига жиддий тус бериб, — мана бу қиз сенга жуда лойиқ қиз: истасанг совчи бўла қолай?

— Кимни айтяпсиз, — деб суради Николай.

— Княжнани айтяпман. Ўшанга совчи бўлай дейман. Катерина Петровна Лилияга совчилик қилайлик деяпти. Йўқ, менимча княжна дурустроқ. Кўнглинг борми? Онанг миннатдор бўлишига аминман. Ҳақиқатан жуда ажойиб қиз! Унчалик хунук эмас.

— Йўқ, хунук эмас, — деди Николай худди бу гап қаттиқ теккандай, — мен, та tante, ҳеч нарса тама қилмайдиган, берганига шукур қиладиган бир солдатман, — деди Ростов ўйлаб-нетиб ўтирмасдан.

— Шунини билгинки, бу ҳазил эмас.

¹ Дўстим.

— Ҳазили борми!

— Ҳа, шундоқ,— деб қўйди губернаторнинг хотини худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай,— Менга қара, mon cher, entre autres. Vous êtes trop assidu auprès de l'autre, la blonde¹. Эри бечора жудаям...

— Йўқ, мен унинг эри билан жуда яқин дўстман,— деди Николай оққўнгилик билан: унинг шунақа вақтичонлик қилиб юриши бировнинг дилини еиёҳ қилиши мумкинлигини хаёлига сира келтирмас эди.

«Лекин губернаторнинг хотинига зап аҳмоқона гапларни гапириб қўйдим-да! — кечки овқат пайтида тўсатдан эслаб қолди Николай.— Бу аёл чинакам совчилик қилиш ниятида. Соня нима бўлади?..» Губнаторнинг хотини билан хайрлашаётган чоғда у жилмайиб, яна бир карра Николайга: «Менга қара, берган сўзинг эсингдан чиқмасин-а»,— деган гапни айтганида Николай аёлни бир чеккага тортиб, шундоқ деди:

— Лекин, биласизми, ma tante гапнинг ростини айтсам...

— Нима гап экан, дўстим, қани юр, мана бу ёққа ўтирайлик.

Тўсатдан Николай деярли бегона бўлган бу аёлга ҳатто онаси, синглиси, дўстига ҳам айтилмайдиган кўнгилик сирларини очиб гапириш зарурлигини сезиб қолди. Кейинчалик Николай, гарчи ўзи учун оқибати муҳим бўлган бу ҳодисани губернаторнинг хотинига ҳеч қандоқ заруриятсиз, бекордан бекорга сир бериб қўйганини эслаганида назарида бу (ҳаммага ҳам доим шундоқ туюлади) бир тентаклидай бўлиб кўринди, ваҳоланки сир бой бериб қўйгани, бошқа майда-чуйда воқеалар билан бирга, ҳам унинг ўзи учун, ҳам бутун хонадонни учун жуда катта натижа берди.

— Биласизми, ma tante² Мамап кўпдан бери мени бирон бой қизга уйлантириш орзусида юрибдилар, лекин мен пул учун уйланиш фикрининг ўзидан жирканаман.

— Балли, мен сенинг бу фикрингга қўшиламан,— деди губернаторнинг хотини.

— Лекин княжна Болконская бошқа гап: биринчидан, гапнинг ростини, бу қиз менга жуда ёқадими, ундан кейин

¹ Дўстим, сен анови малла соч жувонга жудаям сермулозамат суп қолдинг.

² Холажон.

княжна ани ўша вазиятда учратганимдан бери ҳадеб бошимга галати бир фикр — пешонамда ёзилгани шу бўлса керак деган фикр келадиган бўлиб қолди. Яна бунисини кўрингки, татап кўндан бери шуни орзу қилиб юрган эдилар, аммо нима ҳам бўлиб, илгари мен бу қизни учратолмаган эдим ва биз бир-биримизни сира кўрмаган эдик. Илгарилари синглим Наташа унинг акасига унашилган вақтда мен бу нарсани хаёлимга ҳам келтиролмас эдим, ахир: Буни қарангки, бориб-бориб Наташанинг тўйи бузилгандан кейин княжна билан учрашиб қолсам-а, ундан кейин... Яна бир нарса демоқчиман. Мен бу сўзларни ҳеч қачон оғзимдан чиқарганим йўқ ва чиқармайман ҳам. Фақат сизга айтаман,

Губернаторнинг хотини ташаккур билдиргандай унинг тирсагини ушлаб қўйди.

— Сиз, Софьяни, менинг аммаваччамни биласизми? Мен ўша қизга кўнгил берганман, уйланаман деб ваъда қилганман, уйланаман ҳам... Шунинг учун ҳали сиз айтган нарса ҳақида ҳеч қандоқ гап-сўз бўлиши мумкин эмас, — деди Николай пойма-пой қизариб-бўзариб.

— *Моп сһег, топ сһег*¹ — ўйлаб гапиряпсанми? Софья ҳеч нарсаси йўқ етимча бир қиз-ку, отамнинг ишлари чатоқ деган гапни ўзинг айтувдинг. Онанг нима дейди? Ана шундай қилсанг, аввало, онангни ўлдирасан. Ундан кейин Софья хассос қалб эгаси бўлса, бу турмуш қапақа бўлишини ўйлаб кўриши керак. Онанг зорланиб турган, отангнинг ишлари чатоқ бўлса... Йўқ, топ сһег, сен ҳам, Софья ҳам буни тушунишларинг керак.

Николай сукут сақлаб қолди. Бу гап унга хуш ёқаётган эди.

— Ҳар ҳолда, *ma tante* бу бўладиган иш эмас, — деди Николай хўрсиниб, бир оз жим тургандан сўнг. — Ҳали княжнанинг менга тегиши номаълум. Шу кунлари у мотамда юрибди. Бу ҳақда ўйлаш ҳали ҳозирча ноқулай эмасмикин?

— Мени дарров уйлантиради қолади, деб ўйлаяпсанми? *Il y a maniere et maniere*², — деди губернаторнинг хотини.

— Ажойиб совчисиз-да, *ma tante*, — деди Николай унинг момиқдай қўлчасини ўпиб.

¹ Азиз дўстим.

² Ҳар нарсанинг ўз вақти-соати бор.

Княжна Марья Ростов билан учрашганидан кейин Москвага келса, жияни Николушка ўз мураббийи билан шу ерда экан ва князь Андрейдан мактуб келган экан; мактубда князь Андрей Воронежга, Мальвинцева хола-никига жўнаш зарурлигини, қайси йўл билан боришни ёзиб юборибди. Кўч-кўч галваси, акасининг ташвиши, янги ҳовлига жойлашиш, янги одамлар билан танишиб олиш, жиянининг тарбияси — буларнинг ҳаммаси отаси хаста бўлиб ётган кунлари ва унинг вафотидан кейин, айниқса Ростов билан учрашганидан сўнг уни жуда қийнаган васвасанамо туйғуларини босиб кетди. Княжна жуда маҳзун эди. Қалбида Россиянинг ҳалокати билан қўшилиб кетган отасининг вафоти туфайли чеккан ҳасрати бир ойдан кейин, осуда ҳаёт шароитида ўтган бир ойдан кейин жуда зўрайиб кетди. Княжна доимо хавотирда эди: акасининг, бирдан бир яқин кишисининг ҳаёти таҳлика остида қолганлиги ўнга на кундузи ором берарди, на кечаси. Княжна Марья жиянининг тарбияси ҳақида ташвиш тортаркан, ҳар қадамда ўзининг бу соҳада ночорлигини сезар; аммо кўнглининг бир чеккасида, Ростовнинг Богучаровога келиши билан ўз қалбимда пайдо бўла бошлаган шахсий орзу-умидларимни енгиб олиб яхши қилдим, деган бир ўй, ўз-ўзидан мамнун бўлиш ҳисси ётарди.

Губернаторнинг хотини меҳмондорчиликнинг эртасига Мальвинцеваларнинг уйига келиб, ўз ниятидан холасини огоҳ қилгандан сўнг, (ҳозирги вазиятда гарчи расмий унаштириш ҳақида оғиз очиб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда ёшларни учраштирак, бир-бирларини яқиндан билишга имконият туғдирсак ёмон бўлмайди, деган гапни айтиб) ҳоланинг розилигини олганидан кейин княжна Марья олдида Ростовдан сўз очиб, сенинг ҳақингда гап кетганда Ростов жуда қизариб кетди, деб Николайни мақтаганда, княжна Марья суюнмади, билъакс азоб чекди: унинг қалбида ўзидан мамнунлик туйғусидан асар қолмади, унинг ўрнини яна ҳавас, шубҳа, таъна ва орзу-умидлар эгаллаб олди.

Бу хабарни эшигганидан бошлаб Ростов келганга қадар, ўтган икки кун давомида, княжна Марьянинг хаёли Ростовга нисбатан ўзимни қандоқ тутсамикин, деган фикр билан банд бўлди. Гоҳ Ростов холамнинг олдига

келса мен меҳмонхонадан чиқмайман, чунки шундоқ қаттиқ мотам туғиб юрган чоғимда меҳмон қабул қилишим яхши бўлмас, деган фикрга келар; гоҳ мен учун шунча жонбозлик кўрсатганидан кейин унинг олдига чиқмасам хунук бўлмасмикин, деган хаёлга борар; гоҳ холам билан губернаторнинг хотини Ростов иккаламиз ҳақимизда бирон режа тузиб қўймаганмикин (уларнинг кўз қарашлари ва гаплари баъзан княжнанинг бу тахминини тасдиқларди), деган мулоҳазага борар; гоҳ мендақа фикри бузуқ кишигина улар ҳақида шундай хаёлга бориши мумкин: мотам либосини ечмасдан бурун совчилик қилиш менга ҳам, отам хотирасига ҳам ҳақорат бўлиб тушишини улар билмаслиги мумкин эмас деб тағин ўзини ўзи койир эди. Ростов келса олдига чиқадиган бўлиб, у айтадиган сўзларни, ўзи унга гапирадиган гапларни княжна Марья ўйлаб қўяр; гоҳ бу сўзлар княжнага ўринсиз, совуқ туюлар, гоҳо ниҳоят даража чуқур маъноли кўринарди. Княжна Марья ҳаммадан кўра Ростов билан учрашган пайтда хижолат чекишдан қўрқар, назарида у билан учрашган замон уялиб қолиб, сирини бой бериб қўядигандай кўринарди.

Бироқ якшанба куни, тушки ибодатдан сўнг, лакей меҳмонхонага кириб, граф Ростов келдилар, деб хабар берганда княжна хижолат бўлганини билинтирмади: фақат икки ёнони хиёл қизариб, кўзлари янги нур билан жилоланди. У бепарволлик билан холасидан:

— Холажон? Ростовни кўрдингизми? — деб сўради ва ташқи қиёфаси бу қадар табиий ва осуда бўлганига ўзи ҳам ҳайрон қолди.

Ростов уйга кирганда, княжна Марья худди холаси билан кўришгани атайлаб меҳмонга фурсат бергандай, бир минутгагина бошини эгиб турди, кейин Николай унга мурожаат қилган вақтда бошини кўтариб, жилоланиб турган кўзлари билан унинг кўзларига боқди. Ўз қадрини билиб ўзига ниҳоят яраниб турган гўзал бир ҳаракат билан ўрнидан қўзғалди-да, илгичка ва нозик қўлини Ростовга чўзаркан, биринчи мартаба хотинларгагина хос майинговуш билан гапирди. Шу чоқ меҳмонхонада бўлган M-lle Bourienne княжнанинг бу ҳаракатини кўриб, оғзи очилиб, кўзларига ишонмай қолди. Ноз-карашма бобида бошқаларга дарс бера оладиган m-lle Bourienne ҳам ёқмоқчи бўлган кишиси олдида бунақа усталик билан ҳаракат қилолмас эди.

«Қора либос шунчалик ярашибдими, ё ўзи дарҳақиқат бу қадар чиройли бўлиб қолибди-ю, мен пайқамай юрган эканманми. Ҳаммадан ҳам бунинг латофати ва нозик ҳаракатларини айтинг!» — деди ичида m-lle Vougienne княжнага қараб туриб.

Агар княжна Марья шу топда ўйлашга қодир бўлса эди, ўзида юз берган ўзгаришга m-lle Vougienne дан ҳам кўпроқ ҳайратда қолган бўлар эди. Бу суюкли, барно йигитни кўриши биланоқ аллақандай янги ҳаётий куч уни қамраб олди-ю, истак-ихтиёридан ташқари гапириш ва ҳаракат қилишга уни мажбур қилди. Ростов уйга кириши биланоқ княжнанинг чеҳраси ўзгариб кетди: устига гул солинган нақшинкор фонус ёқиб юборилганда илгари беўхшов, қора ва бемаъни кўринган нафис ва мураккаб нақшлар билан ёришиб, гўзаллигига кишини маҳлиё қилиб қўйгандек, княжна Марьянинг қиёфаси тўсатдан ўзгарди. У шу вақтга қадар яшаб келган соф, ички маънавий ҳаёт биринчи мартаба юзага балқиди. Барча ботиний, ўзидан норозилик туйғулари, изтироблари, эзгуликка интилиши, тақдирга тан бериши, муҳаббати, ўз жонини фидо қилишга ҳозирлиги — буларнинг ҳаммаси ҳозир унинг порлаб турган кўзларида, латиф табасумида, зариф юзининг ҳар бир чизиғида кўриниб турар эди.

Буларнинг ҳаммаси Ростовга, худди княжна Марьянинг бутун ҳаётини билгандай очиқ-ойдин кўринди. У ўз қаршисида турган бу қиз шу маҳалга қадар учратган барча кишиларга сира ўхшамаганини, улардан афзалроқ эканини, энг муҳими ҳатто ўзидан ҳам устунроқ эканини сезд.

Сухбат энг оддий ва майда-чуйда нарсалар ҳақида борди. Улар урушдан гап очиб, бошқалар сингари беихтиёр ўзларининг бу воқеа муносабати билан қайтуларини ошириб гапиришди, сўнгги учрашишларини эслашди, лекин Николай бошқа мавзуга кўчишга уринди; губернаторнинг ёқимтой хотини ҳақида, ўзларининг қавм-қариндошлари ҳақида гапиришди.

Княжна Марья акасидан сўз очмади, холаси бу ҳақда гапирганда, у сўзни дарров бошқа ёққа бурди. У Россиянинг бахтсизликка дучор бўлганлиги ҳақида сохта гапиришга қодир бўлса ҳам, лекин юрагига энг яқин бўлган кишиси — акаси ҳақида бундай гапиришни истамагани кўриниб турарди. Николай буни пайқади, у ўзига хос бўлмаган сезгирлик, зийраклик билан княжна Марья

характерининг ҳамма томонларига эътибор берди ва бу мушоҳада унинг княжна бошқаларга ўхшамаслиги, ўзигагина хос бир қиз эканлиги ҳақидаги ишончини тасдиқлади. Николай ҳам княжна Марьядан сўз очилганда ва ҳатто у туғрида ўйлаганда, княжна сингари қизарар ва уялар эди, лекин княжна олдида ўзини батамом эркин сезар ва олдин ўйлаб қўйган сўзларини эмас, балки ўша он ҳаёлига келган ва ҳамиша ўринли бўлган гапларини айтарди.

Николай шу қисқагина меҳмондорчиликда, бола-чақа бўлган ерда ҳар вақт бўладигандек, сукут чоғида князь Андрейнинг ўнилчаси олдига борди ва уни эркалаб, гусар бўласанми йўқми, деб сўради. Болани қўлига кўтариб олиб кула-кула уни ўйнатди ва княжна Марьяга қараб кўйди. Княжна Марья, ийиб кетиб, бахт тўла мулойим кўзларини сеvimли кишиси қўлидаги сеvimли болага тикиб турган эди. Николай бу нигоҳни пайқади ва унинг маъносини англагандай, қувончдан қизариб кетди ва гул-гул очилиб, оққўнгиллик билан болани ўпа бошлади.

Княжна Марья мотам тутиб юргани учун ҳеч қаёққа чиқмас эди. Николай эса ҳадеб уларнинг олдига бораверишини ўзига эп кўрмади, лекин шундоқ бўлса ҳам губернаторнинг хотини совчидигини қўймади ва Николай ҳақида княжна Марья айтган мақтовли сўзларни унга, княжна ҳақида Николай айтган гапларни княжнага етказиб турди, Ростовга яна бир карра княжна Марья билан учрашиб, унга муҳаббат изҳор қилишни талаб этди. Шу мақсадда у йигит билан қизни кундузги ибодатдан олдин архиерейнинг уйида учраштирди.

Николай гарчи губернаторнинг хотинига, мен княжна Марьяга ҳеч қанақа муҳаббат изҳор қилмоқчи эмасман, деб айтган бўлса ҳам, лекин келишга ваъда берди.

Тильзитда юрган вақтида Ростов бошқалар томонидан яхши деб эътироф этилган нарсга ҳақида шубҳаланишни ўзига эп кўрмагани каби, ҳозир бу ерда ҳам ҳаётичи ўз билганича қуриш истаги билан вазиятнинг тақозосига сўзсиз итоат қилиш кераклиги орасида қисқагина бўлса ҳам, лекин кескин курашдан сўнг у сўнгисини танлади ва ўзини судраб қаёққадир олиб бораётган ва енгиб бўлмайдиган (бунини у сезмоқда эди) бир кучнинг ихтиёрига берилди. Ростов Соняга ваъда бериб қўйиб, тагин княжна Марьяга муҳаббат изҳор қилиш разиллик бўлишини ва у ҳеч қачон разил иш қилмаслигини биларди. Аммо шунини-

сини ҳам билардйки (билиш у ёқда турсин, ҳатто қалби билан сөзардики), ҳозир у ўз эркини ҳаётнинг тақозоси ва ўзига етакчилик қилаётган кишиларнинг ихтиёрига топшириб, ёмон иш эмас, балки жуда-жуда муҳим ишни, ўз ҳаётида шу маҳалгача қилмаган муҳим ишни қилмоқда.

Княжна Марья билан учрашганидан сўнг гарчи ҳаёти зоҳиран ўзгармаган бўлса ҳам, лекин олдинги кайф-сафоларнинг қизиғи қолмади, у княжна Марья ҳақида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолди; лекин у княжна ҳақида киборлар доирасида мудом учраб турадиган оймқизлар ҳақида ўйлаганидек ўйламас эди, унинг княжна Марья ҳақидаги ўй-хаёллари бир вақтлар зўр завқ-шавқ билан Соня ҳақида ўйлаган ўйларига ҳам ўхшамас эди. Барча оймқизлар ҳақида, у ҳар бир соф виждонли йигитлардек, бўлажак хотини ҳақида ўйлаганидек ўйлар, эр-хотинлик ҳаётини — яктак бичим оқ кўйлак кийиб самовар ёнида ўтирган хотинни, хотинининг экипажини, бола-чақасини, ота-онасини, уларнинг хотинига муносабатини ва ҳоказоларни кўз ўнгига келтирар эди; ўз келажагини мана шу тарзда тасаввур қилиш унга роҳат бағишларди; бироқ одамлар ўртага тушиб олиб бермоқчи бўлаётганлари княжна Марья ҳақида ўйлаганида келажакдаги эр-хотинлик ҳаётини ҳеч кўз олдига келтиролмас эди. Кўз олдига келтирмоқчи бўлган тақдирда ҳам, ҳамма нарса беўхшов ва қалбакига ўхшаб кўринар эди. Бундан фақат юраги сиқилиб кетарди.

VII

Бородино жанги, бу жангда ўлган ва ярадор бўлганлар ҳақидаги мудҳиш хабар, Москванинг қўлдан кетганлиги ҳақидаги бундан ҳам мудҳишроқ хабар Воронежга сентябрнинг ўрталарида етиб келди. Княжна Марья акасининг ярадор бўлгани ҳақидаги хабарни газетадангина ўқиб билибди ва князь Андрейнинг ўзидан ҳеч қанақа хабар келмагани учун уни ўзи қидиргани бормоқчи бўлибди деб эштитбди Николай (ўзи княжнани кўрмабди).

Бородино жанги ва Москванн ташлаб чиқилганлиги ҳақидаги хабарни эшитганида Ростов умидсизликка тушиш, дарғазаб бўлиш, қасос олиш ва шунга ўхшаш туйгуларни сезиш у ёқда турсин, балки тўсатдан ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлди. Воронеждаги ҳамма нарсадан

кўнгли совиди, негадир боқулайликка тушиб уялиб қолгандай бўлди. Эшитаётган гап-сузларнинг ҳаммаси унга сохта, мунофиқликдай туюлди; булар тўғрисида бирон фикр юргизишга ўзининг ожиз эканини сизди, пазарида полкка боргандагина буларнинг ҳаммасига тушуниб етadигандай эди. У от сотиб олиш ишларини тезроқ битиришга шошилар, ҳадеб бекордан бекорга қизишиб, хизматкори билан вахмистрни хафа қиларди.

Николайнинг кетишидан бир неча кун олдин рус кўшинлари эришган ғалаба шарафига жомеда ибодат бўриши керак эди. Ростов шу кундузги ибодатга борди. Ростов жомеда губернатордан сал орқароқда, худди ибодат қилаётгандай виқор билан турди ва ҳар хил нарсалар ҳақида ўйлаб, ибодатни ўтказди. Ибодат тугагандан кейин губернаторнинг хотини уни чақирди:

— Княжнани кўрдингми? — деб сўради у клирос¹ орқасида турган қора кийимли хонимга томон ишора қилиб.

Николай дарҳол княжна Марьяни таниди, шляпаси остидан кўришиб турган юзининг бир томонидан кўра ўзини дарҳол қамраб олган эҳтиёткорлик, қўрқув ва ачиниб рўйғуси княжнани танишга ёрдам берди. Княжна Марья ўз ўй-хаёллари билан банд бўлса керак, ибодатхонадан чиқиш олдидан сўнгги мартаба чўқинмоқда эди.

Николай княжнанинг юзига таажжубланиб қаради. Бу юз Николай илгари кўрган ўша юз эди, унда ўша илгариги ботиний, латиф руҳий кечинмалар ифодаси бор эди; аммо ҳозирги кўриниш ўзгача эди. Унда кишининг қалбини вайрон қиладиган ғамгинлик, илтижо ва умид ифодаси бор эди. Николай илгари ҳамиша княжна Марья билан бирга бўлганида рўй берадиган ҳодиса бўлди, бу ғал ҳам губернатор хотини билан маслаҳатлашиб ўтирмасдан, ибодатхонада унинг олдига боришим яхшими, одобданми, деб ўзидан ҳам сўраб ўтирмасдан, тўғри княжна олдига борди ва унинг бошига тушган кулфатдан хабардор эканлигини айтиб, унга ҳамдардлик изҳор қилди. Ростовнинг товуши қулоғига кириши биланоқ княжна Марьянинг юзидан ёрқин бир нур ловуллаб кетди-ю, айни замонда ҳам унинг қайғусини, ҳам қувончини ёритиб юборди.

¹ К л и р о с — черков меҳробининг икки тарафида хонишчилар турадиган жой.

— Мен бир нарсани сизга айтмоқчи эдим, княжна, — деди Ростов, — агар князь Андрей Николаевичга бирон нарса бўлса, полк командири бўлгани учун дарҳол бу ҳақда газетада ёзишар эди.

Княжна Ростовнинг сўзларига тушунмаётган бўлса ҳам, лекин унинг юзидаги изтиробни, ҳамдардлик ифодасини кўриб қувонди.

— Мен жуда кўп воқеаларни биламан: осколкадан (газетада гранатадан дейилган) ярадор бўлган киши ё ўша замоннинг ўзида жон беради, ё билъакс, жуда енгил яраланади, — деди Николай, — ҳар ҳолда умидвор бўлиш керак, мен аминманки...

Княжна Марья унинг сўзини оғзидан олди.

— Оҳ, бу ниҳоят даража муд... — деб гап бошлади-ю, ҳаяжонли сўзини тугатолмай, чиройли бир ҳаракат билан Николайнинг олдида унинг ҳамма ҳаракатлари чиройли чиқарди) бошини эгди ва унга ташаккуромуз назар ташлаб, холасининг кетидан чиқди.

Шу куни кечаси Николай от сотган кишилар билан ҳисоб-китобини тугатиш ниятида, ҳеч қаёққа меҳмондорчиликка бормай, уйда қолди, У ишни битирганида бирон ёққа боришга вақт кетган, лекин ётай деса ҳали эрта эди. Николай ўз хаётини ўйлаб (бу тўғрида у жуда камдан-кам ўйлар эди) анчагача уйда у ёқдан бу ёққа юрди.

Смоленск яқинида кўрганида княжна унда жуда яхши таассурот қолдирган эди. Ушанда Николай княжна Марьяни жуда оғир шароитда учратгани, бир вақтлар онаси шу қиз жуда бой ва сенга муносиб деб княжнага ишора қилгани Николайнинг эсига тушиди-ю, унга алоҳида эътибор берди. Воронежда княжна Марья билан учрашган чоғида княжна ёқиш у ёқда турсин, балки уни мафтун қилди. Княжна Марьядаги ўзгача бир маънавий гузаллики кўриб бу гал Николай лол бўлди. Лекин шундай бўлса ҳам жўнаш тараддудига тушиди ва Воронеждан кетсам княжна билан учрашиш имкониятидан маҳрум бўламан деб ачинмади ҳам. Бироқ княжна Марья билан бу гал ибодатхонада учрашиши (Николай шундай бўлишини сезган эди), ўзи кутганидан ҳам чуқурроқ, ҳаловатини анчагина бузадиган даражада унга таъсир қилди. Унинг оқариб қолган бу маҳзун, зариф юзи, кўзларидаги ёрқин нур, мулойим, чиройли ҳаракатлари, энг муҳими — бутун вужудидан билиниб турган теран ва зариф қайғуси Николайнинг ҳаловатини бузди, ундан княжнанинг,

дардига ҳамдард бўлишни талаб этди. Николай эркакларда юксак маънавий ҳаёт ифодасини кўрса жон-пони чиқар (князь Андрейни у шунинг учун ёқтирмас), бу нарсани файласуфлик, хаёлпарастлик деб мазах қиларди; бироқ княжна Марьяда, Николай учун буткул бегона бўлган маънавий ҳаётнинг нақадар теранлигини кўрса-таётган бу қайғуда, Ростов зўр бир жозиба борлигини сезди.

«Ажойиб қиз бўлса керак! Фариштанing ўзгинаси! — деди ўзича Николай.— Нега бошим очиқ эмас, нега шошиб-пишиб Соняга сўз бериб қўйдим?» Беихтиёр у иккала қизни, бири камбағал, иккинчиси Николайнинг ўзида бўлмаган ва шунинг учун ҳам у юқори баҳо берган маънавий хислатларга бой бўлган қизни солиштириб кўрди. Ростов боши очиқ бўлган тақдирда нима бўлишини тасаввур қилиб кўрмоқчи бўлди. Қандай қилиб у княжна Марьяга муҳаббат изҳор қилар эди ва княжна унга хотин бўлар эди? Йўқ, бу нарсани у кўз олдига келтиролмади. У гаранг бўлиб қолди, кўз олдига бирон аниқ нарса келмади. Соня билан қурадиган ҳаётини у аллақачонлар тасаввур қилган, бунинг ҳаммаси жўн ва очиқ-ойдин эди, чунки буларнинг ҳаммасини ўзи ўйлаб қўйган, чунки Сонянинг барча фазилатлари унга беш панжасидек маълум эди; княжна Марья билан келажакда қурадиган ҳаётини эса тасаввур қилиш қийин, чунки у княжнани билмас, фақат севарди холос.

Соня ҳақидаги орзу-умидларида алланечук бир дилхушлик, кўнгилни овутадиган бир нарса бордек эди. Лекин княжна Марья ҳақида ўйлаш ҳамиша мушкул ва қўрқинчлироқ эди.

«Ибодат қилишини айтинг-а! — деди Николай княжнани эслаб.— Бутун вужуди билан ибодат қилгани кўришиб турарди. Балли, бу ибодат тоғларни суриб ташлайдиган ибодат, унинг дуоסי ижобат бўлишига аминман. Нима учун мен тилагимни тилаб, худога ёлвормайман? — деган гап унинг эсига тушди.— Меннинг қанақа тилагим бор? Бошим очиқ бўлиши, Соня билан орани очиқ қилишим керак. Губернаторнинг хотини ҳақ гапни гапирди,— деди у.—Меннинг Соняга уйланишим бахтсизликдан бошқа нарса келтирмайди. Оилавий аҳволимиз чатоқ бўлади, татапнинг қайғуси ошади... ҳамма ишлар хуржун бўлади! Мен уни яхши ҳам кўрмайман. Мен уни жоним билан севмайман ҳам. Ё раббим! Мени бу қўрқинчли,

мушкул аҳволдан қутқар! — деб Ростов тўсатдан ибодат қила бошлади.— Балли, ибодат тоғларни суриб ташлайди, лекин ихлос билан ибодат қилиш керак, Ёшлигимизда Наташа иккаламиз қор шакарга айлансин, деб худодан сўраганимиз ва дуомиз ижобат бўлдимикин деб югуриб ташқариға чиқиб қорни татиб кўрганимиз эсимда, бундай ибодат қилиш керак эмас. Йўқ, мен ҳозир анчайин нарсани худодан сўраётганим йўқ»,— деди Николай ва тўб-касини бир чеккага қўйиб, икона қаршисида қўл қовуш-тирди. Княжна Марьяни эслаганида юрак-бағри эзилиб, шу қадар ихлос билан ибодат қила бошладики, кўпдан бери шундай илтижо қилмаган эди. Лаврушка аллақандай бир қоғозни кутариб кирганда Николай кўзлари ва бўғизида ёш бор эди.

— Аҳмоқ! Сени биров чақирдимми? — деди Николай дарров вазиятини ўзгартириб.

— Губернатордан,— деди Лаврушка уйқусираган товуш билан,— чопар келди, сизга хат бор.

— Ҳа, бўпти, раҳмат, бор жўна!

Николай иккала мактубни олди. Вири онасидан, иккинчиси Сонядан эди. Буни Николай хатдан таниди ва аввал Сонядан келган мактубни очди. Бир неча сатрни ўқишга улгурмасданоқ ранги оқариб, кўзлари ҳам кўр-қув, ҳам шодликдан ялтираб кетди.

— Йўқ, бундоқ бўлиши мумкин эмас! — деди товушини чиқариб.

У бир жойда ўтиролмай, у ёқдан бу ёққа юриб қўлидаги хатни ўқий бошлади. Хатни бир марта кўздан кечирди, кейин яна иккинчи мартаба ўқиб чиқди-да, елкасини қисиб ва қўлларини ёзиб, оғзи очилган ва кўзлари бақрайган ҳолда уйнинг ўртасида тўхтаб қолди. Ҳозиргина ихлос билан худодан тилаган тилаги рўёбга чиққан эди; Николай худди бу нарса ғайри табиий бир ҳодиса-ю, у ҳеч қачон буни кутмаган, бу нарсанинг бунчалик рўёбга чиқиши худодан эмас, балки бу оддий тасодиф оқибати эканини исбот этгандай ҳанг-манг бўлиб қолди. Николайнинг эркини боғлаб турган ва ечиб бўлмайдигандай кўринган тугунни Сонянинг қўққисдан келган ва ҳеч ким талаб қилмаган (Николайга шундоқ кўринди) мактуби ечди қўйди. Сонянинг ёзишига қараганда, сўнгги бахтсиз воқеалар, Ростовнинг Москвадаги барча бор-йўғларидан маҳрум бўлганликлари, графиня кўпдан бери ўғлини княжна Болконскаяга уйлантириш орзусида юрган-

лиги, Николайнинг сўнги кунларда лоқайдлиги ва хат ёзмалиги—буларнинг ҳаммаси у берган ваъдадан воз кечишга ва унинг эркинш ўз қўлига беришга мажбур қилган.

«Мени ўстириб катта қилган хонадоннинг кулфатига ва нифоққа сабаб бўлишни ўйлаш мен учун жуда оғир,— деб ёзган эди Соня,— севгимнинг бирдан-бир мақсади мен севган кишиларнинг бахту саодатидир: шунинг учун сиздан ўтиниб сўрайман, Nicolas, бошингизни очиқ деб хисобланг ва шуни билингки, ҳамма нарсадан қатъий назар, ҳеч ким сизни Сонянгизча қаттиқ севмайди».

Иккала мактуб ҳам Троицадан ёзилган, иккинчи мактуб графинядан эди. Бу мактубда графиня Москванинг сўнги кунларини, кўчишларини, Москванинг ёнғинини, барча мол-мулклари талон-торож бўлиб кетгани тасвирланган эди. Гап орасида, графиня, князь Андрей бошқа ярадорлар жумласида булар билан бирга келганини ҳам ёзган эди. Князь Андрейнинг аҳволи жуда оғир экан, лекин ҳозир докторларнинг гапига қараганда, тузалишига умид кўпроқ эмиш, Соня билан Наташа кечаю кундуз унинг ёшидан жилмай, парвариш қилишармиш.

Николай бу мактубни олиб, эртасига княжна Марьянинг олдига борди. Николай ҳам, княжна Марья ҳам «уни Наташа парвариш қиляпти» деган сўзнинг остида қандай маъно ётганлиги ҳақида оғиз очмади, лекин шу мактуб туфайли Николай тўсатдан княжна Марья билан яқинлашиб, қариндошдай бўлиб қолди.

Эртасига Ростов княжна Марьяни Ярославлга кузатиб қўйди, бир неча кундан кейин ўзи ҳам полкка жўнади.

VIII

Сонянинг Николайга ёзган мактуби, унинг дуоסי ижобат бўлганлигини кўрсатадиган мактуб, троицадан ёзилган эди. Бу мактуб мана шу қўйидаги сабабларга кўра ёзилган эди. Николайни мол-давлатли қизга уйлантириш орзуси кўндан бери кекса графинянинг хаёлини банд қилиб келмоқда эди. Бу мақсадга эришмоққа бирдан-бир тўсиқ Соня эканлигини у биларди. Сонянинг графиня уйида кечираётган ҳаёти сўнги вақтларда жуда оғир бўлиб қолди. Айниқса Николайнинг Богучаровдан ёзган ва у ерда княжна Марья билан учрашиб қолганини тасвирлаган мактуби келгандан кейин бу турмуш заҳар-

заққумга айланди. Графиня Соняга бир оғиз гапни ҳам ништарсиз, пичингсиз гапирмайдиган бўлиб қолди.

Бироқ Москвадан жунашдан бир неча кун олдин юз берган барча ҳодисалардан юраги абгор бўлган ва ҳаяжонланган графиня Соняни олдига чақирди-да, таъна ва буйруқ ўрнига, кўзларида ёш билан, сенга қилган барча яхшилнкларим эвазига сендан сўрайман: ўз бахтингдан кеч, Николай билан муносабатингни уз, деб унга ялиниб ёлвора бошлади.

— Сен менга узил-кесил ваъда бермагунингча кунглим жойига тушмайди.

Соня ҳунграб йиғлади, нима десангиз ҳаммасини қиламан, ҳаммасига тайёрман, деб йиғи аралаш жавоб қайтарди-ю, лекин графиняни хотиржам қиладиган аниқ бир ваъда бермади ва бундай ваъдани беришга журъат этмади. Уни ўстириб вояга етказган хонадоннинг бахтсаодати учун Соня ўзини қурбон қилиши керак эди. Бошқаларнинг бахт-саодати учун ўзини қурбон қилиш Соня учун одат тусига кирган, Ростовлар хонадонигаги маъқега кўра, Соня ўз фазилатини фақат ҳар қандай маҳрумиятга кўниш йўли билангина кўрсата олар эди, у фидокорликка ўрганган ва буни яхши кўрар эди. Бироқ илгари ҳар гал фидокорлик кўрсатганда шу ишни туфайли ўз қадр-қимматини ҳам ўзи наздида, ҳам бошқалар наздида ошираётганини, дунёда энг яхши кўрадиган кишиси бўлган Nicolasга янада муносиброқ бўлишини сезарди, энди унинг фидокорлиги барча маҳрумиятларининг мукофоти ва бутун ҳаётининг моҳиятини ташкил этган нарсанинг баҳридан кечини демак эди. Умрида биринчи марта, уни фақат қаттиқроқ азоб бериш учун ўстирган ва вояга етказган кишилардан Сонянинг кунгли қолди! Бунақа изтиробларни бошдан кечирмаган, маҳрумият нималигини билмаган, ўз жонини ҳеч қачон бировларга фидо қилиш эҳтиёжини сезмаган, ҳаминша бошқаларни ўзига гиргиттон қилиб келган ва шундоқ бўлса ҳам донмо ҳаммага ёққан Наташага ўз умрида илк дафъа ҳасад қилди. Соня биринчи мартаба ўлароқ Nicolasга бўлган соф ва сокин муҳаббатидан ҳар қанақа қонуи-қондадан ҳам, лутф-марҳаматдан ҳам, дин-диёнатдан ҳам юқори турадиган эҳтиросли бир туйғу ўсиб чиқаётганини сезди ва шу туйғунинг таъсири остида бировларнинг эшигида юриб, ўз ҳиссиётини яширишга ўрганган Соня графинянинг гапларига беихтиёр мужмалгина жавоб қайтариб, у билан

гаплашмасликка ҳаракат қилди ва Николайнинг келишини кутмоқчи бўлди, бу учрашишдан унинг мақсади Николайнинг эркини қўлига бериш эмас, балки ўз тақдирини у билан абадий боғлаш эди.

Ростовларнинг Москвадаги сўнгги кунларининг ташвиш-тахликаси Соняни эзаётган кўнгилсиз ўй-хаёлларни босиб кетди. Соня уй юмушлари билан банд бўлиб, ўз кайғусини унутаётганига суюнди. Бироқ князь Андрей буларнинг ҳовлисида ётганини эшитиб, ҳам унга, ҳам Наташага ачинаётган бўлса-да, худо мени Nicolasдан ажратишни хоҳламайди, деган хурофий туйғудан шодланиб кетди. У Наташанинг ёлғиз князь Андрейни севишини, ҳали ҳам ундан кўнгли совумаганини биларди, Соня яна шунинг ҳам билардики, шундай мудҳиш шароитда учрашиб қолгандан кейин, улар яна бир-бирини севиб қолади ва Николай, ўртада туғилиб қоладиган қариндошлик туфайли княжна Марьяга уйланомайди. Москвада ўтказилган сўнгги кунларда ва сафарнинг дастлабки кунларида юз берган барча мудҳиш воқеаларга қарамай, бу туйғу — менинг ишларимни худонинг ўзи ўнглаб юборади деган туйғу — Соняга далда беради эди.

Йўлга чиққандан бери Ростовлар биринчи мартаба Троицкая лавра монастырда тўхтадилар.

Уларга монастырь қошидаги меҳмонхонадан учта хона ажратилди ва булардан бирини князь Андрей ишғол қилди. Шу кун ярадор ўзини анча енгил ҳис этди. Наташа унинг олдида ўтирарди. Графиня ва граф иккаласи нариги уйда ҳамиша иона бериб турадиган эски танишларини кўргани келган монастырь нозирини билан эҳтиром сақлаб суҳбатлашиб ўтирар эди. Соня бўлса князь Андрей билан Наташа нима ҳақда гапираётганини билолмай шу ерда хуноб бўлиб ўтирар эди. Уларнинг товуши эшик орқасидан эшитилмоқда эди. Князь Андрей ётган уйнинг эшиги очилди-ю, у ердан ҳаяжонланган Наташа чиқди. Монах уни кўриб ўрнидан турди ва ўнг қўлининг кенг енгидан ушлади, бироқ Наташа унга эътибор қилмасдан, Сонянинг олдига келди ва дугонасининг қўлини олди.

— Наташа, сенга нима бўлди? Бу ёққа келсанг-чи? — деди графиня.

Наташа монастырь нозирининг дуосини олгани келди, нозир унга худо ва азиз-авлиёларга сизининг, деб маслаҳат берди.

Монастирь ноziри чиқиб кетиши биланоқ, Наташа дугонасининг қўлидан ушлаб у билан бўш хонага кирди.

— Соня, менга қара, у тузалиб кетади-я? — деди.— Соня, мен қанчалик бахтли ва шу билан бирга қанчалик бахтсизман! Соня, биласанми жонгинам, биз яна аввалгидек бўлиб кетдик! У тузалса бўлди, Лекин унинг тузалиши... чунки, чунки...— шуни деб Наташа йиглаб юборди.

— Тузалиб кетади! Мен буни билардим! Худога шукур,— деди Соня.— У ўлмайди.

Соня ҳам дугонаси сингари ҳаяжонда эди. У Наташанинг қўрқуви ва гами, ўзининг ҳеч ким билмайдиган пинҳоний ўй-хаёлларидан ҳаяжонга келган эди. Соня йиглаб Наташани ўпди, унга тасалли берди. «Илоҳим ўлмасин!» деди ичида Соня. Иккала дугона йиглаб, бир-бирига роз айтиб, кўз ёшларини артишди, князь Андрей ётган хонанинг эшиги олдига келишди. Наташа секин эшикни очиб, ичкарига қаради. Соня дугонасининг ёнида, қия очиқ эшик олдида турар эди.

Князь Андрей устма-уст баланд қилиб қўйилган уч ёстиқда ётган эди. Унинг оқариб қолган юзи сокин, кўзлари юмилган, бир маромда нафас олаётгани билиниб турар эди.

Соня тўсатдан дугонасининг қўлидан маҳкам ушлаб, уни эшиқдан нарироқ тортди.

— Оҳ, Наташа! — деб қичқириб юбора ёзди.

— Нима бўлди? Нима? — деб сўради Наташа.

— Бу ўша, ўша...— деди Соня ранг-қути учиб, лаблари титраб.

Наташа секин эшикни ёпди ва Соня нима демоқчи бўлганига хали ҳам тушунмай, у билан ойна олдига борди.

— Эсингдами,— деди Соня ҳам қўрққандек, ҳам тантанали қиёфада.— Отрадноёда, мавлуд кунларида ойнага қараб сенга фол очганим эсингдами... Ушанда ойнада нимани кўрганим эсингдами?..

— Эсимда, эсимда! — деди Наташа кўзларини катта очиб. Ушанда Соня князь Андрей ҳақида алланимабалолар деганини ва уни тўшакда ётган ҳолатда кўрганини зўрага эслади.

— Эсингдами? — деди Соня гапини давом эттириб.— Ушанда нималарни кўрганимни бошқаларга ҳам, сенга ҳам, Дуняшага ҳам айтган эдим. Ушанда худди мана шу ҳозиргидай,— деди Соня ҳар бир тафсилот устида тўхталаркан, бармоғини бигиз қилиб.— Кўзларини юмиб,

пушти ранг кўрпа ёпиниб, кўлларини кўкрагига қўйиб ётган эди,— деди Соня, гўё ҳозир кўрганларини айнан ўшанда кўргандай. Ўшанда ҳеч нарсани кўргани йўқ, лекин хаёлига нима келган бўлса, шуни кўрдим деб айтган эди; аммо ўшанда ўйлаб чиқарган гапи, ҳозир назарда бошқа ҳамма хотиралар сингари чин бўлиб кўринди. Князь Андрей менга қараб жилмайиб, қўйди, унинг устида қандайдир қизил нарса бор эди, деб ўшанда айтган гапи эсида фақатгина қолди эмас, балки пушти ранг, бошқа ранг эмас, фақат пушти ранг кўрпа ёпиниб, кўзларини юмиб ётибди, деб ўшанда айтганига ва кўрганига имони комил эди.

— Ҳа, рост, пушти ранг кўрпа деб айтган эдинг,— деди Наташа худди ўшанда Сонянинг пушти ранг дегани эсида тургандек ва бу кароматнинг фавқулоддаги ва асрорангизлиги шундан иборатдек.

— Ҳа, ҳўп, бу нимани билдиради? — деб сўради Наташа ўйчанлик билан.

— Оҳ, бу жуда галати-я! — деди Соня иккала қўли билан бошини ушлаб.

Бир оздан кейин князь Андрей қўнғироқни жиринглатди ва Наташа унинг олдига кирди; Соня эса камданкам сезадиган ҳаяжон ва диққат ҳиссига берилиб, юз берган барча воқеанинг фавқулоддалиги ҳақида ўйлаб, дераза олдида туриб қолди.

Шу бугун хат ёзгани фурсат топиб графиня ўғлига армияга мактуб юборди.

— Соня,— деди графиня у ёнидан ўтиб кетаётганида жатдан бошини кўтариб,— Соня, сен Николинькага хат ёзмайсанми? — деди графиня мулоим ва титроқ овоз билан. Графиня нима демоқчи бўлганини Соня унинг кўзойнак остидан жовдираб турган ҳорғин нигоҳидан англади. Унинг бу қарашиди ҳам ёлвориш, ҳам Сонянинг рад этишидан кўрқини, ҳам шу илтимосидан уялиш, ҳам йўқ деган тақдирда улар ўлгунча ундан нафратланишни билдирувчи ифода бор эди.

Соня графинянинг олдига келди ва тиз чўкиб унинг қўлини ўлиб деди:

— Ёзаман, ёзаман, матап.

Соня шу бугун юз берган барча воқеалардан, айниқса бир вақтлар очган фoли сирли равишда туғри чиққанидан ҳаяжонланган, кўнгли эриган ва юрак-бағри

эзилиб кетган эди. Наташа билан князь Андрей орасидаги муносабат қайтадан тиклангани туфайли Николай княжна Марьяга уйлана олмаслигини билгандан кейин, Соня ўзи хуш кўрган ва одатланган кайфият — фидокорлик кайфияти яна уни қамраб олганини сезиб суюниб кетди. У кўзларида ёш билан, олижаноб бир иш қилаётганидан шодланиб, қоп-қора мулойим кўзларини ёш қоплагани сабабли бир неча марта хатдан кўзларини узиб, Николайни шунчалик ҳайратга солган ўша таъсирли мактубни ёзди.

IX

Пьерни гауптвахтага олиб боргандан сўнг уни ушлаб келган офицер ва солдатлар унга адоват билан қарасалар ҳам, лекин ҳурмат қилаётганлари сезилиб турар эди. Бундан ташқари уларнинг муомаласида (бу одам таъин бирон каттакон киши бўлмасин деб) шубҳага тушаётганликлари ва ҳалигина ораларида бўлиб ўтган туқнашув оқибатида туғилган адоват ҳисси сезилиб турарди.

Лекин эртасига келган навбатчи соқчилар — янги солдат-офицерлар Пьерга кеча ушлаб келган кишилардан бошқача кўз билан қараганини Пьернинг ўзи сезиб турарди. Ҳақиқатан ҳам янги келган навбатчилар назарида бу одам кеча талончи ва соқчи солдатлар билан ўлгундай олишган ва гўдакни қутқариш ҳақида баланд-парвоз гаплар айтган ва мужикча кафтан кийган нортул одам эмас, балки олий мартабали бошлиқларнинг амрига биноан негадир қамоққа олинган ўн етти руснинг биттаси эди холос. Пьерни бошқалардан ажратиб турадиган айрим бир хислати бўлса, бу ҳам фақат унинг жасоратли, ўй-хаёлга берилиб тургандай кўриниши ва французларни қойил қолдириб французча гапириши эди холос. Лекин шунга қарамасдан ўша куни уни ушлаб келинган бошқа шубҳали кишиларга қўшиб қўйишди, чунки у қамаб қўйилган хона бошқа бир офицерга керак бўлиб қолди.

Пьер билан бирга ётган русларнинг ҳаммаси энг паст табақадан эди. Улар Пьер бариқ эканини ва бунинг устига яна французча гапира билганини кўриб, ундан ўзларини тортишди. Пьер уларнинг мазах қилаётганини кўриб, таъби хира бўлди.

Эртасига кечқурун Пьер бу қамалган кишиларнинг ҳаммаси (эҳтимол ўзи ҳам) ўт қўйишда айбланиб, суд бўлишини эшитиб қолди. Учинчи куни Пьерни бошқалар

билан бирга бир уйга олиб боришди, у ерда оқ мўйловли бир француз генерали, икки полковник ва билакларига шарф ташлаган бир неча француз утирган эди. Бошқа қамалганлар қатори Пьерга ҳам одатда судланувчиларга бериладиган ва кишининг заифлигини сохта равишда ошириб юборадиган расмий саволларни, яъни сен ким бўласан? Қаерда эдинг? Нима мақсадда борган эдинг? — қабилдаги ёд бўлиб қолган саволларни беришди.

Бу саволлар ишга доир масалаларнинг моҳиятини четда қолдириб, унинг моҳиятини очиши имкониятларини йўққа чиқариб, одатда судда бериладиган ҳамма саволлар сингари, фақат бир мақсадни — суд қилинувчиларнинг жавоблари қўйилган тарновча орқали оқиб, уларни кузатилган мақсадга олиб боришини — айбдор қилишни назарда тугарди. Судланувчилар айбланувчиларнинг мўлжалига тўғри келмайдиган бирон нарса дейиши биланоқ тарновчани олишар ва сув истаган томонга оқиб кетарди. Бундан ташқари, Пьер барча судланувчилар судда бошдан кечирадиган нарсани еезмоқда, нима учун булар менга бунақа саволлар беришяпти, деб ҳайрон бўлмоқда эди. Унинг назарида суд қилувчилар фақат лутф-марҳамат ёки назокат юзасидан тарновча қўйиб найранг ишлатилаётганга ўшарди. Пьер бутун ҳаёт-мамоти шуларнинг қўлида эканини, уни бу ерга ҳокимият олиб келганини, ҳокимият бу саволларга жавоб талаб қилиш ҳуқуқини берганини, бутун бу йиғилишнинг бирдан бир мақсади уни айблашдан иборат эканини яхши биларди. Мана шунинг учун ҳокимият қўлларида бўлиб айблашни истаганларидан кейин ҳийлаю найранг ишлатиб саволлар беришга ҳам, суд қилишга ҳам ҳожат йўқ эди. Берилаётган жавобларнинг ҳаммаси судланувчилар бўйнига айб қўйиши керак эди. Сизни ушлаган вақтларида нима билан шуғулланаётган эдингиз, деган саволга Пьер, бир қадар фожиали тарзда *qu'il avait sauvé des flammes*¹ гўдакни ота-онасига олиб бораётган эдим, деган жавобни берди. Талончи солдатлар билан нега ёқалашдингиз, деган саволга жавобан Пьер аёл кишини мудофаа килдим, таҳқирланаётган аёлни мудофаа қилиш хар бир инсоннинг бурчидир... деган гапни айтган эди, уни тўхтатишди: бу нарсанинг ишга алоқаси йўқ эди. Гувоҳлар сизни кўрган ҳовлида, ёнаётган ҳовлида нима қилиб юривдингиз, деган саволга жаво-

¹ Мен ўт ичидан олиб чиққан.

бан Пьер Москвада нима ҳодисалар юз бераётганини кўргани бораётган эдим, деди. Қаёққа бораётганини эмас, балки ёнги атрофида нима қилиб юрганини сураямиз, деб яна уни тўхтатишди.

— Ўзинг ким бўлисан? — деб яна Пьердан сурашди. Пьер бу саволга жавоб бермайман ва беролмайман, деди.

Муйловни оппоқ, юзи қип-қизил генерал қаҳр билан:

— Ёзиб қўйинг, бу яхши эмас, Сира яхши эмас! — деди.

Туртинчи куни Зубовск қўрғонида ҳам ёнги бошланди.

Пьерни ўн уч киши билан бирга Кримский Бродга, бир савдогарнинг ҳовлисидаги аравахонага олиб боришди. Кўчадан кетаётганда Пьер бутун шаҳарни қоплаб олганга ўхшаб кўринган тутундан нафаси қайтиб кетди. Шаҳар ҳар томондан ёнмоқда эди, ўшанда Пьер Москвага ўт қўйилиши қанчалик аҳамиятга эга эканлигини тушунмай ёнғинга қўрқув билан қарар эди.

Пьер яна тўрт кун Кримский Броддаги савдогарнинг аравахонасида ётди ва шу муддат ичида француз солдатларининг гапидан, бу ердагилар маршалнинг ҳукмини кутиб ётганларини англади. Қанақа маршал эканини Пьер солдатлардан билолмади. Солдатлар учун маршал, афтидан, ҳокимиятнинг энг олий ва бирмунча сирли босқичи эди.

8 сентябрда асирларни иккинчи марта сўроққа олиб боришди, ўшангача ўтган кунлар Пьер учун жуда оғир бўлди.

X

8 сентябрда асирлар ётган аравахонага бир офицер келди, соқчиларнинг ҳурмат қилишига қараганда бу офицер каттароқ бир одамга ўхшар эди. Офицер, штаб ходими бўлса керак, қўлидаги рўйхатга қараб ҳамма русларни номма-ном чақирди ва Пьерни celui qui n'avoue pas son pain¹ киши деб атади. Асирларни совуққонлик ва эринчоқлик билан кўздан кечириб чиққан у соқчи офицерга қараб, маршал ҳузурига олиб боришдан олдин буларни дурустроқ кийинтириш ва ювиб-тарашни буюрди. Бирон соатдан кейин бир рота солдат келди ва

¹ Ўз исмини айтишни истамаган.

Пьерни бошқа ўн уч асир билан бирга Девичье поле деган жойга олиб борди. Ёмғирдан сўнг кун очилиб кетиб, офтоб чарақлаб турар, ҳаво ниҳоят даражада мусаффо эди. Тутун ҳам Пьерни Зубовск қўрғонидаги гауптвахтадан олиб чиқилган кундаги сингари пастлаб сузиб юрмас эди. Тутун соф ҳавога тик устундек кўтарилмоқда эди. Ҳеч қаерда ёнғин ўти кўзга ташланмаса ҳам, лекин ҳар томондан тутун кўтарилмоқда ва бутун Москва ҳам, Пьернинг кўзига кўринаётган ҳамма жой ҳам ёнғин ичида эди. Ҳамма ёқда фақат печка ва мурилари қолган харобазорлар, онда-сонда гишт уйларнинг куйиб қорайиб қолган деворлари кўзга ташланарди. Пьер ёниб кул бўлган иморатларга тикилиб, бу жойлар шаҳарнинг қайси гузари эканини билолмади. Ҳар ер-ҳар ерда омон қолган черковлар кўзга ташланарди. Омон қолган Кремль, узоқдан ўз миноралари ва Иван Великий ибодатхонаси билан оқариб кўринарди. Яқинроқда Новодевичье монастырининг гумбази ярқираб турар, у ердан ибодатга чалинган жом товуши айниқса қаттиқ жарангларди. Бу жом Пьерга бугун якшанба ва Биби Марям тугилган муборак кун эканини эслатди. Лекин бу муборак кунни байрам қилдиган одам йўқдай кўринарди; ҳамма ерда ёнғин харобага айлантирган уй-жойлар кўзга ташланар, онда-сонда жулдур кийган ва ўтакаси ёрилган руслар учраб қолар, улар французларни кўришлари билан ўзларини панага олишарди.

Рус хонумони бузилиб, ер билан яксон қилинганга ўхшарди; лекин шу ёмғирланган рус ҳаёти тартиблари култепаси устида тамоман бошқа тартиб, мустақкам француз тартиби ўрнатилганини Пьер беихтиёр сизди. Бу нарсани у бошқа гуноҳкорлар билан бирга унинг ўзини олиб бораётган соқчиларнинг баравар саф тортиб, кўтаринки руҳ-ла илдам қадам ташлаб боришларидан сезган эди; бу нарсани у бир солдат ҳайдаб бораётган қўш отлик коляскада рўпара келиб қолаётган француз амалдорининг савлатидан сизди. Бу нарсани у ялангликнинг чап томонидан эшитилаётган полк мусиқасининг шўх садосидан сизди; бу нарсани у айниқса бугун эрталаб келган француз офицерининг асирлар рўйхатини номма-ном айтиб чақирганидан ҳам пайқади ва тушунди. Пьерни солдатларгина ушлаб келган, аввал бир жойга, кейин ўнларча кишиларга қўшиб, бошқа жойга олиб боришган эди; шунинг учун французлар уни унутиши ва бошқалар билан аралаштириб

исборишлари ҳам мумкин эди. Лекин ундоқ бўлмади: сўроқ вақтида берган жавоби: *celui qui n'avoue pas son* *peché*¹ шаклида унинг ўзига лақаб қилиб берилди. Мана энди Пьер учун қўрқинчли бўлган шу лақаб билан уни қаёққадир олиб боришмоқда, бошқа асирлар қатоғи бу одам ҳам бизга керакли бўлган ўша одамнинг ўзгинасидир ва биз буларни тегишли жойга олиб боряпмиз деган комил ишонч солдатларнинг башараларига ёзилган. Пьер ўзини номаълум бўлса ҳам, лекин тўғри ишлаётган машинанинг филдирагига илашиб қолган арзимас пайраҳадай сизди.

Пьерни бошқа жинояткорлар билан бирга Девичье поленинг ўнг томонига, монастирь яқинидаги жуда катта бир боққа жойлашган баҳайбат бир оқ бино олдига олиб келишди. Бу ҳовли князь Шчербатовнинг ҳовлиси бўлиб, илгари Пьер бу ҳовлига жуда кўп келган эди, ҳозир солдатларнинг гапларидан маршал, герцог Экмюльскый шу ерда тўхтаганини билди.

Уларни зинапоя олдига олиб келишди ва битта-битта уйга киргизишди. Олтинчи қилиб Пьерни олиб киришди. Уни ўзи илгари кўрган ўша узун ойнаванд равон, даҳлиз орқали шифти паст, узунчоқ кабинетга бошлаб боришди. Кабинетнинг эшиги олдида адъютант турган эди.

Даву уйнинг тўрида, кўзойнагини бурнига қўндириб, стол ёнида ўтирган эди. Пьер унинг яқинига борди. Даву олдида турган алланечук бир қоғозни кўздан кечириётган эди шекилли, бошини кўтармади. Кўзини ҳамон хатдан узмай:

— *Qui êtes vous?*²— деб секин Пьердан сўради.

Пьер сўзлашга мажоли етмай, жим турарди. Даву Пьер учун фақат француз генерали эмасди; Пьер Давуни раҳм-шафқатсизлиги билан машҳур бўлган киши сифатида танирди. Пьер қаттиққўл муаллим каби маълум вақтгача сабр қилиш ва жавоб кутишга рози бўлган Давунинг хунук башарасига қараркан, кечиктирилган ҳар бир дақиқа унинг бошини ейиши мумкин эканлигини ҳис этди; лекин нима жавоб қайтаришни билмас эди. Биринчи сўроқ вақтида айтган гапларини бу ерда қайтаришга журъат этолмади; кимлигини ва асл-насабини очиб айтиш ҳам уятли, ҳам хавфли эди. Пьер индамай тураверди. Аммо Пьер бирон қарорга келгунча, Даву бошини

¹ Кимлигини айтишни истамаган киши.

² Ким бўласиз?

кўтарди, кўзойнағни пешонасига сурди ва кўзларини қисиб, Пьерга синчиклаб қаради.

Даву Пьерни қўрқитмоқчи бўлди шекилли, салмоқли товуш билан совуққина қилиб:

— Мен бу одамни танийман, — деди.

Бошда Пьернинг аъзойи баданини жимирлатган совуқ энди буров сингари бошини исканжага олди.

— *Mon général, vous ne pouvez pas me connaître, je ne vous ai jamais vu...*¹

— *C'est un espion russe,*² — деб Даву Пьернинг сўзини бўлди ва шу уйдаги генералга қаради, Пьер шу маҳалгача бу генерални пайқаманган эди. Даву юзини ўгирди. Пьер қутилмаган баланд товуш билан тўсатдан тез-тез гапира кетди:

— *Non, Monseigneur,* — деди Пьер бирдан Даву герцог эканлигини эслаб, — *Non, Monseigneur, vous n'avez pas pu me connaître. Je suis un officier militionnaire et je n'ai pas quitté Moscou.*³

— *Votre nom?* — деб яна сўради Даву.

— *Besouhof.*

— *Qu'est ce qui me prouvera que vous ne mentez pas?*

— *Monseigneur*⁴, — деб қичқирди Пьер раишган товуш билан эмас, илтижо оҳанги эшитилган товуш билан.

Даву бошини кўтарди ва Пьерга тикилиб қаради. Иккови бир неча секунд бир-бирига қараб қолди ва мана шу қараш Пьернинг жонига оро кирди. Мана шу кўз қарашда, уруш ва суднинг барча шарт-шароитига хилоф равишда бу иккала шахс орасида инсоний муносабат юзага келди. Иккаласи ҳам шу лаҳзада ғира-шира бўлса ҳам, жуда кўп нарсаларни сизди ва иккаласи ҳам инсон боласи бир-бирига биродар эканини англади.

Одамларнинг ишлари ва ҳаётлари рақамлар билан ифода этилган рўйхатдан бошини кўтарган Даву учун биринчи қарашда Пьер фақат бир сурат эди: Даву ўй-

¹—Мени билишингиз мумкин эмас, генерал. Мен сизни ҳеч қачон кўрганим йўқ...

²—Бу рус жосуси.

³—Йўқ, зоти олийлари, йўқ, зоти олийлари, мени сиз тапимайсиз. Мен милиция офицери бўламан ва Москвадан чиққаным йўқ.

—Отингиз нима?

—Безухов.

—Ёллон гапирмаётганингизни ким менга исботлаб беради.

⁴ Зоти олийлари.

лаб-нетиб ўтирмасдан, виждон азобига учрамасдан, уни отиб ташлар эди; бироқ энди қаршисида турган бу сурат одам эканини англади ва бир лаҳзагина уйга ботди.

— Comment me prouvez vous la vérité de ce que vous me dites?¹— деди Даву совуққина қилиб.

Пьер Рамбални эслади, унинг полки, фамилияси ва тўхтаган уйи қайси кўчада эканини айтиб берди.

— Vous n'êtes pas ce que vous dites²,— деди яна Даву.

Пьер титроқ товуш билан тутилиб-тутилиб айтган гаплари тўри эканлигига исботлар келтира бошлади.

Бироқ шу эн адъютант кириб қолди ва алланима ҳақида Давуга маълумот берди.

Адъютант келтирган хабарни эшитиб Давунинг чиройи очилиб кетди ва тугмаларини сола бошлади. Даву Пьерни бутунлай унутганга ўхшарди.

Адъютант унга асирни эслаганда у қовоғини солиб, Пьерга томои бош иргатди ва уни олиб кетишини буюрди. Лекин қаёққа олиб кетишларини Пьер билолмади: аввал ётган ерига — араваҳонагами ё Девичье поледан ўтаётганларида ҳамроҳлари кўрсатган маҳсус ерга қатл ётиладиган ергами, билмас эди.

Пьер бурилиб қаради ва адъютант ниманидир қайта сўраётганини кўрди.

— Oui, sans doute!³— деди Даву, лекин у нимага «ҳа» деганини Пьер англамади.

Пьер қанча йўл босганини ҳам, қаёққа кетаётганини ҳам билолмади. У эс-ҳушини тамоман йўқотиб, қарахт ҳолда, атрофидаги нарсаларни кўрмасдан, бошқалар билан бирга зўра оёғини судраб борарди, ҳамроҳлари тўхтаганда у ҳам тўхтади.

Бутун шу муддат давомида Пьернинг калласи фақат бир фикр билан: мени ким ўлим жазосига маҳкум этди экан, деган фикр билан банд эди. Уни ўлимга маҳкум ётган кишилар комиссияда сўроқ қилган кишилар ҳам эмасди, уларнинг биронтаси буни хоҳлаган эмас, афтидан, бу нарса уларнинг қўлидан келмас ҳам эди. Бу гап Давудан ҳам чиққани йўқ, у Пьерга туппа-тузук одамдек қараган эди. Яна бир лаҳзадан сўнг Даву номаъқул иш қилаётганини билган бўлур эди, лекин бунга адъютантнинг

1 Гапингиз ёлғон эмаслигини қандай исбот қиласиз?

2—Сиз у одам эмассиз.

3—Ҳа, албатта.

кириши халал берди. Адъютантнинг бирон ёмон нияти бор эди деб бўлмайти, у кирмаслиги ҳам мумкин эди. Ахир уни — Пьерни жазоламоқчи, ўлдирмоқчи, бутун хотираларни, истаклари, умид-орзулари, ўй-хаёллари билан бирга уни ҳаётдан маҳрум этмоқчи бўлган ким ўзи ахир? Ким шундай қиляпти? Пьер бунда ҳеч ким айбдор эмаслигини сизди.

Буни тартиб-вазият тақозо қилмоқда эди.

Аллақанақа бир тартиб уни — Пьерни ўлдирмоқчи, ҳаётдан, ҳамма нарсадан маҳрум ва нест-исбуд этмоқчи эди.

XI

Асирларни князь Шчербатовнинг ҳовлисида олиб чиқиб, Девичье монастирнинг сўдроғидан, Девичье поле бўйлаб, тўғри пастга, устун ўрнатиб қўйилган пайкалга олиб боришди. Устуннинг наригида янгигина қазилган каттакон бир чуқур бўлиб, шу чуқур билан устунни ярим донра шаклида оломон ўраб турган эди. Оломоннинг озчилигини руслар, кўпчилигини Наполеоннинг санқиб юрган қўшинлари: турли-туман мундир кийган немислар, итальянлар ва французлар ташкил қилар эди. Устуннинг ўнг ва сўл томонида қизил погонли, кўк мундирли, оёқларига ботинка, бошларига кивер¹ кийган француз солдатлар саф тартиб турган эди.

Жинояткорларни рўйхатга мувофиқ қатор қилиб (Пьер олтинчи бўлиб турди) устун тагига олиб келишди. Икки томондан бирданига бир неча нағора чалина бошлади ва Пьернинг назарида шу товуш билан жонининг бир парчаси узилиб тушгандай бўлди. Пьер ўйлаш ва англаш қобилиятини йўқотди. У фақат кўрар ва эшита оларди ҳолос. Ҳозир унинг бирдан-бир истаги, содир бўлиши муқаррар бўлган ўша мудҳиш ишнинг тезроқ содир бўлиши эди. Пьер ўз шерикларига қаради, уларни бошдан-оёқ кўздан кечири бошлади.

Чеккада турган икки маҳбуснинг сочи маҳбусчасига қирилган. Булардан бири повча, озғин, иккинчиси ҳамма ёғини жун босган, мускуллари бўртиб чиққан ва бурни пачоқ киши. Учинчиси қирқ бешларга кирган, сочи оқара бошлаган, ўзи семиз ва бўй-бастлигина қарол. Тўртинчиси

¹ К и в е р — қаттиқ чармдан тикилган ҳарбийча бош кийим.

кўзлари қоп-қора, малла соқоли қалин, ўзи жуда келишгангина деҳқон. Бешинчиси халат кийган, ранги заҳил, ўзи озғин. Ун саккизлар чамасидаги фабрика ишчиси эди.

Француз солдатларининг, битталаб отамизми, иккиталаб отамизми, деб маслаҳатлашаётгани Пьернинг қулоғига килди. Старший офицер пинагини бузмай, совуққонлик билан «иккигадан» деб жавоб берди. Саф тортиб турган солдатларнинг сафи қимирлаб қолди. Ҳамманинг ошиқаётгани билиниб турарди, лекин буларнинг шошилиши ҳамма тушунадиган ишни бажаргани ошиқаётган одамларнинг ишига эмас, балки зарурий, лекин тагига етиб бўлмайдиган хунук бир ишни бажаришга ошиқаётган одамларнинг шошилишига ўхшарди.

Шарф бойлаган амалдор француз қатор бўлиб турган жинояткорларнинг ўнг томонига ўтди-да, француз ва рус тилларида ҳукми ўқиб берди.

Шундан кейин икки жуфт француз аскарлари жинояткорларнинг олдига келди ва офицернинг кўрсатишига мувофиқ сочи маҳбусчасига қирилган четдаги икки кишини олиб чиқди. Маҳбуслар устун тагига бориб тўхташди ва қоп олиб келгунларича овчининг домига тушган жонивор, яқинлашиб келаётган овчига термулиб қараганидек, атрофга жимгина термулиб қараб туришди. Бири ҳадеб чўқинар, бошқаси орқасини қашларкан, худди илжайётгандай, лабларини тириштиради. Солдатлар шоша-пиша, уларнинг кўзини боғлаб, бошларига қоп кийгиздилар ва устунга боғладилар.

Милтиқ кўтарган ун икки ўқчи солдат бараварига илдам қадам ташлаб, сафлар орасидан чиқди-да, устундан саккиз қадам берида тўхтади. Пьер содир бўлиши керак бўлган воқеани кўрмаслик учун юзини ўгириб турди. Бирдан қарсиллаган овоз эшитилди, бу садо Пьернинг қулоғига энг даҳшатли момақалдироқдан ҳам қаттиқроқ эшитилди ва у ўгирилиб қаради. Ҳамма ёқ тутун, ранглари мурдадай оқарган ва қўллари қалтираётган французлар чуқурнинг тепасида алланима билан обора эди. Яна иккита гуноҳкорни устун тагига олиб боришди. Бу иккала киши ҳам ҳалигилар сингари ёлғиз кўзлари билангина мадад сўраб, жимгина атрофга жавдираб қарар, содир бўладиган воқеага тушунмаётганга ва ишонмаётганга ўхшар эди. Уларнинг ишониши ҳам мумкин эмасди, чунки ҳаёт ўзлари учун нақадар ширин эканлигини фақат ўзлари билишар, шунинг учун шундай ширин

ҳаётдан биров уларни махрум эта олиши на ҳаёлларига келар ва на ақлларига сиғар эди.

Пьер кўзим кўрмасин деб, яна юзини ўгирди; бироқ яна мудҳиш портлашга ўхшаган садо унинг қулоғини қоматга келтирди ва шу садо билан бирга у тутунни, кимнингдир қонини ва яна чуқур лабида қалтироқ қўллари билан бир-бирларини туртиб бир нима қилаётган французларнинг оқарган ва қўрққан афт-башараларини кўрди. Пьер оғир нафас олиб, худди «ўзи нима гап? — деб сўраётгандай атрофга назар ташлади. Пьернинг кўзи тушган барча одамларнинг кўзида ҳам айнан шу савол бор эди.

Русларнинг юзида ҳам, француз солдатларининг юзида ҳам, истисносиз ҳамманинг юзида ҳам Пьер ўз қалбидаги кўрқув, даҳшат ва кураш ифодасини кўрди. Пьернинг кўнглидан: «Ахир ким шундай қиляпти? Бу одамларнинг ҳаммаси ҳам менга ўхшаб изтироб чекапти-ку? Бу ишлари қилаётган ким? Ким ахир?» — деган савол лип этиб ўтди.

— *Tirailleurs du 86-me, en, avant!*¹— деб кимдир қичқирди. Пьернинг ёнида турган бешинчи жинояткорнинг ёлғиз ўзини олиб кетишди. Пьер ўзининг қутулиб қолганини ҳам, ўзи ва бошқалар фақат қатл вақтида ҳозир бўлиш учун олиб келинганини ҳам тушунмади. У суюниш, хотиржам бўлиш ўрнига, содир бўлаётган воқеадан борган сайин кўпроқ даҳшатга тушиб, уни кузатиб турди. Бешинчи халат кийган фабрика ишчиси эди. Солдатлар қўл тегизиши биланоқ фабрика ишчисининг ўти ёрилиб, бир сакраб тушди ва Пьерга маҳкам ёпишди (Пьер сесканиб кетди ва дарров ўзини ундан халос этди). Фабрика ишчисининг юришга мажоли қолмади. Икки солдат уни қўлтиғидан олиб судраб кетди, у эса алланималар деб қичқирди. Устун тагига олиб боргандан сўнг, бирдан жим бўлди. Гуё у тўсатдан бир нарсага тушунгандек эди. Ё қичқиришнинг фойдаси йўқлигига тушуниди, ё бу одамлар уни ўлдириши мумкинлигига ақли ишонмади, ҳар ҳолда устун тагига борди ва кўзини боғлашларини бошқалар билан бирга кутиб, худди тузоққа илинган жонивордай атрофга жаланглаб қараб тураверди.

Бу гал Пьер юзини ўгириш ва кўзини юмиб туришга ожизлик қилди. Шу бешинчи кишини қатл қилаётган

¹— 86 - чи полк ўқчилари, олғал

вақтда унинг ҳам, барча тўпланган кишиларнинг ҳам қизиқсиниш ва ҳаяжони ниҳоят даражада кучайди. Бу бешинчи одам ҳам бошқалар сингари осуда кўринади: у халатини ураб олишга уринар ва бир яланғоч оёғи билан иккинчи оёғини қашлар эди.

Кўзини боғлаётганларида у гарданини оғритган тугунни ўзи тўғрилаб қўйди; кейин қонга беланиб кетган устунга суяб қўйганларида орқага қийшайиб кетди ва шу ҳолатда туриш ўнғайсиз бўлди шекилли, ўзини ўнглаб олиб, оёқларини баравар қўйди-да, осудагина устунга суянди. Пьер ундан кўзини узмай, ҳамма ҳаракатларини кузатиб турди.

Команда берилган ва командадан сўнг саккиз милтиқдан баравар ўқ қарсиллаб чиққан бўлса керак. Лекин Пьер кейинчалик қанча уринмасин, милтиқ товушини эшитганини эслай олмади. У фақат фабрика ишчиси тўсатдан арқонга осилиб қолганини, унинг икки жойидан қон чиққанини, арқон осилиб турган жасаднинг оғирлигидан ечилиб кетганини ва фабрика ишчиси бошини ғайри табиий бир йўсинда эгиб, оёқларини букиб, ерга ўтириб қолганини кўрди. Пьер югуриб устун тагига борди. Ҳеч ким унинг йўлини тўсмади. Ранглари оқариб, ўтакалари ёрилган кишилар фабрика ишчиси атрофида бир нима қилмоқда эдилар. Арқонни ечаётганда мўйловли бир кекса французнинг няғи титради. Жасад ерга тушди. Солдатлар ўнғайсизлик билан шошиб-пишиб жасадни устуннинг нарёғига судраб обориб чуқурга ташлаб юборишди.

Буларнинг ҳаммаси, афтидан, ўзлари жинояткўр эканликларини сўзсиз билишар ва шунинг учун ҳам жиноятларининг изини йўқотишга шошилишарди.

Пьер чуқурга қаради: фабрика ишчисининг юқорига кўтарилган тиззалари бошига тегай-тегай деб турибди, бир елкаси иккинчисидан балаandroқ. Шу баланд кўтарилган елкаси дир-дир титраб, бир маромда кўтарилиб турибди. Бироқ курак билан сурилаётган тупроқ унинг гавдасини кўма бошлади. Солдатлардан бири, жойингга бориб тур, деб қаҳр-ғазаб билан Пьерга ўшқирди. Аммо Пьер унинг сўзини уқмади ва устун тагида тураверди, ҳеч ким бу ердан кет деб айтмади.

Чуқур тўлгандан сўнг команда товуши эшитилди. Пьерни илгари турган жойига обориб қўйишди. Устуннинг иккала томонида саф тортиб турган француз солдатлари бурилиб, бараварига қадам ташлаб устун ёнидан

Ўтиб кетишди. Доиранинг ўртасида турган, милтиқларида ўқ қолмаган йигирма тўрт ўқчи солдат роталар ёнларидан ўтиб кетаётган вақтда югуриб бориб, ўз ўринларини ишғол қилишди.

Доирадан жуфт-жуфт бўлиб югуриб чиқаётган бу ўқчи солдатларга энди Пьер ағрайиб қараб қолди. Фақат биттасини истисно қилганда, солдатларнинг ҳаммаси ротага қўшилди. Кивери гарданига сурилиб кетган, ранги мурдадай оқарган ёш солдат, милтиғини ерга тираб, ҳамон чуқурнинг қаршисида, ўқ узган ерида турар эди. Бу солдат йиқилай-йиқилай деб турган гавдасини тик тутиб туриш учун маст кишига ўхшаб гандираклаганича бир неча қадам олға, кейин орқага босди. Кекса солдат, унтер-офицер югуриб сафдан чиқди-да, ёш солдатнинг елкасидан ушлаб, рота сафига олиб кирди. Руслар ва французлардан иборат оломон тарқала бошлади. Ҳамманинг боши қуйи солинган, дами ичига тушган эди.

— *Ça leug apprendra à incendier*¹, — деди французлардан бири. Пьер гапирган кишига қайрилиб қаради: бу одам, қилинган ишни оқлаб ўзинга тасалли бермоқчи бўлган, лекин тасалли тополмаган бир солдат эди. Солдат бошлаган гапи оғзида қолиб, қўл силтади-ю, нари кетди.

XII

Одамлар отилгандан сўнг Пьерни бошқа судланувчилардан ажратишди-да, якка ўзини ҳамма ёғи остинустин бўлиб кетган ифлос кичкина бир черковга қамаб қўйишди.

Кечки пайт соқчи унтер-офицер икки солдат билан бирга ибодатхонага келиб, Пьер афв этилганини ва ҳозир ҳарбий асирлар ётган бостирмага кўчирилишини айтди. Пьер буларнинг нима деётганига тушунмасди, ўрнидан турди-да улар билан бирга кетаверди. Уни Девичье поленинг юқорисида, куйган тахта ва харилардан қурилган бостирмалар олдига олиб келиб, биттасига киргизиб юборишди. Қоронғида йигирматача одам Пьерни ўраб олди. Пьер булар кимлар эканини ҳам, нима учун бу ерда эканликларини ҳам, муддаолари нима эканини ҳам

¹ Бу нарса ўт қўядиганларга сабоқ бўлади.

билмасди. Бу одамлар бир нима деягганини эшитса ҳам, лекин уларнинг гапидан бирон хулоса ва маъно чиқара олмас, чунки нима деягганиларини уқмас эди. У берилаётган саволларга жавоб қайтарар, лекин бу жавобларни ким эшитяпти, улар қандай тушунаяпти, буни идрок қилолмас эди. Пьер одамларнинг афт-башараларига қарар, назарида буларнинг афт-башаралари бемаънига ўхшаб кўринарди.

Одамлар ўзлари истамаган ҳолда қилган мудҳиш хунрезликларини кўрган дақиқадан бери Пьернинг кўксидан ҳамма нарсаи тутиб турган ва жонли қилиб кўрсатган пружина гўё тўсатдан суғурилиб олиндию шу билан ҳамма нарса супуринди уюмига айланди қолди. Бу тўғрида гарчи ақлини бир жойга қўйиб, ўйлаб кўрмаган бўлса ҳам, лекин дунёнинг мукамаллигига, инсониятга, ўз қалбига ва худога бўлган ишончи чиппакка чиқди. Бу нарсаи Пьер илгарилари ҳам сезган, лекин ҳеч қачон ҳозирги сингари кучли ҳис этмаган эди. Агар илгарилари Пьер шу қабилдаги иштибоҳларга борса, бунинг манбаи унинг ўз гуноҳлари эди. Ушанда Пьер бундай умидсизлик ва шубҳалардан қутулиш ўз қўлида эканлигини сезарди. Аммо ҳозир олам кўз олдида хароб бўлиб, ундан фақат кераксиз вайроналар қолаётганига унинг гуноҳи сабаб эмаслигини биларди. Пьер ҳаётга янгидан ишонмоқ унинг изму ихтиёрида эмаслигини сезарди.

Қоронғида унинг атрофини одамлар ўраб олишди: улар негадир Пьерга жуда қизиқсиниб қараётганга ўхшарди. Улар Пьерга алланималарни гапириб беришди, нималарнидир ундан сўрашди, кейин уни қаёққадир олиб кетишди; Пьер бир маҳал қараса, бостирманинг бир бурчагига келиб қолибди, бу ер ғала-ғовур, одамлар ҳар томондан бир-бирига сўз отмоқда, хаҳолаб кулмоқда.

Бостирманинг нариги бурчагидан кимдир:

— Ҳой биродарлар... ҳалиги шаҳзода мана шу (мана шу деган сўзга урғу бериб)...— деди.

Пьер девор тагидаги похол устида «миқ» этмай, қимирламай, гоҳ кўзини очиб, гоҳ юмиб ўтирарди. Аммо кўзини юмиши биланоқ, унинг кўз олдида ўзининг тўпорилиги билан айниқса мудҳиш бўлган фабрика ишчисининг юзи, жонсарак бўлиб қолганликлари билан тагин ваҳималироқ кўринган, ўз эрки ўзида бўлмаган қотилларнинг афту башараси пайдо бўлар эди. Пьер яна кўзини очар ва қо-

ронғида теварак-атрофга маъносиз назар-ла жаланглаб қарарди.

Пьернинг ёнида кичкина бир киши букчайиб утирар эди, бу одам шу ерда ўтирганини бошда Пьер унинг ҳар бир қимирлаганида бурқсаб чиқиб турган сассиқ тер хидидан билган эди. Қоронғида бу одам ўз оёқлари билан овора бўлиб турарди, Пьер унинг юзини кўрмаётган бўлса ҳам, лекин бу одамнинг ўзига ҳадеб қараётганини сизди. Кўзлари қоронғига ўргангандан сўнг Пьер бу одам оёқ кийимини ечаётганини англади ва қандай ечаётганига қизиқсиниб қолди.

У бир оёғидаги чилвирни дарров ечиб олиб яхшилаб ўради ва Пьерга қараб-қараб, иккинчи оёғини еча бошлади. Бир қўли чилвирни миҳга илиб бўлганча, бошқа қўли иккинчи оёғидаги чилвирни еча бошлади. Шундай қилиб бу одам, қўли қўлига тегмай, эпчил ва чаққон ҳаракатлар билан оёқ кийимини бирин-кетин ечди-да, уларнинг тепасига қоқилган қоziққа илиб қўйди, кейин паккисини олиб бир нимани кесди ва уни ёпиб ёстиги остига қўйди-ю, ўрнашиброқ ўтирганидан сўнг тиззаларини қучоқлаб, Пьерга қараб қолди. Унинг чаққон ҳаракатлари, ўзига тегишли навсаларини сарапжом қилиб бир бурчакка йиғиб қўйиши, ҳатто ҳиди Пьерга хуш ёқди, кўнғлига таскин берди ва Пьер ундан кўз узмай қараб қолди.

Бўй-баста кичкинагина киши тўсатдан Пьерга қараб:

— Ҳой, тўрам, йўқчилик нималигини сиз ҳам кўрганмисиз, а? — деб сўради. Бу одамнинг оҳангдор товуши шу қадар юмшоқ ва мулойим эдикн, Пьернинг кўзларига ёш келиб, ияги қалтиради-ю, жавоб қайтаролмади. Кичкина киши Пьер хижолат тортганини билдириб қўйишга улгурмасдан ўша ёқимли товуш билан давом этди.

— Э, лочиним, қайғурма, — деди у кекса рус хэтичларига хос бир ёқимли навозишкор товуш билан. — Қайғурма жонгинам: бир соат жафо чексанг, юз йил умр кўрасан! Гап шу, бўтам! Бу ерда, худога шукур, ҳеч ким бизни хўрлаётгани йўқ. Булар ҳам бизга ўхшаган одам — орасида ёмони ҳам бор, яхшиси ҳам бор, — деб қўйди ва гапира туриб тиззаларини букиб дик этиб ўрнидан турди-да, йўтала-йўтала қаёққадир кетди.

Бостирманинг нариги бурчагидан Пьер тагин ўша ёқимли, навозишкор товушни эшитди:

— Ҳа, муғомбир, тагин кепсан-ку! Вой қурғур-э, эс-

дан чиқармабди, кепти! Ҳа, бўлди, бўлди, бас.— Ҳалиги солдат сакраб-сакраб ёпишаётган кучукчани итариб ташлаб, ўз ўрнига келиб ўтирди. Унинг қўлида латтага ўроғли бир нарса бор эди.

— Мана, энг, тўрам,— деди у латтани ёзиб қўрда пиширилган уч-тўртта картошкани Пьерга узатаркан, тагин илгаригидай эҳтиром билан.— Тўпда атала беришган эди. Лекин картошкадан яхшиси йўқ.

Пьер куни бўйи туз татимаган эди, шунинг учун картошканинг ҳидига кўнгли суст кетди. У солдатга ташаккур баён этиб, картошкани ея бошлади.

— Картошкани шунақа ермишми? — деб солдат жилмайиб қўйди ва битта картошкани қўлига олди.— Мана бунақа қилиб энг.— У яна пичоқчасини олди, картошкани кафтига қўйиб, ўртасидан бўлди-да, латтадаги туздан сепиб, Пьерга тутди.

— Картошкадан яхшиси йўқ,— деди яна.— Мана бунақа қилиб егин.

Пьер бунақа лаззатли таомни умрида емагандай маза қилиб еди.

— Йўқ, мен ҳаммасига чидашим мумкин,— деди Пьер.— Лекин, бу шўрликларни нима учун отиб ташлашдийкин!.. Сўнггиси ё йигирмага кирган ё кирмаган эди.

— Тс, тс...— деди кичкина солдат.— Гуноҳ-э, гуноҳ...— деди у шошиб, унинг сўзлари оғзида ҳамиша тайёр тургандек бири-кетин отилиб чиқаётгандек эди. У гапида давом этди.— Шунақа қилиб, тўрам, сиз Москвада қолавердингизми?

— Французлар шунчалик тез бостириб келишар деб ўйламаган эдим. Қолиб кетганимни ўзим ҳам билмаман,— деди Пьер.

— Буларнинг қўлига қандай тушиб қолдинг, лочиним? Уйингдан олиб кетдиларми?

— Йўқ, мен ёнғинни кўргани борган эдим, ўша ердан мени ушлаб олишди-ю, сен ўт қўйгансан, деб суд қилишди.

— Суд бор жойда ҳақиқат бўлмайди,— деб қўйди кичкина солдат.

— Кўпдан бери шу ерда ётибсанми? — деб сўради Пьер сўнгги картошкани чайнаган.

— Менми? Ўтган яқшанба мени Москвадаги ҳарбий касалхонадан олиб келишди.

— Сен кимсан ўзинг, солдатмисан?

— Апшерон полкининг солдатларидан бўламан. Безгак тутиб, ўладиган бўлиб ётган эдим. Ҳеч нарсадан хабаримиз йўқ. Бизникилардан йигирматачаси ётган эди. Тушимизга киргани йўқ эди.

— Бу ерда роса диққатинг ошгандир, а? — деб сўради Пьер.

— Диққатинг ошмай бўларканми, лочиним. Меннинг отим Платон; Қаратаевлар авлодидан,— деб қўйди Пьернинг нима деб мурожаат қилишни билмай қийналаётганини фаҳмлаб.— Ҳарбий хизматда менга Лочин деб лақаб қўйишувди. Диққатинг ошмай бўларканми, лочиним! Москва барча шаҳарларнинг онаси бўлса! Бу аҳволни кўриб туриб қандоқ диққатинг ошмайди. Қурт карамни қанчалик кемирмасин, барибир, ўзи олдинроқ ўлади: боболаримиз шундоқ дейишарди,— деб қўшиб қўйди солдат шошиб-пишиб.

— Нима, нима дединг? — деб сўради Пьер.

— Менми? — деди Қаратаев.— Бу ишлар бизнинг аклидрокимиз билан эмас, худонинг ҳукми, хохиши билан бўлади, дейман,— деди солдат илгариги гапни қайтарган бўлиб. Ўша заҳоти тагин гапида давом этди.— Туррам, сизнинг ер-мулкингиз ҳам бўлса керак? Ҳовли-жой ҳам бордир? Ҳеч нарсадан камчилигим йўқ эди денг ҳали! Уй бекаси ҳам бордир? Чол-кампир, ота-она барҳаётми? — деб сўради. Пьер гарчи қоронғида бу одамнинг афтини кўрмаётган бўлса ҳам, лекин шу саволни берган вақтида лаблари жийририлиб, мулойимгина жилмайиб қўйганини сездди. Пьернинг ота-онаси йўқлигига, айниқса онасиз эканлигига бу одам афтидан жуда ачинди.

— Хотин маслаҳат сўрашга, қайнона салом беришга ярайди, аммо ҳамма дардинга дармон бўладиган фақат она! — деди у.— Бола-чақадан борми, ахир? — деб яна сўради солдат. Пьернинг салбий жавобидан бу одам яна хафа бўлди шекилли, шошиб-пишиб қўшиб қўйди.— Ҳали ёшсиз, худо берса тагин бўлади, фақат тотув яшамок даркор...

— Энди барибир,— деди Пьер беихтиёр.

— Эҳ, айланай жонғишам,— деб эътироз билдирди Платон...—Одам қисматида борини кўраркан.—Ўзузундан узун бир ҳикояни айтиб бермоқчи эди шекилли, томоғини қириб, ўрнашиброқ ўтириб олди.— Шунақа қилиб, бўтам, мен ўз уйимда яшаб юрган эдим,— гап бошлади у.— Бизнинг вотчинамиз жуда катта, ери ҳам кўп,

дехқонлари туқ, бизнинг хонадон ҳам, худога шукур, ёмон яшамас эди. Отамнинг ўзи ғалла ўримига чиқарди. Турмушимиз яхши, эди. Ҳақиқий христиан эдик. Бир фалокат бўлди-ю...— Платон Қаратаев бировнинг ўрмига ёғоч ўғирлагани бориб, қоровулнинг қўлига тушиб қолганини, калтаклаб кейин суд қилиб, солдатликка юборишганини бир бошдан гапириб берди.— Дунёнинг иши шунақа экан, лочиним,— деди Платон табассумдан ўзгарган товуш билан.— Хафагарчилик хурсандликка айланди. Мен шу гуноҳни қилмасам, укам солдатликка борар эди, унга осон эмас, бешта боласи бор, менинг эътигимдан ушлайдиган ҳеч кимим йўқ, битта хотиним холос. Биттаю битта қизим бор эди, солдатликка кетишимдан олдин уни ҳам худо кўп кўрди. Яқинда, мен сенга айтсам, учтўрт кунга уйга бориб келдим. Мундай сарасоп солиб қарасам, аввалгидан дурустроқ яшаяптилар. Қўрамыз мол-қолга тўла, хотин-халаж ҳаммаси уйда, икки укам пул ишлаб келгани кетишибди. Энг кичкина укам Михайлогина уйда экан. Отам бундай деди: «Менга болаларимнинг ҳаммаси баравар: қайси бармоғингни тишлама, оғрийди. Агар ўшанда Платонни солдатликка юборишмаса, Михайло кетган булар эди.— Ҳаммамизни чақириб, ишонасанми, икона рўларасига турғизиб қўйди.— Михайло,— деди,— кел, акангнинг оёғига йиқил, келин, сен ҳам кел, ҳой неваралар, сенлар ҳам келинлар. Платон амакиларингнинг оёғига йиқилинлар, Тушундиларингми? — дейди.— Ана шундай гаплар, айланай. Тақдирга тadbир йўқ экан. Биз эсак униси чаток бўлди, буниси яхши бўлмади,— деб қайғуриб ўтирамыз. Бизнинг бахтимиз бамисоли галвирдаги сув, ботирсанг тўлади, кўтарсанг ҳеч нарса қолмайди, шундай.— Шунини деб бошқа жойга бориб ўтирди.

Бир оз жим тургандан кейин Платон яна ўрнидан турди.

— Қапи, нима қилдик, уйқунг келмадимми? — деб сўради ва гапириб туриб, тез-тез чўқина бошлади.

— Ё Исойи Масих, ё Пирим Никола, Фрола ва Лавра, ё Исойи Масих, ё Пирим Никола!.. Фрола ва Лавра, ё Исойи Масих гуноҳимизни ўзинг кечир. Ўзинг шафоат қил! — деб дуони тугатгач, сажда қилди, кейин ўрнидан туриб хўрсиниб қўйди ва похол устига — ўз жойига ўтирди.— Ана шунақа гаплар.— Ётдим тошдай, турғизтил қушдай,— деб устига шинелини ёпди-ю ўрнига чўқилди.

— Ҳўқиган дуонг қанақа дуо? — деб сўради Пьер.

— Нима? — деди Платон, (унинг кўзи аллақачон илинган эди). — Қанақа дуо ўқидинг дейсанми? Худога ёлвордим. Сен дуо ўқимайсанми?

— Йўқ, мен ҳам дуо ўқийман, — деди Пьер. — Аммо сен Фрола ва Лавраларни тилга олдинг шекилли?

— Бўлмаса-чи, — деди дарров Платон. — Булар от байрами. Чорванинг ҳақиға ҳам дуо қилиш керак, — деди Каратаев. — Оббо муғамбир-э, кулча бўлиб ётибди. Исиниб қопти, итвачча, — деди оёғи учига бориб ётган кучукчани пайпаслаб, кейин юзини ўгириб, тагин уйқуга кетди.

Ташқаридан, узоқдан йиғи ва ҳайқирик садолари эшитилар, бостирманинг тирқишидан ёньб турган оловнинг алангаси кўринарди, лекин бостирманинг ичи жимжит ва қоронғи эди. Пьер анчагача ухлолмади ва ёнида ётган Платоннинг бир маромда нафас олишига қулоқ солиб, кўзи очик ҳолда қоронғида, ўз ўрнида ётди ва илгарги харобага айланиб кетган дунё ҳозир қалбида янги бир ҳусн-латофат билан аллақандай мустаҳкам негизда намоён бўлаётгандай туюлди.

XIII

Пьер тўрт ҳафта қамалиб ётган бостирмада йиғирма учта асир еолдат, учта офицер ва иккига амалдор бор эди.

Кейинчалик буларнинг ҳаммаси Пьернинг эсида гирашира, лекин Платон Каратаев руслардаги барча яхши хислатларни ўзида мужассамлаштирган шахс сифатида унинг қалбида энг кучли ва энг азиз абадий хотира бўлиб қолди. Пьер эртасига эрталаб ўз ҳамсоясини кўрганида унинг ҳақидаги биринчи таассуроти — бу одам кўзига думдумалоқ бўлиб кўрингани тўғри чиқди: французча шинели устидан чилвир боғлаб, бошига фуражка, оёғига чипта кавуш кийиб олган Платоннинг бутун жуссаси думалоқ: унинг калласи ҳам думдумалоқ, орқаси, кўкраги, елкалари, ҳатто ҳамиша бировни кучишга тайёр бўлиб тургандай кўринган қўллари ҳам думалоқ; ёқимли жилмайиши, катта-катта қўй кўзлари ҳам юм-юмалоқ эди.

Платон Каратаев бир вақтлар солдат бўлиб қатнашган юришлари ҳақида ҳикоясига қараганда, эллиқдан ошган бўлиши керак эди. Қачон туғилганини ва нечага кирганини унинг ўзи билмас эди; аммо кулганида (у тез-тез куларди) ярим допра бўлиб кўринадиган икки қатор тиши садафдай оппоқ, мустаҳкам ва ҳаммаси бутун эди, соқол ва сочига ҳам оқ ораламаган, унинг бутун гавдасидан эпчиллиги, айниқса бақувватлиги ва чидамли экани кўриниб турар эди.

Унинг юзи майда ажин босган бўлса ҳам, маъсум ва сўлим, товуши ёқимли ва оҳангдор эди. Нутқининг энг муҳим хусусияти самимийлик ва чечанлик эди. У нима деганлиги ва нима дейиши ҳақида, афтидан, ҳеч қачон бош қотириб ўтирмас эди; шунинг учун гапираётган маҳалда товушининг тез ўзгариб туришида кишини қаттиқ ишонтирувчи оҳанг бор эди.

Жисмоний жиҳатдан бу одам шу қадар кучли, шу қадар чаққон эдики, асирликка тушган дастлабки кунларда чарчаш ва ҳасталик нима эканини билмас эди. Ҳар куни кечқурун «Ётдим тошдай, турғизгил, қушдай!» деб ўрнига ётар, эрталаб ўрнидан тураркан, ҳамиша бир хилда елкасини қисиб: Ётдим кулчадай, турдим «пар-патдай» дер эди. Ҳақиқатан ҳам бошини қўйиши биланоқ тошдай қотиб қолар, уйғонди дегунча қушдай енгил турар, уйқудан туриши биланоқ ўйинчонга ёпишган боладай, бирон дақиқа вақтини бекор кеткизмасдан, бирон иш билан машғул бўлар эди. Ҳар иш унинг қўлидан келар, жуда ўринлатиб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда ўртача қилиб бажарар эди. У нон ёпар, овқат пиширар, тикар, йўнар, этик ямарди. У бирон дақиқа бекор ўтирмас, фақат кечаларигина ўзи яхши кўрадиган мавзуларда суҳбат қураар ва ашула айтарди. Ашулани ҳам одамлар тинглаётганини билиб, хониш қилаётган ашулачиларга ўхшаб эмас, балки сайроқи қушлардек куйлар, чунки бу товушлар ҳам унга, афтидан, керишмоқ ёки оёғини ёзмоқдек зарур эди; товуши ҳамиша ингичка, заиф хотинларники сингари деярли мунгли, унинг қиёфаси эса ашула айтаётган вақтида жудаям жиддий тусга кирар эди.

Асир тушиб, соқоли ўсиб кетганидан кейин у, афтидан, ўзи учун бегона бўлган сохта солдатча таомилларни ташлаб, беихтиёр деҳқон халқига хос бўлган илгариги одатларига қайтган эди.

— Хизматдан қайтган солдат бўздан куйлак кия-

ди,— дер эди у. Гарчи солдатликдан шикоят қилмаса ва бутун хизмат давомнда бирон мартаба калтак еганим йўқ, деб тез-тез мақтанса ҳам, лекин солдат бўлиб юргани ҳақида истар-истамас гапирар эди. Гапирганда ҳам аксар ўзининг эски хотираларни, афтидан, ўзи учун энг қадрли бўлган ўз таъбири билан айтганда «христианча» турмуши ҳақида гапирар эди. Унинг нутқини бойитган мақоллар солдатлар ишлатадиган ва аксарияти бемаза одобсиз бўлган мақоллар жумласидан эмас, балки алоҳида-алоҳида олганда маъносиз бўлиб кўринса ҳам, ўз ўрнида ишлатганда тўсатдан чуқур маъно касб этадиган ҳикматли халқ сўзлари эди.

У кўпинча илгари гапирган гапларига батамом қарама-қарши бўлган сўзларни айтар, аммо унис ҳам, буниси ҳам ҳақ сўзлар эди. Бу одам гапни яхши кўрар, ўз нутқини навозишкор сўзлар, мақоллар билан безаб, чиройли қилиб айтар, Пьерга бу мақоллар худди унинг ўзи ўйлаб чиқаргандай туюларди; унинг гапларидаги энг асосий гўзаллик шундан иборат эдики, баъзан Пьернинг кўзи тушган, лекин аҳамият бермаган оддий нарсалар у сўзлаганда тантанали, чуқур маъно касб этарди. Бир солдат ҳар кеча бир хил эртақларни айтиб берар, Каратаев уларга қулоқ солишни севар, лекин ҳозирги турмуш ҳақидаги ҳикоялар унга кўпроқ ёқарди. Бунақа эртақларни эшитганда у хурсанд бўлиб жилмаяр, ўзи сўз қистириб, саволлар берар, эшитган нарсаси қай даражада маъноли эканлигини аниқлаб олмоқчи бўлар эди. Каратаевда Пьер тушунадиган даражада бировга ўрганиб қолиш, биров билан дўст бўлиш, бировга меҳр қўйиш хислатларни йўқ эди; у одам танлаб юрмасдан ҳаёт ким билан учраштира, кўз унгида ким бўлса, ўша билан апоқ-чапоқ бўлиб кетар, унга ўрганиб кетаверарди. У ўзининг лайча нтини яхши кўрар, ўртоқларини, французларни яхши кўрар, ёнида ётадиган Пьерни яхши кўрар эди; лекин Каратаев Пьерга минг меҳрибончилик қилмасин (у Пьернинг маънавий ҳаётига беихтиёр қойил эди), ундан ажралиб қолгудай бўлса, парвойига келтирмаслигини Пьер сезиб турар эди. Пьерда ҳам Каратаевга нисбатан шундай туйғу пайдо бўла бошлади.

Платон Каратаев бошқа ҳамма асирлар учун оддий бир солдат эди; уни лочин ё Платоша деб аташар, оқкўнгилик билан уни эрмак қилишар, асирларга келган посилкаларни олиб келгани юборишарди. Аммо Пьер

учун у биринчи кечада мураккаб, яхлит, содда ва рост-гуйликнинг абадий тимсоли бўлиб кўринди, ҳам умрбод шундоқ бўлиб қолди.

Платон Каратаев ўз дуоларидан бошқа ҳеч нарсани ёддан билмас эди. У бир гапга тушиб кетса, сўзини нима билан тугатишни билмаётганга ўхшарди.

Пьер баъзан Платон айтган сўзларнинг маъносига тонг қолиб бу сўзларни яна бир карра такрорлашини сўраса, Платон севимли қўшиғини Пьерга оддий сўз билан айтиб беролмагани сингари, бир дақиқа олдин айтган сўзларини эслай олмас эди. Унинг қўшиғида қуйидаги сўзлар бор эди: «Родимая, березанька, и тошенько мне», ammo сўз билан айтганда бундан ҳеч маъно чиқмас эди. У нутқидаги айрим сўзларнинг маъносига тушунмас ва тушунолмас эди. Унинг ҳар бир сўзи ва ҳар бир ҳаракати ҳаётини ташкил қилган номаълум фаолиятнинг ташқи кўриниши эди. Лекин унинг ҳаёти (ўз нуқтаи назарича) айрим олинганда ҳеч қандоқ маънога эга эмас эди. Бу ҳаёт ўз атрофини ўраб олган ва у ҳамиша сезиб турган бир бутун ҳаётнинг кичкина бўлакчаси эди. Гулнинг хушбўй иси гулдан қандай таралиб турса, Платон Каратаевнинг сўзлари ва ишлари мана шу бир бутун ҳаётдан шундай табиий, зарурий тарзда, био маромда қўйилиб турар эди. У алоҳида олинган сўзнинг ҳам, ишнинг ҳам қиммат ва моҳиятига тушунмас эди.

XIV

Княжна Марья ақаси Ростовлар билан бирга, Ярославда эканини Николайнинг мактубидан билиб, хола-сининг гапига қулоқ солмасдан, дарҳол йўлга чиқмоқчи, фақат ўзигина эмас, жиянини ҳам бирга олиб бормоқчи бўлди. Княжна Марья шу шароитда йўлга чиқиш осонми, қийинми, мумкинми, мумкин эмасми, бу ҳақда ўйлаб ўтиришни ҳам, суриштиришни ҳам истамасди; унинг бурчи балки ўлим тўшагида ётган акасининг олдидан бўлишгина эмас, балки қайси йўл билан бўлмасин, унинг ўтилчасини олиб боришдан иборат эди ва у йўлга чиқди. Князь Андрейнинг ўзи хабар бермаган бўлса, княжна Марья буни ўзича шундай тушунди: ё князь Андрейнинг хат ёзишга мажболи етмаган ёки шунча йўл босиб келишни ҳам синглиси, ҳам ўғли учун раво кўрмаган.

Княжна Марья бир неча кун йўлга ҳозирлик кўрди. Унинг экипажи отасидан қолган ва ўзи Воронежга ту-

шиб келган түрт ғилдиракли каттакон карета, бир мужик арава ва бир юк аравасидан иборат эди. Княжнага m-lie Bourienne, Николушка, унинг мураббийси, кекса момо, учта хизматкор қиз, бир ёш малай ва холаси қушиб берган бир чопар ҳамроҳ бўлди.

Москвага одатдаги йул билан бориш ҳақида уйлаш ҳам мумкин эмас эди, шунга кўра Липецк, Рязань, Владимир, Шуя орқали айланиб боришса йул жуда узоқ, ҳамма ерда почта отлари топиш қийин бўлар ва Рязань атрофида французлар юрганмиш деган овозаларга қараганда бу йул хавфли эди.

Мана шу оғир сафар вақтида m-lie Bourienne ҳам, Десаль ҳам, княжна Марьянинг хизматкорлари ҳам княжнанинг ғайрати ва матонатини кўриб ҳайратда қолишди. У ҳаммадан кейин ётиб, ҳаммадан олдин турар ва ҳеч қандоқ қийинчилик унга юв бўлолмас эди. Княжнанинг ҳамроҳларини рағбатлантирган ғайрат ва фаолияти туфайли улар иккинчи ҳафтанинг охириларида Ярославга яқинлашиб қолишди.

Княжна Вороневда юрган сўнгги кунлари ўз умрида энг бахтли кунларни бошдан кечирди. Ростовга бўлган муҳаббати энди уни изтиробга солмас, ҳаяжонлантирмас эди. Бу муҳаббат энди унинг бутун қалбини эгаллади, унинг жисму жонига айланди ва княжна бу муҳаббатга қаршилик кўрсатмай қўйди. Княжна Марья сўнгги кунларда, гарчи бу ҳақда ўзига очиқ ойдин айтмаса-да, Николайга ёқиб қолганига ва ўзи уни яхши кўриб қолганига ишонч ҳосил қилди. Бу нарсага у Николай билан сўнгги дафъа учрашганида, Николай княжна Марьяга акаси Ростовлар билан бирга эканлиги ҳақида хабар келтирганида ишонди. Николай ҳозир, князь Андрей тузалиб кетган тақдирда, Наташа билан унинг орасидаги илгариги муносабатлар қайта тикланиши ҳақида оғиз очмаган бўлса-да, княжна Марья унинг ташқи қиёфасидан бу нарсани билганини ва бу ҳақда уйлаганини англади. Шундай бўлса ҳам Николайнинг княжнага бўлган андишалли, зариф муҳаббати ўзгармади, балки княжна Марья билан орамизда пайдо бўлган қариндошлик муносабат энди (княжна Марья баъзан уйланганидек) дўстлик муҳаббатни эркинроқ ифодалашимга имкон беради, деб ҳатто суюнгандай кўринар эди. Княжна Марья ўз умрида биринчи ва сўнгги марта севиб қолганини билар, ўзи Николайга ёқиб қолганини сезар ва шунинг учун бундан

кўнгли тўқ ва бахтиёр эди. Бироқ бу бир ёқлама руҳий шодлик акасининг гамини ейишга ҳалал бериш у ёқда турсин, аксинча бир ёқлама осойишталиги акаси учун жон куйдиришга каттароқ имкон берарди. Воронеждан чиққан маҳалда унинг гами шу қадар кучли эдики, кузатгани чиққан кишилар княжнанинг изтироб ва қайғудан сўлган юзига қараб, йўлда касал бўлиб қолиши турган гап, деган ўйга боришган эди; йўқ, ҳартугур йўл азоби, мана шу ташвиш-тахликка бирмунча вақт княжнани ҳам-андухдан қутқарди ва унга куч бақишлади.

Одатда, ҳамниша сафар вақтида бўладиганидек, княжна Марья йўлга нима мақсадда чиққани ҳақида эмас, балки сафар ҳақидагина ўйларди. Бироқ Ярославлга яқинлашиб қолганда яна унинг кўз олдига бир неча кундан сўнг эмас, балки шу кечанинг ўзида кўрадиган мудҳиш нарса — акасининг ўлим тушағида ётганлиги келди-ю, княжна Марьянинг ҳаяжони интиҳосига етди.

Ростовлар қаерда тўхтаганлиги ва князь Андрей қай аҳволда эканлигини билиб келиш учун Ярославлга олдинроқ юборилган чопар шаҳар дарвозаси олдида каретага дуч келди-ю, унинг деразасидан калласини чиқариб турган княжна Марьянинг мурдага ўхшаган юзига кўзи тушгач, қўрқиб кетди.

— Ҳаммасини билиб келдим, бекам: Ростовлар майдонда, савдогар Бронниковнинг ҳовлисида турар эканлар. Жуда яқин, Волганинг шундоққина тепасида, — деди чопар.

Княжна Марья нима учун асосий саволга — акамнинг қай аҳволда эканлиги ҳақидаги саволга жавоб бермаяпти, деб унинг юзига савол назари-ла қўрқа-писа қараб турар эди. Княжна ўрнига бу саволни in-llle Vou-
gienne берди.

— Князь қалай?

— Князь жаноблари ўшалар билан бир ҳовлида турибдилар.

«Демак тирик экан» деди ичида княжна Марья ва секин: «Аҳволи нечук?» деб сўради.

— Одамлар ҳамон илгаригидай дейишади.

Княжна «ҳамон илгаригидай» деган гапни қандай тушуниш кераклигини сўрамади, олдида ўтирган ва шаҳарга етиб келдик, деб суюнаётган етти ёшли Николушкага секин бир кўз ташлаб олди-ю, бошини куйи солди ва оғир карета тарақлаб, силкиниб, чайқалиб қаергадир,

келиб тўхтагандагина бошини кўтарди. Йиғма зиналар шарақлатиб туширилди.

Қаретанинг эшигини очишди. Сўл томон сув — каттакон дарё, унг томон зинапоё; зинапоё устида эркак-аёл хизматкорлар ва қоп-қора йўтон сочини битта қилиб ўриб ташлаган, икки бети қип-қизил бир қиз, княжна Марья назарида негадир сохта тарзда илжайиб тургандек эди (бу қиз Соня эди). Княжна у ёқ-бу ёққа қарамасдан тўри зинадан югуриб чиқаверди, сохта табассум қилиб турган қиз: — Бу ёққа, бу ёққа! — деди ва княжна даҳлизга, юзи шарқ аёлларининг юзига ўхшаган кекса хотиннинг олдига кириб қолди. Юрак-бағри эзилиб кетгани юз ифодасидан билиниб турган бу аёл югуриб келиб княжнани қарши олди. Бу кекса аёл графиня эди. У княжнани қучоқлаб ўпа бошлади.

— Mon enfant! — Je vous aime et vous connais depuis longtemps¹, — деди графиня.

Княжна Марья ҳаяжонланган бўлса ҳам бу аёл графиня эканлигини ва унга бир нима дейиш кераклигини тушунди. У нима деяётганини ўзи билмасдан, графиня сўзлаган оҳангда, назокат билан французчалаб алланима деди ва акасининг аҳволини сўради.

— Доктор ҳеч қанақа кўрқадиган жойи йўқ деб айтди, — деди графиня, лекин шу сўзларни айтаётганида у хўрсиниб кўзини осмонга тикди, унинг шу ҳаракатида ҳозир айтган сўзларга қарама-қарши бир маъно бор эди.

— Акам қаерда? Кўрсам бўладими? — деб сўради княжна Марья.

— Ҳозир, княжна, ҳозир, жоним. Бу князнинг ўнлчасими? — деди графиня Десаль билан бирга кирган Ни́колушкага қараб. — Ҳаммамиз сиғамиз, ҳовли жуда катта. О, мунча ширин бола!

Графиня княжнани меҳмонхонага олиб кирди. Соня m-lle Воугиенне билан гаплашиб турган эди. Графиня болани эркалади. Кекса граф хонага кириб, княжна билан сўрашди. Кекса граф княжна сўнгги дафъа кўрганидан бери жуда ўзгариб кетган эди. Ушанда у тетик, хушчақчақ, такаббур чол эди, энди эса аянч, яққаланиб қолган бир мўйсафид бўлиб қолибди. У княжна билан гаплашаркан, худди маъқул гапни гапиряпманми, деб сўраётгандай ҳадеб ҳаммага бирма-бир қараб кўярди. Москва

¹—Белагинами! Мен сизни севаман ва кўпдан бери биламан!

ва ўз мулки талон-торож бўлиб кетганидан сўнг граф одатланган изидан чиқиб кетиб, ўз ўрнини йўқотганга ўхшар ва дунёда яшаш назарида энди ортиқчадай кўринар эди.

Бутун тилаги акаси билан тезроқ дийдор кўришиш ва шу топда кўзига ўшандан бошқа нарса кўринмаётган бир дақиқада уни гапга тутаётганлари ва тилёғламачилик қилиб Николушкани мақтаётганлари княжнага алам қилаётган бўлса ҳам, атрофида бўлаётган ҳамма нарсани пайқаб тураб ва ҳозир тушиб қолган янги шароит ва тартибга вақтинча бўлса ҳам итоат қилиш зарур эканлигини сезарди. Княжна бу нарсаларнинг ҳаммаси керак эканлигини биларди, бу таомилга бўйсунуш унинг учун қийин бўлса ҳам, лекин хафа бўлмади.

— Менинг жияним, — деди граф Соня билан таништиракан, — сиз бун танимайсизми, княжна?

Княжна Соняга томон бурилди ва бу қизга нисбатан кўксидан уйғонган адоват туйғусини босишга уриниб, уни ўпди. Лекин атрофдаги одамларнинг кайфияти унинг ичидан ўтаётган нарсалардан жуда узоқлиги княжнага ниҳоят қаттиқ ботди.

— Акам қаерда? — сўради княжна ҳаммага қараб.

— У пастки қаватда. Наташа ўша ерда, — деди Соня қизариб. — Хабар олиб келгани кетишди. Сиз жуда чарчаган бўлсангиз керак, княжна?

Юраги сиқилиб кетганидан княжнанинг кўзларига ёш келди. У юзини ўгириб, графинядан қанақа қилиб акам олдига борсам бўлади, деб энди сўрамоқчи бўлганда эшикдан худди шодликдан ерга тегмай, тез-тез ва енгил одим отиб келаётгандай қадам товуши эшитилиб қолди. Княжна қайрилиб қаради-ю, деярли югуриб келаётган Наташани, бир вақтлар Москвада учрашганида сира ёқмаган ўша Наташани кўрди.

Бироқ княжна Наташанинг юзига қарашга улгурмасданоқ бу қиз намига намгузор, дардига самимий ҳамдам эканини англади. Княжна югуриб бориб Наташани қучоқлаб олди ва елкасига бошини қўйиб йиғлаб юборди.

Князь Андрейнинг бош томонида ўтирган Наташа княжна Марья келганини эшитиши биланоқ, княжнага шодликдан ерга тегмаётгандай туюлган енгил қадамларни билан секин уйдан чиқди-ю, унинг истиқболига югурди.

Югуриб уйга кирганида унинг ҳаяжонланган юзидан фақат бир ифода — муҳаббат, князь Андрейга, княжна

Марьяга, севгилисига яқин бўлган ҳамма нарсага нисбатан чексиз муҳаббат туйғуси, бошқалар учун қайғурмиш, изтироб чекиш туйғуси, уларнинг ғамини енгиллатиш учун бажонудил ўзили қурбон қилишга тайёргарлик ифодаси бор эди. Шу дақиқа Наташа ўзи ҳақида, князь Андрейга бўлган муҳаббати ҳақида сира ўйламаётгани унинг бутун вужудидан кўриниб турар эди.

Зийрак княжна Марья Наташанинг юзига қараши биланоқ, буларнинг ҳаммасини англади ва бошини унинг елкасига қўйиб қайғу-ҳасрат билан тўйиб-тўйиб йиғлади.

— Юринг, юринг, олдига кирайлик, — деди Наташа княжна Марьяни иккинчи уйга томон бошларкан.

Княжна Марья бошини кўтариб, кўз ёшларини артди ва Наташага қаради. Княжна Наташадан ҳамма гапни билиб оламан, сўраб оламан деб ўйлаган эди.

— Қалай, — деб гап бошлади-ю, лекин тўсатдан жим бўлди. Икки оғиз сўз билан ҳеч нарсани сўраб бўлмаслиги ҳамда жавоб қайтариб бўлмаслигини княжна сезди. Наташанинг юзи билан кўзлари бу саволларга очикроқ ва чуқурроқ жавоб бериши керак эди.

Наташа княжнага қараб тураркан, худди билганимни айтайми, йўқми деб қўрқиб, шубҳаланиб турганга ўхшарди; у гуё қалбининг энг чуқур ерларига йўл топа оладиган бу порлоқ кўзларга қараб ўзига маълум бўлган барча ҳақиқатни айтмаслик мумкин эмаслигини сезди. Наташанинг дудоқлари бирдан титраб кетди, даҳани атрофида ёқимсиз ажия пайдо бўлди, йиғлаб юбориб, қўллари билан юзини беркитди.

Княжна Марьяга ҳамма нарса аён бўлди.

Лекин шундай бўлса ҳам княжна умидини узмади ва ўзи ишонмайдиган сўзлар билан сўради:

— Яраси қандай? Умуман аҳволи қалай?

— Ўзингиз... ўзингиз кўрасиз, — дея олди Наташа.

Улар князь Андрейнинг олдига йиғи-сипишсиз, очик чирой билан кирмоқчи бўлиб, пастда, у ётган хонанинг олдида бир оз тўхтаб туришди.

— Қасали қандай? Кўпдан бери аҳволи оғирми? Қачондан бери шу аҳволда? — деб сўради княжна Марья.

Наташа бир бошдан ҳаммасини гапириб берди: дастлабки кунлар иситмасининг баландлиги ва сғриқнинг зўрлигидан аҳволи оғирлашган экан, бироқ Троица кuni иситмаси тушиб, оғриғи ҳам улча-мунча босилибди, доктор фақат бир нарсадан — гангиренадан қўрққан экан,

хайрият, бу хатар ҳам ўтибди. Ярославлга келганларида яра йиринглай бошлабди (Наташа йиринглашга ва бошқа нарсаларга доир ҳамма нарсани биларди), доктор шундоқ бўлиши керак, бунинг ҳеч қўрқадиган жойи йўқ деб айтибди. Кейин бирдан иситмаси ошиб кетибди. Доктор бу иситма унча хавфли эмас дебди.

— Аммо икки кун бурун,— деди Наташа,— тўсатдан шундоқ бўлиб қолди.— У зўрга йиғидан ўзини тийди.— Нимага бундоқ бўлиб қолганини билмайман, аммо қанақа ҳолатга тушиб қолганини ўзингиз кўрасиз.

— Ҳолсизланиб қолдимми? Озиб қолдимми? — деб сўради княжна.

— Йўқ, ундоқ эмас, ундан бадтарроқ. Ўзингиз кўрасиз. Оҳ, Мари, у ниҳоятда яхши одам, йўқ, йўқ, унинг тузалиб кетиши қийин, чунки...

XV

Наташа ўрганиб қолган бир ҳаракат билан князь Андрей ётган уйнинг эшигини очиб, княжнани олдин киргизиб юборди. Княжна Марья ичкари кириши биланоқ ўпкаси тўлиб кетаётганини сездди. Княжна ўз ҳаяжонини билинтирмасликка нақадар тайёргарлик кўрган бўлмасин, ўзини босишга нақадар ҳаракат қилмасин, акасини кўз ёшисиз кўриш қўлидан келмаслигини билиб турар эди.

Княжна Марья Наташанинг икки кун бурун у шу ҳолатга тушди, деган сўзининг маъносини англаган эди. Бу сўз — князь Андрей тўсатдан юмшаб, тақдирга тан бериб қолди, деган маънони англатар эди, унинг тақдирга тан бериши, кўнгли юмшаб қолиши ўлим аломати эканлигини княжна Марья биларди. Эшик олдига келганда княжна Андрюшанинг болалик чоғларидаги ёқимли, ювош, маъсум чеҳрасини кўз олдига келтирди, катта бўлгандан сўнг у жуда камдан-кам ўша ҳолатга тушар, шунинг учун ҳамиша княжнада қаттиқ таассурот қолдирар эди. Княжна Марья ҳозир отаси сингари акаси ҳам ўлим олдида мулойим, ёқимли сўзлар айтишини ва княжна бу сўзларга тоқат қилолмай, унинг тепасида йиғлаб юборишини биларди. Лекин эртами, кечми, барибир шу ҳолиса рўй бериши керак эди, шунинг учун княжна уйга кирди. У тобора ўпкаси тўлиб, узоқдаги нарсани хирароқ кўрадиган нўзлари князь Андрейнинг шаклу шамойилили

борг ан сари аниқроқ кўра бошлади, ниҳоят қидириб унинг юзини кўрди ва кўзи кўзига тушди.

Князь Андрей олмахон терисидан тикилган пўстин-халатда ҳамма ёнига ёстиқ қўйилган диванда ётарди. У, озиб кетган, ранг-руйи мурдадай оқарган. Қони қочиб, чўпдай бўлиб қолган, бир қўлида рўмолча, иккинчи қўлининг бармоқларини секин қимирлатиб ўсиб кетган мўйловларини силар эди. Иккала кўзи хонага кириб келган кишиларда эди.

Княжна унинг юзини кўриши ва кўзларига кўзи тушиши биланоқ қадамини секинлатди ва бирдан кўз ёшлари қуриб, йиғиси бўғзидан қайтганини сизди. Аксининг юзидаги ифодани ва кўзини кўриши билан тўсагдан юраги орқасига тортиб кетди ва ўзини гуноҳкор ҳис қилди.

«Менинг гуноҳим нима?» — деб сўради княжна Марья ўзидан. Бунга князь Андрейнинг совуқ, жиддий нигоҳи: «Гуноҳинг шуки, тирик бўлганингдан кейин тирик одам ҳақида ўйлайсан, мен эсам!» — деб жавоб берди.

Князь Андрей синглизин билан Наташага секин кўз ташлаганида унинг кишига эмас, балки ўз ботинига қараб тургандай жиддий кўринган жиддий кўз қарашида адоватга яқин бир нарса бор эди.

Эски одатларича у синглизин билан қўл ўпишиб кўришди.

— Салом, Мари, қандай қилиб келдинг? — деди у кўз қарашига ўхшаган ёт ва салмоқли товуш билан. Князь Андрей аччиқланган товуш билан бақириб берганида балким княжна бу ёт товушдан камроқ кўрққан бўлар эди.

Князь Андрей айтаётган сўзини зўрға эслаб:

— Николушкани ҳам олиб келдингми? — деди яна ўша салмоқли товуш билан секин.

— Дурустмисан энди? — деб сўради княжна ўзи берган саволидан ўзи таажжубланиб.

— Бунн доктордан сўраш керак, дўстим, — деди князь Андрей, кейин синглизига бирон илиқ сўз айтгиси келди шекилли, яна бир карра ўзини зўрлаб лаби билангина пичирлади (айтган сўзлари ҳақида сира ўйламагани кўриниб турар эди):

— *Merci, chere amie, d'être venue*¹.

¹ Келганинга миннатдорман, азиз дўстим.

Княжна Марья унинг қўлини сиқди. Сияглицн қўлини сиққанда у хиёл юзини буриштирди. Князь Андрей индамай ётар, княжна ҳам нимадан гап очини билмас эди. Шу сўнгги икки кун мобайнида акаси қандай ҳолатга тушганини княжна англади. Унинг сўзларида, сўз оҳангида; айниқса кўз қарашида — совуқ, деярли ёт кўз билан қарашида, тирик одам учун даҳшатли бўлган нарса — фоний дунёдан кўз юмаётганлиги сезилиб турар эди. Афтидан, у барча жонли нарсаларга зўрға тушунарди; лекин шу билан бирга жонли нарсаларга тушунмиш иш қобилиятидан маҳрум бўлганлиги учун эмас, балки тириклар англамайдиган ва англашлари мумкин бўлмаган бошқа бир нарсани англаётгани ва шу нарса унинг бутун борлигини қамраб олгани учун зўрға тушунгани сезилиб турар эди.

— Ҳм, қара, тақдир бизни қандай учраштирди! — деб князь Андрей сукунатни бузди ва Наташага ишора қилди. — Кеча-ю кундуз менга шу қараяпти.

Княжна Марья унинг сўзларига қулоқ соларкан, нима деяётганига тушунмас эди. Наҳотки князь Андрейдек зийрак, таъби нозик киши ўзи севадиган ва ўзи яхши кўрадиган севгилиси олдида шунчалик лоқайдлик билан гапирса! Яшашни ўйлаганида эди, бу сўзни бунақа совуқ, ҳақоратомуз оҳангда айтмас эди. Агар ўлишини билмаса, Наташанинг дилини оритгани кўнгли бўлмас, унинг олдида бунақа демас эди! Бунга фақат бир нарса билан, ҳозир бошқа, бундан муҳимроқ бир нарсага тушунгани ва шунинг учун бошқа ҳамма нарса назарида барибирдай бўлиб кўрингани билан изоҳлаш мумкин эди.

Сухбат совуқ, гап гапга қовушмай, тез-тез узилар эди.

— Мари Рязань орқали келибди, — деди Наташа. Синглицини Наташа «Мари» деб атаганини ҳам князь Андрей пайқамади. Наташа эса акаси олдида княжна Марьяни «Мари» деб атаганини биринчи марта сизди.

— Ҳа, нима бўпти? — деди князь Андрей.

— Марига Москва бутунлай куйиб кетди деган гапни айтишибди, гўё...

Наташа тўхтади: гапирмиш керак эмасди. Князь Андрей буларнинг гапига қулоқ солишга уринди, лекин барибир, бунга мажולי етмади.

— Ҳм, куйиб кетганмишми, — деди у. — Эсизгица, — шундай деди-ю, бармоқлари билан имиллаб мўйловини силаркан, рўпарасига қараб қолди.

Князь Андрей буларга бирон ёқимли сўз айтгиси келди шекилли, тўсатдан.....

— Мари, сен граф Николай билан кўришдингми? — деб сўради.— Буларга ёзган хатига қараганда сен унга жуда ёқиб қолибсан,— деди у соддагина, хотиржамлик билан; афтидан бу сўз тирик кишилар учун қанчалик мураккаб маънога эга эканлигини англашдан ожиз эди.— Сен ҳам уни ёқтирганигда жуда яхши бўлар эди-да... уйлансаларинг,— деди бир оздан сўнг худди узоқ қидирган сўзини ахир топганига суюниб кетгандай. Княжна Марья унинг бу сўзини эшитишга эшитди-ю, лекин бу сўзлар унга ёлғиз бир нарсани: акаси барча ҳаётий нарсалардан нақадар узоқ эканлигини англади.

— Мени қўй! — деди княжна Марья бамайлихотир ва Наташага қаради. Наташа унинг қараётганини сезаётган бўлса ҳам унга қарамади. Яна жимлик чўкди.

— Андре сен Нико...— деди тўсатдан княжна титроқ товуш билан,— Николушкани кўргинг борми? У ҳадеб сени сўрайди.

Князь Андрей биринчи мартаба хил жилмайиб қўйди, ammo акасининг ҳар бир юз ифодасини жуда яхши тушунадиган княжна Марья шу нарсани англаб қўрқиб кетди: князь Андрей суюнганидан, ўғлига бўлган меҳр-муҳаббатдан эмас, балки княжна акасини ҳушига келтирмоқ учун, ўз фикрича ишлатган шу сўнги чораси устидан сезингани, аста кулиб қўйди.

— Ҳа, албатта, Николушкани жуда соғинганман. Катта бўлиб юрибдими?

Князь Андрей олдида Николушкани олиб кирганларда бола отасига кўрқибгина қаради-ю, лекин йиғламади, чунки ҳеч ким йиғлаётгани йўқ эди. Князь Андрей ўглини ўғди ва нима дейишини билмади шекилли, индамади.

Николушкани олиб чиқиб кетгандан сўнг княжна Марья яна акасининг тепасига бориб уни ўғди ва ўзини тутолмай йиғлаб юборди.

Князь Андрей синглисига тикилиб қаради.

— Николушкани ўйлаб йиғлаяпсанми? — деб сўради у.

Княжна Марья унинг гапини тасдиқлагандай бош ирғади.

— Мари, биласанми инжил...— бироқ тўсатдан жим бўлди.

— Нима деяпсан?

— Ҳеч нима деганим йўқ. Бу ерда йиғлама, — деди у боягидек княжнага совуққина қараб.

Княжна Марья йиғлаганда князь Андрей, синглиси Николушка етим қолади, деб йиғлаётганини англади. У бор кучини йиғиб, яна ҳаётга қайтишга уринди ва масалага уларнинг нуқтаи назаридан қаради.

«Ҳм, улар бу нарсага ачинса керак? — деб ўйлади. — Лекин бу жуда жўн нарса!»

«Осмондаги қушлар на экишни билади, на ўришни, уларнинг ризқини худо беради» деди князь Андрей ўзига ўзи, княжна Марьяга ҳам шу гапни айтмоқчи бўлди. Йўқ, бўлмайди, бу гапни булар ўзларича тушунишади, англашмайди! Улар ардоқлайдиган барча тўғеулар, уларга шунчалик муҳим бўлиб кўринган барча бу фикрлар кераксиз эканини булар тушунишмайди.

«Биз бир-биримизга тушунмаймиз!» — деди ўзича князь Андрей ва жим қолди.

Князь Андрейнинг ўғилчаси еттига кирган. У унча-мунча таталаб ўқиса ҳам, ҳеч нарса тушунмас эди. Ўша кундан кейин Николушка жуда кўп нарсаларни бошдан кечирди, билим, мушоҳидакорлик, тажриба орттирди: лекин ўшанда Николушка барча кейин орттирган қобилиятларига эга бўлганда ҳам, отаси, княжна Марья ва Наташа орасида бўлиб ўтган воқеанинг маъносини ҳозиргидан кўра чуқурроқ тушунмаган бўлар эди. У ҳамма нарсага тушунди, йиғламасдан уйдан чиқди, орқасидан чиққан Наташанинг олдига индамай келди-да, ўйчан, чиройли кўзлари билан уялинқираб унга бокди; унинг хиёл кўтарилиб турган устки қип-қизил лаби титраб кетди ва Наташага суяниб, йиғлаб юборди.

Шу кундан бошлаб у Десалдан ҳам, ҳадеб уни эркалайдиган графинядан ҳам ўзини опқочиб юриб, ё ўзи ёлғиз ўтирар, ё тортиниб княжна Марья билан Наташанинг олдига келиб, секингина ва уялинқираб уларга эркаланарди, афтидан, Наташани аммасидан ҳам яхши кўриб қолганга ўхшарди.

Княжна Марья акасининг олдидан чиқди-ю, Наташанинг юзига қараб ҳамма нарсани тушунди. Князь Андрейнинг ҳаётини қутқариб қолиш умиди ҳақида Наташага

Бўлак гапирмади. У князь Андрей ётган диван ёнида Наташа билан навбатма-навбат турди, йиғламади, лекин ақл-идрок қилолмайдиган, айниқса ўлим тўшагида ётган кишининг тепасида ҳозир тургани яққол сезилаётган мангу кучга синниб, тинмай дуо ўқий бошлади.

XVI

Князь Андрей ўлишинигина эмас, балки ўлаётганини, аллақачон чала ўлик бўлиб қолганини ҳам биларди. У ер юзидаги барча нарсалардан алоқаси узилганини, борлиқ қувончли ва алланечук енгил бўлиб қолганини сезди. У шошилмай, ваҳимага тушмай ўз қисматини кута бошлади. Умр бўйи тепасида турганини бир дақиқа ҳам унутмаган, кўз билан кўриб бўлмайдиган даҳшатли ва йироқ мангулик энди унга жуда яқин бўлиб қолди — борлиқ алланечук енгил бўлиб қолгани учун ҳам бу нарсани деярли сезиб турар эди.

Илгарилари у ўлимдан қўрқар эди. Ўлимдан қўрқиш, ундан қаттиқ даҳшатга келиш туйғусини князь Андрей икки марта бошдан кечирган, эндиликда эса ундай туйғуни билмас эди.

Бу туйғуни князь Андрей биринчи мартаба тўп ўқи — граната тушиб, кўз олдида гир-гир айланаётганида бошдан кечирган эди, ўшанда ангизга, буталарга, осмонга қараб туриб қаршисида турган нарса ўлим эканини билган эди. Ярадор бўлиб ўзига келгандан сўнг гўё ҳаётнинг исканжасидан қутулган қалбида бирдан бу ҳаётга сира алоқаси бўлмаган мангу, озод муҳаббатнинг гунчаси очилиб кетдию, ўлимдан энди қўрқмайдиган, ўйламайдиган бўлиб қолди.

Ярадор бўлиб танҳоликда ўтказган ўша изтиробли, гоҳ худ, гоҳ бехуд бўлиб ётган чоғларида ўзига аён бўлган бу янги, мангу муҳаббатнинг маншан ҳақида қанча кўп ўйласа, бу фоний дунёдан ўзи сезмаган ҳолда шунча кўп узоқлашарди. Хамма нарсани, ҳаммани яхши кўриш, муҳаббат учун ҳамиша жон фидо қилиш — ҳеч кимга кўнгил қўймаслик демакдир, бу фоний ҳаёт билан яшамаслик демакдир. Князь Андрей муҳаббатнинг мана шу маншан ҳақида қанча кўп ўйласа, ҳаётдан шунча воз кечар ва қалбимизда муҳаббат бўлмаган пайтда ҳаёт билан ўлим орасида турадиган мудҳиш тўсиқни янада таг-томири

билан емирарди. У биринчи дафъа ўзининг ўлишини ўйлаганда, ўз-ўзига: ҳа, ўлсам нима бўпти, тагин яхши деган эди.

Бироқ Митишчида ўтказилган ўша кечадан сўнг, гоҳ худ, гоҳ бехуд бўлиб ётган чоғида севган қизи олдига киргандан ва севгилисининг қўлини лабларига босиб, хурсандлигидан ун чиқармай йиғлаганидан сўнг аёл кишининг муҳаббати секин-аста унинг қалбидан жой олдию, ҳаётга яна боғлаб қўйди. Яна унинг бошига севинчли ва ваҳимали фикр-хаёллар кела бошлади. Яра боғлайдиган пунктда Курагинни учратгани эсига тушиб кетдию, аввалги ҳолатига қайтолмади: уни энди бир савол: Курагин тирикмикин, деган савол қийнай бошлади. Сўрашга эса сира тили бормасди.

Унинг касали жисмоний жиҳатдан ўз тартиби — ўз йўли билан бормоқда, лекин Наташа айтганидек, у княжна Марьянининг келишидан икки кун олдин шу ҳолга тушган эди. Бу ҳаёт билан ўлим орасида бўлган сўнгги руҳий кураш эди ва бу курашда ўлим ғолиб чиқди. Бу Наташанинги муҳаббати шаклида тасаввур этган ҳаётдан ҳаливери воз кечмаслигини англаш ва белгисиз бир куч қаршисида таслим бўлишдан қўрқишнинг сўнгги хуружи эди.

Бу ҳолат кечки пайт юз берди. Князь Андрейнинг одадагича тушликдан сўнг иситмаси бир оз кўтарилди, лекин акли-хуши жойида эди. Соня стол ёнида ўтирувди. Князь Андрей пинакка кетди. Бирдан олам кўзига ёришди.

«Ҳа, бу кирган Наташа!» — деб ўйлади у.

Ҳақиқатан ҳам секин, оёқ учида юриб кирган Наташа Сонянинг ўрнида ўтирган эди.

Наташа князь Андрейга қарай бошлагандан бери ҳамisha Наташанинги жисмоний яқинлигини сезмоқда эди. Наташа шам ёруни князь Андрейга тушмасин деб унга ёнбошини бериб, креслода пайпоқ тўқиб ўтирган эди. (Князь Андрей бир куни Наташага, ҳеч ким пайпоқ тўқиб ўтирадиган қари момолар сингари касалга яхши қаролмайди, пайпоқ тўқишнинг ўзида кишини овунтирадиган, кишига ором бағишлайдиган бир нарса бор, деган эди, Наташа дарҳол пайпоқ тўқишни ўрганди.) Унинг нозик бармоқлари ора-сира бир-бирига тегиб кетаётган пўлат пилтакачларни тез-тез ишлатар, қуйи солинган кўзининг ўйчан профили князь Андрейга яққол кўриниб турар эди. Мана, у хиёл ўрнидан қўзғалган эди, тиззасидаги бир туп ип ерга думалаб тушди. Наташа чўчиб кетиб, князь Андрейга бурилиб қаради-да, қўли билан шамни

түсүб, эпчиллик билан энгашиб ипни олди ва яна жойига ўтирди.

Князь Андрей қимир этмасдан Наташани кузатиб ётган эди. Наташа бу ҳаракатдан сунг бутун кўкси билан чуқур нафас олиши керак эди, бироқ бунга журъат қилолмади ва секингина нафасини ростлади.

Троица лавра монастирида улар ўтган воқеалар ҳақида гаплашган эди, шунда князь Андрей Наташага: «Агар ўлмай қолсам, мени сиз билан янгидан топиштирган жароҳатим учун умр бўйи худога шукур қиламан» деган эди, лекин ўшандан бери улар келажак ҳақида оғиз очишмади.

Шу топда князь Андрей пўлат пилтакачларнинг шитирлашига кулоқ солиб ётаркан: шу нарса менга тагин муяссар булармиди, йўқми, деб ўйларди. — Наҳотки, ўлишим учунгина толе мени бу билан шундай ғалати вазиятда учраштирган бўлса? Наҳотки, ёлгончи дунёда яшамоғим учун ҳаёт ҳақиқати менга аён бўлган бўлса? Мен бу қизни оламдаги ҳамма нарсадан ортиқроқ севаман. Яхши кўриб қолган бўлсам нима қилай? — деди у ва азоб чеккан вақтларидаги одатига кўра, тусатдан беихтиёр, инграб юборди.

Наташа бу товушни эшитиб, пайпоқни қўйдию князь Андрейга томон бурилди ва бирдан унинг ялтираб турган кўзларини кўриб, ўрнидан турди-да, секин унинг олдига бориб энгашди.

— Ухлаганингиз йўқми?

— Йўқ, аллақачондан бери сизга қараб ётибман: кирганингизни ҳам сезган эдим. Сиздан булак ҳеч кимнинг олдида мен бунақа тинч... роҳат қилиб ётолмайман. Хурсандликдан йиғлаб юборгим келяпти.

Наташа креслони унга яқинроқ сурди. Севинчдан унинг юзи гул-гул очилиб кетди.

— Наташа, мен сизни ҳаддан ташқари севаман. Дунёдаги барча нарсалардан ортиқ севаман.

— Мен-чи? — Наташа бир лаҳзагина юзини бурди. — Нега ҳаддан ташқари дейсиз? — деди у.

— Нега ҳаддан ташқари?.. Айтинг-чи, сиз нима деб ўйлайсиз, кўнглингиз нима дейди, тузалиб кетаманми? Тузаладиганга ўхшайманми?

— Тузалиб кетишингизга аминман, аминман! — деб қичқириб юбораёзди Наташа эҳтирос билан унинг иккала қўлини ушлаб.

Князь Андрей жим бўлди.

— Қандоқ яхши бўларди! — деб у Наташанинг қўлини ўпди.

Наташа ўзини бахтиёр сезиб, ҳаяжонга тушди; лекин шу он князь Андрей билан бунақа мавзуларда гапириш мумкин эмаслигини, унга осудалик кераклигини сизди.

— Демак, ухламаган экансиз-да, — деди Наташа севинчли босиб. — Ухлашга ҳаракат қилинг... Утинман.

У Наташанинг қўлини сиқиб, кейин қўйиб юборди. Наташа шамнинг олдига келди-да, яна аввалги вазиятда ўтирди. Наташа икки марта унга бурилиб қаради, ҳар дафъа ҳам унинг ялтираб турган кўзларига кўзи тушарди. У қўлидаги пайпоққа қараб, шуни битирмагунча князь Андрейга қарамайман, деб аҳд қилди.

Ҳақиқатан ҳам шундан сўнг князь Андрей кўзларини юмди ва уйқуга кетди. Кўп ўтмасдан совуқ терга тушиб, бетоқат бўлиб уйғонди.

Кўзи уйқуга кетаётган вақтда князь Андрей шу кунлари доимо хаёлини банд қилган ўша бир нарсани — ҳаёт билан ўлимни ўйлаган эди. Кўпроқ ўлимни ўйлаган эди. Назарида ўлими яқинлашиб қолганга ўхшади.

«Муҳаббат. Муҳаббат нима деган сўз? — деб ўйлади у. — Муҳаббат ўлимга халал беради. Муҳаббат ҳаёт демакдир. Ўзим билган ҳамма нарсани мен фақат муҳаббат туфайли билганман. Менинг севгим бору ҳамма нарса бор, ҳамма нарса мавжуд. Муҳаббатнинг ҳамма нарсага алоқаси бор. Муҳаббат — худо демакдир. Ўлиш — менинг, муҳаббатнинг кичкина бир қисмининг умумий ва абадий манбага қайтиш демакдир». Бу фикрлар унга тасалли берадигандай туюлди, лекин булар фақат фикр эди холос. Бу фикрларга бир нима етишмас, буларда алланечук шахсий бирёқламалик, ақлдан чиқариб айтилган бир нарса бор эди-ю, аниқлик, ойдинлик йўқ эди. Бу фикрларда яна бесаранжомлик ва мужмаллик бор эди. Ниҳоят у ухлаб қолди.

Тушида у шу уйда ётган экан, лекин ярадор эмас, соппа-соғ экан. Князь Андрейнинг олдида ҳамма нарсага лоқайд қарайдиган, турли-туман насткаш одамлар пайдо бўлади. Князь Андрей булар билан гапиришади, кераксиз нарсалар ҳақида сўз талашади. Улар аллақайёққа кетишга отланишади. Князь Андрей буларнинг ҳаммаси бекорчи гап эканини, бундан зарурроқ ишлари борлигини элас-элас эслайди, лекин шундоқ бўлса ҳам тутуруқсиз қочириқ гаплар билан буларни мот қилиб, гапини давом эттира-

веради. Бу одамлар аста-секин, бирин-кетин йўқола бошлайди, буларнинг ўрнини бир масала — беркилмай қолган эшикни ёпиш масаласи эгаллайди. Князь Андрей ўрнидан туриб, эшик олдига боради ва илгакни солмоқчи бўлади. Ҳамма нарса эшикни беркитишга улгуриши ва ё улгурмаслигига боғлиқ. Князь Андрей юради, шошилади, лекин оёқлари қимирламайди, у эшикни беркитиб олишга улгурмаслигини билса ҳам, барибир, бор кучини йиғиб, қадам ташлашга уринади. Даҳшатли бир қўрқув уни қамраб олади. Бу қўрқув ўлим қўрқувси, эшик орқасида турган эса, ўлимнинг ўзи. Князь Андрей ҳолдан тойиб, минг азоб билан эшик олдига эмаклаб борганида ҳалиги даҳшатли нарса нариги томондан эшикка ёпишиб, уни очиб кирмоқчи бўлади. Инсониятга ёт бўлган нарса — ўлим кирмоқчи бўлади, эшикни беркитиб олиб, уни киргизмаслик керак. Князь Андрей эшикка ёпишади, бор кучини тўплайди — эшикни беркитиб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, уни ушлаб туришга уринади, лекин кучи кетиб қолган, ҳаракатлари ҳам бесўнақай, ҳалиги даҳшатли нарсанинг кучи зарбидан эшик очилиб кетадию яна ёпилади.

Даҳшатли нарса яна эшикни итариб юборади. Сўнги, найри табиий тарзда бор кучини йиғиб қилган ҳаракати зое кетади. Эшикнинг иккала тавақаси жимгина очилиб кетадию у, яъни ўлим кириб келади. Князь Андрей жон беради.

Бироқ ўлиши биланоқ князь Андрей ухлаб ётганини эслайди ва ўлган дақиқасида бутун кучини йиғиб яна уйғонади.

«Ҳа, бу ўлим эди. Мен ўлувдим — уйғониб кетдим. Ҳа, ўлим — уйғоқлик демакдир» деб ўйладию тўсатдан кўнгли ёришди ва парда кўтарилиб, шу маҳалгача пинҳон ётган нарса унинг руҳий нигоҳи қаршисида намоён бўлди. Илгари занжирбанд қилиб ташлангандай туюлган кучи бирдан эркинликка чиққандай бўлганини ва ўшандан бери уни тарк этмаган ғалати бир енгиллик бутун борлигини чулғаб олганини сизди.

Совуқ терга пишиб уйқудан уйғонгандан сўнг диванда қимирлади ва Наташа унинг тепасига бориб аҳволини сўради. Князь Андрей Наташага жавоб бермади ва нима деганига тушунмай ғалати бир қараш қилди.

Княжна Марьянинг келишидан икки кун аввал юз берган воқеа шу эди. Шу кундан бошлаб, доктор айтга

нидек, кишини ҳолдан тойдирадиган иситма ўз таъсирини кўрсата бошлади, лекин Наташа доктор нима деяётганига қизиқмас эди: Наташа ўзи учун очиқ-ойдин бўлган бу даҳшатли руҳий аломатларни кўриб турар эди.

Шу кундан бошлаб князь Андрей уйқудан уйғониши билан бирга ҳаётдан ҳам уйғонди. Умр узунлиги билан солиштирганда бу уйғониш князь Андрейга туш узунлиги билан солиштирган уйқуга қараганда секинроқ бўлиб туюлмади.

Нисбатан бунақа секин уйғонишдан даҳшатли ва кескин нарса йўқ эди.

Князь Андрейнинг охириги кунлари ва охириги соатлари одатдагидек бир хил утмоқда эди. Унинг олдида муттасил ўтирган княжна Марья билан Наташа буни сезиб туришарди. Сўнгги вақтларда улар йиғламасди, ваҳимага тушмасди, чунки князь Андрейни эмас, (князь Андрейдан улар аллақачон айрилган эди), балки унинг энг яқин хотираси — унинг жонсиз жасадини парвариш қилиб юрганларини билишарди. Иккаласининг туйғуси шу қадар кучли эдики, ҳатто ўлимнинг ташқи, даҳшатли томони уларга таъсир этмади ва улар ўз яраларига туз сепишни лозим кўришмади. Улар князь Андрейнинг олдида ҳам, ундан яшириқча ҳам йиғлашмади, унинг тўғрисида ҳеч қачон ўзаро гаплашмади. Улар бошларига тушган мусибатни сўз билан ифодалаш мумкин эмаслигини билишарди.

Князь Андрей секин-аста, осудалик билан борган сари, қаергадир, чуқурроқ чўкиб бораётганини иккаласи ҳам кўришар, бу нарса шундоқ бўлиши кераклигини ва шундоқ бўлгани яхши эканини билишар эди.

Князь Андрейни тавба қилдириб, гуноҳдан пок этишди, ҳамма у билан видолашгани келди. Ўғилчасини уйга олиб кирганларида князь Андрей лабини унинг юзига тегиздию, юзини ўғирди, ўғли билан видолашиш оғир эканлиги ва унга ачинаётганлигидан эмас (княжна Марья билан Наташа бунга тушуниб туришарди), балки мендан талаб этган нарсалари шу бўлса керак деб ўйлагани учун шундай қилди, бироқ Ниқолушкани дуо қилгин деб айтганларида князь Андрей бу талабни бажо келтирди ва худди чаласи йўқми, деб сўраётгандай атрофга кўз ташлади.

Рухдан айрилаётган тан сўнгги мартаба тиграганда княжна Марья билан Наташа унинг тепасида эди.

Князь Андрейнинг жасади совуб, бир неча дақиқа

уларнинг олдида ҳаракатсиз ётгандан кейин княжна Марья Наташага қараб:

— Жони узилдим? — деди князь Андрейнинг танаси совуб, бир неча минут унинг кўз ўнгида қимир этмай ётгандан кейин, Наташа унинг тепасига бориб кўзларига қаради ва дарров беркитиб қўйди. Уликнинг кўзини беркитгандан сўнг Наташа уни ўпмади, балки ундан қолган энг яқин ёдгорликка лабини тегизди.

«Қаёққа кетди у? Қаёқда ҳозир у?..»

Мурдани ювиб, кийинтириб, тобутга солиб, столга қўйганларидан сўнг ҳамма видолашгани келди, йиғини бўлди.

Николушка юрак-бағрини абгор қилган бу уқубатли ҳайратдан йиғларди. Графиня билан Соня Наташага ачинганларидан ва князь Андрей ораларидан кетганидан йиғларди. Кекса граф умр паймонаси тўлаётганини билганидан ва шу даҳшатли қадамни босишга кўп қолмаганидан йиғларди.

Наташа билан княжна Марья ҳам энди йиғлашаётган эди, лекин улар бошларига тушган шахсай мусибатларидан эмас, балки кўз олдиларида юз берган ўлимнинг оддий ва тантанали сиридан воқиф бўлиб кўнгиллари юмшаганидан йиғлашарди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Одамзод ақли ҳодисалар сабабининг мажмуини англашга қодир эмас. Лекин ҳодисаларнинг сабабини қидиришга эҳтиёжи инсоннинг табиатида бор. Одамзод ақли ҳар бир алоҳида ҳодисага сабаб бўлиши мумкин бўлган сон-саноксиз ва мураккаб ҳодисаларнинг қандай шароитда юз берганини фаҳмламай туриб, дафъатан кўзи тушган ва энг яқин бўлиб кўринган сабабга, ана, топдим, деб ёпишиб олади. Тарихий воқеаларни мушоҳада этишда мавзуи баҳс — одамларнинг фаолиятидир, бунда ҳодисаларга биринчи ёндошишда булар худонинг хоҳиши бўлиб кўринса, иккинчидан, тарихда энг яққол кўзга кўринган шахслар, тарихий қаҳрамонларнинг хоҳиши бўлиб кўринади. Лекин ҳар бир тарихий воқеанинг моҳияти билан, яъни шу воқеага иштирок этган барча кишиларнинг фаолияти билан дурустроқ танишсак, дарҳол омманинг фаолиятига тарихий шахслар иродаси етакчилик қилиши у ёқда турсин, уларнинг ўзларига бошқалар ҳамиша етакчилик қилганини кўрамиз. Бундай қараганда тарихий воқеаларнинг моҳиятини қандай тушуниш барибирдай кўринади. Ғарб одамлари Наполеоннинг истак-иродасига биноан Шарққа юриш бошлади, деб даъво қилган одам билан бу воқеа шундоқ бўлиши зарур бўлгани учун содир бўлди, деган одам орасида қанчалик фарқ бўлса, ер бир жойда тек турадию сайёралар унинг атрофида айланади, деган одамлар билан, биз ер нима устида турганини билмаймиз, аммо ер билан бошқа сайёраларнинг ҳаракатини идора қиладиган бир қонун борлигини биламиз, деган кишилар орасида шунчалик фарқ бор. Тарихий ҳодисалар-

нинг сабаби йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, фақат сабабларнинг сабаби бор холос. Лекин ҳодисаларни идора қиладиган қонунлар бор ва биз бу қонунларни қисман билмаймиз, қисман тусмол билан биламиз. Одамлар ер бир жойда тек туради, деган ақидадан воз кечганларидан кейин сайёраларнинг ҳаракат қонунларини ўрганиш мумкин бўлгани каби, биз ҳодисалар сабабини бир кишининг иродасидан қидирмоқдан воз кечганимиздагина бу қонунларни батамом ўрганиш мумкин бўлиб қолади.

Тарихчилар Бородино жангидан сўнг, Москва душман томонидан ишғол қилингани ва ўт қўйилганидан сўнг, рус армиясининг Рязань йўлидан Калуга йўли ва Тарутино лагерига томон қилган ҳаракатини — Красная Пахарининг нарёғидаги фланг марши деб аталган ҳаракатни — 1812 йил урушнинг энг муҳим эпизоди деб ҳисоблайдилар. Тарихчилар бу буюк қаҳрамонликнинг шон-шўратини турли кишиларга нисбат беришади ва ҳақиқатан ҳам кимга мансуб деб мунозара қилишади. Бу фланг марши ҳақида гапирганда ажнабий тарихчилар, ҳатто француз тарихчилари ҳам рус саркардаларининг даҳосини эътироф қилишади. Бироқ нима учун жангнома ёзадиган ёзувчилар ҳам, уларга эргашиб бошқалар ҳам Россияга нажот бериб, Наполеонни ҳалокатга дучор этган бу фланг маршини айрим шахснинг оқилона кашфиёти деб тахмин қилишади — буни тушуниш қийин. Аввало бу ҳаракатнинг оқилона ва доҳиёна ҳаракат эканлиги нимадан иборатлигини тушуниб бўлмайди, ундан кейин армия учун (ҳужум хавфи холи бўлган тақдирда) энг қулай жой — озиқ-овқат мўл бўлган жой эканлигини билиш учун кўп ҳам ақл керак эмас. Ҳар кимсанинг ҳам, ҳатто ўн уч яшар гўдакнинг ҳам 1812 йилда Москвадан чекинилгандан сўнг армия учун энг қулай йўл Калуга йўли эканини англашга ақли етарди. Шундай қилиб, аввало, бу маневрда чуқур бир маъно борлигини кўрган тарихчилар қанақа муҳокама юргизиб шу хулосага келганларини тушуниш қийин, иккинчидан, бу маневрнинг нимаси руслар учун нажотбахш, нимаси французлар учун ҳалокатли эканини тарихчилар нимадан билганини тушуниш ундан ҳам қийинроқ; чунки шу фланг марши бошқа бир шароитда, бундан олдинги, ундан кейинги ва унинг кетидан вужудга келган шароитда рус қўшинлари учун ҳалокатли, француз қў-

шинлари учун нажотбахш бўлиши мумкин эди. Агар шу маршдан кейин рус қўшинларининг вазияти яхшиланган бўлса, бу нарсани шу ҳаракат оқибати деб тушуниш нотўғри.

Бошқа шарт-шароитлар бир-бирига мос келмаганда, бу фланг марши бирон фойда келтириш у ёқда турсин, билъакс рус қўшинини ҳалокатга дучор қилиши ҳам мумкин эди. Москва ёнмаган тақдирда нима бўларди? Мюрат рус қўшинларини кўздан қочириб қўймаса нима бўлар эди? Наполеон ҳаракатсиз ётмаса нима бўлар эди? Рус армияси Бенингсен билан Барклайнинг маслаҳатига кириб, Красная Пахра яқинида французларга қарши жанг қилинса нима бўларди? Руслар Пахранинг нариётида ҳаракат қилаётган вақтда французлар уларга ҳамла қилса нима бўлар эди? Кейинчалик, Наполеон Тарутино ёнига келиб, Смоленскдаги ҳужумнинг ҳеч бўлмаса ўндан бир ҳиссасига тенг келадиган куч билан русларга ҳамла қилса нима бўлар эди? Французлар тўғри Петербургга қараб ҳаракат қилса нима бўларди?.. Мана шу эҳтимолларнинг ҳаммасини назарда тутсак, фланг марши нажот эмас, балки ҳалокат келтириши мумкин эди.

Учинчидан, энг тушуниб бўлмайдиган нарса шуки, таърихни ўрганувчи шахслар фланг марши бир кишининг хизмати эмаслигини, буни ҳеч ким, ҳеч қачон каромат қилишга қодир эмаслигини жўрттага тан олмайдила, ваҳоланки бу маневр ҳам, Филидаги чекиниш сингари ҳеч қачон ҳеч кимнинг кўз олдида бутунлигича гавдалангани йўқ, балки қадам-бақадам, кетма-кет, ҳар дақиқа, ҳар он содир бўлган воқеалар сон-саноксиз, турлитуман шароитлар натижасида вужудга келиб, ўтмишга айлангандан кейингина тула-тўқис кўзга кўринган.

Филида бўлган ҳарбий кенгашда рус командирларининг асосий фикри, ўз-ўзидан маълум, тўғри йўл, яъни Нижегород йўли билан орқага чекинишдан иборат эди. Кенгашда кўпчилик шу фикрни ёқлаб қўл кўтаргани ва энг муҳими, кенгашдан сўнг бош қўмондоннинг озиқ-овқат қисм мудирини Ланской билан қилган машҳур суҳбати бунга далил бўла олади. Ланской бош қўмондонга армия учун озиқ-овқат асосан Ока дарёси бўйида, Тула ва Калуга губернияларида тўпланганини, Нижнийга қараб чекинилган тақдирда озиқ-овқат захиралари катта Ока дарёсининг нариётида қолиб кетишини ва қиш бошлангандан кейин бу озиқ-овқатни дарёдан ўтказиш қийин бўлишини

маълум қилган эди. Бу нарса жуда табиий бўлиб кўринган Нижнийга томон чекинишдан воз кечиш зарурлигини билдирувчи биринчи аломат эди. Армия жануброқдан, Рязань йўлидан, озиқ-овқат заҳираларига яқинроқ ердан ҳаракат қилди. Кейинчалик рус армиясини ҳатто кўздан қочирган французларнинг ҳаракатсизлиги, Тула заводиши мудофаа қилиш кераклиги, энг муҳими, озиқ-овқат заҳираларига яқинлашишнинг қулайлиги армияни яна ҳам жануброққа, Тула йўлига қараб ҳаракат қилишга мажбур қилди. Рус армиясининг бошлиқлари жадал суръатлар билан ҳаракат қилиб, Пахранинг нариёғига, Тула йўлига чиқиб олишди-да, Подольскда тўхтамоқчи бўлишди. Тарутино позицияси ҳеч кимнинг ҳаёлига келмади; бироқ сон-саноксиз ҳодисалар, илгари рус армиясини кўздан қочирган француз қўшинларининг яна пайдо бўлиб қолиши, жанг лойиҳалари, энг муҳими, озиқ-овқатнинг Калугада фаровонлиги бизнинг армияни яна ҳам жануброққа силжиб, озиқ-овқат заҳиралари мўл ернинг ўртасига келганда, Туладан Калуга йўлига, ундан Тарутинога қараб ҳаракат қилишга мажбур қилди. Москва қачон душманга ташлаб кетилди, деган саволга жавоб бериш мумкин бўлмаганидек, Тарутинога бориш масаласи қачон ва ким томонидан ҳал қилинди, деган саволга ҳам жавоб бериш қийин. Сон-саноксиз турли-туман кучларнинг натижасида қўшин Тарутинога келиб қолгандан сўнг ҳамма биз шуни истаган эдик ва шундоқ бўлишини аллақачонлар билган эдик, деб ишорч билан гапира бошлади.

II

Машҳур фланг марши шундан иборат эди: у ёқ-бу ёққа бурилмасдан тўғри орқага қараб чекинаётган рус қўшинлари, французлар ҳужуми тўхтагандан сўнг мўлжалланган томонга чекинишдан воз кечди ва душманнинг таъқиб этмаётганини кўриб табиий тарзда озиқ-овқат мўл томонга бурилди.

Рус армиясининг бошида буюк саркарда эмас, балки саркардасиз армиянинг ўзи бўлганда ҳам, барибир, бу армия ярим доира ясаб, озиқ-овқат мўл ва ҳамма нарса фаровон бўлган томонга қайрилар, янгидан Москвага қараб ҳаракат қиларди ва бундан бошқа илож йўқ эди.

Нижегород йулидан Рязань, Тула ва Калуга йулларига ўтиш шу қадар табиий эдики, ҳатто рус армиясидаги талончилар шу томонга қараб қочишди ва Петербург ҳам Кутузовдан армияни шу томонга олиб ўтишни талаб қилди. Кутузов армияни Рязань йулига олиб чиққани учун Тарутинода подшоҳдан деярли «ҳайфсан» олди, подшоҳнинг мактубида Калуга қаршисидаги йул курсатилган эди ва мактуб етиб келганда Кутузов худди шу ерда эди.

Бутун уруш давоми ва Бородино жанги вақтида туртки еб, тўғри орқага қараб думалаб кетган рус қўшини коптоги, туртки кучи тамом бўлгандан ва янги туртки емагандан кейин ўзининг табиий вазиятида қарор топди.

Кутузовнинг хизмати одамлар айтгандек, аллақандай доҳиёна, стратегик маневр қилганидан эмас, балки рўй берган воқеанинг аҳамиятини ёлғиз ўзи тушунганлигидан иборатдир. Француз армиясининг ҳаракатсиз ётишининг аҳамиятини ўшандаёқ уққан киши ҳам фақат Кутузов бўлди. Бородино жанги бизнинг талабамиз бўлди, деб маҳкам туриб олган киши ҳам фақат Кутузов бўлди; бош қўмондон сифатида ҳужум тарафдори бўлиши керакдай туюлса ҳам рус армиясини кераксиз хунрезликдан сақламоқ учун бутун куч-қувватини ишга солган ҳам фақат Кутузов бўлди.

Бородино жангида ўқ еган дарранда, овчи ташлаб қочган ерда ётар эди; лекин дарранда тирикми, куч-қуввати борми, ё тулкилик қилиб пусиб ётибдимми, буни овчи билмас эди. Бирдан шу дарранданинг инграгани эшитилди.

Лористоннинг Кутузов лагерига сулҳ сўраб келиши, ўқ еган дарранда, яъни француз армиясининг инграши, ҳалокатга дучор бўлганининг фош этилиши эди.

— Яхши яхши эмас, балки менинг ақлимга келган нарса яхши,— деб қаттиқ ишонган Наполеон ўйлаб-нетиб ўтирмаедан, калласига келган палапартиш сўзларни Кутузовга ёзиб юборди.

«Monsieur le prince Koutouзов, j'envoie près de vous un de mes aides de camps généraux pour vous entretenir de plusieurs objets intéressants. Je désire que Votre Altesse ajoute foi à ce qu'il lui dira, surtout lorsqu'il exprimera les sentiments d'estime et de particulière considération que j'ai depuis longtemps pour sa personne... Cette lettre

n'étant à autre fin, je prie dieu, Monsieur le prince Koutouзов, qu'il vous ait en sa sainte et digne garde.

Moscou, le 30 Octobre, 1812. Signe:

*Napoleon*¹.

Кутузов Наполеонга шундоқ жавоб берди:

«Je serais maudit par la postérité si l'on me regardait comme le remier moteur d'un accommodement quelconque. *Tel est l'esprit actuel de ma nation*»²

У бутун куч-қувватини армияни ҳужумдан сақлаш учун сарф қилди.

Француз қўшинлари Москвани талон-торож қилиб юрган ва рус қўшинлари Тарутино атрофида тинчгина манзил қуриб турган ўша бир ой мобайнида ҳар иккала қўшин кучларининг нисбати (ҳам маънавий, ҳам сон жиҳатдан) ўзгарди ва бу ўзгариш натижасида русларнинг кучи бўлиб қолди. Француз қўшинларининг вазияти ва сони русларга номаълум бўлса ҳам, кучлар нисбати ўзгариши биланоқ, ҳужум этиш зарурлигини билдирадиган сон-саноксиз аломатлар дарҳол юзага чиқа бошлади. Бу аломатлар қуйдагилардан иборат эди: Лористоннинг сулҳ сўраб келиши, Тарутинода озиқ-овқатнинг мўллиги, француз қўшинларининг фаолиятсизлиги ва тартибсизлиги ҳақида ҳар томондан келаётган хабарлар, полкларимизнинг рекрутлар, яъни янги олинган солдатлар ҳисобига тулдирилиши, об-ҳавонинг қулайлиги, рус солдатларининг узоқ вақт дам олганлиги, одатдагидек дам олгандан сўнг аскарлар орасида туғиладиган сабрсизлик, яъни асосий вазифаларини тезроқ бажаришга шошилиш, кўпдан бери кўзга кўринмай қолган француз армиясида нималар бўлаётганлигига қизиқсиниш, рус соқчи аскарларининг Тарутино ёнида турган французлар атрофида бемалол изғиб юришга жасорат этиши, деҳқонлар ва партизанлар французларни осонгина мағлуб қилаётганлиги ҳақидаги

¹ «Князь Кутузов, сиз билан жуда муҳим нарсалар ҳақида сузлашиб олмақ учун генерал-адъютантларимдан бирини ҳузурингизга юбордим. Жаноб олийларидан сўрайман, унинг барча гапларига, айниқса кўпдан бери сизга сақлаб юрган ҳурматим ва эҳтиромимни ифода этувчи сўзларига ишонинг. Шу билан худодан сўрайман, сизни ўз паноҳида сақласин. Москва, 30 октябрь, 1812.

Наполеон».

² Агарда менга бирон келишувнинг сабабкори деб қарасалар лаънатга қолар элим. *Халқимизнинг истак-иродаси шудир.*

ха барлар, бу туфайли туғилган ҳавас ва ҳасад, французлар Москвада юргани учун ҳам ҳар бир кишининг қалбида пайдо бўлган қасос ҳисси ва энг муҳими, кучлар нисбатининг ўзгариб қолганлиги, биз устун бўлиб қолганимизни ҳар бир солдат очиқ-равшан бўлмаса ҳам, лекин қалби билан сезиши эди. Кучларнинг нисбати хийлагина ўзгарди ва ҳужум зарур бўлиб қолди. Соат мили бир айланиб чиққандан сўнг жом чалина бошлагани каби кучлар нисбати ўзгариши билан юксак доираларда дарҳол зўр ҳаракат бошланди, соат жаранг-журунг этиб жом чала бошлади.

III

Рус армиясини ўз штаби билан Кутузов ва Петербургдан туриб подшоҳ идора қиларди. Москва душманга қолдирилганлиги ҳақидаги хабар этиб келишидан олдин Петербургда уруш плани муфассал тарзда тузилган ва қўлланма сифатида Кутузовга юборилган эди. Бу план Москва ҳануз қўлимизда деган тахмин билан тузилган бўлса ҳам штаб уни маъқул топди ва амалга ошириш учун қабул қилиб олди. Фақат Кутузов узоқдан туриб ҳарбий операцияга раҳбарлик қилиш ҳамиша қийин бўлади, деган гапни ёзди. Рўй берган қийинчиликларни бартараф этиш учун янги кўрсатмалар, Кутузовнинг хатти-ҳаракатларини кузатиш ва бу борада Петербургда хабар бериб туриш учун янги кишилар юборилди.

Бундан ташқари, шу кунлари рус армиясининг бутун штабига ўзгаришлар киритилди. Жангда ҳалок бўлган Багратион ва армиядан аразлаб кетган Барклай ўрнига янги кишилар келди. Қандоқ қилсак яхши бўларкин: А. ни Б. ўрнига қўйиб, Б. ни Д. ўрнига қўйсакми, ё аксинча, Д. ни А. ўрнига қўйсакми ва ҳоказо, деб худди бу ўрин алмаштиришдан А. ва Б. кўнгилхушлигидан бошқа бир иш чиқадигандай жуда кўп бош қотиришди.

Кутузовнинг штаб бошлиғи Бенингсен билан нонитифоқлиги, подшоҳ юборган одамларнинг шу ерда юрганлиги ва бу ўрин алмаштиришлар оқибатида армия штабида гуруҳбозлик авжига чиқиб кетди: одамларнинг жойини ўзгартиравериб ишнинг чигалланиши натижасида А. Б. нинг тирноғи остидан кир қидирса, Б. С. нинг тирноғи остидан кир қидира бошлади. Барча бу фикс-фасод ва тирноқ остидан кир қидиришларнинг негизиде асосан

бир мақсад — ҳарбий хизмат ётар, бу одамларнинг ҳаммаси ҳарбий ишга раҳбарлик қилишни истар эди. Ҳарбий иш эса, булардан мустақил равишда, қандай бориши керак бўлса, шундай, яъни одамларнинг ўйлаганича эмас, балки кучлар нисбатининг ўзгаришига қараб борар эди. Одамлар мўлжаллаган нарсаларнинг ҳаммаси бир-бири билан аралаш-қуралаш бўлиб кетиб, юксак доираларда содир бўлиши керак бўлган нарсанинг фақат тўғри инъикоси кўринарди.

Подшоҳ 2 октябрда ёзган ва Тарутино жангидан сўнг етиб келган мактубда қуйидагилар ёзилган эди:

«Князь Михаил Иларионович! 2 сентябрдан бери Москва душман қўлида. Сизнинг сўнгги рапортингиз 20 нчида ёзилган; шу муддат ичида душманга қарши ҳаракат қилиш ва қадимий пойтахтни озод этиш учун бирон тадбир кўрилмади, бильякс сўнгги рапортингизга қараганда, ҳатто яна орқага чекинибсиз. Душман отрядлари алақачон Серпуховни ишол қилибди, Тула шаҳри ўзининг энг машҳур ва армия учун жуда зарур бўлган заводи билан хавф остида. Генерал Винцингеродепинг рапортларидан кўриниб турибдики, ўн минг кишилик душман корпуси Петербург йўлига қараб ҳаракат қилмоқда. Бир неча минг кишидан иборат бошқа бир отряд Дмитровга бостириб бормоқда. Учинчи отряд Владимир йўли билан олга томон силжимоқда. Ҳийла катта бўлган тўртинчи отряд Руза билан Можайск орасида турибди. Наполеоннинг ўзи 25 сентябргача Москвада бўлган экан. Барча бу маълумотлардан кўриниб турибдики, душман ўз кучини катта-катта отрядларга бўлиб юборган, Наполеоннинг ўзи гвардияси билан Москвада турибди, модомики шундай экан, қаршингизда турган душман кучи катта бўлиши ва сизнинг ҳужум бошлаб юборингизга имконият бермаслиги мумкинми? Аҳвол шундай экан, душман қўл остингиздаги армияга нисбатан хийла заиф бўлган корпус ёхуд отряд билан сизни таъқиб қилиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Сиз шу вазиятдан фойдаланиб, ўзингизга нисбатан заиф бўлган душманга муваффақиятли тарзда ҳамла қилиб уни қириб юборингиз, ё ҳеч бўлмаса, чекинишга мажбур қилиб, ҳозир душман ишол қилган губерниянинг муҳим қисмини қўлимизда сақлаб қолишингиз ва шу билан Тула ва бошқа шаҳарларимизга таҳдид солаётган хавфнинг олдини олишингиз мумкин эди. Шунинг билан, агар душман Петербургга каттагина бир корпус

юбориб, озгина аскар билан қолган пойтахтни таҳликага солмоқчи бўлса, бунинг масъулияти сизнинг гарданингизда бўлади, чунки қўл остингиздаги армия билан шиддатли ва қатъий ҳаракат қилиб, бу янги фалокатнинг олдини олишга сизда ҳамма имкониятлар бор. Москвали қўлдан берганингиз учун ҳали таҳқирланган ватанимиз олдида қарздор эканингиз эсингиздан чиқмасин. Ўз тажрибангиздан билардингизки, мен сизнинг хизматларингизни тақдирлашга ҳамиша ҳозирман. Ҳозир ҳам сизнинг хизматларингизни тақдирлашга тайёрман, лекин мен ва Россия сизнинг дурустроқ ғайрат ва қатъият кўрсатиб, муваффақиятлар қозонишингизга умид боғлашга ҳақлимиз, сизнинг ақл-идрокингиз, ҳарбий истеъдодингиз, қўл остингиздаги қўшинларнинг шижоати шундан далолат бериб турибди».

Бироқ кучларнинг нисбатидаги ўзгариш Петербургда ҳам аллақачон инъикос топганини тасдиқлайдиган бу мактуб етиб келмасданоқ Кутузов ўз қўмондонлиги остидаги армияни энди ҳужумдан сақлай олмади ва жанг бошланиб кетди.

Шаповалов деган казак 2 октябрда разведкага бориб ўрмонда бир қуённи отди ва иккинчисини ярадор қилди. Шаповалов ўқ теккан қуён орқасидан қувиб, ўрмон ичига кириб кетди ва қўққисдан Мюрат армиясининг бежавотир ётган сўл қанотига дуч келиб қолди. Кейин у французларнинг қўлига асир тушаёздим деб кула-кула бу воқеани ўртоқларига гапириб беради. Бу сўзни эшитиб қолган хорунжий¹ дарров командирга хабар берди.

Казакни чақиришди, сўраб-суриштиришди; казак командирлари бу воқеадан фойдаланиб, французларнинг отларини қўлга киргизмоқчи бўлишди, бироқ армиядаги олий рутба кишилар билан танишлиги бўлган бир командир бу гапдан штабда хизмат қилувчи генерални огоҳлантириб қўйди. Армия штабидагиларнинг ораси сўнгги вақтларда жуда бузилиб қолган эди. Шу воқеадан бир неча кун бурун Ермолов Бенингсеннинг олдига келиб, бир амаллаб бош қўмондонни йўлга солишини ва ҳужум бошлаб юборишга уни кўндиришни ўтиниб сўраган эди. Бенингсен унга жавобан шундай деди:

— Сизни танимаганимда сўраётган нарсангизга ўзингизнинг раъйингиз йўқ деб ўйлар эдим. Биласиз-ку, мен

¹ Хорунжий—подпоручик унвонига тенг офицер.

Кутузовга нима маслаҳат берсам, у дарҳол унинг теска-рисини қилади.

Қазаклар келтирган хабар ва махсус юборилган отряд-нинг бу хабарни тасдиқлаши вақеалар қиёмига етганини кўрсатарди. Таранг тортилган тор маромига етиб парраги пилдиради ва жаранглаб жом чала бошлади. Ўзининг бутун зоҳирий ҳокимияти, ақл-идроки, тажрибаси, ёдам-шунослигидан қатъи назар Кутузов подшоҳга шахсан маълумот юбориб турган Бенингсеннинг хатини, барча генераллар ҳам шу хатда ифода этилган нарсани талаб этиб турганини, подшоҳнинг ҳам хоҳиши тахминан шу эканини ва казаклар келтирган маълумотни эътиборга олиб, содир бўлиши муқаррар бўлган ҳаракатнинг олдини ололмади ва ўзи беҳуда ва зарарли деб ҳисоблаган буй-руқни берди, яъни содир бўлган воқеага фотиҳа бериб юборди.

IV

Бенингсеннинг ҳужум бошлаш зарурлиги ҳақида юборган мактуби билан французларнинг сул қаноти очиқ эканлиги ҳақида казаклар келтирган хабар ҳужум бошлаш зарурлигини кўрсатадиган сўнгги аломатлардан бири эди ва 5 октябрда ҳужум бошлашга жазм қилинди.

Кутузов 4 октябрда эрталаб диспозицияни¹ имзолади. Толь уни Ермоловга ўқиб берди ва бундан буёнги буй-руқларни бериб туришни унга тавсия қилди. Ермолов:

— Бўпти, бўпти, ҳозир бош қашлашга ҳам фурсатим йўқ,— деб уйдан чиқиб кетди. Толь томонидан тузилган диспозиция жуда яхши эди. Немис тилида ёзилмаган бўлса ҳам, лекин Аустерлиц диспозицияси сингари: «Die erste Colonne marschirt² фалон ва фалон ерга, zweite Colonne marschirt³ фалон ва фалон ерга» ва ҳоказо деб ёзилган эди. Қорозда бу колонналар ҳаммаси белгиланган вақтда ўз ўринларини ишғол қилиб, душманни тор-мор келтирар эди. Ҳамма диспозициялардаги сингарин бунда ҳам ҳамма нарса батафсил кўзда тутилган эди, лекин бошқа ҳамма диспозициялардаги сингари бирон колонна белгиланган вақтда ўз жойига келиб туролмади.

¹ Диспозиция—қушиннинг жанг учун ишғол қиладиган макъени белгилаш.

² Биринчи колонна.

³ Иккинчи колонна.

Диспозиция керакли миқдорда тайёр бўлгандан сўнг уни амалга ошириш учун офицер орқали Ермоловга юборишди. Кутузовнинг ординареци, ёш кавалергард офицери, шундай муҳим топшириққа сазовор бўлганидан мамнун бўлиб, Ермоловнинг уйига қараб йўл олди.

— Чиқиб кетувдилар,— деди Ермоловнинг деншчиги. Кавалергард офицери у ердан чиқиб бир генералнинг олдига борди, Ермолов шу ерга тез-тез бориб тургувчи эди.

— Келгани йўқ, генерал ҳам уйда эмас,— дейишди.

Кавалергард офицери отга миниб, бошқа бир генералнинг олдига борди.

— Генерал уйда йўқ, чиқиб кетган,— деб жавоб беришди у ерда ҳам.

«Кечикканим учун тағин балога қолмайин! Ҳай аттанг!» деди ичида офицер ва бутун лагерни кезиб чиқди. Биров Ермоловни кўрдим, бошқа генераллар билан қаёққадир ўтиб кетди деса, бошқа биров яна уйига қайтиб кетган бўлса керак, деди. Офицер тушлик қилмасдан, кечқурун соат олтигача қидирди. Ермолов йўқ ва унинг қаердалигини ҳеч ким билмас эди. Офицер уртоқларнинг олдига кириб, наридан-бери овқатланиб олдию яна авангард қисмга томон — Милорадович ҳузурига томон отини қамчилади. Милорадович ҳам уйда экан, лекин у ерда, Милорадович генерал Кнкиннинг бал-зиёфатига кетган, эҳтимол, Ермолов ҳам ўша ерда бўлса керак, деган гапни эшитди.

— Балнинг ўзи қаерда бўлаётибди? — деб сўради офицер.

— Ҳу анови ерда, Ечкинда,— деди казак офицери узоқдан кўринаётган помешчик ҳовлисига ишора қилиб.

— Бу қандоқ бўлди, кўшин цепининг нарёғидами?

— Цепга икки полк аскар жўнатишди. Ҳозир у ерда иш гумбур! Иккита оркестр, учта ашулачилар группаси ҳам келган.

Офицер цепнинг нарёғига, Ечкинга қараб кетди. Помешчик уйига яқинлашган сайин, узоқдан солдатларнинг жўр бўлиб айтаётган шўх рақс куйларини эшитди.

Одамларнинг шовқин-сурони, қийқириғи орасидан онда-сонда:

— «Во-олузях... во-олузях!» — деган садолар ҳуштак аралаш эшитилиб қоларди. Бу товушларни эшитиб офицернинг таъби очилди, лекин шу билан бирга муҳим

топшириқни ўз вақтида бажо келтирмагани учун ваҳимага тушди. Соат тўққизларга яқин эди. Офицер отдан тушди-да, помешчикнинг руслар билан французлар цепи орасида омон қолган каттакон қўрасининг зинапоясига чиқди. Буфет ва даҳлизда вино ва таом кўтарган малайлар ивирсиб юрган эди. Деразалар остида қўшиқчилар туришарди. Офицерни ичкарига олиб киришди. У ерда армиянинг барча казо-казо генераллари, каттакон гавдаси билан булардан ажралиб турган Ермолов ўтирган эди. Генераллар спортукларининг ёқасини ечиб ташлаган, юзлари қизарган, кайфлари чоғ эди, ярим доира шаклида туриб хоҳолаб кулмоқда, залнинг ўртасида ёноқлари қизариб кетган, ўрта бўйли келишгангина бир генерал чаққонлик билан трепак музыкасига ўйин тушмоқда эди.

— Ҳа-ҳа-ҳа! Кам бўлманг, Николай Игнатович! Ҳа, ҳа-ҳа!

Кавалергард офицери шундай бир дақиқада муҳим буйруқ билан келгани учун ўзини икки карра гуноҳкор сезиб, бир оз сабр қилиб турмоқчи бўлди, бироқ генераллардан бири уни кўриб қолди-ю, нима учун келганини билиб, Ермоловга хабар берди. Ермолов қош-қовоғини солиб, офицернинг олдига келди ва сўзларини тинглаб бўлгач, индамасдан унинг қўлидаги қорозни олди.

Шу куни кечқурун кавалергард офицернинг штабдаги бир ўртоғи Ермолов ҳақида гапириб шундай деди:

— Ермолов билмасдан уйдан чиқиб кетган деб ўйлайсанми? Буларнинг ҳаммаси найранг. У атайлаб кетган. Коновницини қўлга туширмоқчи. Эртага қанақа ҳангомалар бўлишини кўрамиз!

V

Эртасига эрталаб шарти кетиб парти қолган Кутузов ўрнидан турди, ибодат қилиб кийинди ва ўзи маъқул кўрмаган жангга раҳбарлик қилиши кераклигидан таъби хира бўлиб, коляскага тушди-да, Тарутинодан беш чақирим беридаги Леташевкадан чиқиб, ҳужумчи колонналар тўпланиши керак бўлган жойга қараб йўл олди. Кутузов гоҳ пинакка кетиб, гоҳ ўйғониб, ўнг томондан милтиқ садолари чиқаётгани йўқми, ҳужум бошланиб кетмадими, деб тингшаниб бормоқда эди. Лекин ҳозирча ҳамма ёқ жимжит. Куз фаслининг рутубатли ва туманли

тонги энди ёришиб келмоқда эди. Тарутинога яқинлашиб қолганда Кутузов отларни суоргани йўлни кесиб ўтган сувориларни кўриб қолди. У коляскани тўхтатиб уларга диққат билан қаради ва қайси полкдан бўласизлар, деб сўради. Бу суворилар аллақачон илгарилаб бориб, пистирмада туриши керак бўлган полкдан экан. «Балки янглишишгандир» деди ичида кекса бош қўмондон. Бироқ озгина юргач, Кутузов яна милтиқларни бир-бирига суяб қўйиб, бўтқа пишириш, ўтин ташиш билан овёра бўлиб иштончанг юрган пиёда аскарлар полкининг солдатларига дуч келиб қолди. Офицерни чақириб келишди. Офицер хужум ҳақида ҳеч қандай буйруқ олмаганини айтди.

— Нега энди буй...— деб Кутузов сўз бошламоқчи бўлди-ю, яна жим қолди ва, — старший офицерни чақиринглар, — деб буюрди. Ўзи коляскадан тушиб, бошини қуйи солган ҳолда ҳарсиллаганича индамасдан, нарибери юриб, катта офицерни кута бошлади. Чақирилган офицер — бош штаб офицери Эйхен ҳозир бўлганда Кутузов тутақиб кетди; бу ишда офицер айбдор бўлгани учун эмас, балки ғазабини тукиб солишга бу одам қўлай келиб қолган эди. Чол титраб-қақшаб, бўғилиб, ғазабдан ўзини ерга ташлаб юборган вақтидагина рўй берадиган ҳолатга тушди, қўлини пахса қилиб, шалоқ сўзлар билан сўкиб Эйхенга ёпиша кетди. Жанжал устига келиб қолган, бегуноҳ капитан Брозин ҳам худди шу ҳақоратларни эшитди.

— Бу муттаҳам ким? Отиб ташлаш керак! Аблаҳлар! — деб Кутузов қўлини пахса қилиб гандираклаб, хириллаган товуш билан бақирди. У жисмоний азоб чекмоқда эди. Бош қўмондон ва буюк княздай одам ҳаммининг оғзидан, шу чоққача Россияда ҳеч кимнинг ҳукми сизнинг ҳукмингизча ўтқир бўлгани йўқ, деган гапни эшитиб юрган одам наҳотки бутун армия олдида шу аҳволга тушса, уни калака қилишса! «Бугунги кун ҳақида шунча ташвишлар тертиб ибодат қилганим, кечаси билан мижжа қоқмай, ҳамма нарса ҳақида ўйлаб чиққанним бекорга кетди!» — деб ўйлади Кутузов. — Ёшгина йигит — офицер бўлганимда ҳеч ким мени бунчалик калака қилишга журъат этолмаган бўлар эди... Энди-чи!» У калтакланган киши сингари жисмоний азоб чекар ва бу азобни ғазаб ва изтироб билан қичқириб ифодалашдан бўлак илож тополмас эди; бироқ кўп ўтмай, унинг

куч-қувати кетди, у ёқ-бу ёққа қараб, кўп беҳуда сўзлар айтиб кўйганини сезиб, коляскага чиқди-да, индамай орқага қайтди.

Бир қайнаб тошган ғазаб иккинчи қайтиб келмади ва Кутузов киприкларини пирпиратиб ўзларини оқлаш ва ҳимоя этишга уринаётган кишиларнинг сўзларини тинглади (Ермоловнинг ўзи фақат эртасига Кутузов олдига келди), Бенингсен, Коновницин ва Толнинг бугун амалга ошмаган ҳужумни эртага амалга ошириш мумкин, деган фикрларига қулоқ солди. Кутузов яна уларнинг фикрига қўшилишга мажбур бўлди.

VI

Қўшинлар эртасига кечки пайт, белгиланган жойга тўплашди ва тун қоронғисида йўлга чиқди. Куз, қоранофармон бўлутлар сузиб юрган бўлса ҳам ёмғир ёнаётгани йўқ. Ер нам, аммо лой эмас. Қўшинлар жимгина бормоқда, фақат онда-сонда артиллериянинг шалдиршулдури эшитиларди холос. Қаттиқ гапириш, чақмоқтош чақиш ман этилган; отларни ҳам кишнагани қўйишмасди. Ҳамма иш махфий равишда бўлаётганини кўриб одамларнинг мароқ ва қизиқиши янада ошиб борарди. Солдатлар шод-хуррамликла одим отмоқда. Баъзи колонналар манзилга етдик деб гумон қилиб, милтиқларини бири-бирига суяб, заҳ ерга чўзилишди; баъзи бир (кўпчилик) колонналар тун бўйи юриб, афтидан, манзилга эмас, бошқа ёққа кетиб қолишди.

Фақат граф Орлов-Денисов белгиланган вақтда ўз казаклари (бошқа отрядларга нисбатан энг кичик бўлган отряд) билан белгиланган жойга етиб келди. Бу отряд ўрмоннинг четида, Стромиллово қишлоғидан Дмитровскоега борадиган сўқмоқда тўхтади.

Тонготарда кўзи энди уйқуга динган граф Орловни уйқотишди. Французлар лагеридан қочиб ўтган бир одамни олиб келишди. Бу қочоқ Понятовский корпусида хизмат қилиб юрган бир поляк унтер-офицери эди. Унтер-офицер нима учун қочганини поляк тилида гапириб берди: унга нисбатан адолатсизлик қилишди; у офицер деган унвонга аллақачонлар эга бўлиши керак экан, ҳаммадан жасурроқ экан, шунинг учун улардан аламини олмоқчи бўлиб қочибди. Унтер-офицер, Мюрат бир чақирим на-

рида тунаган, юзта соқчи қўшиб берсаларинг, уни тириклай олиб келардим, деган гапни айтди. Граф Орлов-Денисов шериклари билан маслаҳатлашиб кўрди. Бу таклиф кишини жуда қизиқтирадиган ҳамда рад этиб бўлмайдиган таклиф эди. Ҳамма талабгор бўлди. Ҳамма таваккал қилиб кўришни маслаҳат берди. Узоқ баҳсу мунозара ва мулоҳазалардан сўнг генерал-майор Греков унтер-офицерни олиб иккита казак полки билан бормоқчи бўлди.

— Граф Орлов-Денисов унтер-офицерига жавоб бераркан, шундай деди:

— Ҳой, шуни билиб қўй, агар ёлгон гапирган бўлсанг, итдай осиласан, агар гапинг рост бўлса, юз червон оласан.

Унтер-офицер қарори қатъийлигини кўрсатувчи бир қиёфада индамай бу сўзларни тинглади ва отга миниб бирпасда ҳозирланган Греков билан кетди. Улар ўрмонга кириб, кўздан ғойиб бўлишди. Граф Орлов ёришиб келаётган тонг салқинидан қўнишиб, Грековни жўнатиб бу ишнинг масъулиятини ўз гарданига олганидан ҳаяжонланган ҳолда ўрмондан чиқди ва тонг ёруғида ҳамда ёниб битаётган гулханларнинг шуъласида минг тусга кириб кўзга ташланаётган душман лагерига синчиклаб қарай бошлади. Колонналаримиз граф Орлов-Денисовнинг унг томонида, тақир ёнбағирликда кўриниши керак эди. Граф Орлов ўша томонга қаради, бироқ узоқдан кўриш мумкин бўлган бу колонналардан дом-дарак йўқ эди. Граф Орлов-Денисовнинг назарида французлар лагерига ҳаракат бошлангандай бўлиб кўринди ва буни унинг ўткир кўзли адыютанти тасдиқлади.

— Ҳай аттанг, фурсат ўтганга ўхшайди, — деди граф Орлов душман лагерига қараб. Одатда сўзига ишонган кишимиз кўз олдимиздан ғойиб бўлганда сўзига шубҳа туғилганидек, бу унтер-офицернинг ёлгончи экани. Буларни алдагани, икки полк солдатнинг йўқлиги (худо билади, унтер-офицер уларни қаёққа олиб боради), ҳужумга ёмон таъсир қилиши бирдан граф Орловга очиқ равшан бўлди қолди. Наҳотки шунча катта қўшин орасидан бош қўмондонни олиб қочиб бўлса!

— Бу итвачча чинданам алдаб кетди! — деди граф Орлов-Денисов.

Граф Орлов сингари бу ишдан юраги ғаш бўлиб юрган бир офицер душман лагерига назар солиб:

— Қайтарсак ҳам бўлади, — деб қолди.

— А? Ростданми?.. Сиз нима дейсиз, кетаверишсинми? Ё қайтарайликми?

— Қайтарилсинми?

— Қайтарилсин, қайтарилсин! — деди бирдан граф Орлов соатига қараб кескин тарзда. — Кейин кеч бўлади. Кун бутунлай ёришиб қолди.

Адъютант ўрмон оралаб Грековнинг кетидан от қўйиб кетди. Греков қайтиб келгандан кейин граф Орлов-Денисов амалга ошмай қолган бу ташаббусдан, пиёда аскарлар колоннасидан дом-дарак йўқлигидан ва душманнинг яқинлигидан ҳаяжонга келиб (унинг бутун отряди шу аҳволда эди) ҳужум бошлашга қарор берди.

У шивирлаб: «Отлан!» деб команда берди. Ҳамма ўз жойига бориб турди, чуқинди...

— Худо ёр бўлсин!

«Урааааа!» деган садо ўрмонда янграб кетдию, казак сотнялари худди қопдан тасир-тусур тўкилаётгандай, бирин-кетин от қўйиб, найза ўқталганларича сойдан ўтиб душман лагерига томон кетишди.

Казакларни ҳаммадан олдин кўрган бир французнинг кўтарган фарёди масалани ҳал қилди қўйди. Лагердагиларнинг ҳаммаси ваҳимага тушиб, уйку аралаш, кўйлакчан тўпу тўпхонаси ва оту аравасини ташлаб, боши оққан томонга қараб қочди.

Казаклар орқадаги, теварак-атрофдаги нарсаларга эътибор бермасдан французларнинг кетига тушганда Мюратни ҳам, ўша ердаги ганиматларни ҳам қўлга туширишарди. Бошлиқларнинг муроди шу эди. Бироқ асир ва ўлжа олишга ўч бўлган казакларни жилдириш амри маҳол бўлиб қолди. Ҳеч ким командага қулоқ солмай қўйдди. Бирпасда бир минг беш юз киши асир олинди, ўттиз саккиз тўп, байроқлар, казаклар учун ҳаммадан ҳам зарур бўлган нарса от-эгар, кўрпа-ёстиқ ва бошқа буюмлар қўлга киритилди. Бу нарсаларнинг ҳаммасини бир ёқлик қилиш керак эди: асирларни, тўпларни саранжом қилмоқ, ўлжаларни тақсимламоқ, бақириб-чақиршиб, ҳатто бир-бирлари билан муштлашмоқ керак эди: казаклар мана шу ишлар билан овора бўлиб қолишди.

Французлар душман таъқиб қилмаганидан кейин, эс-ҳушларини йиниб олдилар ва колонналарга бўлиниб, ўқ ота бошладилар. Орлов-Денисов колонналарнинг ҳаммаси етиб келсин деб ҳужумни давом эттирмай турди.

Бу орада Бенингсеннинг командаси остидаги Толь бошқарган ва кечикиб қолган колонналарнинг пиёда аскарлари «die erste Colonne marschirt»¹ ва ҳоказо деб ёзилган диспозицияга мувофиқ йўлга чиқдилар ва одатдагича, белгиланган жойга эмас, балки тамоман бошқа жойга бориб қолдилар. Қўтаринки руҳ билан йўлга тушган одамлар, одатдагича, бирдан тўхтадилар, норозилик товушлари эшитила бошлади, бир чалкашлик юз берганини сезиб одамлар қаёққадир, орқа томонга қараб юза бошладилар. От қўйиб ўтиб кетган адъютант ва генераллар қичқиришар, тажанг бўлишар, баҳс-мунозара қилишарди, белгиланган жойни қўйиб, бошқа ёққа келиб қолганларини ва хужумга кечикканларини айтиб, кимнидир сўкишарди ва ҳоказо; ниҳоят ҳамманинг ҳафсаласи пир бўлди ва қаёққа бўлса ҳам барибир, бирон ерга етиб борамиз, деб юра бошлади. Ҳақиқатан ҳам белгиланган жойга эмас, бошқа ёққа етиб келишди, баъзи билари ўша жойга етиб борган бўлса ҳам, шу қадар кечикиб бордиларки, уларнинг келишидан ҳеч қандоқ фойда чиқмади ва бекордан бекорга душман ўқиға дучор бўлишди. Аустерлиц жангида Вейротер ўйнаган ролни бу жангда ўйнаётган Толь зўр бериб бир жойдан иккинчи жойга от чоптириб борар, ҳамма ерда иш тескари бўлиб чиққанини кўрарди. Толь шу тарзда от чоптириб юриб, энди қорони туша бошлаганда, ўрмонда, Багговут корпусига дуч келиб қолди, бу корпус аллақачон Орлов-Денисовнинг колоннасига бориб қўшилиши керак эди. Иши унгидан келмагани учун кайфи бузилган ва ҳаяжонга тушган Толь бу ишда бирон киши айбдор бўлиши керак деб гумон қилиб, корпус командири олдиға от қўйиб кетди ва бу қилган ишинг учун сени отиб юбориш керак, деб унга дуқ қила бошлади. Бу ўринсиз тўхташлар, чалкашликлар, қарама-қарши гаплар жонига теккан кекса, жанговар, вазмин генерал Багговут, ҳаммани ҳайратда қолдириб, ўз феълү атворига хилоф равишда назабга келди ва Тольга аччиқ-аччиқ сўзларни айтди.

— Мен ҳеч кимдан сабоқ олмоқчи эмасман, керак бўлса солдатларим билан бирга жон фидо қилишда бошқалардан қолишмайман! — деди ва бир дивизия аскар билан ойна қараб кетди.

¹ Биринчи колонна фалон жойга боради.

Француз ўқлари ёғилиб турган майдонга чиққач, ҳаяжонланган жасур Багговуг битта дивизия билан шу топда жангга киришим бирон фойда берадими йўқми, деб ўйлаб утирмасдан, ўз солдатларини тўғри душман ўқи остига олиб кирди. Ғазаби қайнаб турган чоқда унга энг керакли нарса — тўплар ва милтиқлардан ёғилаётган ўқлар эди. Душмanning биринчи ўқи уни ўлдирди, кейинги ўқлар жуда кўп солдатларни ерга қулатди. Унинг дивизияси ҳеч қандай фойда келтирмасдан бир қанча вақт душман ўқи остида туриб қолди.

VI

Бу орада бошқа бир колонна рўпарадан — фронтдан душманга ҳамла қилиши керак эди, лекин бу колоннада Кутузовнинг ўзи бор эди. Ўз хоҳишидан ташқари бошланган бу жангдан чалкашлиқдан бошқа ҳеч нарса чиқмаслигини Кутузов жуда яхши биларди ва шунинг учун қўлидан келганча қўшинларни ҳужумдан сақлашга тиришди. У ўрнидан қўзғолмади. У кичкина кул ранг отида индамай бораркан, душманга ҳамла қилиш керак, деган таклифларга эринибгина жавоб беради.

— Ҳужум қилиш керак деб айтасиз-у, лекин мураккаб маневрга ожизлик қилишимизни кўрмайсиз, — деди Кутузов душманни таъқиб этишга ижозат сўраётган Милорадовичга қараб.

— Эрталаб Мюратни тириклай ушлаб келиш, белгиланган ерга ўз вақтида етиб бориш қўлларингдан келмадими, энди бўлди, тек ўтиринглар! — деди у яна бошқа бир офицерга.

Французларнинг орқа томонида, казаклар келтирган маълумотга кўра, илгари ҳеч ким йўқ эди, ҳозир ушарда икки поляк полки пайдо бўлиб қолибди, деган хабарни Кутузовга етказганларида Ермоловга хўмрайиб қаради (кечадан бери Кутузов у билан гаплашгани йўқ эди).

— Ҳужум бошлаймиз деб қисташади, ҳар хил лойиҳалар таклиф қилишади, аммо иш бошлашинг билан маълум бўладики, ҳали ҳеч нарса тайёр эмас ва бизнинг ҳаракатимиздан огоҳ бўлган душман аллақачон тегишли чораларни кўриб қўйибди.

Ермолов бу сўзларни эшитиб, кўзини қисди ва хиёл жилмайиб қўйди. У Кутузовнинг ғазаби босилганини чол энди шу сўзлар билангина кифояланишини билди

Ермолов ёнида турган Раевскийни тиззаси билан туртиб:

— Бу гапларни менга шама қилиб гапиряпти, — деди секин.

Шундан сўнг кўп ўтмай Ермолов олдинга чикди ва Кутузовнинг рўпарасида туриб эҳтиром-ла деди:

— Жаноб олийлари, фурсат ўтгани йўқ, душман ҳали шу ерда. Хужумга рухсат берсангиз. Бўлмаса, гвардия тутунни ҳам кўрмай қолади.

Кутузов индамади, лекин Мюратнинг қўшинлари чекиняпти, деб хабар келгандан сўнг хужум бошлашга буйруқ берди; буйруқни беришга берди-ю, лекин ҳар юз кадамда чорак кам бир соат тўхташга тўғри келди.

Бутун хужум Орлов-Денисов казакларининг қилган ишдан иборат бўлди, қолган қўшинлар бекордан-бекорга юзларча кишини йўқотди холос.

Бу жанг учун Кутузов олмос нишони олди, Бенингсен олмос нишони ва юз минг сўм пул олди, бошқалар ҳам ўз унвонларига мувофиқ, жуда кўп яхши нарсалар олишди ва шу жангдан сўнг штабда яна янги ўрин алмаштиришлар — ўзгаришлар юз берди.

Тарутино жангидан сўнг рус офицер ва генераллари: «Бизда ҳамма вақт мана шунақа бўлади, ҳамма нарсанинг тескариси бўлади» дейишарди. Ҳозир ҳам худди шундай, тепада ўтирган қайси бир каллаварам шунақа тескари ишлар қиляпти, биз эсак бунақа қилмас эдик, дейишади. Бироқ шундай дейдиган одамлар ё нима ҳақда гапиряётганини билишмайди, ё атайлаб ўзларини алдашади. Ҳар қанақа жанг ҳам, Тарутино, Бородино ва Лустерлиц жанги бошлиқлар мўлжаллаганича бўлган эмас. Жангнинг муҳим шарти ҳам шу.

Жангнинг йўналишига сон-саноксиз эркин кучлар (одам ҳеч қачон ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлаётган жанг вақтидаги сингари эркин бўлмайди) таъсир қилади ва бу йўналиш ҳеч қачон олдиндан маълум бўлмайди ҳамда ҳеч вақт маълум бир кучнинг йўналишига уйғун келмайди.

Агар бир жисмга айни бир вақтда турли йўналишда ҳаракат қилаётган жуда кўп куч таъсир этса, бу жисмнинг ҳаракати бу кучларнинг биронтасининг ҳаракатига уйғун келмайди, балки бу ҳаракат доим энг қисқа, энг урта бир йўналишда бўлади ва бу ҳаракат меҳаникада кучлар параллелограммасининг диагонали билан ифодаланади.

Агар биз тарихчиларнинг, хусусан француз тарихчиларининг номаларида уруш ва жанглар олдиндан тузилган планларга мувофиқ юз берганини учратсак, бундан фақат биргина хулосага — бу номалар нотўғри деган хулосага келишимиз мумкин.

Маълумки, Тарутино жангида Толь кўзда тутган мақсадга: кўшинларни диспозицияга мувофиқ жапга киргизиш мақсадига эришгани йўқ; граф Орлов-Денисов ҳам кўзда тутган мақсадга: Мюратни асир олиш мақсадига эришолмади, ёки Бенингсен ва бошқаларнинг кўзда тутган ниятлари: душман корпусини бир лаҳзада қириб ташлаш ниятлари ҳам амалга ошмади: с жангда қатнашиб ўзини кўрсатмоқчи бўлган офицернинг орзуси ҳам, ёхуд қўлга киритганидан кўра кўпроқ ўлжа олмоқчи бўлган казакнинг тилаги ҳам амалга ошмади ва ҳоказо. Лекин агар жангдан мақсад ҳақиқатан рўй берган нарса бўлса ва барча русларнинг ўша вақтдаги орзу-умиди французларни Россиядан қувиб чиқариш ва уларнинг армиясини қириб ташлаш бўлса, унда масала равшан: Тарутино жапги тахминга мос бўлмаганлиги уруш кампаниясининг ўша даврида жуда керакли жанг бўлган эди. Бу жанг натижасидан кўра мақсадга мувофиқ бир натижа бўлиши қийин ва мумкин эмасди. Кўп куч сарф қилмай ҳамма нарса чувалиб кетган бир пайтда озгина талафот бериб бутун уруш кампанияси учун энг буюк натижалар қўлга киритилди: чекинишдан ҳужумга ўтилди, французларнинг заифлиги фож қилинди ва Наполеон армиясининг қочиши учун керак бўлиб турган ўша туртки берилди.

VIII

Наполеон порлоқ de la Moskowa музаффариятидан сўнг Москвага киради; талабага шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас, чунки жанг майдони французлар қўлида қолади. Руслар чекиниб пойтахтни душманга бериб кетишади. Озиқ-овқатга, асбоб-аслаҳага, битмас-туганмас бойликка тўла Москва Наполеон қўлига ўтади. Француз кўшинларига нисбатан икки ҳисса заиф бўлган рус кўшинлари бир ой мобайнида душманга ҳамла қилишга бирон марта ҳам уринмайди. Наполеоннинг аҳволи жудаям яхши. Икки ҳисса ортиқ куч билан рус армиясининг қолдигига ҳужум қилиш, уни тор-мор келтириш, энг қулай сулҳни таклиф қилиш ёки рад жавоби олинган

тақдирда Петербургга томон таҳдидомиз ҳаракат қилиш, ҳатто иш ўнгидан келмай қолганда Смоленскка, ё Виль-нога қайтиш, ёхуд Москванинг ўзида қолиш,— ҳуллас. француз қўшинларининг ўша вақтдаги қулай вазиятини сақлаб қолиш учун махсус даҳо керакмасга ўхшайди. Бунинг учун энг оддий ва энг осон бир ишни қилиш: аскарларнинг талончилик қилишига йўл қўймаслик, Москвадан бутун армия учун етарли даражада топиладиган қишки кийим-кечакни ҳамлаш (француз тарихчиларининг ёзишларига қараганда), бутун қўшинга ярим йилдан ортиқроқ муддатга етадиган озиқ-овқатни Москвада тўғри жамгариш кифоя этади. Тарихчиларнинг дэввосига кўра, доҳийларнинг доҳийси бўлган ва қўшинларнинг ҳукми қўлида бўлган Наполеон бу ишларнинг биронтасини ҳам қилмади.

Наполеон буларнинг биронтасини қилмади, аксинча ўз ҳукуминини олдида турган фоалияти йўлларидан энг беҳудасини ва энг хатарлисини танлашга ишлатди. У Москвада қолиши, Петербург устига юриши, Нижний-Новгородга қараб ҳаракат қилиши, орқага, шимолроққа, ёки кейин Кутузов юрган йўл билан жануброққа юриши мумкин эди, бироқ Наполеон бу имкониятларнинг биронтасидан фойдаланмасдан энг аҳмоқона, энг хатарли ишни қилди: яъни қўшинларга шаҳарни талагани ижозат бериб, октябр-гача Москвада қолди, кейин, иккиланиб, гарнизонни шаҳарда қолдириб, Москвадан чиқди, Кутузов армиясига яқинлашиб ҳам жанг бошламади, ўнгга юриб, Малоярославлга чиқди, ўзига яна йўл очиш учун таваккал қилиб кўрмасдан Кутузов юрган йўл билан эмас, балки талон-торож бўлган Смоленск йўли билан юриб Можайскка қайтди, бундан беҳуда, қўшин учун бундан хатарли нарсани ўйлаб топиш қийин эди ва натижалар ҳам шуни кўрсатди. Боринг, энг моҳир стратеглар Наполеоннинг мақсади ўз армиясини тор-мор келтиришдан иборат эди, деб тасаввур қилсинлар, рус қўшинлари кўраётган тadbирларга мутлақо алоқаси бўлмаган, бутун француз армиясини Наполеоннинг ўзи ҳалок этгани сингари таҳликали бошқа бир қанча ҳарбий ҳаракатларни ўйлаб чиқарсинлар.

Доҳий Наполеон шу ишни қилди. Лекин Наполеон ўз армиясини ўз ихтиёри билан ҳалок этди, ёки ўтакетган аҳмоқ бўлгани учун шундоқ қилди деб айтиш, Наполеон ўз қўшинларини ўз ихтиёри билан Москвага олиб

келди, чунки у жуда доно ва доҳий эди, деган гапга ўхшаш тутуруқсиз гапдир.

Иккала ҳолатда ҳам Наполеоннинг ҳар бир солдатнинг шахсий фаолиятидан кучли бўлмаган шахсий фаолияти ҳодисалар жараёнининг қонунига уйғун келиб қолган холос.

Тарихчилар (сўнгги ҳодисалар Наполеоннинг фаолиятини оқламагани учунгина) Наполеоннинг кучлари Москвада заифлашиб қолган эди, деган гапни айтадилар, бу мутлақо ёлғон. Наполеон 1812 йилда ҳам илгари ҳам, кейин ҳам, ўн учинчи йилдаги сингари бутун куч-қувват ва маҳоратини армияга қулай шароит туғдириш учун сарф қилган эди. Наполеоннинг бу даврдаги фаолияти Мисрда, Италияда, Австрияда ва Пруссияда кўрсатган фаолиятидек ҳайратомуздр. Ўтган қирқ аср унинг улуглигини томоша қилган Мисрда Наполеон қай даражада доҳийлик кўрсатганини биз билмаймиз, чунки барча бу буюк қаҳрамонликлар француз муаллифлари томонидан баён этилган. Унинг Австрия ва Пруссияда кўрсатган доҳийлиги ҳақида ҳам тўғри баҳо беролмаймиз, чунки Наполеоннинг у ерларда кўрсатган фаолиятига оид маълумотлар француз ва немис манбаларидан олинган; аммо корпусларнинг жангсиз асир тушиши, қалъаларнинг камалсиз таслим бўлиши каби ақлга сиғмайдиган ишлар немисларни, Германияда олиб борилган урушнинг бирдан бир изоҳи Наполеоннинг доҳийлигидир, деб эътироф этишга мажбур қилиши керак эди. Лекин бизнинг ўз айбимизни беркитиш учун унинг доҳийлигини эътироф қилишимизга, худога шукур, ҳеч қандоқ эҳтиёж йўқ. Биз қурбонлар бериб, масалага тўппа-тўғри қараш ҳуқуқига эга бўлганмиз ва бу ҳуқуқни энди қўлдан бермоқчи эмасмиз.

Наполеоннинг Москвада кўрсатган фаолияти бўлса бошқа ҳамма ерда кўрсатган фаолияти каби ҳам ҳайратангез, ҳам доҳиёнадир, Москвага кирган дақиқасидан бошлаб чиқиб кетганига қадар ўтган муддат ичида у кетма-кет буйруқлар беради, кетма-кет режалар тузади. Москва-нинг кимсасиз, бўм-бўш қолгани ҳам ҳеч қандай элчи келмагани ҳам, Москва-нинг ёнғини ҳам Наполеоннинг парвойига келмайди. У ўз армиясининг фароғатини ҳам, душманнинг ҳаракатини ҳам, Россия халқларининг фароғатини ҳам, Париждаги ишларини идора қилишни ҳам, келажак сулҳнинг шартлари ҳақидаги дипломатик ишларни ҳам эътиборсиз қолдирмайди.

Ҳарбий масалага келганда Наполеон Москвага кириши биланоқ, рус армиясининг ҳаракатидан огоҳ бўлиш тўғрисида генерал Себастианига қаттиқ буйруқ беради, ҳар томонга корпуслар юборади ва Мюратга Кутузовни топасан, деб фармон беради. Кейин Кремль мудофаасини мустаҳкамлаш ҳақида фармойиш беради; ундан сўнг Россия харитаси устида бўлажак урушнинг доҳиёна лойиҳасини тузади. Дипломатия масаласига келсак, Наполеон мол-мулки таланиб, ўзи уводага ўраниб, Москвадан қанақа қилиб чиқиб кетишини билмай юрган капитан Яковлевни чақиртириб, унга ўз сиёсати ва олижаноблигини батафсил баён қилади, кейин император Александрга мактуб ёзиб, унда Растропчиннинг Москвада қилган номуносиб ишларидан дўсти ва биродарини огоҳлантиришни ўз бурчи деб билганини изҳор этади ва бу мактубни Яковлев орқали Петербургга юборади. Наполеон ўз планлари ва олижаноблигини Туттолминга ҳам айнан шу тарзда баён қилади ва бу чолни ҳам музокара олиб бориш учун Петербургга жўнатади.

Адлия хусусида, ённи бошланишидан сўнг дарҳол айбдорларни топиш ва уларни отишни буюради. Бадкирдор Растропчинни жазолаш мақсадида унинг уйига ўт қўйишни амр этади.

Маъмурий масала хусусида, Москвага конституция ҳадея қилинади, шаҳар ишларини идора қиладиган муниципалитет таъсис этилади ва қуйидаги эълон чиқарилади:

«МОСКВА АҲОЛИСИ!»

Сизнинг бошингизга қаттиқ кулфат тушди, аммо аъло ҳазрат император ва қирол бу кулфатларга хотима бермоқчи. Итоатсизлар ва хиёнаткорлар қай йўсинда жазоланаётганини сиз мудҳиш мисолларда кўрдингиз ва ибрат олдингиз. Тартибсизликка барҳам бериш ва умумий хавфсизликни ўрнатиш учун жиддий тадбирлар кўрилмақда. Ўзларингиздан сайланган, ўзларингизники бўлган маъмурийят — муниципалитетларинг ёки шаҳар бошқармаларинг бўлади. Бу идора сизларга ғамхўрлик қилади, сизларнинг эҳтиёж манфаатларинг учун жон куйдиради. Шаҳар бошқармасининг аъзолари бошқалардан ажралиб туриш учун елкалари оша қизил лента тақиб юрадилар, шаҳар ҳокими

эса бундан ташқари, яна оқ белбоғ боғлаб юради. Лекин хизмат соатлари тамом бўлганда сўл қўлларига қизил лента тақиб юрадилар.

Шаҳар полицияси йлгариги қоидага биноан таъсис этилган, унинг фаолияти натижасида яхшироқ тартиб-интизом жорий қилинади. Ҳукумат томонидан икки нафар бош комиссар ёки полицмейстр, шаҳарнинг барча даҳаларида йигирмата комиссар ёки даҳа миршаббошиси тайинланади. Сиз уларнинг чап қўлларига боғлаган оқ ленталаридан таниб оласиз. Турли мазҳабдаги баъзи бир ибодатхоналар очилган, уларда ҳеч қандоқ монесиз муттасил тоат-ибодат давом этмоқда. Ватандошларинг кун сайин ўз манзилларига қайтиб келмоқда, бошларига қора кун тушган кишилар сифатида уларга ёрдам бериш ва ҳимоя кўрсатиш учун амр-фармонлар берилди. Ҳукумат кўраётган бу тadbирлардан мурод осойишталик ўрнатмоқ ва сизларнинг оғир кунларингни енгиллатмоқдир, лекин бунга эришмоқ учун сизлар ҳам ҳаракат қилишларинг керак, бошларингга тушган қора кунни, агар иложи бўлса луттиб, унчалик ҳам шафқатсиз бўлмаган тақдирнинг луф-марҳаматига умидвор бўлинг, сизга дахл қилган ва омон қолган мол-мулкингизга қўл узатган киши, албатта шармандали ўлимга маҳкум бўлишига ва ниҳоят мол-мулкларинг муҳофаза қилинишига шубҳа қилмаг, чунки подшоҳларнинг энг буюк ва энг одили бўлмиш ҳукмдорнинг хоҳиши шудир. Солдатлар ва турли миллатга мансуб бўлган аҳоли! Давлат бахт-саодатининг манбаи бўлган умумий эътимодни қайта тикланг! Ака-укадай бўлиб яшанг, бир-бирларингга ёрдам беринг, бир-бирларингни ҳимоя қилинг, нияти қора кишиларнинг мақсадини рўёбга чиқармаслик учун бирлашинг, ҳарбий ва ғайри ҳарбий бошлиқларга итоат қилинг ва тезда сизларнинг кўз ёшларинг оқмай қолади».

Қўшиннинг озиқ-овқат масаласига келганда Наполеон барча аскарний қисмларга ҳам ўзлари ва ҳам армияни келажакда озиқ-овқат билан таъминлаш мақсадида, навбатма-навбат Москва кўчаларида юриб, *à la marande*¹ қилишни.

Диний масалага келганда, Наполеон *gagner le pape*² ва черковларда ибодат бошлашни буюрди.

¹ Галончилик.

² Попларни қайтариб олиб келишни.

Савдо масаласи ва армияни озиқ-овқат билан таъминлаш хусусида ҳамма жойга қуйидаги эълон ёпиштирилди:

ЭЪЛОННОМА

«Эй тинч Москванинг аҳолиси, бахтсизлик шаҳардан чиқиб кетишга мажбур қилган мастеровой ва ишчилар, эй парокандаликка тушган ва бекордан-бекорга қўрқиб шу чоққача дала-қирларда яшаб юрган деҳқонлар, қулоқ солинг! Пойтахтда осойишталик яна барқарор бўлмоқда, тартиб-интизом қайта тикланмоқда. Ҳамшаҳарларинг, уларга нисбатан кўрсатилаётган эъзоз-икромни кўриб, бекиниб ётган ерларидан чиқиб келмоқда. Уларнинг шахсиятига ва мол-мулкига қасд этган кишилар дарҳол жазоланади. Аъло ҳазрат император ва қирол уларни ҳимоя қилади, у амрига бўйсунмаганларни истисно қилганда, сизларнинг ораларингдан ҳеч кимни ўз душмани деб билмайди. Император сизларнинг мусибатларингга хотима бермоқчи, сизларни ўз уй-жойларинг ва бола-чақаларинг олдига қайтармоқчи. Унинг бу эзгу ниятларига лойиқ бўлинг, қўрқиб-нетиб утирмасдан қайтиб келаверинг. Эй аҳоли! Ўз манзилларингга ишонч билан қайтиб келаверинг: эҳтиёжларингни қондириш йўлини ҳадемай топарсиз! Қосиблар ва меҳнатдўст мастеровойлар! Ўз касб-корларингга қайтинг: иморатлар, дўконлар, қуриқчи-қоровуллар сизларга маҳтал; сизлар ўз хизматларингга яраша ҳақ оласизлар! Ҳой деҳқонлар, сизлар ҳам қўрқиб-писиб, ўрмонларда бекиниб ётган ерларингдан чиқинглар, дадиллик билан ўз хонадонларингга қайтинглар! Шунга амин бўлингларки, ҳимоясиз қолмайсизлар! Шаҳарда каппонлар қурилди, деҳқонлар ўз эҳтеежларидан ортиб қолган дон-дун ва сабзавотларни олиб келиб топширишлари мумкин. Ўз маҳсулотларини эркин тарзда сотгани деҳқонларга имконият тудирмоқ учун ҳукумат қуйидаги тадбирларни кўрди: 1) Шу бугунги кундан бошлаб деҳқонлар ва Москва атрофида яшайдиган аҳоли ҳеч қўрқмасдан ўз заҳиралари қанақа бўлмасин, белгиланган икки каппонга, яъни Моховая билан Охотний — рядга олиб келишлари мумкин. 2) Бу маҳсулотлар сотувчи ва харидорларнинг ўзаро келишган нарҳида харид қилинади, лекин агар сотувчи ўзи истаган нарҳга сота олмаса, унда бу маҳсулотни қишлоғига қайтариб олиб кетишга ҳақли ва ҳеч ким унга қаршилиқ кўрсат-

майди. 3) Ҳар ҳафта икки мартаба, якшанба ва чоршанба кунлари катта бозор бўлади; шунинг учун ҳам ҳар сешанба ва шанба кунлари шаҳар ташқарисидан маҳсулот ортиб келадиган араваларни қўриқлаш учун барча катта йўлларга керакли миқдорда аскар қўйилади. 4) Шаҳардан қайтиб кетаётган деҳқонларнинг от-араваларини қўриқлаш учун ҳам шу қабилда чоралар кўрилади. 5) Одатдаги савдо-сотиқни тиклаш учун ҳам шошилинич тадбирлар кўрилади. Эй шаҳарликлар ва қишлоқилар, қайси миллатдан бўлманг, хизматчи ва мастеровойлар! Аъло ҳазрат император ҳамда қирол оталик ниятинг бажо келтириш ва умумий осойишталикни таъминлашга ёрдам беришларингни сўрайди. Унинг пойқадамларига эҳтиром ва эътибор билан яқинлашинг ва тезлик-ла бизга қўшилинг!»

Қўшин ва аҳолининг руҳини кўтариш учун устма-уст кўриклар ўтказилди ва мукофотлар берилди. Император от миниб шаҳар кўчаларини айланди ва халққа далда берди; давлат ишлари билан банд бўлишга қарамасдан ўз амри билан ташкил этилган театрларга борди.

Тождорларнинг энг яхши фазилати ҳисобланган хайрия ишлари масаласида Наполеон қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Ғарибхоналарнинг эшиги устида *Mai son de mère*¹ деб ёзиб қўйишни буюрди, шу билан у онасига нисбатан бўлган нозик ўниллик туйғусини подшоҳлик фазилатининг буюклиги билан бирлаштирди. Етимхоналарга борди, ўзи қутқарган етимчаларга оппоқ қўлларини ўптирди, илтифот қилиб Тутолмин билан суҳбатлашди, кейин Тьернинг жуда чиройли қилиб тасвирлаганига кўра, қўшинларга ўзи чиқарган қалбаки рус пуллари билан маош беришни буюрди. *Relevant l'emploi de ces moyens par un acte digne de lui et de l'armée Française, il fit distribuer des secours aux incendiés. Mais les vivres étant trop précieux pour être donnés à des étrangers la plupart ennemis, Napoléon aima mieux leur fournir de l'argent à fin qu'ils se fournissent au dehors, et il leur fit distribuer des roubles papiers*².

¹ Онагинанинг макони.

² Бу тадбирларни ўзи ва француз армиясининг шаънига муносиб бир улуғворлик билан Наполеон ёнғиндан зарар кўрган кишиларга ёрдам беришни буюрди. Бироқ аксарияти душман бўлган бегона элнинг аҳолисига улашадиган озиқ-овқатлар маҳсулоти қиммат бўлгани учун Наполеон, ўзлари топиб, ўзлари сотиб олаверсан; деб уларга дум беришни маъқулроқ топди ва уларни қоғоз пуллар билан сарфароз қилди.

Армиянинг тартиб-интизоми хусусида, хизмат бурчларини ўтамаганларга қаттиқ жазо бериш ва талончиликни тугатиш ҳақида устма-уст буйруқлар берилди.

Х

Лекин шуниси қизиқки, бундай ҳолларда бериладиган амр-фармонлардан ҳеч ери кам бўлмаган бу буйруқлар, гамхурликлар ва планлар ишнинг асл моҳиятига таъсир қилолмасди, механизмдан ажратилган соатнинг милага ўхшаб, ўз ҳолича бекордан бекорга айланаверарди.

Ҳарбий масалага келганда, уруш кампаниясининг доҳиёна плани, Тьер: «*que son génie n'avait jamais rien imaginé de plus profond, de plus habile et de plus admirable*»¹ деб ёзган ва бу ҳақда жаноб Фен билан баҳс-мунозара қилиб, бу доҳиёна план 4 октябрда эмас, балки 15 октябрда тузилган эди, деб даъво қилган план ҳеч қачон ижро этилгани йўқ ва уни ижро этиб бўлмасди, чунки ҳақиқатдан йироқ эди. Кремль мудофаасини мустаҳкамлаш учун *la Mosquee*² (Василий Блаженний церковини Наполеон шундай деб атаган эди) бузиб ташлаш керак эди, лекин бу ҳам тамоман фойдасиз бўлиб чиқди. Кремль деворлари остига қўйилган миналар Кремлни портлатиб, императорнинг Москвадан чиқиб кетаётган чоқдаги орзуларини ушалишига кўмаклашди, яъни бола йиқилиб тушган ерни тепкилагандай гап бўлди. Наполеонни ташвишга солиб қўйган масала — рус армиясини таъқиб этиш масаласи қулоқ эшитмаган зўр воқеага айланиб қолди. Француз армиясининг саркардалари олтмиш минг кишидан иборат рус армиясини йўқотиб қўйди ва Тьернинг ёзишича, Мюратнинг маҳорати ва афтидан, яна доҳийлиги орқасида олтмиш минг кишилик бу армия йўқолган игна сингарди яна топилди.

Дипломатик масалага келганда, ўз олижаноблиги ва одиллигини исботламоқ учун Тутолмин олдида ҳам, бутун ташвиши шинель ва от-улов олишдан иборат бўлган Яковлев олдида ҳам Наполеоннинг келтирган далиллари фойда бермади. Александр на бу элчиларни қабул қилди ва на уларнинг элчилигига жавоб қайтарди.

¹ Унинг даҳоси ҳеч қачон бундан теган, бундан моҳирона, бундан хайратангез бир нарса вхтиро қилгани йўқ эди.

² Масжид.

Юридик масалага келганда, Москвага гўё ўт қўйган кишилар қатл қилингандан сўнг шаҳарнинг қолган ярми ҳам куйиб кетди.

Маъмурий масалага келганда, шаҳар идораси — муниципалитет таъсис этилиши талончиликка хотима бермади, балки шу муниципалитет ишида қатнашган баъзи бир кишиларнинг тегирмонига сув қўйди: улар тартиб сақламоқ баҳонаси билан ўзлари Москвани талашди ва ё ўз мол-мулкларини талон-торож бўлиб кетишдан сақлаб қолишди.

Диний масалага келганда, Мисрда масжидни зиёрат қилиш йўли билан осонгина ҳал бўлган нарса Москвада ҳеч натижа бермади. Москвадан аранг топилган икки-уч поп Наполеоннинг талабини бажо келтиргани уриниб кўрди, бироқ булардан бири ибодат чоғида бир француз солдатидан тарсаки еди, иккинчиси ҳақида бир француз мансабдори қуйидагиларни ёзди: «Le prêtre, que j'avais découvert et invité à recommencer à dire la messe, a nettoyé et fermé l'église. Cette nuit on est venu de nouveau enfoncer les portes, casser les calenças, déchirer les livres et remettre d'autres désordres»¹.

Савдо масаласига келганда, меҳнатсевар ҳунарманд-косиблар ва барча деҳқонларга қарата ёзилган эълонномага жавобан ҳеч кимдан садо чиқмади. Меҳнатсевар ҳунарманд-косибларнинг ўзи йўқ эди, деҳқонлар эса бу эълонномани кўтариб ичкарироққа кирган комиссарларни ушлаб ўлдиришарди.

Халқ ва қўшиннинг вақтичоғлиги учун театр очиш ҳам ҳеч қандай натижа бермади. Кремлда ва Позняков ҳовлисида очилган театр дарҳол ёпилди, чунки артист ва артисткаларнинг бор-йўғини талаб кетишди.

Хайрия ишлари ҳам кўзлаган натижани бермади. Москвада қалбаки ва ростакам пул кўп эди, уларнинг қиймати қолмади. Ўлжа олиб юрган французларга фақат олтин керак эди. Наполеон илтифот кўрсатиб, ғарибларга улашган қалбаки қоғоз пулларгина эмас, ҳатто кумуш ҳам ўз баҳосидан камига олтинга алмаштирилди.

¹ Аранг топиб келиб, ибодат бошлашни таклиф қилганим поп, ибодатхонани супуриб-сидириб, эшикни қулфлаб қўйган эди. Уша кечанинг ўзида яна келиб эшик ва қулфларни бузишди, китобларни йиртиб ташлашди ва яна бошқа кўп номат-қулчиликлар қилишди.

Лекин Наполеоннинг талончиликни тўхтатиш ва интизом ўрнатиш учун уринишлари, уша замонда юқоридан берилган амр-фармонлар қай даражада ҳақиқатга тўғри келмаслигини кўрсатувчи энг ҳайратангез ҳодиса эди.

Турли ҳарбий мансабдаги кишилар қуйидаги мазмунда хабарлар юборишарди:

«Талончиликка барҳам берилсин деган буйруқларга қарамасдан, шаҳарда талончилик давом этмоқда. Тартиб ҳали тиклангани йўқ, қонуний йўл билан савдо қилувчи биронта ҳам савдогар топилмайди, фақат маркитантлар ул-бул сотмоқда, улар савдо қилаётган нарсалар ҳам таланган нарсалар».

«La partie de mon arrondissement continue à être en proie au pillage des soldats du 3 corps, qui, non contents d'arracher aux malheureux réfugiés dans des souterrains le peu qui leur reste, ont même la férocité de les blesser à coups de sabre, comme j'en ai vu plusieurs exemples».

«Rien de nouveau outre que les soldats se permettent de voler et de piller. Le 9 octobre».

«Le vol et le pillage continuent. Il y a une bande de voleurs dans notre district qu'il faudra faire arrêter par de fortes gardes. Le 11 octobre».¹

«Император жуда-жуда норози, чунки талончиликни тўхтатиш ҳақида жиддий буйруқлар берилганига қарамасдан, Кремлга гвардиячи талончиларнинг қайтиб келаётганини кўрасан. Қадимий гвардияда тартибсизлик ва талончилик ҳар қачонгидан кеча ва бугун яна кучайиб авжига чиқди. Шахсан императорнинг муҳофазаси учун тайинланган, итоаткорликда бошқаларга намуна бўлиши керак бўлган энг яхши солдатлар ўзбошимчалик қилиб, ертўла ва магазинларни бузиб, армия учун жамгашиб қўйилган озиқ-овқатларни фораг қилаётганини кўриб император жуда-жуда ачинмоқда. Бу солдатларнинг баъзи бири шу қадар тубанлашиб кетганки, ҳатто соқчи ва қоро-

¹ «Менга қарашли округнинг бир қисмини 3-корпус солдатлари ҳамон фораг қилмоқда. Улар шўрлик аҳолининг ертўлаларга яширган бор-йўғини тортиб олиш билан қаноатланмасдан, яна шафқатсиз равишда қилич билан уриб уларни ярадор қилмоқда, бу ҳодисани мен ўз кўзим билан кўрдим».

«Ҳеч қандай янги хабар йўқ, солдатлар ҳамон ўғрилиқ ва талончилик билан шуғулланмоқда. 9 октябрь».

«Ўғрилиқ ва талончилик давом этмоқда. Бизнинг участкада ўғрилар шайкаси пайдо бўлган, қаттиқроқ чоралар кўриб, уларни тўхтатиш керак. 11 октябрь».

вул офицерларни писанд қилмасдан уларни ҳақорат қилган ва урганлар.

Губернатор қуйидагиларни ёзган эди:

«Le grand maréchal du palais se plaint vivement,— que malgré les défenses réitérées, les soldats continuent à faire leurs besoins dans toutes les cours et même jusque sous les fenêtres de l'Empereur»¹,

Бевош подага ўхшаб қолган бу қўшин оч қолганда жонига ора кириши мумкин бўлган ўланни оёғи билан топтаб, ҳар томонга тарқалиб кетди ва Москвада қанча кўп турса, шунча парокандаликка учраб ҳалок бўлди.

Лекин бу қўшин ўрнидан қўзғалмади.

У Смоленск йўлида юк аравалари тортиб олингандан ва Тарутино жангидан кейин ваҳимага тушиб қоча бошлади. Тарутино жанги ҳақидаги бу хабар Наполеон қўшинларини кўприкдан ўтказаетган вақтда келиб қолди. Тьернинг ёзишича, у русларнинг адабини бермоқчи бўлиб шаҳардан қўзғалишга амр берди, бутун қўшиннинг талаби ҳам шу эди.

Москвадан қоча туриб бу аскарлар нимани талаган бўлсалар барини олволишди. Ҳатто Наполеон ҳам қўлга киритган tresor² олиб кетди. Армиянинг йўлини тўсиб қўйган юк араваларни кўриб Наполеон даҳшатга тушди (Тьер шундай ёзади). Лекин урушда пих ёрган Наполеон Москвага яқинлашганда маршалнинг араваларини куйдириб юборгани каби ортиқча араваларни куйдириб юборинглар, деб буюрмади: у солдатлар тушиб олган коляскалар ва кареталарга қараб, жуда яхши қилибсизлар, бу экипажлар озиқ-овқат, касал ва ярадорларни ортишга керак бўлиб қолади, деди.

Бутун қўшиннинг аҳволи ҳалокатини сезиб нима қилишини билмай қолган ярадор ҳайвоннинг аҳволига ўхшарди. Москвага кирганидан бошлаб тор-мор бўлган вақтга қадар Наполеон ва унинг қўшинларининг моҳирона маневр ва мақсадларини ўрганиш — қаттиқ ярадор бўлиб ўзини ҳар томонга отаетган ҳайвоннинг талвасасини ўрганишдай бир гап. Кўпинча ўқ еган ҳайвон шитирлаган овоз эшитиб, ўзини ўқ чиққан томонга ташлайди,

¹ Сарой обер-церемониймейстр қаттиқ шикоят қилмоқда: солдат қаттиқ ман этилишига қарамасдан истаган вақтларида сарой ва ҳатто императорнинг деразаси остида изғиб юришади.

² Қимматбаҳо нарсаларини.

дам олдинга, дам орқага қараб югуриб, ўз ўлимини тезлаштиради. Бутун қўшинларнинг тазйиқи остида Наполеон ҳам айнан шундай қилди. Тарутино жангининг шарпаси йирткични ҳуркитиб юборди ва у олға, ўқ чиққан томонга қараб югуриб овчининг олдига бориб қолди, яна орқага қайтди ва пиҳоят ҳар бир даррандадай энг хавfli ва ноқулай бўлса ҳам, лекин ўзига таниш бўлган эски йўли — эски изи билан орқага қараб чопди.

Бизнинг тасаввуримизча бутун бу ҳаракатнинг раҳбари бўлиб кўринган Наполеон (кеманинг бурнига солинган сурат ваҳший одамлар назарида шу кемани юрғазадиган куч бўлиб кўрингани каби) шу давр ичидаги фаолияти билан карета ичига боғлаб қўйилган чилвирни маҳкам ушлаб олиб, аравани мен ҳайдаб кетяпман, деб ўйлаган болага ўхшарди.

XI

Пьер 6 октябрда, эрта саҳар бостирмадан чиқди-да, қайтиб кираётган чоғида эшик олдида думини ликилла-тиб турган бўйи узун, қисқа оёқлари қийшиқ, жуни нофармон бир кучукча билан ўйнаб қолди. Бу кучукча улар билан бостирмада яшар, кечалари Каратаевнинг пинжига кириб ётар, гоҳ-гоҳ қаёққадир шаҳарга кетиб, яна пайдо бўлиб қоларди. Бу кучукчанинг, эҳтимол, ҳеч қачон эгаси бўлмаган, ҳозир ҳам унинг эгаси ва оти йўқ эди. Французлар унга Азор деб ном қўйган, эртакчи солдат уни Фемгалка, Каратаев ва бошқалар уни Олапар, баъзан Узунқулоқ деб чақирарди. Эгасизлиги, оти ва жинсининг номаълумлиги, рангининг ноаниқлиги бу нофармон кучукчанинг парвойига ҳам келмас эди шекилли. Унинг ҳурпайиб турган думи юқорига қайрилиб турар, қийшиқ оёқлари шу қадар чаққонлик билан ҳаракат қилардики, у худди тўрттала оёқ билан юришни назар писанд қилмагандай, кўпинча орқа оёғининг бирини жуда чиройли қилиб кўтариб, учала оёғи билан чопиб юрарди. Ҳамма нарса унинг завқини келтирарди. Гоҳ шодликдан чийиллаб чалқанча ётиб олар, гоҳ ўйга ботиб, виқор билан қуёшда исинар, гоҳ хас-хашак ва пайраҳами топиб олиб, ўйнаб шўхлик қиларди.

Пьернинг бутун кийими илгариги уст-бошининг бирдан-бир нишонаси бўлган кир ва йиртиқ кўйлак, Каратаевнинг маслаҳатига кўра, иссиқ бўлсин учун тушиғидани

билан боғлаб қўйган солдатча чалвор, чакмон ва деҳқонча шапкадан иборат эди. Шу муддат ичида у жисмоний жиҳатдан хийла ўзгариб қолди. Гарчи наслига тортган қадду қомаги ҳамон илгаригидай барваста ва бақувват кўринса ҳам уни семиз деб бўлмасди. Юзининг ярмини соқол ва мўйлов босган; ўсиб чигал бўлиб кетган ва битга тўлган сочлари бошида ҳурпайиб турарди. Қатъият, осудалик ва ҳамма нарсага тайёр эканлигини ифодаловчи кўзлари чақнаб турарди, илгарилари ҳеч қачон бундай эмасди. Илгари бепарволигини билдириб турган нигоҳи ҳозир ғайрат, фаолият ва зарба беришга ҳозирлик, ихчамлик ифодалар эди. У ҳозир яланг оёқ эди.

Пьер гоҳ пастга, шу бугун эрталаб аравалар ва суворилар ўтган ялангликка, гоҳ узоқдан кўринаётган дарёнинг нарёғига, гоҳ тишлаб олайми, деб ўйнашаётган кучукчага, гоҳ йўғон, катта ва кир панжаларини қимирлатиб, ҳузур қилиб қадам ташлаб бораётган яланг оёқларига қараб қўярди. Ҳар гал яланг оёқларига қараганда, унинг юзида бир жонланиш ва мамнунлик табассуми ўйнарди. Бу яланг оёқлар унга шу муддат ичида бошдан кечирган ва уқиб олгани барча нарсаларни хотирига солар ва бу хотиралар унга хуш ёқарди.

Ҳаво бир неча кундан бери сокин ва очиқ бўлиб эрталаблари салгина қиров тушарди, бошқача қилиб айтганда «кампир ёзи» мавсуми эди.

Ҳаво ҳам, қуёш тушиб турган ерлар ҳам илиқ, бу илиқлик кишини тетиклаштирадиган субҳидамнинг салқинига қўшилиб жуда яхши таъсир бағишларди.

Узоқ-яқиндаги ҳамма нарса усти гоҳ кумушдай ярқираб, биллурдай товланиб турардики, бу ҳол фақат кузнинг шу фаслида бўлиши мумкин. Воробьев тоғларидаги қишлоқ ўзининг черкови ва каттакон биноси билан узоқдан кўриниб турибди. Яйдоқ дарахтлар ҳам, қум ва тошлар ҳам, уйларнинг томлари ҳам, черков мипорасидаги яшил найза ҳам, оқ уйнинг бурчаклари ҳам бу мусарфаф ҳавода барча нозик чизиқлари ва икир-чикирлари билан ғайри табиий бир тарзда барала кўзга ташланиб турарди. Яқинроқда бир помешчикнинг чала ёнган ва ҳозир французлар ишғол қилган уйнинг таниш харобалари, ҳовли четида ўсиб ётган ва ҳали барглари кўмкўк турган сирен дарахтлари кўриниб турарди. Булутли кунда ўзининг беўхшовлиги билан кишининг ихлосини қайтарадиган, ифлос қилиб ташланган бино ҳам ҳозир

мусаффо ва сокин ҳавода одамга алланечук ором бағишлайдиган гузал бир иморатга ўхшаб кўринарди.

Уйда юргандай тугмаларини ечиб ташлаган француз капрали бошида қалпоқ, оғзида калта чўбуқ, бостирма-нинг муюшидан чиқди ва дўстона кўз қисиб, Пьернинг олдига келди.

— *Quel soleil hein, Monsieur Kiril?* (ҳамма французлар Пьерни шундоқ аташарди). *On dirait le printemps!* — капрал эшикка суяниб Пьерга чўбуқ таклиф этди, Пьер ҳар галгидай яна рад қилди.

— *Si l'on marchait par un temps comme celui-la...*² — деб гап бошлади у.

Пьер ундан қўшинларнинг сафарга чиқиши ҳақида нима хабар бор, деб сўради, капрал деярли ҳамма қўшинлар йўлга чиқаётганини ва асирлар ҳақида ҳам бугун буйруқ келиш эҳтимоли борлигини айтди. Пьер турадиган бостирмада Соколов деган солдат ўлим тушагида ётган эди, Пьер капралга шу солдат ҳақида бирон тadbир кўриш кераклигини айтди. Капрал бунга жавобан Пьерга: сиз хотиржам бўлаверинг, бунинг учун кучма ва доимий госпиталлар бор, касаллар ҳақида кўрсатма келиши керак, умуман бошлиқлар содир бўлиши мумкин бўлган барча воқеаларнинг ғамини еб қўйишган, деди.

— *Et puis, M-r Kiril, vous n'avez qu'à un mot au capitaine, vous savez. Oh, c'est un... qui n'oublie jamais rien. Dites au capitaine quand il fera sa tournée, il fera tout pour vous...*³

Капрал айтаётган капитан Пьер билан ҳам тез-тез ва узундан узоқ суҳбатлашиб турар, ҳар доим лутф-марҳамат кўрсатиб юрар эди.

— *Vois-tu, St. Thomas, qu'il me disait l'autre jour: Kiril c'est un homme qui a de l'instruction, qui parle français; c'est un seigneur russe, qui e eu des malheurs, mais c'est un homme. Et il s'y entend le... S'il demande quelque chose, qu'il me dise, il n'y a pas de refus. Quand on a fait ses études, voyez vous, on aime l'instruction et les gens comme il faut. C'est pour vous, que je dis cela, M. Kiril.*

¹ — Офтобга қаранг, а жаноб Кирилл! Баҳорнинг ўзгинаси.

² Жуда походбол ҳаво бўляпти-да...

³ Кейин, жаноб Кирилл, сиз капитанга бир оғиз айтиб қўйсангиз бас: биласиз-ку... У шунақа... Ҳеч нарсани эсдан чиқармайди. Капитан асирларни кўздан кечиргани келганда айтгинг, сиз учун у ҳамма нарсага тайёр...

Dans l'affaire de l'autre jour si ce n'était grâce à vous; ça aurait fini mal.¹

Капрал яна бир оз валақлагандан сўнг кетди. (Капрал қайси куни французлар билан асирлар ёқалашиб қолганини ва шунда Пьер ўртоқларини ажратиб олиб, бу ишни бости-бости қилиб қўйганини хотирлаган эди). Асирлардан бир неча киши Пьер билан капрал орасида бўлаётган суҳбатга қулоқ солиб турган эди, капрал кетиши билан дарҳол у нима деди, деб сўрашди. Французларнинг шаҳардан чиқиши ҳақида капралдан эшитган хабарни Пьер ўртоқларига сўзлаб бераётган чоғда бостирманинг эшиги олдида ориқ, ранги заҳил, кийим-боши жулдур бир француз солдати пайдо бўлиб қолди. У салом ўрнига журъатсиз чаққон ҳаракат билан бармоқларини пешонасига олиб бориб, Пьерга мурожаат этди ва кўйлак тикиб бермоқчи бўлган солдат *Platoche*² шу бостирмада турадимиз, деб сўради.

Французлар бир ҳафта муқаддам чарм ва сурп олишган, этик ва кўйлак тикиб беринг, деб асирларга бўлиб беришган эди.

Каратаев яхшилаб тахланган кўйлакни олиб чиқиб: — Тайёр, лочиним, тайёр! — деди.

Каратаев кун илиқ бўлгани учун ишлашим қулай бўлсин деб, чалвор ва кир бўлиб йиртилиб кетган кўйлакда юрган эди. Унинг сочлари мастеровойларники сингари пўстлоқ билан боғлаб қўйилган, шу сабабдан кулчадай юзи яна ҳам юмалоқроқ ва ёқимлироқ бўлиб қолган эди.

— Йигит сўзи битта бўлади, жума кунига ваъда берувдим — тайёрлаб қўйдим, — деди Платон жилмайиб, тиккан кўйлагини ёзиб кўрсатаркан.

Француз у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради ва худди шубҳага ўрин қолмагандай дарров мундирини ечиб, кўйлакни кия бошлади. Мундир остида французнинг кўйлаги йўқ, яланғоч, сариқ, ориқ баданига эса ёғ босиб кетган узун, гулли шоҳи жилет кийган эди. У асирлар кулиб

¹ — Мана, кўряпсанми, Тома, деди қайси куни менга капитан, Кирилл жуда ўқимишли одам, французча гапирди; у бахтсизликка учраган рус хўжаси, лекин одам... У гапга тушунадиган киши... Агар бирон нарса сўраса йўқ демайман. Узинг уяча-мунча ўқиган бўлсанг, тарбия кўрган зиёли кишиларни яхши кўрар экансан. Жаноб Кирилл, мен сизнинг ҳақингизда гапирман. Қайси кўни сиз бўлмагангизда, оқибати жуда ёмон бўлар эди...

² Платош.

юбормасин, деб хавфсирагандай шошиб-пишиб куйлакни ния бошлади. Асирларнинг биронтаси ҳам «чурқ» этмади.

— Қара, лоппа-лойиқ, а,— деди Платон куйлакнинг этагини тортиб. Француз калласини ёқасидан, қўлларини енгидан чиқарди-да, бошини кутармасдан эғнидаги куйлакнинг у ёқ-бу ёғига қаради ва чокларини кўздан кечира бошлади.

Платон, афтидан, ўз ишига ўзи суюниб оғзи қулоғида деди:

— Эй, лочиним, бу ер тикувчилик устахонаси бўлмаса, тикадиган асбоб бўлмаса, битни ҳам қуролсиз ўлдириб бўлмайди деган гап бор.

— *C'est bien, c'est bien, merci, mais vous devez avoir de la toile de reste?*¹— деди француз.

Платон Каратаев ҳамон ўз ишидан хурсанд бўлиб, деди:

— Кийиб олганингдан кейин утиришади, ҳузур қилиб юрасан...

Француз яна тиржайиб:

— *Merci, merci, moi vieux, le reste?* — деди ва чўнтагидан қоғоз пул чиқариб Каратаевга узатди,— *mais le reste...*²

Платон француз нима деганини тушунмаган бўлиб турганини кўриб, Пьер ўртага тушди. Каратаев пул учун французга қуллуқ қилди ва димоғи чоғ бўлиб тиккан куйлагини томоша қилиб тураверди. Француз қолган сурпни берасан, деб туриб олди ва гапини таржима қилишни Пьердан сўради.

— Қолганини бу нима қиларкан? — деди Каратаев.— Биз ундан роҳатижон пайтава қилардик. Ҳа, майли, оладиган бўлса олаверсин! — Каратаев тўсатдан ранг ўзгариб, тумтайиб олди ва индамасдан қийқимлар ўралган тугунчани қўлтигидан олди-да, афтига ҳам қарамасдан: — Ма, бошингда қолсин! — деб французга узатди-ю, орқасига бурилиб нари кетди. Француз сурпга қараб ўйлашиб қолди, кейин Пьерга савол назари билан қаради. Пьернинг нигоҳи унга бир нима дегандай бўлди.

— *Platoche, dites donc, Platoche,*— француз тўсатдан қизариб кетди-да, чийиллаган товуш билан қичқирди.— *Gardez vous,*³— ва қийқимларни бериб, жўнаб қолди.

¹ — Яхши, яхши, қуллуқ, лекин қолган сурп қани?

² — Раҳмат, раҳмат, дўстим, лекин қолганини бермайсанми? Қолганини бер.

³ Платоша, ҳой Платоша, ма, ола қол.

— Мана кўрдиларингми,— деди Каратаев, бош чай-
қаб.— Ғайридин дейишади, лекин инсофи бор. Терлаган
қул юмшоқ, қуруқ қул қаттиқ бўлади, деб мўйсафидлар
бекорга айтмаган. Ўзи қип-яланғоч бўлса ҳам бериб
кетди-ку.— Каратаев ўйчанлик билан кулимсираб, қий-
қимларга бир оз қараб турди-да, кейин: — Аммо булар-
дан жуда соз пайтава чиқади, оғайни,— деб бостирмага
қайтиб кирди.

XII

Тўрт ҳафтадан бери Пьер асоратда эди. Французлар
унга солдатлар бостирмасидан офицерлар бостирмасига
ўтишни таклиф қилган бўлса ҳам у, унамасдан биринчи
кун ётган бостирмасида қолаверди.

Ғорат бўлган ва ўт қўйилган Москвада Пьер одам
боласи чидаши мумкин бўлган барча маҳрумийатларни
бошдан кечирди, лекин у шу вақтгача гавдасининг нақадар
бақувват, ўзининг соғлом эканлигини билмаган эди, бу
маҳрумийатлар аста-секин сезилмасдан бошланиши, нати-
жасида Пьер буларни осонгина эмас, ҳатто шодлик билан
ўтказарди. Кечмишда эришиш учун беҳуда жон куйдирган
осойишталик ва ўз-ўзидан мамнунлик ҳолатига Пьер
мана шу кунлари етишди. Бородино жангида солдат-
ларда кўриб ҳанг-манг бўлиб қолгани бу руҳий осойиш-
таликини, ўз-ўзидан мамнунликини Пьер аллақачонлар-
дан бери, турли йўллардан қидириб юрарди — бу нарсани
у филантропиядан, масонликдан, гамни ёзадиган кибор-
лар ҳаётидан, шаробдан, фидойиликдан, Наташага бўлган
романтик севгисидан қидирган эди; бу нарсани у фикр-
лаш йўли билан қидирган, лекин барча бу қидиришлар
ва уринишлардан натижа чиқмаган эди. Эндиликда эса
Пьер бу руҳий осойишталикка, ўз-ўзидан мамнунликка,
ўзи ўйламагани ҳолда, ўлим даҳшати орқали, маҳрумийат-
лар орқали, Каратаев орқали эришди. Бандилар отилаёт-
ган вақтда бошидан кечирган даҳшатли дақиқалари гўё
илгари жуда муҳим бўлиб кўринган нотинч фикр ва туй-
ғуларни унинг тасаввури ва хотиридан абадий ювиб таш-
лагандай бўлди. Пьер Россия тўғрисида, ҳам уруш тўғри-
сида ҳам, сиёсат тўғрисида ҳам, Наполеон тўғрисида
ҳам ўйламай қўйди. Унга шу нарса равшан бўлдики,
буларнинг унга алоқаси йўқ, бу ҳақда ўйлаш унинг қў-
лидан келмайди, шунинг учун бу бораларда муҳокама
ҳам юргизолмайди. «Умрнинг ҳам шериги йўқ, Россия-

Нинг ҳам деб у Каратаевнинг гапни такрорлади ва қизиги шундаки, бу сўзлар унга таскин берарди. Бир вақтлари Наполеонни ўлдириш қасдида юрганлари, Апокалипсис ҳайвон ҳақида, кабалистик муаммоли рақамларни тарҳу жам қилиб юрганлари ҳозир мужмал, ҳатто кулгили ҳол бўлиб кўринди. Хотинининг дастидан дод деб юрганлари, мени маломатга қўймасин деб, ташвишга тушганлари ҳозир арзимаган нарсагина эмас, балки ўйин эрмакдек туюлди. Хотинининг аллақерда, таъбига мувофиқ ҳаёт кечириб юргани билан унинг неча пуллик иши бор? Асирнинг оти граф Безухов эканини французлар билишди нимаю, билишмади нима? Бу билан кимнинг, айниқса Пьернинг нима иши бор?

Шу кунлари Пьер князь Андрей билан қилган суҳбатини тез-тез эслар, унинг фикрига сал бошқачароқ тушунса ҳам, лекин бу фикрларни тўла-тўқис маъқулларди. Князь Андрей бахт фақат манфий бўлади, деб ўйларди ва шундай дерди, лекин бу сўзни у алам қилганидан хиёл киноя тарзида айтарди. Шу гапни айта туриб князь Андрей гўё бошқа бир фикрни баён қилмоқчи эди, яъни мусбий бахтга эришмоқ учун биздаги интилишлар фақат бахтга эришмасдан, изтироб чекиб юришимиз учундир, демоқчи эди. Аммо Пьер ҳеч ғаразсиз, бу фикр ҳаққоний фикр эканлигини эътироф қиларди. Азоб-ўқубатнинг йўқлиги, эҳтиёжларни қондириш ва бунинг оқибатида истаган ишни танлаш, яъни хоҳлаганича яшаш ҳозир Пьерга одам боласининг энг юксак бахти бўлиб туюларди. Пьер ҳозир шу ерда, умри бино бўлиб, биринчи мартаба егиси келганда ейиш, ичгиси келганда ичиш, уйқуси келганда ухлаш, совқотганда исиниш, биров билан гаплашгиси келганда гаплашиш, бировнинг товушини эшитиш лаззатини тўла-тўқис тотмоқда эди. Эндиликда ҳамма нарсадан — яхши таомдан, озодалиқдан, эркинликдан маҳрум бўлиб ўтирган чоғда бу эҳтиёжларни қондириш Пьерга бахтнинг энг чуққиси бўлиб кўринди, машғулот танлаш, яъни истаганича яшаш эса, ҳозир бунақа иш танлаш маҳдуд бўлган бир вақтда, Пьерга шу қадар осон бўлиб туюлдими, у роҳат-фароғатнинг керагидан ортиқлиги эҳтиёжни қондириш бахтини йўққа чиқариб қўйишини ҳам унутди, машғулот танлашда бўлган катта эркинлик, ҳаётида билими, давлати, киборлар доирасида тутган мавқеи берган ўша эркинлик унга машғулот танлашни, яъни истаганча яшашни жуда қийинлаштириб юборишини ҳам, машғулотда

бўлган талаб ва имкониятни йўққа чиқариб қўйишини ҳам унутди.

Шу кунлари Пьер фақат озод бўладиган вақтини орзу қиларди. Лекин шундай бўлишига қарамасдан, кейинчалик, бутун умр бўйи Пьер асирликда ўтказган шу бир ойлик вақтини, иккинчи муяссар бўлмайдиган, шодлик бағишлаган кучли туйғуларни, энг муҳими, фақат шу бир ой мобайнида сезгани тўла-тўқис руҳий осудаликни, мукамал ботний эркинликни зўр шавқ-завқ билан эслаб ва гапирарди.

Пьер биринчи кун эрта туриб, тонг пайтида бостирмадан чиқиб, аввал Новодевичье монастирининг қорайиб турган гумбази билан крестларни, чанг босган ўт-ўланлар устига тушган қировни, Воробьев тепаликларини, дарё устида илонг-билонг бўлиб, нофармон-зангори узоқларга бориб кўздан ғойиб бўлган дарахтзор соҳилни кўрганида, майин шабада бетини силаганини сезганда, Москвадан дала орқали учиб келаётган эфчаларнинг товушини эшитганида, бирдан шарқдан нур сочиб, булут остидан қуёшнинг бир чети тантанали балқиб чиққач, гумбаз ҳам, крестлари ҳам, қиров ҳам, яқин-йироқ ҳам, дарё ҳам, хуллас, ҳамма нарса фараҳли нурга кўмилиб жилмая бошлаганда Пьер шу маҳалга қадар сезмаган янги бир туйғуни, ҳаёт қувончга тўла ва мустаҳкам эканини сезди.

Бу туйғу асирлик чоғида уни тарқ этдигина эмас, билъакс, аҳволи қанчалик оғирлашса, бу туйғу шунчалик ортиб бораверди.

Бостирмага келган дастлабки кунлардаёқ Пьер ҳақида шериклари орасида жуда юксак бир фикр туғилиб қолди ва бу фикр унинг ҳар нарсага ҳозир туришига ҳамда руҳан пок бўлишига ёрдам берди. Бир неча тилни билиши, французларнинг унга кўрсатаётган эҳтиромлари, ўзига хос соддалиги, ўртоқлари сўраган нарсани аямаслиги (у ҳафтада офицерлар қатори уч сўм пул оларди), солдатларнинг кўз олдида бостирма деворига қўли билан миҳ қоқиши, ўртоқларига хушмуомалалиги, уларни тонг қолдирадиган даражада ҳеч нарса қилмасдан бир жойда ўтириб, ўй-хаёлга берила билиши Пьерни солдатларнинг кўзига сирли ва алланечук олий зот қилиб кўрсатарди. Илгари ўзи яшаган ўша киборлар доирасида унга зарари етмаган бўлса ҳам бир қадар тортиниб-қимтиниб юришига сабаб бўлган хислатлари — бақувватлиги, паришхонтирлиги, соддалиги, бу ерда, бу одамлар орасида уни қаҳ-

рамон даражасига кўтаришига оз қолди. Пьер шерикларининг унга шу кўз билан қараши ўз зиммасига кўп нарсалар юклашини сезди.

XIII

6 октябрдан 7 октябрга ўтар кечаси француз қўшинлари шаҳардан чиқа бошлади: ошхоңалар, бостирмалар вайрон қилинди, юклар араваларга ортилди, қўшин ва аравалар қўзғалди.

Эрталаб соат еттида бостирма олдида эгниларида поход формаси, бошларида кивер, қўлларида милтиқ, ёлкаларига сафар халтаси ва катта-катта қоп кўтариб олган француз соқчи отрядлари [туришарди. Ҳамма ёқн, французларнинг ғала-ғовури ва сўкиши босиб кетган эди.

Бостирмадагиларнинг ҳаммаси кийим-кечагини кийиб, қайишларини боғлаб, фақат чиқишга буйруқ берилишини кутиб туришарди. Кўзларининг атрофи кукарган, ранли рўйи кетиб, ўзи чўпдай бўлиб қолган касал солдат Соколовгина уст-бошини киймасдан ўрнида утирар ва ориқликдан чўкиб кетган кўзлари билан унга парво қилмаётган ўртоқларига саволомуз тикилиб, бир маромда секин инграрди. Афтидан, у дарднинг зўрлигидан эмас (у юракбуруғига учраган эди), ёлғиз қолиш ғами ваҳимасидан кўпроқ инграмоқда эди.

Оёғида Қаратаев эчки терисидан (бу терини бир француз таг чарм қилгани келтирган эди) тикиб берган этикни кийиб, белини чилвир билан боғлаб олган Пьер касал олдига келди ва унинг қаршисига чўккалади.

— Кўп ҳам ваҳимага тушма, Соколов, улар бутунлай кетаётгани йўқ! Бу ерда уларнинг госпитали бор. Балки бизлардан кўра яхшироқ қарашар,— деди Пьер.

— Эй, худо, эй ажал! Эй худо! — деб солдат баланд товуш билан инграй бошлади.

— Тағин бир илтимос қилиб кўрай-чи,— деб Пьер ўрнидан турди ва бостирманинг эшигига томон юрди. Пьер эшик олдига келганда кеча чубуқ манзират қилган капрал икки солдат билан келиб қолди. Капрал ҳам, солдатлар ҳам поход формасида, орқаларида сафар халтаси бор эди, бошларидаги кивернинг қулоқчинини тушириб олишганидан уларнинг таниш башаралари ўзгариб кетган эди.

Капрал бошлиқларнинг буйруғига биноан бостирма эшигини қулфлаб олгани келган асирларни ташқарига чиқаришдан олдин санаш керак эди.

— *Caroal, que fera-t-on du malade?*¹—деб Пьер сўз бошлади-ю, бироқ шу он бу капрал мен танийдиган ўша капралми, ё бошқа бегона кишими, деб шубҳаланиб қолди, чунки капрал бутунлай ўзгариб кетган эди. Бундан ташқари, Пьернинг оғзидан шу сўз чиқиши биланоқ тўсатдан икки томонда дўмбира гумбур-гумбур садо бера бошлади. Капрал Пьернинг сўзини эшитиб қовоғини солди ва алланима деб сўкиниб, эшикни ёпди. Бостирманинг ичи қоронғи бўлиб қолди; иккала томондан гумбурлаб садо бераётган дўмбира касалнинг инграган товушини босиб кетди.

Пьер ўз-ўзига: «Мана ўша!.. Тагин ўша садо!» — деди ва бейхтиёр эти жимирлаб кетди. Капралнинг ўзгариб кетган башараси ва товушидан, дўмбираларнинг кишини ларзага соладиган ва қулоқларни қоматга келтирадиган товушидан Пьер одамларни ўз иродаларидан ташқари ўзларига ўхшаган кишиларнинг қонини тўкишга мажбур қилган сирли лоқайд бир куч чулғаб олганини фаҳмлаб, бу куч нималарга қодир эканлигини у қатл вақтида кўрган эди. Бу кучдан кўрқмоқ, ундан узоқлашишга тиришмоқ, унинг қўлида қурол бўлиб хизмат қилаётган кишиларга ўтинч ёки тавалло билан мурожаат этмоқ фойдасиз эди. Пьер энди бу нарсани биларди. Фақат сабр ва таҳаммул керак эди. У Соколовнинг олдига бўлак бормади ва қайрилиб ҳам қарамади, индамай тумтайиб бостирма эшигининг олдига туриб қолди.

Бостирма эшиги очилиб, асирлар қўй сурусини сингари бир-бирларини босиб, эшик олдига келиб тиқилиб турганда Пьер буларнинг орасидан йўл топиб олдинга чиқди ва капралнинг айтишига кўра, Пьернинг илтимосини ерда қўймайдиган капитаннинг олдига борди. Капитан ҳам поход формасида эди, унинг совуқ башарасида ҳам, Пьер капралнинг сўз оҳанги ва дўмбиранинг садоларидан англаган «ўша» нарса кўриниб турар эди.

Капитан қаршисида гуж бўлиб турган асирларга қошқовоғини солиб, хўмрайиб қараркан:

— *Filez, filez*²— дерди.

¹ Капрал, касални нима қиламиз?

² Ўтинглар, ўтинглар.

Пьер илтимоси ерда қолишини билса ҳам капитаннинг олдига борди.

Капитан худди Пьерни танимагандай, совуққина қайрилиб қаради ва:

— Eh bien, qu'est ce qu'il y a?¹— деб сўради. Пьер касал солдат ҳақидаги илтимосини айтди.

— Il faut marcher, que diable! Filez, filez²,— деди капитан унга қарамай.

— Mais non, il est à l'agonie...³— деб Пьер гап бошлади.

— Voulez vous bien?..⁴— деб капитан бақриб берди.

Думбиралар трам-та-таютам қилиб қулоқларни қоматга келтира бошлади. Пьер бу одамларни ўша сирли куч батамом чулғаб олганини ва бирон нарса дейиш энди фойдасиз эканини англади.

Асир офицерларни солдатлардан ажратиб олдилар ва уларга олдинда юришни буюрдилар. Офицерлар, шулар жумласига кирган Пьер билан ўттиз киши, солдатлар эса уч юз киши эди.

Бошқа бостирмалардан чиқарилган асир офицерларнинг ҳаммаси нотаниш кишилар бўлиб, Пьерга нисбатан дурустроқ кийинган эди. Улар Пьернинг уст-бошига шубҳаланиб, ётсираб қарай бошлади. Пьердан сал нарида, афтидан, асир ўртоқларининг ҳурматига сазовор бўлган ранг-рўйи заҳил, юзи шишинқираган йўгон бир майор авратун устидан белини сочиқ билан боғлаб олиб, қошқовоғини солиб бормоқда эди. У тамаки халтача ушлаган қўлини қўйнига тикиб, иккинчиси билан чўбуққа суяниб олган эди. Майор назарида ҳамма уни итараётгандай бўлиб кўрингани, шошиладиган жой бўлмаса-да, ҳамма қаёққадир шошиляётгани, таажжубланадиган ери бўлмаса ҳам ҳамма негадир таажжубланаётгани учун ҳарсиллаб, пишиллаб жаврар, ҳаммага аччиғланарди. Бошқа бир кичкина, ориқ офицер эса ҳозир қаёққа олиб бораётганликлари, бугун қанча йўл боса олишлари ҳақида ўз тахминларини айтиб, ҳаммага сўз қотарди. Кигиз этик ва комиссариат формасини кийган бир мансабдор ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа югуриб, ёниб кетган Москвага қарар,

¹ Ҳа, тагин нима?

² Бораверади, ҳеч бало урмайди!

³ Йўқ, у ўлай деб ётибди...

⁴ Бор-э...

қайси жойларга ўт тушганини, кўринаётган иморатлар Москванинг қайси томонида эканини товуш билан хабар қиларди.

— Нимага баҳс-мунозара қиляпсизлар? — деди майор ғазаб билан. — Николаники бўлди нима-ю, Власники бўлди нима, барибир эмасми, мана, кўриб турибсизлар, ҳаммаси куйиб кул бўлди... — Майор орқасидан келаётган ва уни туртаётган кишиларга қараб:

— Ҳой, сизга йўл торлик қиляптими, нега туртасиз? — деди.

Бу орада ёнғияга қараб бораётган асирларнинг гоҳ у ёқдан, гоҳ бу ёқдан:

— Войбуй, қаранг-а, нима қилиб қўйишибди? — деган товушлари эшитилиб турар эди. — Замоскворечье ни ҳам, Зубовони ҳам, Кремлни ҳам... Қаранглар, ярми куйиб ётибди. Замоскворечье бутунлай ёниб кетган деб айтмабмидим.

— Ёнган бўлса ёнгандир, энди шанғиллаб ўтиришининг нима ҳожати бор! — деди майор.

Хамовник (Москванинг омон қолган камдан-кам маҳалларидан бири) орқали ўтиб, ибодатхона қаршисига келганда бирдан асирлар тақа-тақ тўхтади, даҳшат ва нафрат нидолари эшитилди.

— Вой аблаҳлар-э! Вой динсизлар-э! Ҳа, ўлик, ўлик... Бетига бир бало суртиб қўйишибди.

Пьер ҳам асирларни даҳшатга солган аллақанақа нарса олдига — черков яқинига борди ва унинг панжарасига суяб қўйилган бир нарсани кўрдию, лекин нималигини пайқолмади. Фақат аниқроқ кўрган ўртоқларининг сўзларидан билдики, бу нарса бетига қоракуя суртиб, черков панжарасига тикка қилиб қўйилган мурда экан.

Соқчиларнинг:

— *Marchez, sacré nom... Filez... trente mille diables...*¹ — деб сўнган товуши эшитилди ва француз солдатларни яна-да ғазабланиб, ўликка қараётган асирлар оломонини қилич билан ҳайдай бошлади.

XIV

Хамовник тор кўчаларидан асирлар ёлғиз соқчилар ва соқчиларнинг орқадан келаётган юк ва ем-хашак ортилган аравалари билан боришарди, бироқ озиқ-овқат

¹ Юринглар, юринглар... малъунлар...

магазинлари олдига келганда, улар аҳолининг араваларига аралашиб кетиб, зўрга жилаётган жуда каттакон тўп-тўпхона карвонининг орасига кириб қолишди.

Кўприкка етганда, олдиндагилар ўтиб кетсин, деб ҳамма тўхтади. Кўприк олдида асирлар олдинда бораётган ва орқадан сон-саноқсиз бошқа аравалар карвонини кўрди. Унг томонда, Калуга йўли Нескучнийга яқин бориб буриладиган ерда, йироқларда кўздан ғойиб буладиган сон-саноқсиз қўшин ва аравалар карвони қатор-қатор бўлиб кетарди. Булар ҳаммадан олдин кўзгалган Богарне корпусининг қўшинлари эди; орқада, дарё бўйлаб ва Каменный мост устида Нейнинг қўшини ва аравалари чўзилиб кетган эди.

Асирларни олиб кетаётган Даву қўшинлари Кримский кечувидан ўтиб борар, қисман Калуга кўчасига кирган эди. Лекин аравалар карвони шу қадар чўзилиб кетган эдики, Богарнега қарашли карвоннинг кети Москвадан Калуга кўчасига кирмасдан туриб, Ней қўшинларининг боши Большая Ординкадан чиқди.

Кримский кечувидан ўтгач, асирлар бир неча қадам юргандан сўнг тўхтаб қолар, бир оздан кейин яна қўзғалишарди, ҳар томондан оқиб келаётган экипаж ва одамлар борган сайин уларни қисиб келмоқда эди.

Кўприк билан Калуга кўчаси орасидаги бир неча юз қадам масофани бир саотдан ортиқроқ босиб, Замоскваречье кўчасини Калуга кўчасига туташтирадиган майдонга етгандан сўнг, тиқилинчда қисилиб қолган асирлар яна тўхташди ва шу чорраҳада бир неча соат туриб қолишди. Ҳамма ёқдан қутурган денгиздай тинимсиз гумбурлаётган ғилдиракларнинг садоси, қадам товушлари эшитилар, муттасил бақириниш ва сўкинишлар қулоқни қомагга келтирарди. Ёниб қорайган бир бинонинг деворига қисиб қўйилган Пьернинг тасаввурида бу товушлар думбиранинг товушига қўшилиб кетарди.

Асир офицерлардан бир нечаси атрофни яхшироқ кўриш учун Пьер суяниб турган ўша бинонинг деворига тармашиб чиқди.

— Вой-бўй, одамларни қаранг-а! Одамларни... Тўп-ларга ҳам юк ортишибди! Мўйналарни қаранг... — дейишарди асирлар. — Оббо аблаҳлар-э, роса талашибди... Ҳу анавининг кетидаги аравага қаранг... Худо ҳаққи, иконадан юлиб олишган. Булар немис бўлса керак. Эй, ўзимизнинг мужик-ку, азбаройи худо! Ҳа, аблаҳлар!..

Қара, шунча нарсани ортибди, аранг боряпти! Мужил арава нима деган гап — ушани ҳам олишибди!.. Қара сандиқ устига утириб олибди. Ё алҳазар!.. Ёқалашяпти

— Тумшугига сол, сол тумшугига!.. Шу туришда кун ни кеч қиладиганга ўхшаймиз. Ана унга қаранглар, ана унга... бу Наполеоннинг узиники бўлса керак. Отларни кўряпсизларми! Тож тамға-я, тож тамға. Маана бу кучми уй, Қопи тушиб қолди, кўрмаяпти. Тагин ёқалашиб кетди. Ана у бола кўтариб олган аёл ҳам чакки эмас... Бу қанақаси, ҳаммани қўйиб сени ўтказиб юборишсинми.. Қара, бош-кеги кўринмайди-я. Худо урсин, рус қизлари рус қизлари! Коляскаларда керилиб ўтиришларини қара-я!

Хамовниқ черкови олдида бўлгани сингари бу ерда ҳам асирлар қизиқсиниб йўлга томон ёдирилишди, Пьер бўйи баландлиги сабабли бошқа кишиларнинг боши оша асирларини бу қадар қизиқтирган нарсани кўрди. Снаряд яшиқлари орасига кириб тақилган учта коляскада ясантусан қилиб, ола байроқ кийимлар кийган, бетларига упа-элик суртган хотинлар бир-бирига қисилишиб чийиллаб, алланималар деб қичқариб бормоқда эди.

Бу сирли куч пайдо бўлиб қолганини англаган дақиқадан бошлаб Пьернинг назарига ҳеч нарса: эрмак учун қоракуя суртилган ўлик ҳам, қаёққадир шошилаётган бу хотинлар ҳам, Москва ёнғини ҳам ҳайрон қошарли ёки кўрқинчли бўлиб кўринмай қолди. Кўз олдида юз бераётган бу ҳодисаларнинг биронтаси Пьерга деярли таъсир қилмас эди — унинг қалби гуё оғир бир курашга ҳозирлик кўраркан, иродасини заифлаштирадиган таассуротларни қабул қилмай қўйгандай эди.

Хотинлар ўтирган коляскалар ўтиб кетди. Уларнинг кетидан яна аравалар, солдатлар, мужик аравалар, солдатлар, яшиқлар, яна солдатлар, онда-сонда аёллар ўтди.

Пьер алоҳида одамларни кўрмас, балки уларнинг ҳаракатини кўрарди.

Бу одамларни ҳам, отларни ҳам гуё кўзга кўринмайдиган бир куч қувиб бормоқда эди. Пьер кузатиб турган шу бир соатли вақт ичида уларнинг ҳаммаси фақат бир тилак билан — тезроқ ўтиб кетиш тилаги билан турли кўчалардан чиқиб келмоқда эди; уларнинг ҳаммаси бир-бири билан тўқнаш келиб қолиб, жаҳли чиқар, ёқалашиб кетар, оқ тишларини кўрсатиб йржайишар, қовоқларини солишар, бир хилдаги сўзлар билан бир-бирларини ха-

қорат қилишар ва ҳамма юзларда Пьер эрталаб, дўм-бира товуши чиққан вақтда капралнинг башарасида кўриб тонг қолган ўша йигитчасига дадил ва шафқатсиз совуқ ифода бор эди.

Кечга томон соқчи отряднинг бошлиғи ўз командасини тўплади, қичқириб-бақириб, жанжаллашиб, аравалар карвони орасига суқилиб кирди ва ҳар томондан қуршаб олинган асирлар Калуга йўлига чиқди.

Улар дам олмасдан, илдам юриб кетавердилар ва қўёш бутунлай ботгандагина тўхтадилар. Аравалар бир-бирининг орқасига тиралиб қолди, одамлар тунагани ҳозирлик кўра бошлади. Ҳамма жаҳли чиққан ва жонидан тўйганга ўхшарди. Анчагача ҳар томондан суқиниш, бақириб ва ёқалашиш товушлари эшитилиб турди. Соқчиларнинг кетидан келаётган карета туртилиб, шотиси билан соқчиларнинг аравасини тешиб юборди. Бир неча солдат ҳар томондан аравага қараб югурди, бири каретага қўшилган отларни калласига уриб, уларни четроққа бурса, иккинчилари бир-бирлари билан ёқалаша бошлади, қилич билан уриб, бир немиснинг бошини қаттиқ ярадор қилишганини Пьер ўз кўзи билан кўрди.

Буларнинг ҳаммаси совуқ куз оқшомида, даланинг қоқ ўртасига келиб тўхтагандан сўнг, бир нарсадан — шаҳардан чиқиб кетаётган чоғда бу қадар саросимага тушганликлари, бу қадар шошилиб ҳаракат қилганларидан хижолат тортгандай эди. Тўхтагандан кейингина ҳамма қаёққа бораётганлари номаълум эканини, бу йўлда ҳали кўп қийинчилик ва кулфатларга дучор бўлишини англагандек эди.

Бу манзилда соқчилар асирларга шаҳардан чиққан вақтдагига қараганда қўполроқ муомала қила бошлади. Биринчи мартаба шу манзилда асирларга бериладиган овқат от гўштидан пиширилди.

Офицердан тортиб сўнгги солдатгача ҳамманинг қалбида ҳар бир асирга нисбатан шахсий бир адоват туйғуси пайдо бўлиб қолганлиги ва бу адоват, бирдан илгариги дўстона муносабатлар ўрнини олганлиги сезилиб қолди.

Москвадан чиқаётган вақтдаги шошма-шошарликда бир рус солдати, қорним оғрияпти, деган баҳона билан қочиб кетганлиги асирларни йўқлама қилаётган чоғда маълум бўлдию бу адоват янада кучайиб кетди. Пьер бир француз йўлдан четга чиққан бир рус солдатини тутиб урга-

нини кўрди, унинг ошнаси капитан рус солдатини қочириб юборгани учун унтер-офицерга дағдага қилганини ва сени судга бераман, деб унга дўқ урганини эшитди. Солдат касал, юролмай қолган эди, деб унтер-офицер ваз кўрсатганда, капитан юролмай қолган асирларни отиб ташлансин деган буйруқ бор, деб айтди. Қатл вақтида Пьерни эзиб ташлаган ва асирлик вақтида билинмай кетган ўша машъум куч ҳозир унинг бутун вужудини чулғаб олган эди. Уни ваҳима босди, лекин ўша машъум куч уни қанчалик маҳв этишга уринмасин, у ўз қалбида бу кучга боғлиқ бўлмаган ҳаёт кучининг ўсиб, мустаҳкамлана бораётганини сизди.

Пьер от гўшти солиб, арпа унидан пиширилган аталани ичди-ю, ўртоқлари билан суҳбатлашиб ўтирди.

Москвада кўрган нарсалари тўғрисида ҳам, французларнинг қўпол муомаласи тўғрисида ҳам, орқада қолган кишилар отиб ташланади, деб қилинган эълон тўғрисида ҳам ҳеч ким, на Пьер ва на унинг ўртоқлари оғиз очди; худди оғирлашиб бораётган вазиятларини писанд қилмаётгандай, ҳамманинг чиройи очиқ ва кайфи чоғ эди. Улар ўзларининг шахсий хотиралари, поход вақтида кўрган кулгили воқеалардан гапириб, ҳозирги вазиятлари ҳақида сўз очишмас эди.

Куёш аллақачонлар ботиб кетган. Осмоннинг ҳар қаер, ҳар қаерида ёруғ юлдузлар порлаб чиқди; мўралаб чиқаётган тўлин ойнинг ёнғин алангасидай қизғиш шуъласи осмоннинг бир четини ёритиб юборди ва каттакон қизил баркашга ўхшаган ой ярим қоронғида ажиб тарзда тебрана бошлади. Ҳамма ёқ ёришиб кетди. Оқшом ўтган, лекин тун ҳали бошланмаган эди. Пьер янги топган ўртоқларининг олдидан туриб, гулханлар оралаб, кўчанинг нарёғига ўтди: эшитишича, асир солдатлар шу ерда эди. Пьер уларнинг суҳбатини кўмсаб қолган эди. Француз соқчиси йўлда уни тўхтатиб, орқага қайтарди.

Пьер қайтиб келди-ю, лекин гулхан ёнида ўтирган ўртоқларининг олдига эмас, оти чиқарилган бир бўш араванинг олдига борди. Оёқларини букиб, бошини қуйи солиб, араванинг филдираги ёнида, совуқ ерга ўтирди ва шу зайлда узоқ вақт қимирламай, ўй-хаёлга ғарқ бўлди. Бир соатдан ортиқроқ вақт ўтди. Ҳеч ким Пьерни безовта қилмади. У тўсатдан мулойим ва йўғон товуши билан шу қадар қаттиқ кулиб юбордики, атрофдаги кишилар якка ўзи кулаётганини кўриб, таажжубланиб қарадилар.

— Ҳа-ха-ха! — деб куларди Пьер. У баланд товуш билан ўзича гапира бошлади: — Солдат мени қўймади. Мени тутиб, қамаб қўйишди. Мени асирликда сақлаб юришибди. Кимни, мени? Меними? Менинг мангу руҳимни! Ҳа-ха-ха!.. Ҳа-ха-ха!.. — деб Пьер кўзларида ёш куларди.

Биров ўрнидан турди ва бу йўғон ва ғалати киши нима учун куляпти, деб Пьернинг олдига келди. Пьер кулгидан тўхтаб, ўрнидан турди-да, бу синчков кишининг олдидан нарироққа бориб, атрофга қаради.

Ёнаётган гулханларнинг чирсиллаши, одамларнинг ғала-ғовури билан илгари гувиллаб турган каттакон, бепоён манзилгоҳ жимиб бормоқда; гулханларнинг қипқизил ўтлари ёниб кул бўлмоқда. Оқаришиб турган баланд осмонда тўлин ой чиройини кўз-кўз қилиб турмоқда эди. Манзилгоҳ ташқарисидаги олдин кўринмаётган ўрмон ва далалар ҳозир йироққача кўриниб турарди. Бу ўрмон ва саҳроларнинг нарёғида оқаришиб, чайқалиб, меҳригиёдай ўзига тортаётган бепоён йироқ ерлар ётарди. Пьер осмонга қаради, узоқда милтиллаб турган юлдузларга қаради. «Буларнинг ҳаммаси меники, буларнинг ҳаммаси менда, буларнинг ҳаммаси менинг ўзим! — деб ўйлади Пьер. — Буларнинг ҳаммасини улар ушлаб олдилару, тахта билан тўсиб қўйган бостирмага қамаб қўйдилар!» У кулимсираб қўйди ва ухламоқчи бўлиб ўз ўртоқлари олдига кетди.

XV

Октябрнинг бошларида Кутузов ҳузурига Наполеоннинг мактуби ва сулҳ ҳақидаги таклифи билан яна бир элчи келди; Наполеон шу кунлари Кутузовдан сал олдинда, эски Калуга йўлида бўлса ҳам русларни чалғитиш учун мактубининг остида, Москвада ёзилган, деб кўрсатган эди. Кутузов Лористон орқали юборган биринчи мактубга нима жавоб берган бўлса, бунга ҳам айнан ўша жавобни берди; сулҳ ҳақида ҳеч қандай сўз бўлиши мумкин эмаслигини айтди.

Шундан сўнг кўп ўтмай, Дороховнинг Тарутинодан сўлроқда ҳаракат қилаётган партизан отрядидан маълумот олинди; маълумотда Фоминскоеда француз қўшинлари пайдо бўлиб қолганлиги, бу қўшинлар Брусье

дивизиясига тегишли солдатлар эканлиги, бошқа қўшинлардан ажралиб қолган бу дивизияни бирпасда қириб ташлаш мумкин эканлиги кўрсатилган эди. Солдатлар билан офицерлар яна жанг қилишни талаб этишди. Тарутино яқинида снгилгина галаба қозониб, мазахўрак бўлиб қолган штаб генераллари Кутузовдан Дорəхов таклифини амалга оширишни талаб қилишди. Кутузов ҳар қанақа ҳужумга қарши эди. Шунинг учун ўртача бир йўл танланди: Брусье дивизиясига ҳамла қилиш учун Фоминскга кичикроқ бир отряд юборилди. Энг қизиғи шуки, энг оғир, энг муҳим бўлган бу топшириқ (бу нарса кейинчалик маълум бўлди) тасодифан Дохтуровга топширилди; ҳеч ким бизга уни жанг лойиҳаларини тузиб берадиган, полклар олдида жавлон уриб, орденларни тўпхоналарга отадиган ва ҳоказо ишларни қиладиган одам деб тасвирламаган эди, бу камтарин, паст бўйли одамни ҳамма ланж ва калтафаҳм одам ҳисоблар ва ланж, калтафаҳм деб юрар эди, лекин русларнинг французлар билан қилган бутун уруши давомида, Аустерлицдан бошлаб ўн учинчи йилгача, қаерда аҳвол оғир бўлса, ўша ерда ҳозир бўлиб, бошчилик қилган ўша Дохтуров эди. Аустерлицда, ҳамма қочган, ҳамма ҳалок бўлаётган ва ариергардда биронта ҳам генерал қолмаган бир вақтда Аугест тўғони олдида ўзи якка-ёлғиз қолиб, полкларни тўплаган, қутқариш мумкин бўлган нарсани қутқариб қолган одам шу Дохтуров эди. Касал бўлиб, иситмалаётган Дохтуров йигирма минг аскарни олиб, шаҳарни бутун Наполеон армиясидан муҳофаза қилиш учун Смоленскка кетади. Смоленскда, Малахов дарвозаси ёнида, иситманинг зўрлигидан, кўзи энди уйқуга илинганда душмanning Смоленскка қараб отаётган тўпларининг гумбурлаши уни уйғотиб юборади ва Смоленск кuni бўйи душманга қаршилиқ кўрсатиб, таслим бўлмайди. Бородино жангида Багратион ҳалок бўлиб, сўл қанотимиз қўшинлари 9 нинг 1 га нисбати миқдорда қирилиб, француз тўпчиларининг кучи шу томонга йўналтирилгач, бошқа ҳеч ким эмас, мана шу ношуд ва калтафаҳм Дохтуров юборилади ва бошқа кишини юбормоқчи бўлган Кутузов, шошиб, дарров ўз хатосини тузатади. Бўй-басти кичик, ўзи камгап Дохтуров ўша ерга, рус қўшинларининг донгини чиқарган Бородинога боради. Наср ва назм билан жуда кўп қаҳрамонлар тараннум этилган, лекин Дохтуров ҳақида ҳеч ким бир оғиз сўз айтмаган эди.

Яна Дохтуров Фоминскоега юборилади, у ердан Малий Ярославлга жунатилади, французлар билан сунги жанг мана шу Малий Ярославлда булади, французларнинг ҳалокати ҳам, маълумки, мана шу ердан бошланади; бизга урушнинг шу давридаги жуда кўп дохийлар ва қаҳрамонларни тасвирлаб беришади, лекин Дохтуров ҳақида яна бирон сўз айтишмайди, айтилганда ҳам ё жуда кам ва ё шубҳали сўзлар айтишади. Дохтуров ҳақида лом-мим демай қўйганларининг ўзи унинг фазилатларини очиқ-ойдин тасдиқлайди.

Табийки, машинанинг ҳаракатига тушунмайдиган киши унинг ишлашини кўрганда, тасодифан машина ичига тушиб, унинг юришига халал бериб, пилдираб турган пайраҳани кўриб, машинанинг энг муҳим қисми шу бўлса керак деб ўйлайди. Машинанинг тузилиши билан ошпа бўлмаган киши билмайдик, машинанинг энг муҳим қисми айланишига халал бериб, уни ишдан чиқариб қўядиган бу пайраҳа эмас, балки товуш чиқармасдан айланадиган кичкина тишли парракдир.

10 октябрда Дохтуров Фоминское йўлининг ярмини босиб, берилган буйруқни тўла-тўқис бажаришга бел боғлаб, Аристово қишлоғида тўхтаган ўша куни француз қўшинларининг ҳаммаси жонсараклик билан ҳаракат қилиб; худди жанг бошламоқчи бўлгандай, Мюратнинг позициясига келди-да, бирдан, ҳеч қандай сабабсиз, сўлга, янги Калуга йўлига бурилди ва илгари Брусье ёлғиз турган Фоминскоега кира бошлади. Шу вақтда Дохтуровнинг командасида Дороховнинг отрядидан булак яна Фигнер билан Сеславиннинг иккита кичик отряди бор эди холос.

11 октябрь, кечки пайт Сеславин асир олинган бир француз гвардиячисини етаклаб, Аристовога, бошлиқлар ҳузурига келди. Асир бугун Фоминскоега кириб келган қўшинлар бутун буюк армиянинг авангард қисми эканини, Наполеон ҳам шулар билан бирга эканини, армиянинг Москвадан чиққанига беш кун бўлганини айтди. Ўша куннинг ўзида Боровскдан келган бир дворян хизматкори шаҳарга жуда катта қўшин кирганидан хабар берди. Дорохов отрядининг казаклари француз гвардиячилари Боровск йўли билан бораётганини маълум қилди. Бу маълумотларнинг ҳаммасидан шу нарса аниқландики, бир дивизиягина бор деб мўлжалланган жойда ҳозир французларнинг Москвадан кутилмаган

Йўл билан — эски Калуга йули билан келаётган бутун армияси тўпланган экан: Шундай бўлгандан кейин Дохтуров ҳеч қандай тадбир кўрмади, чунки бу вазиятда қиладиган иши нимадан иборатлигини билмас эди. Унга Фоминскоега ҳужум қилишни буюришган эди. Бироқ Фоминскоеда илгари битта Брусъенинг дивизияси бўлса, ҳозир бутун француз армияси йиғилгавди. Ермолов ўз билганича иш кўроқчи бўлган эди, бироқ Дохтуров менга шавкатли князнинг амри керак, деб туриб олди. Шундан сўнг штабга маълумот юбормоқчи бўлдилар.

Бу вазифа Болховитинов деган жуда уддабуро бир офицерга топширилди. У ёзма маълумотдан ташқари, бутун вазиятни оғзаки гапириб бериши керак эди. Кечаси соат 12 да Болховитинов маълумот солинган конверт билан оғзаки топшириқни олгач, бир казак билан эҳтиёт отларини олиб, бош штабга жўнади.

XVI

Куз фаслининг қоронғи, илиқ тунларидан бири. Тўрт кундан бери ёмғир ёймоқда эди. Болховитинов икки мартаба отларни алмаштириб, бир ярим соатда ўттиз чақирим билчиллаб кетган лой йўлни кечиб, кечаси соат иккига яқин Леташевкога етиб келди. Четан деворига «Бош штаб» деб ёзиб қўйилган бир кулбанинг олдида эгардан тушиб, отни қўйди-ю, қоронғи даҳлизга кирди.

— Навбатчи генерални тезроқ чақиринг! Масала жуда муҳим! — деди Болховитинов қоронғи даҳлизда пишиллаб ўрнидан тура бошлаган бир одамга.

— Кечқурун товлари жуда қочиб турувди. Уч кундан бери ухлаганлари йўқ, — деб шивирлади денщик генералга ғамхўрлик қилиб. — Капитанини уйғота қолсангиз бўлмасмикин?

— Маълумот жуда муҳим, генерал Дохтуровдан, — деди Болховитинов пайпаслаб топган очиқ эшикдан кираркан. Денщик ундан олдинга ўтиб, кимнидир уйғота бошлади: — Тўрам, тўрам, чопар келди!

— Нима, нима? Кимдан? — деди биров уйқу аралаш.

— Дохтуров билан Алексей Петровичдан. Наполеон Фоминскоеда, — деди Болховитинов ким сўраётганини қоронғиликда кўрмаса ҳам товушидан бу одам Коновичини эмаслигини билиб.

Уйқудан уйғонган киши эснади, керишди.

— Уйғотгани кўнглим бўлмаяпти, — деди у нимаң-

дир пайпаслаб.— Тоблари йўқроқ эди! Балким узунқу-
лоқ гапдир.

— Мана маълумот,— деди Болховитинов.— Навбатчи генералга тезда етказасан деб буюришди.

— Шошманг, аввал чироқни ёқайлик. Ҳой хумпар, тагин қайси гўрга тикдинг? — деди керишаётган киши денщикка қараб. Бу одам Коновнициннинг адъютанти, Шчербинин эди.— Топдим, топдим,— деди у.

Денщик чакмоқ чақиб, ўт чиқарди. Шчербинин пай-
паслаб шамдонни топди.

— Ҳа, сабил қолгурлар! — деди Шчербинин нафратомуз.

Чакмоқнинг шуъласида Болховитинов қўлида шам ушлаб турган Шчербининнинг навқирон юзини ва бериги бурчакда қануз ухлаб ётган тагин бир кишини кўрди. Бу ётган одам Коновницин эди.

Чакмоқнинг пилиги бошда зангори, кейин қизғиш шуъла сочиб ёнганда Шчербинин шамни ёқди (шамни кемириб ётган сувараклар ҳар томонга тузиб кетди) ва чопарга қаради. Болховитинов бошдан-оёқ лойга ботиб кетган эди, ени билан юзини артмоқчи бўлиб, ҳамма ёғини бўяб қўйди.

Шчербинин конвертни оларкан:

— Бу маълумотни ким берди? — деб сўради.

— Аниқ маълумот,— деди Болховитинов.— Буни асирлар ҳам, казаклар ҳам, айғоқчилар ҳам бир оғиздан тасдиқлаяпти.

— Уйғотмасак бўлмайди,— деб Шчербинин ўрнидан турди ва бошида тунги қалпоқ, шинелга бурканиб ётган кишининг тепасига борди.— Пётр Петрович,— деди у.— Коровницин қимирламади ҳам.— Бош штабга чақиришяпти! — деди илжайиб Шчербинин бу сўздан Коновницин уйғотиб кетишини аниқ билиб. Ҳақиқатан ҳам қалпоқ кийган киши дарҳол бошини кўтарди. Коновнициннинг келишган қатъий юзида, иситмадан қизарган, шишинқираган яноқларида бир лаҳзагина ҳозирги вазиятдан йироқ бўлган уйқу хаёли ҳукм суриб турди, лекин кейин бирдан сесканиб кетди-ю, юзи одатдагича осуда ва қатъий тусга кирди.

— Ҳа, нима гап ўзи? Кимдан? — деб сўради ёруғдан кўзларини очиб-юмиб, шошилмасдан. Кейин офицернинг маълумотини эшитиб, мактубни очди, ўқий бошлади. Ўқиб бўлиши биланоқ жун пайпоқ кийган оёқла-

рини ерга тушириб, этигини кийди. Қалпоқни олиб, чакка сочларини таради-да, фуражкасини кийди.

— Тез етиб келдингми? Юр, шавкатли князь ҳузурига кирамиз.

Коновницин чопар келтирган маълумот жуда муҳим аҳамиятга эга эканини, уни кечиктириб бўлмаслигини дарҳол англади. Бу яхшими, ёмонми, бунисини ўйлаб ўтирмади ва ўзига савол ҳам бермади. Унинг бу нарса билан иши йўқ эди. Урушга алоқадор масалаларга у ақл, муҳокамаси билан эмас, бошқа бир нарса билан қарарди. Унинг қалбида ҳеч кимга айтилмаган, теран бир қаноат: ҳамма нарсанинг охири хайрли бўлади, лекин бунга ишониш керак эмас, модомики, шундай экан, бунинг бировга айтишнинг ҳам ҳожати йўқ, энг яхшиси ўз вазифангни бажаравер, деган қаноат бор эди ва у бор кучини сарф қилиб, ўз вазифасини адо этмоқда эди.

Петр Петрович Коновницин ҳам Дохтуровга ўхшаб, фақат ҳурмат юзасидангина 12-йил қаҳрамонлари деб аталган Барклайлар, Раевскийлар, Ермоловлар, Платовлар, Милорадовичларнинг рўйхатига киритилган, у ҳам Дохтуров сингари қобилияти ва маълумоти маҳдуд одам деб ном чиқарган эди; Коновницин ҳам Дохтуровга ўхшаб, ҳеч қачон жанг режасини тузмаган бўлса ҳам лекин ҳаммиша қаерда вазият оғир бўлса, ўша ерда бўларди; навбатчи генерал бўлиб тайинланганидан бери, чопар келиб қолса мени дарҳол уйғотинглар, деб доим эшикни очиқ қолдириб ётар, жанг вақтида ҳаммиша ўт ичида бўлар, бунинг учун ҳатто Кутузовнинг ўзи ҳам ундан ўпкалар ва бирон ёққа юборишдан қўрқарди. У ҳам Дохтуров сингари шатир-шутур қилмасдан, гувилламасдан, унсизгина айланиб, машинанинг энг муҳим қисмини ташкил қилган тишли парракларнинг бири эди.

Коновницин қоронғи ва рутубатли тунда уйдан чиққач қошларини чимирди, биринчидан, унинг бош оғриги кучайган бўлса, иккинчидан, кўнгилсиз фикрлар хаёлига келди: бу хабарни эшитиб, ҳозир штабда уя қурган кишиларнинг, айниқса Тарутино воқеасидан бери Кутузов билан қирпичоқ бўлиб қолган Бенигсеннинг ҳовлиқиб қолишини ҳам биларди; униси у таклифни қилса, буниси бу таклифни олға суриб, баҳс-мунозара қилишини, бири бир буйруқ берса, иккинчиси уни бекор қилишини ҳам биларди. Бусиз мумкин эмаслигини билиб турса ҳам, лекин бу фикрлар унинг таъбини хира қилмоқда эди.

Ҳақиқатан ҳам Коновницин бу янги хабарни айтиш учун Толь олдига кириши биланоқ у дарҳол ҳамҳужраси бўлмиш генералга ўз мулоҳазаларини баён эта бошлади, ҳорғинлик ва хомушлик-ла қулоқ солаётган Коновницин шавкатли князь ҳузурига боришни унга эслатиб қўйишга мажбур бўлди.

XVII

Кутузов ҳамма мўсафидлар одатича кам ухлар, кундузи кўпинча уни қўққисдан мудроқ босиб қоларди, лекин кечалари ечинмасдан тушагида чўзилиб ётаркан, кўпинча ухламасдан хаёл сурарди.

Бугун ҳам у шу алфозда, хунуги чиққан катта бошини сергўшт қўли устига қўйиб, биргина очиқ кўзини қоронғиликка тикиб, ўз каравотида хаёл суриб ётар эди.

Подшоҳ билан хат ёзишиб турадиган ва бош штабда ҳаммадан кўра нуфузлироқ бўлган Бенигсен Кутузовдан ўзини опқочиб юргандан бери Кутузов бир масалада анча тинчиб қолган эди: ҳозир ҳеч ким уни ўз қўшинлари билан беҳуда ҳужум қилишга мажбур қилолмас эди. Кутузовнинг юрагида бир доғ қолдирган Тарутино жанги ва унинг арафасида юз берган кўнгилсиз воқеалар уларга ҳам таъсир қилса керак, деб ўйларди бош кўмондон.

«Ҳужумга ўтиб, жанг қилсак ютқизиб қўйишимиз аниқлигини улар англаши керак. Менин баҳодир жангчиларим — сабр ва фурсатдир!» — деб ўйлар эди Кутузов. Олмани пишмасдан олдин узмоқ номаъқул эканлигини Кутузов биларди. Олма пишса, ўзи тушади. Хом узсанг, ҳам олмани, ҳам дарахтни нобуд этасан, ҳам тишингни қамаштириб қўясан. Кутузов шикорни яхши биладиган, тажрибали овчи сингари бу ҳайвон ярадор бўлганини, ярадор бўлганда ҳам русларнинг бор кучи билан жуда қаттиқ ярадор бўлганини биларди, лекин бу яра ҳайвонни ўлдирадиган даражадами, йўқми, бунисни ҳали ҳозирча билмас эди. Энди Лористон ва Бертемиларнинг элчи бўлиб келганидан, партизанлардан олинган маълумотлардан Кутузов бу яра ўлдирадиган яра эканини аниқ билди. Лекин шундай бўлса ҳам бунга далил-исботлар керак, сабр-бардош керак эди.

«Улар югуриб бориб, ўзлари ўлдирган ҳайвоннинг ўлигини кўрмоқчи. Сабр қилинглар, ҳали кўрасизлар. Ҳадеб ҳужумга ўтиш, маневр қилиш керак эмиш! — деб

Ўйлар эди Кутузов.— Нима учун денг? Ўзларини кўрсатиш учун. Урушишда худди бир дилхушлик бордай улар доим жангга интилишади. Улар бир-бирлари билан урушиб кетиб, кейин гап сўраганда воқеанинг нималигини дурустроқ айтиб беролмаган болаларга ўхшайди, чунки булар ҳам гўдакларга ўхшаб ҳар қайсиси ўзининг урушқоқлигини исботламоқчи. Ҳозир гап унда ҳам эмас.

Барча бу жонкуярлар менга қандай моҳирона маневрларни таклиф қилишади! Булар бир-иккита тасодифий нарсани ўйлаб топишади-ю (Кутузов Петербургдан келган умумий ҳужум планини эслади), кейин барча тасодифларни кўзда тутганмиз деб гумон қилишади. Ваҳолонки уруш вақтида тасодифнинг сон-саногии бўлмайди!»

Бородино жангида душманга берилган зарба ўлдирадиган зарбани эди, йўқми, деган масала бир ойдан бери Кутузовга ором бермас эди. Бир томондан, французлар Москвани ишғол қилишди. Иккинчи томондан, бутун руслар билан бирга, бор куч-қувватни йиғиб берилган даҳшатли зарба душманни албатта ҳалок қилувчи зарба эканига Кутузов жон-жаҳди билан ишонарди. Аммо ҳар ҳолда далил ва исбот керак эди ва Кутузов бир ойдан бери шу далил-исботни кутар ва вақт ўтган сари кўпроқ бетоқат бўларди. Тўшақда ётиб, кечалари тонг отгунча мишжа қоқмай ўтганида, гўр ёш генералларни таъна қилган Кутузов ўзи уларнинг ишини қилар ва ёшлар каби ҳар хил тасодифларни ўйлаб топарди, фақат улар ўртасидаги тафовут шундан иборат эдики, Кутузов бу тасодифларга суюниб ҳеч бир иш қилмас, у бунақа тасодифларни бир-икки эмас, балки минглаб кўрган эди. Қанча кўп ўйласа, бу тасодифлар шуича кўпаярди. У Наполеон армиясининг барчаси ёки унинг айрим қисмларининг ҳар хил йўллар билан қиладиган ҳаракатларини, уларнинг Петербург устига юришини, ўзи устига ва орқасидан келиб қолишини ҳар жиҳатдан ўйлаб кўрарди. Ҳатто Наполеон менинг ўз қуролимни ўзимга қарши ишлатиб, Москвага кириб олиб бу ерда менинг келишимни пойлаб ётавермасмикин, деган эҳтимолни ҳам кўп ўйлар ва бу эҳтимол уни ҳаммадан кўра кўпроқ ташвишга соларди. Кутузов ҳатто Наполеон армияси орқасига қайтиб, Медин ва Юхнов томонга чекинса унда нима қилиш керак, деб ҳам ўйлаб кўрди; лекин у фақат бир нарсани: Москвадан чиққандан кейин дастлабки ўн бир кун ичида Наполеоннинг қўшини саросималикка

тушиб, ўзини телбаларча у ёқдан бу ёққа уришини ва шунинг оқибатида француз армиясини батамом қириб ташлаш мумкинлигини Кутузов хаёлига келтиришга журъат этолмаган эди. Брусье қўл остидаги дивизиянинг аҳволи тўғрисида Дороховнинг юборган маълумоти ҳам, Наполеон армиясининг оғир вазияти ҳақида партизанлардан олинган хабарлар ҳам, французларнинг Москвадан чиқиб кетишга тайёрланаётганликлари тўғрисидаги узунқулоқ хабарлар ҳам, француз армияси тор-мор бўлиб, қочиш ҳаракатига тушиб қолганлиги тўғрисидаги эҳтимолли тасдиқлар эди; аммо бу фараз ва тахминлар фақат ёшлар учун муҳим бўлиб, Кутузовнинг назарида, уларнинг аҳамияти йўқ эди. Олтмиш ёшлик тажрибага эга бўлган билан бу мўйсафид узунқулоқ хабарларга қанчалик ишониб мумкинлигини, бир нарсани ўз хоҳишича бўлишини истаган кишилар барча мишмишларни ўз хоҳишларини исбот қиладиган тарзда йиғишларини ва бундай ҳолларда ўз тилақларига зид бўлган хабарларни эътибордан соқит қолдиришга ҳаракат қилишларини яхши биларди. Кутузов французларнинг тор-мор бўлиб, қочиш ҳаракатига тушишини қанча кўп истаса, бунга инонмоқдан ўзини шунча кўп тияр эди. Бу масала унинг бутун маънавий кучини банд қилган эди. Бундан бошқа ишларнинг ҳаммаси унинг учун кундалик ишларни бажаришдан иборат эди. Штабдагилар билан гаплашиш ҳам, m-me Stuel га Тарутинодан туриб ёзган хатлари ҳам, роман ўқиш ҳам, мукофотлар улашиш ҳам, Петербургга хат ёзиш ва ҳоказолар ҳаммаси шундай кундалик оддий ишларни бажаришдан иборат эди. Аммо унинг ёлғиз ўзи французларнинг ҳалок бўлишини билган, унинг бутун тилаги, ягона орзуси ҳам шу эди.

11 октябрь кечаси ястаниб ётган жойида Кутузовнинг хаёли ана шу билан банд эди.

Кутузов ётган уйнинг ёнидаги уйдан Толь, Коновнин ва Болховитиновларнинг қадам товуши эшитилди.

— Ҳой, ким у? Бу ёққа кириб, бу ёққа кириб! Қандай янги хабар бор? — деб фельдмаршал уларни чақирди.

Лакей шам ёққунча Толь хабарнинг мазмунини айтиб берди.

— Ким келтирди бу хабарни? — деб сўради Кутузов. Шам ёқилгач, Толь унинг чеҳрасидаги совуқ, қатъий ифодани кўриб ҳайрон бўлиб қолди.

— Жаноб олийлари, бу ҳақда шубҳа бўлиши мумкин эмас.

— Бу ёққа чақир, чақир уни!

Кутузов бир оёғини каравотдан тушириб, букилган иккинчи оёғи устига катта қорнини тираб ўтирар эди. У худди фикрини банд қилган нарсани чопарнинг сиймосидан англамоқчи бўлгандай, соғ кўзини қисиб Болховитиновга қаради.

Кутузов кўйлагининг очилиб қолган ёқасини берки-таркан, кексаларга хос секин овоз билан Болховитиновга деди:

— Қани дўстим, гапир, яқинроқ кел, яқинроқ кел. Менга қанақа хушxabар келтирдинг! Наполеон Москвадан чиқиб кетибдими? Ростдан ҳам шундайми? А?

Болховитинов буюрилган гапни бошдан-оёқ батафсил баён қилди.

Кутузов унинг сўзини бўлиб:

— Гапир, тезроқ гапир, юрагимни эзма! — деди сабр-сизлик билан.

Болховитинов ҳамма гапни айтиб бўлгандан кейин Кутузовнинг амрини кутиб сукут қилиб турди. Тол ь бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Кутузов унинг сўзини бўлди, лекин бирдан юзи буришиб, кўзлари қисилди; Толга қараб қўлини силкитгач, уйнинг тўрида осифлиқ турган иконаларга юзини ўгирди.

— Эй тангрим! Халлоқи олам! Дуоларимиз даргоҳингда мустажоб бўлди...— деди Кутузов икки қўлини сийнасига қўйиб қалтираган товуш билан.— Россия нажот топди. Ҳамду санолар бўлсун сенга, тангрим! — Шуни деб йиғлаб юборди.

XVIII

Французлар Москвадан чиқиб кетди, деган хабар олинган кундан бошлаб, уруш тамом бўлгунга қадар Кутузовнинг бутун фаолияти, қўлидаги ҳокимиятдан фойдаланиб, ҳийла-найранг ишлатиб, ялғиниб-ёлвориб, ўз қўшинларини фойдасиз ҳужум, маневр ва ҳалокатга учраётган душман билан тўқнашишдан сақлашдан иборат бўлди. Дохтуров Малоярославлецга боради, лекин Кутузов бутун армияси билан ишни пайсалга солади ва Калугани тозалашга буйруқ беради, назарида Калугадан чекиниш мумкинга ўхшаб кўринади.

Кутузов ҳамма ерда чекинади, душман эса унинг чекинишини кутмасдан орқага, тескари томонга қараб қочади.

Наполеоннинг тарихчилари бизга уни Тарутино ва Малоярославмцга қилган моҳирона маневрларини тасвирлаб бериб, Наполеон жанубдаги бой губернияларга бостириб киришга улгурса нима бўлар эди, деб фараз қилишади.

Бироқ Наполеоннинг серқуёш ўлкаларни забт қилишига ҳеч ким халал бермаганлиги у ёқда турсин (чунки рус армияси унинг йўлига ғов бўлгани йўқ), тарихчилар Наполеон армиясининг жонига ҳеч нарса ора киролмаслигини унутиб қўйишади, чунки бу армиянинг ҳалокатга, инқирозга учраши муҳаққақ эди. Нима учун Москвада қўлга киритган шунча кўп озиқ-овқатни саранжомлаб олмасдан, уни топтаб ташлаган, Смоленска келиб у ердаги озиқ-овқатни тежаш-саранжомлаш ўрнига, талон-торож қилиб юборган бу армия Калуга губерниясига келиб, ўзини ўнглаб олиши керак экан? Ахир бу ерда ҳам Москвадаги сингари руслар яшар ва улар ҳам москваликлар сингари ҳамма нарсага ўт қўйишга қодир эди-ку!

Бу армия ҳеч қаерда ўзини ўнглай олмас эди. Бородино жанги ва Москва ғорат қилинишидан бошлаб бу армиянинг вужудида чириш учун шароит вужудга келган эди.

Собиқ армиянинг одамлари ўз раҳнамолари билан бирга бораётган ерларини ўзлари билмаган ҳолда, қаёқ-қадир қочмоқда, Наполеоннинг ўзи ҳам, унинг ҳар бир солдати ҳам фақат биргина нарсани, ҳозирча аниқ равшан бўлмаса ҳам, бу вазиятнинг мушкул эканлигини англаб, ундан иложи борича тезроқ қутулишни истарди.

Фақат мана шунинг учун ҳам Малоярославецдаги кенгашда генераллар маслаҳатлаган бўлиб, турли фикр баён қилганда, ҳамманинг дилидаги гапни айтган оқ кўнгил солдат Мутоннинг сўнги сўзи: иложи борича бу ердан тезроқ кетиш керак, деган сўзи ҳамманинг оғзини бойлаб қўйди, ҳатто Наполеоннинг ўзи ҳам бошқалар сезиб турган бу ҳақиқатга қарши «чурқ» этмади.

Кетиш кераклигини ҳамма билса ҳам, лекин қочиш уят, номус эканлиги одамларни ушлаб турар эди. Мана шу ор-номусни енгиш учун ташқи бир туртки керак эди. Шундай туртки ўз вақтида етиб келди. Бу нарса фран-

кузларнинг ибораси билан айтганда le Hougga de l'Emp⁴ pereur¹ эди.

Кенгашнинг эртасига эрталаб Наполеон қўшинлари бўлиб ўтган ва бўлажак жанг майдонини кўздан кечириш баҳонаси билан, генерал ва соқчилар билан биргаликда қўшинлар линияси ўртасидан бормоқда эди. Ўлжа дардида юрган казаклар императорнинг ўзига дуч келиб қолишди ва сал бўлмаса уни асир олишарди. Агар казаклар бу гал Наполеонни қўлга туширолмаган бўлса, фақат французларни Тарутинода ҳалокатга дучор қилган нарса — ўлжа французлар жонига ора кирди: казаклар Тарутинодаги сингари бу ерда ҳам одамларни қўйиб, ўлжага ёпишдилар. Улар Наполеонга эътибор бермасдан ўлжага ташланишди ва Наполеон фурсатдан фойдаланиб жонини қутқазди.

Мана шунақа қилиб, les enfants du Don² императорни ўз қўшинлари ўртасида қўлга тушираёзганларидан кейин, ўз-ўзидан маълум эдики, энг яқин ва таниш йўл билан иложи борича тезроқ қочишдан бўлак чора йўқ. Қорин қўйган, илгариги чаққонлиги ва шижоати қолмаган қирқ ёшлик Наполеон бу ишорага тушунди. Казаклар кўнглига солган ваҳиманинг таъсири остида дарҳол Мутоннинг фикрига қўшилди ва тарихчиларнинг айтишича, Смоленск йўли билан орқага чекинишга буйруқ берди.

Наполеоннинг Мутон фикрига қўшилиши ва француз қўшинларининг орқага чекиниши Наполеоннинг буйруғи билан бўлган эмас, балки бутун армияни Можайск йўли билан кетишга ундаган кучлар аини вақтда Наполеоннинг ўзига ҳам таъсир қилганини кўрсатади.

XIX

Йўл юраётган киши ҳамиша мақсадни кўзлайди. Минг чақирим масофани босиш учун киши шу минг чақирим йўлнинг охирида бирон яхши нарса бор деб ўйлаши зарур. Олға қараб ҳаракат қилаётганда белда мадор бўлиши учун киши орзу қилиб юргани бирон жойни кўз олдига келтириши керак.

Ҳужум вақтида французлар орзу қилган жой Москва эди, орқага чекинаётганда эса ўз ватанлари бўлди. Лекин

¹ Император наъраси.

² Дон ўғлонлари.

ватан ҳали жуда узоқ, минг чақирим масофани босадиган киши, албатта, сўнгги мақсадни унутиб, ўз-ўзига: «Бугун қирқ чақирим йўл боссам, дам оладиган ва тунайдиган ерга етиб бораман» дейди ва дам оладиган биринчи манзил сўнгги мақсадни орқага суриб, бутун орзу-тилакларини ўзига жалб қилади. Айрим шахсда туғилган майл-истак оломонда ҳамиша кучайиб боради.

Эски Смоленск йўли билан орқага чекинаётган французлар учун сўнгги мақсад — ватан жуда узоқ эди. Энг яқин мақсад, оломонда мутаносиб равишда ортиб бораётган, барча орзу-тилакларни ўзига жалб қилаётган энг яқин мақсад Смоленск эди. Улар Смоленскда жуда кўп озик-овқат ва жангга кирмаган қўшин бор деб эшитганлари ва уларга шундай деб айтганлари учун эмас (билъакс армиядаги олий рутбали кишилар ҳам, Наполеоннинг ўзи ҳам у ерда озик-овқат озлигини биларди), балки бу нарса олға юриш учун уларга куч ва оғир маҳрумиятларга бардош бағишлагани учун олға юришарди. Улар: бу нарсани биладиганлар ҳам, билмайдиганлар ҳам ўзларини шу зайлда алдаб, худди нажотгоҳ каби Смоленскка қараб интилишди.

Катта йўлга чиқиб олгандан кейин французлар мисли кўрилмаган суръат билан ўзлари ўйлаб топган мақсадга томон югура бошладилар. Французлар оломонини бирлаштирган ва уларга маълум даражада куч бағишлаган бу умумий интилишдан ташқари, уларни бир-бирига боғлайдиган тағин бошқа бир сабаб ҳам бор эди. Бу сабаб уларнинг сон-саногини эди. Физикадаги тортиш қонуни каби, уларнинг энг катта оломони айрим одам атомларини ўзига тортиб бормоқда эди. Юз минг кишидан иборат бу оломон бир давлатга ўхшаб ҳаракат қилмоқда эди.

Буларнинг ҳар бири фақат бир нарсани — асир тушиб, бутун бу даҳшат ва фалокатлардан қутулишни истар эди. Лекин бир томондан мақсадга, Смоленскка қараб умумий интилиш кучи ҳар бир солдатни ўша томонга тортса, иккинчи томондан, корпуснинг ротага таслим бўлиши хунук гап эди, шунинг учун французлар бир-бирларидан ажралиш ва озгина қулай фурсат топилиб қолса асир тушишга уринсалар ҳам бундай қулай фурсат ҳамиша муяссар бўлавермас эди. Аскар миқдорининг кўплиги, зич бўлиб, жадал суръат билан ҳаракат қилиши уларни бу имкониятдан маҳрум этмоқда ва руслар учун бу ҳаракатни, французлар оломонининг бутун кучини ўзида

тўплаган бу ҳаракатни тўхтатиш ишини қийинлаштирдигина эмас, балки уни мумкин бўлмайдиган нарсага айлантирди. Бир вужудни тилка-пора қилиш — чириш жараёнини маълум бир даражадан ортиқ тезлаштиролмайди.

Бир уюм қорни бир онда эритиш мумкин эмас. Муайян бир вақт ўтмагунча ҳеч қандай кучли ҳарорат қорни эритолмайди. Аксинча, кун илиган сайин ердаги қор шу қадар қаттиқроқ бўлади.

Кутузовдан бўлак рус ҳарбий саркардаларининг биронтаси бунини билмас эди. Француз армияси Смоленск йўли билан қочаётгани маълум бўлгандан кейин Кононнинин 11 октябрда каромат қилган нарса амалга ошарди. Армиядаги барча олий рутбали кишиларда бирон иш кўрсатиш, французларнинг йўлини кесиш, уларни қўлга тушириш, асир олиш, улоқтириб ташлаш ҳаваси пайдо бўла бошлади ва ҳамма бир оғиздан ҳужумга ўтишни талаб қилди.

Ёлғиз Кутузов бор кучини (бош қўмондонларда бунақа куч кўп бўлмайди) ишга солиб, бу ҳужумга қарши чиқди.

Кутузов уларга биз ҳозир айтган гапни айта олмас эди: жанг қилиш, душман йўлини тўсиш, ўз одамларинингизни ҳалок этиш ва бу шўрликларни шафқатсизликка қиришнинг нима кераги бор? Москвадан Вязмагача бусиз ҳам душман армиясининг учдан бири, ҳеч қандай жангсиз эриб йўқ бўлиб кетгандан кейин, буларнинг нима ҳожати бор, деёлмасди. Лекин Кутузов ўз кекса калласидан чиққан ва улар тушунадиган ҳикматли сўзларни айтди: Кутузов уларга олтин кўприк ҳақида гапирди, улар Кутузовни масхара қилиб кулишди, унга бўҳтонлар қилишди, ўлдирилган йиртқич ҳайвон устида таллашиб-тортишиб, ўзларини ҳар томонга ташлашди.

Вязма атрофида Ермолов, Милорадович, Палтов ва бошқалар французларга яқин бориб қолгач, икки француз корпусини бир-биридан ажратиш ва уни улоқтириб ташлашдан ўзларини тиёлмадилар. Улар Кутузовни ўз ниятларидан огоҳ қилиб, маълумотнома ўрнига конвертга бир варақ оқ қоғозни солиб юборишди.

Кутузов қўшинларни ҳужумдан сақлаб қолишга қанчалик уринмасин, бизнинг қўшинлар душман йўлини тўсиш мақсадида унга ҳамла қилаверишди. Одамларнинг гапига қараганда, пиёда аскарлар полки музика ва дўмбира билан ҳужумга кириб, мингларча душманни қириб

ташлар ва ўзлари ҳам мингларча талафот беришарди.

Лекин душман корпусларини бир-биридан ажратиш ва уларни улоқтириб ташлашга муваффақ бўлолмадилар. Хавф-хатардан яна ҳам жипслашган француз кўшинлари, бир маромда эриб, Смоленскка томон ўз ҳалокатли йўлини давом эттираверди.

Учинчи қисм

I

Бородино жанги, ундан сўнг французлар томонидан Москванинг ишғол қилиниши ва жанг қилмасдан уларнинг яна Москвадан қочиши энг ибратли тарихий ҳодисалардан бири ҳисобланади.

Ҳамма тарихчилар бир-бири билан тўқнашган давлатлар ва халқларнинг ташқи фаолияти урушлар орқали ифодаланади, катта ё кичик ҳарбий муваффақиятлар натижасида давлатлар ва халқларнинг сиёсий кучи бевоқиф ортади ё камаёди, деган фикрни тасдиқлашади.

Тарихчиларнинг аллақанақа қирол ё император бошқа бир қирол ё император билан низолашиб, қўшин йигди, душман аскарларига қарши урушиб, ғалаба қозонди ва уч минг, беш минг, ўн минг одамни ўлдириб, бунинг оқибатида бир неча миллион аҳолига эга бўлган бутун бир давлатни тиз чўқтирди, деб ёзишлари нақадар таажжубли бўлмасин, бутун халқ кучининг юздан бир қисмини ташкил этган биргина армиянинг мағлубияти бутун бир халқни тиз чўқишга мажбур этганини англаш нақадар қийин бўлмасин, бизга маълум бўлган барча тарихий фактлар шу нарсани тасдиқлайди: бир халқ қўшинининг бошқа бир халқ қўшини устидан қозонган катта ё кичик ғалабаси ўша халқларнинг кучи ортгани ё камайганининг асосий сабаби, ёки энг камида, жуда муҳим белгиси эканини тасдиқлайди. Қўшин фатҳу нусрат қозониши биланоқ ғолиб халқнинг ҳаққу ҳуқуқи мағлубиятга учраган халқнинг ҳисобига кўпаяди. Қўшин мағлубиятга учрагани, шу мағлубият даражасига қараб, халқ ўз ҳаққу ҳуқу-

қидан маҳрум бўлади, қўшини батамом мағлуб бўлдими, уша халқ буткул тиз чукади.

Тарихнинг кўрсатишича, қадимий замонлардан бошлаб ҳозирги кунга қадар шундай бўлиб келган. Наполеон олиб борган урушларнинг ҳаммаси шу қондани тасдиқлайди. Австрия қўшинлари қай даражада мағлубиятга учраган бўлса, Австрия шу даража ҳаққу ҳуқуқидан маҳрум бўлган, Франциянинг ҳуқуқи ва кучи эса шу даража ортган эди. Французларнинг Йена ва Ауерштет яқинида қозонган ғалабалари Пруссия истиқлолиятини маҳв этган эди.

Бироқ тўсатдан 1812 йилда французлар Москва яқинида ғалаба қозониб, Москвага кириб олганларидан сўнг Россия ўз истиқлолиятини йўқотмади, билъаке, ҳеч қандай янги жангсиз, олти юз минг кишилик француз армияси ва Наполеон Францияси маҳв бўлди. Фактларни тарих қондаси қолипига солиб, Бородино жангида русларнинг қўли балаид келган, душман Москвага киргандан кейин янги жанглар бўлиб, бу жангда Наполеон армияси тор-мор қилинган эди, деб айтиш мумкин эмас-ку ахир.

Французлар Бородинода ғалаба қозонганларидан сўнг французлар катта жанг у ёқда турсин, ҳатто тилга олишга арзийдиган кичикроқ бир жангга ҳам журъат қилганлари йўқ ва француз армияси ўз-ўзидан нест-нобуд бўлиб кетди. Бу нима деган гап? Агар бу Хитой тарихидан олинган мисол бўлса, биз буни тарихий воқеа эмас, деб айта олардик (бирон нарса қолипларига тўғри келмаса, тарихчилар шундай деб қутулишади); сўз озгина аскар қатнашган қисқа муддатли тўқнашув ҳақида кетганда эди, биз бу мустасно ҳодиса деб ҳисоблар эдик; лекин бу воқеа ота-боболаримизнинг кўз олдига юз берган ва улар учун бу воқеа ҳаёт-мамот масаласини ҳал қиладиган воқеа бўлган, ундан кейин бу уруш биз биладиган урушларнинг энг каттаси ва энг машҳури бўлган...

1812 йил кампаниясининг Бородино жангидан бошлаб французлар қувиб чиқарилгунча ўтган даври жангда ютиб чиқинш ғалабага сабаб бўлолмаслигинигина эмас, ҳатто ғалабанинг доимий аломати бўлолмаслигини ҳам исботлайди; 1812 йил кампанияси халқлар тақдирини ҳал қиладиган куч фотиҳлар, ҳатто армия ва ё жанглар ҳам эмас, балки тамоман бошқа нарсада эканини исботлаб берди.

Француз тарихчилари, француз қўшинларининг

Москвадан чиқиб кетиш арафасидаги вазиятини тасвирлаб, суворилар, артиллерия ва юк араваларини мустасно қилганда, Буюк армияда ҳамма нарса жойида эди. Фақат отлар ва қорамоллар учун ем-хашак етмас эди, деб ёзишади. Бу оғир аҳволдан қутулишга ҳеч ким ёрдам беролмас эди, чунки шаҳар атрофидаги деҳқонлар пичанларини французларга беришдан кўра куйдириб юборишни афзалроқ кўришарди.

Шундай қилиб, ғалаба билан тугаган жанг одатдаги натижани бермади, чунки французлар чиқиб кетгандан кейин шаҳарни талагани от-араваси билан келган мужиклар — умуман ҳеч қанақа шахсий қаҳрамонлик туйғуси бўлмаган Карп ва Власлар ва булар қабилидаги сонсаноксиз мужиклар, катта пул ваъда қилишган бўлса ҳам ўз-пичанларини Москвага олиб келиб французларга сотмадилар, балки куйдириб юбордилар.

Қўлига қилич олиб, қиличбозлик санъатининг барча қоидаларига асосан яккама-якка курашга отланган икки шахсни кўз олдимишга келтирайлик: қиличбозлик жуда узоқ давом этади; рақиблардан бири тўсатдан ярадор бўлганини сезади-да, бу нарса ҳазил эмас, балки унинг учун ҳаёт-мамот масаласи эканини англаб, қилични ташлайди-да, дуч келган бир сўйилни олиб ўшани ишга солади. Яна шуни тасаввур қилингки, мақсадга эришмоқ учун энг яхши ва энг оддий воситалардан бунчалик оқилона фойдаланаётган киши шу билан бирга рицарлик ҳақидаги ривоятлардан руҳланиб, ишнинг моҳиятини хаспўшлашга уринса-ю, мен қиличбозлик санъатининг барча қоидаларига мувофиқ енгдим, деб туриб олса. Бўлиб ўтган яккама-якка курашни шу тариқа тасвирлаш нақадар чалкаш ва ноаниқ эканлигини бир кўз олдингизга келтириб қаранг!

Қиличбозлик санъатининг барча қоидаларига асосан олишишни талаб қилган қиличбоз французлар эди; қилични ташлаб, сўйилни олган эса, уларнинг рақиби — руслар эди: юз берган бу воқеанинг ҳаммасини қиличбозлик санъатининг қонун-қондасига асосан изоҳламоқчи бўлганлар бу ҳодисани баён этган тарихчилар бўлади.

Смоленск ёнғинидан кейин урушлар ҳақидаги эски ривоятларга сира тўғри келмайдиган бир уруш бошланиб кетди. Шаҳар ва қишлоқларга ўт қўйиш, жангдан кейин чекиниш, Бородинода берилган зарба, яна чекиниш, Москва ёнғини, талончи солдатларни овлаш, юк

араваларини қўлга тушириш, партизанлар уруши — буларнинг ҳаммаси уруш қонун-қондасидан четга чиқиш эди.

Бу нарсани Наполеон сизди; у қиличбозлик қонун-қондасига мувофиқ бир қиёфада Москвада тўхтаб, ўз боши узра душманнинг қиличини эмас, балки сўйилини кўрдию, бу уруш қонун-қондага хилоф равишда олиб борилаётгани ҳақида (худди одам ўлдиришнинг бирон қонун-қондаси бордай) Кутузов ва император Александрга шикоят устига шикоят юбора бошлади: французларнинг уруш қонун-қондага хилоф тарзда олиб борилаётганлиги ҳақидаги шикоятларига қарамасдан, сўйил билан урушиш юксак мавқедаги русларга, нимагадир, ор-номус бўлиб кўринганига ва улар қонун-қондага мувофиқ... *en quatre ёки en tierce*¹, позицияда туриб маҳорат билан *prime*² ҳамла қилиш ва ҳоказоларни истаётганларига қарамасдан, халқ урушининг сўйили бутун даҳшат ва маҳобати билан кутарилди ва бировнинг дидига ёқадими, қонун-қондага тўғри келадими, деб сураб-суриштирмасдан, утакетган соддалик билан француз истилоси тамом бўлгунга қадар уларни ерга киргизаверди.

Французларнинг 1813 йилда қилган ишини такрорлаб, қиличбозлик санъатининг барча қонун-қондасига мувофиқ салют бериб, назокат ва эҳтиром билан қилич сопини ғолиб келган марҳаматли душманга тутган халққа эмас, балки бошига кулфат тушган вақтда, бундай пайтларда бошқалар қандай тартиб-қонда билан ҳаракат қилганликларини суриштириб утирмасдан, соддалик ва абжирлик билан қўлига тушган сўйилни олиб, дилидаги аламлари чиққунча ва ўчини олиб, интиқом ҳисси нафрат ва шафқат ҳисси билан алмашинмагунча душманни шу сўйил билан ураверган халққа шон-шарафлар бўлсин!

II

Ғуж бўлиб олган одамларга қарши тарқоқ ҳолатдаги кишиларнинг жанг олиб бориши уруш қонуни деб аталган нарсадан четга чиқишнинг энг сезиларли ва қулай шаклидир. Бундай ҳолатлар, ҳаминиш умумхалқ урушига айланган урушларда рўй беради. Бу ҳаракат шундан

¹ Тўртинчи, учинчи.

² Биринчи.

юборатки, бир тўда одамга қарши бир тўда бўлиб туриш ўрнига, одамлар ҳар томонга тарқалиб кетиб, душманга якка-якка ҳамла қилишади ва душман катта куч билан уларга ҳужум қилиши биланоқ, тумтарақай бўлиб кетишади ва кейин, қулай пайт тўғри келиб қолса, яна ҳамла қилишади. Гверильяслар¹ Испанияда шундай қилган; Кавказдаги тоғликлар шундай қилган; 1812 йилда руслар шундай қилган.

Бу хилдаги урушга партизан уруши деб ном қўйилган ва шундай ном қўйиш билан унинг моҳиятини англатмоқчи бўлишган. Ҳолбуки бундай уруш ҳеч қандай қонун-қоидага тўғри келмайди, ҳатто кам-кўстсиз, мукамал деб танилган маъруф тактик қондасига тамомила зиддир. Бу тактик қоидага мувофиқ ҳужум қиладиган томон жанг вақтида душманидан зўр бўлиш учун ўз қўшинларининг бир ерга тўпламоғи шарт.

Партизан уруши, тарихдан маълум бўлишича, ҳамisha муваффақият қозонган уруш, бу қоидага тамомила зиддир.

Бу зиддиятнинг сабаби шуки, уруш илми, қўшиннинг кучи унинг сонига боғлиқ деб билади. Уруш илми, қўшин қанча кўп бўлса, куч ҳам шунча кўп бўлади дейди. Les gros bataillons ont toujours raison².

Уруш илми бу даъвони олға сурганда ҳаракатда бўлган икки жисмга фақат уларнинг массалари нуқтаи назаридан қараб, уларнинг кучи барабар ёки барабар эмас, чунки уларнинг массалари барабар ёки барабар эмас, деган механикага ўхшайди.

Куч, яъни ҳаракатнинг камияти³ ҳаракатдаги жисм массасини ҳаракатнинг суръатига зарб этишдан ҳосил бўлади.

Урушда ҳам қўшиннинг куч-қуввати, бу қўшинларнинг миқдорини қандайдир номаълум бир х-га зарб қилишдан ҳосил бўлади.

Уруш илми қўшиннинг кучи массасига мувофиқ келмаганини, қичкина отрядлар катта-катта отрядларни мағлуб қилганини тарихда кўп кўргач, номаълум бир

¹ Гверильяслар—Испаниядаги партизанлар. 1808—1814 йилларда Франция билан Испания урушганда халқ ичидан чиққан фидойилар.

² Катта ҳарбий кучлар ҳамisha ғолиб келган.

³Миқдор.

кўпайтувчи борлигини эътироф қилгандай бўлади ва бу кўпайтувчи, гоҳ, ҳандасий шаклларда, гоҳ аскарнинг яроқ-аслаҳасида, гоҳ эса, осонгинаси, саркардаларнинг истеъдодида бўлса керак деб ўйлайди. Бироқ кўпайтувчи остига қўйилган бу қийматлар тарихий фактларга мос келадиган натижани бермайди.

Ҳолбуки биз уруш вақтида қаҳрамонларга хушомад қилиб, юксак доиралар томонидан чиқарилган фармоёнлиқларга бериладиган сохта баҳолардан воз кечсак, бу номаълум х-ни топамиз қўямиз.

Бу х—қўшиннинг руҳий ҳолатидир, қўшиннинг руҳий ҳолати эса армияни ташкил этган кишиларнинг жанг қилиш ва хавф-хатарга рўбарў бўлишни қай даражада истаганликларига боғлиқ; бу кишилар доҳий ё доҳий бўлмаган одамлар командаси остида урушяптими, икки қатор ё уч қатор бўлиб жанг қиляптими, сўйил билан урушяптими, ё минутага ўттизта ўқ узадиган милтиқ билан урушяптими, бунинг аҳамияти йўқ. Урушга иштиёқи бўлган кишилар ҳамisha уруш вақтида ўзларини энг қулай шароитга қўя биладилар.

Қўшиннинг руҳий ҳолати шундай бир кўпайтирувчи ададки, уни қўшиннинг миқдорига зарб қилсак, ундан чиққан ҳосил аскарнинг кучи бўлади. Фаннинг вазифаси мана шу мажҳул кўпайтирувчини — қўшинлар руҳий ҳолатини белгилаш ва унинг қийматини аниқлашдан иборат.

Агар биз шу мажҳул х-нинг қиймати ўрнига куч юзга келган вақтдаги шарт-шароитларни, масалан: саркардаларнинг амр-фармони, қурол-яроқ ва ҳоказоларни келтириб қўйишдан ва буларга кўпайтирувчи адад деб қарашдан воз кечсак ва шу мажҳул х-ни бутунлигича олсак, яъни уни кишиларнинг жанг қилиш ва хавф-хатарга рўпара бўлишни қай даражада истаётганликларидан иборат деб билсак, масалани ҳал этишимиз мумкин. Ушандагина маълум тарихий фактларни тенгламалар орқали ифодалаб, бу х-нинг нисбий қийматини муқояса йўли билан топиб, х-нинг ўзини аниқлашга умид боғлаш мумкин.

Ўн киши, ўн батальон, ё ўн дивизия, ўн беш кишига, ўн беш батальон, ё ўн беш дивизияга қарши курашиб, ўн бештасини мағлуб қилади, яъни ҳаммасини қириб ташлайди ё асир олади, ўзи ҳам тўртга йўқотади, демак, бир томондан тўрт, иккинчи томондан ўн беш киши, батальон, дивизия нобуд бўлади. Демак, тўрт адади ўн беш

ададга тенг келган, бинобарин, $4x=15y$, демак, $x:y=15:4$. Бу тенглама мажхул соннинг қийматини белгиламайди, лекин икки мажхул орасидаги нисбатни кўрсатади. Тарихий жиҳатдан турлича бўлган бирликларни (жанглар, кампаниялар, урушнинг алоҳида даврлари) бундай тенгламага солганда рақамлар сираси вужудга келадики, бу рақамларда қонунлар мавжуд бўлиши ва бу қонунлар кашф этилиши мумкин.

Ҳужум вақтида кўплашиб ҳужум қилиш керак, чекинаётганда тарқалиб чекиниш керак, деган тактик қоида қўшиннинг кучи унинг руҳий ҳолатига боғлиқ деган ўша ҳақиқатни онгсиз равишда тасдиқлайди холос. Одамларни ёйлаётган ўқларнинг остига олиб кириш учун интизом ҳужум даф этилаётган вақтдагига қараганда қаттиқроқ бўлиши керакки, бунга фақат кўпчилик билан ёпирилиб ҳаракат қилгандагина эришиш мумкин. Бироқ қўшинлар руҳий ҳолатини кўзда тутмаган бу қоида ҳаминша нотўғри бўлиб чиқади, айниқса қўшинларнинг руҳий ҳолати ё жуда яхши ва ё жуда ёмон бўладиган барча умумхалқ урушларида кишини тонг қолдирадиган даражада ҳақиқатга зид келади.

Французлар 1812 йилда, тактика қондасига мувофиқ тарқалиб чекинишлари керак бўлса ҳам улар аксинча тўп-тўп бўлиб чекинишга ҳаракат қилишди, чунки француз қўшинларининг руҳи шу қадар тушиб кетган эдики, агар гуж бўлиб турмаса, ўзини тутолмайдиган ҳолатга тушиб қолган эди. Руслар, аксинча, тактика қондасига мувофиқ тўп-тўп бўлиб ҳужум қилишлари керак эди, ҳақиқатда эса тарқоқ ҳолда жанг қилишди, чунки қўшиннинг руҳи шу қадар баланд эдики, айрим шахслар ўзларини азоб-уқубат ва хавф-хатарга дучор қилиш учун амр-фармон кутиб ўтирмасдан, буйруқсиз французларга ташланишга тайёр эди.

III

Партизан уруши деб аталган уруш душман Смоленскга киргандан кейин бошланди.

Партизан уруши ҳукумат томонидан расмий равишда қабул қилинмасдан аввал казаклар ва мужиклар душман қўшинидан бир неча мингини — йўлда — чўлда қолган талончиларни, овқат, ем-хашак йиғиб орқада бораётган душман солдатларидан бир неча мингини қириб ташла-

дилар, қутурган ит ораларига кириб қолганда бошқа итлар уни қандай беихтиёр ғажиб ташласалар, казаклар ва мужиклар ҳам душман солдатларини шундай беихтиёр қириб ташладилар. Денис Давидов русларга хос, бўлган алоҳида сезгирлиги билан уруш санъатининг қонун-қоидаларини суриштириб ўтирмасдан французларни қириб ташлаётган бу даҳшатли қуролнинг бутун аҳамиятини ҳаммадан олдин тушунди ва урушнинг бу усулини расмийлаштиришга ҳаммадан олдин киришган одам ҳам шу бўлди.

Давидов қўл остидаги энг биринчи партизан отряди 24 августда ташкил қилинди, унинг кетидан бошқа отрядлар ҳам вужудга кела бошлади. Уруш чўзилган сари бу отрядларнинг сони ҳам кўпаяверди.

Партизанлар Наполеоннинг шундай катта армиясини бўлак-бўлак қилиб, бирин-кетин қира бошладилар. Улар қуриб қолган дарахтнинг ўзидан ўзи тўкилаётган баргларини теришарди, яъни француз қўшинларини қиришарди. Аммо баъзида улар шу қуриган дарахтни силкитиб ҳам қўярдилар. Октябрь ойида французлар Смоленскка қараб қочиб кетаётганларида катта-кичик ҳар хил партизан отрядларининг сони бир неча юзга етди. Мунтазам армиянинг барча тартиб ва интизомларини жорий қилган, пиёда аскарлари, артиллерияси, алоҳида штаби бўлган ва ўзларига қулай шароит туғдирган отрядлар ҳам бор эди, фақат казаклар ва суворилардан иборат отрядлар ҳам бор эди; ҳар хил тоифалардан тўпланган майда-чуйда отрядлар, пиёда ва суворилар, ҳеч ким билмайдиган мужик ва помещиклар отряди ҳам бор эди. Бошида дьячок турган отряд ҳам бор эди, бу отряд бир ой мобайнида бир неча юз асир туширди. Хотинлардан чиққан оқсоқол Василиса ҳам ўзига отряд тузиб, юзлаб французни қириб ташлаган эди.

Октябрнинг сўнги кунлари партизанлар урушининг авжига чиққан вақти эди. Дастлабки кунларда ўз ботирликларига ўзлари ҳайратда қолган партизанлар французларнинг бирдан босиб келиб, ўраб олишларидан қурқиб, отларининг эгарини олмай, ҳатто отдан тушмай, ҳар он французларнинг қувлаб келиб қолишларини пойлаб, ўрмонларда яшириниб юришарди. Лекин энди партизанлар урушининг бу даври ўтди. Энди бу уруш муайян тусга кирди, французлар билан урушда қандай тадбирларни қўллаш мумкинлиги ва қандай тадбирларни қўл-

лаш мумкин эмаслиги ҳаммага маълум бўлиб қолди. Энди фақат қондага мувофиқ, ўз штаблари билан йироқларда юрган отряд бошлиқларигина ҳануз кўп ишларга журъат қилолмас эдилар. Бу ишга киришганига кўп бўлган ва французларга яқин келиб, уларнинг ҳол-аҳволидан воқиф бўлган майда-чуйда партизан отрядлари бўлса, катта отрядларнинг бошлиқлари журъат этолмаган ишларга ҳам киришиб кетаверар эдилар. Французлар орасида ўралашиб юрган казак ва мужикларнинг назарида энди ҳамма ишни қилса бўладигандай эди.

Партизанлардан бири бўлган Денисов 22 октябрда ўз отряди билан партизан урушини жуда қизитиб юборди. Шу кунни эрталабдан бошлаб Денисов бутун аскарлари билан шайланиб турарди. У катта йўл четидаги ўрмонга кириб олиб, кунни бўйи кавалерияга тааллуқли анжомлар ва асир русларни ҳайдаб, бошқа француз қўшинларидан ажралиб қолган каттакон француз транспортини кузатиб юрди. Французлар орасига кириб чиққан тилчилар ва французлардан тушган асирларнинг гапига қараганда бу транспорт кучли қўриқчилар муҳофазаси остида Смоленскка қараб бормоқда эди. Бу гапдан фақат Денисов билан Долоховгина (у ҳам кичкина бир партизан отрядига бош бўлиб, Денисовга яқин жойларда жанг қилиб юрар эди) эмас, балки ўзининг махсус штаби бўлган катта отряд бошлиқлари ҳам хабардор эди; хуллас, ҳамма буни билар ва Денисовнинг таъбири билан айтганда, ҳамма унга кўз олайтириб турар эди. Катта отряд бошлиқларидан иккитаси — бири поляк, иккинчиси немис, айни бир вақтда Денисовни биргалашиб француз транспортига ҳужум қилиш учун ўз отрядларига қўшилишини таклиф қилиб қолди.

Денисов уларнинг мактубини ўқиб:

— Йўқ, оғайни, мен ўзим ҳам қиладиган ишимни биламан,— деди, кейин немисга хат ёзиб, гарчи сиздек машҳур ва маъруф генералнинг қўл остида хизмат қилмоққа иштиёқманд бўлсам ҳам бу бахт-саодатдан ўзимни маҳрум қилмоққа мажбурман, чунки поляк генералнинг хизматига кириб қўйдим, деб жавоб қилди. Поляк генералига ҳам айнан шу мазмунда мактуб ёзиб, немис генералининг хизматига кирганини билдирди.

Денисов генералларга шундай жавоб бергандан сўнг, олий қўмондонликка маълум қилмасдан Долохов билан биргалашиб, ўз қўл остидаги ўзгина куч билан фран-

цузларнинг бу транспортга ҳужум қилиб, уни босиб олмоқчи бўлди. Французлар 22 октябрда Микулино қишлоғидан чиқиб, Шамшево қишлоғига томён йўл олишган эди. Шамшево билан Микулино йўлининг чап томонида катта ўрмон бўлиб, у баъзи ерларда йўлга яқинлашиб келар, баъзи жойларда бир чақирим, бир ярим чақирим узоқлашиб кетар эди. Мана шу ўрмонзорларда Денисов французларнинг пайига тушиб, кечаю-кундуз тинмасдан, гоҳ ўрмоннинг жуда ичкарисига кириб кетар, гоҳ четларига чиқиб, французларни изма-из таъқиб этиб борар эди. Эрталаб, Микулинога яқин жойда, йўл бўйидаги ўрмонда, Денисов отрядидан бир неча казак лойга ботиб қолган ва эгар-жабдуқ ортган иккита француз аравасини ушлаб, ўрмонга олиб кетишди. Шундан кейин, кечгача партизанлар французларни безовта қилмасдан, уларнинг кетидан пойлаб бораверишди. Мақсад: французларни ҳўчитмасдан Шамшевогача бемалол бориб олишига имкон бериш, Шамшевога етгандан сўнг Долохов отряди билан биргалашиб, тонготарда баногоҳ икки томондан ҳужум қилиб, французларнинг ҳаммасини бирданига қўлга тушириш эди. Долохов кечга яқин Шамшеводан бир чақирим нарида бўлган дарахтзор ичидаги қоровулхонага келиши ва бу ерда иккови маслаҳатлашиб олиши керак эди.

Микулинодан икки чақирим орқароқда, ўрмон йўлга яқин келган жойда казаклардан олти кишини пойлоқчи қилиб қўйишди; булар орқадан бошқа француз колонналари етиб келгудай бўлса, дарҳол хабар бериши керак эди.

Шамшеводан нарироқдаги йўлда яна бошқа француз аскарлари бўлса, Долохов уларнинг Шамшеводан қанча узоқда эканини билиш учун йўлларни бирма-бир текшириб чиқиши керак эди. Француз карвонида бир минг беш юз киши бўлса керак, деб тахмин қилишган эди. Денисовнинг икки юзта одами бор, Долоховники ҳам шундан ортиқ эмас эди. Бироқ Денисов французларнинг кўплигига парво қилмади. Фақат бир нарсани, француз аскарлари қанақа аскар эканини аниқлаши керак эди холос. Бунинг учун Денисовга французлар колоннасидан бирор кишини қўлга тушириш керак эди. Эрталаб лойга ботиб қолган француз араваларини тутганда шу қадар шошиб қолишдики, ундаги французларни битта қўймасдан қириб ташлашди, фақат битта ногорачи бола тирик қолган эди, бу бола эса аскарлардан жуда орқада қолиб кетган ва ўтиб

кетган француз аскарларининг қандай аскар эканликлари туғрисида ҳеч қандай маълумот беролмас эди.

Французларга яна бир карра ҳужум қилишни Денисов маъқул кўрмади, чунки ҳужум қилгудай бўлса, бораётган французларнинг ҳаммасини ҳуркитиб, хавотирга солиб қўйиш мумкин эди, шунинг учун французларнинг олдинда бораётган квартирьерларидан ҳеч бўлмаса бирон кишини тутиб келиш учун қўл остидаги мужиклардан Тихон Шчербатий деган кишини олдинроқ Шамшевога юборди.

IV

Куз фаслининг илиқ, ёнғингарчилик бошланган пайти. Осмон билан уфқнинг ранги бир хил: лойқа сувга ўхшарди. Гоҳ кўк юзини туман пардаси қоплаб олгандай бўлар, гоҳ катта-катта ёмғир қийирхон қуйиб қолар эди.

Денисов совутилган хипча зотли отга миниб бораркан, елкасига ташланган енгсиз чакмони билан папоғидан ёмғир суви шариллаб оқиб турар эди. У бошини қайириб, қулоқларини чимириб, гижинглаб бораётган отидек, қияламасига ёғаётган ёмғирдан ўзи ҳам чимрилиб, кўнгли нотинч, олдинга тикилиб борар эди. Унинг озғин, қоп-қора соқол босган юзи тунд кўринарди.

Каттакон семиз отга минган казак ясовули Денисов билан ёнма-ён борар, унинг ҳам устида енгсиз чакмон, бошида папоқ бор эди.

Учинчи ясовул — сочи малла, новча, тахтадай ялпоқ юзи оппоқ Лавайский ҳам гердайиб борар, унинг ҳам эғнида енгсиз чакмон, бошида папоқ, кичкина кўкиш кўзлари ялтираб турар эди. От билан суворининг диққатини жалб этадиган хусусияти нимадан иборат эканини аниқ билиб бўлмаса ҳам, ясовул билан Денисовга дафъатан қараганда, Денисовнинг ёмғирдан ивиб, ўнғайсизланиб от устида зўрға бораётганлиги кўзга ташланиб турар, аммо ясовулга боққан киши унинг жуда бемалол ва баҳузур кетаётганини; у отга минган киши эмас, балки от билан бирга икки ёрти бир бутун бўлиб, бутун вужуди отга қўшилиб кетган бир киши эканини дарҳол фаҳмлар эди.

Улардан сал олдинда, ёмғирдан ивиб шалаббо бўлган, кўк камзил ва қалпоқ кийган кичкина бир мужик йўл кўрсатиб борар эди.

Орқароқда озғин, думи узун, ёли қалин, лаби йир-

тилиб, қони оқиб турган пастаккина, ихчам қирғиз отида кўк француз шинелидаги бир ёш офицер борар эди.

У билан ёнма-ён бораётган гусар французча жулдир мундир кийган, кўк қалпоқли бир ўғил болани отга мингаштириб олган эди. Бола совуқдан қизариб кетган қўллари билан гусарни маҳкам ушлаб олган, яланг оёқларини андак иситиш учун қимирлатиб, қошларини чимириб, ҳайрат билан ҳар томонга аланглаганича борар эди. Эрталаб қўлга тушган ноғорачи француз бола шу эди.

От-арава қатнай бериб билчиллаб кетган ўрмонзор ичидаги тор йўлдан учта-учта, тўртта-тўртта бўлиб, орқадан гусарлар, уларнинг кетидан баъзи бири енгсиз чакмон кийган, баъзи бири француз шинели ва бошига ёпқич ташлаб олган казаклар борар эди. Шовуллаб ёгаётган ёмғирдан ивиган отларнинг тўриғи борми, самани борми, ҳаммаси қоп-қора бўлиб кўринарди. Ҳовури чиқиб бораётган отларнинг ёллари ҳўл бўлиб, ингичка тортиб кетгандай эди. Йўл ва йўлдаги хазонлар қандай ивиб кетган бўлса, отлар ҳам, уларнинг эгар-жабдуқлари, тизгинлари ва устидаги одамларнинг кийим-бошлари ҳам шундай ивиб кетган эди. Суворилар баданларига ўтган намни иситиш, тиззаларидан ва орқаларидан оқиб тушаётган совуқ сувни баданларига ўтказмаслик учун қимирламасликка ҳаракат қилиб, бўйинларини қисиб боришарди. Йўлда чўзилиб бораётган казакларнинг ўртасида бояги қўлга туширилган иккита француз араваси борар, эгар-жабдуқли казак отлари бу аравани шатакка олган, аравалар йўллардаги тўнка, шох ва бутоқлардан сакраб-сакраб, филдирак изига тўлган сувни шалопплатиб борар эди.

Денисовнинг оти йўл устидаги балчиқдан айланиб ўтиб, бир томонга суриб кетди, Денисовнинг тиззаси дарахтга бориб урилди.

— Э, ҳаром ўлгур! — деб Денисов ғазаб билан бақирди ва тишларини ғижирлатиб, отини икки-уч мартаба қамчиледи, ўзига ва ёнида бораётган шерикларига лой сачратиб юборди. Денисовнинг қайфи бузуқ эди: бунинг сабаби бир ёқдан ёмғир бўлса, иккинчи ёқдан очлик (эрталабдан бери ҳеч ким туз татигани йўқ) эди, лекин асосий сабаб ҳанузгача Долоховдан дарак йўқлиги ва французлардан биронтасини ушлаб келгани юборилган одам қайтиб келмагани эди.

«Французлар транспортга ҳужум қилиш учун энди

бундан қулайроқ пайт топилармикин, деб ўйларди ўзича Денисов.— Ёлғиз ўзимиз ҳужум қилишимиз жуда хавфли, эртагача қолдирсак каттароқ партизан отрядларидан биронтаси кўз олдимизда бизни улжадан маҳрум қилиши мумкин», деб ўйларкан, Долохов олдига борган одам қайтиб келишини кутиб, йўлга қарарди.

Ўнг томонда хийла узоқ жойлар кўриниб турган ялангликка чиққач, Денисов тўхтади.

— Биров келяпти,— деди у.

Ясовул Денисов ишора қилган томонга қараб:

— Икки киши келяпти — бири офицер, бири казак,— деди. Кейин казаклар тушунмайдиган иборалар ишлатишни яхши кўрадиган ясовул: — лекин бу келаётган кишининг подполковник эканлиги эҳтимолдан хориж, — деб қўйди.

Келаётганлар баландликдан пастликка тушиб, кўздан ғойиб бўлишди, орадан бир оз ўтгач, яна кўриниб қолишди. Лўкиллаётган отини қамчилаб, олдинда бир офицер келар, унинг сочлари ҳурпайган, ўзи ёмғирдан ивиган ва шимининг почаси тиззасидан юқорироғигача шимарилган эди. Офицернинг кетидан узангига оёғини тираб тикка туриб олган бир казак ет елдириб келмоқда. Кепчикдай юзи қип-қизил, қувноқ кўзлари ўйнаётган ёшгина офицер йигит Денисовнинг олдига от чоптириб келди ва ёмғирдан ивиган конвертни унга узатди.

— Генералдан,— деди офицер.— Кечирасиз, сал ҳул бўлиб қолди.

Денисов, қовоғини солиб, конвертни олди ва оча бошлади.

Денисов конвертдаги мактубни ўқиётганда офицер ёнидаги ясовулга қараб деди:

— Йўл хатарли деб бекорга ваҳима қилишди. Аммо Комаров икковимиз шай бўлиб олдик.— У ёнидаги казакка ишора қилди.— Икковимизда ҳам иккитадан тўппон... Ие, бу қанақаси? — деди ёш офицер асир олинган ноғорачи французга кўзи тушгач.— Асирми? Жангга ҳам қатнашибсизлар-да! Майлими, бу билан бир-икки оғиз гаплашсам?

— Ростов! Петя! — деб қичқирди шу чоқ хатга бир кўз югуртириб чиққан Денисов.— Нега кимлигингни айтмайсан? — Денисов жилмайиб, офицерга томон қайрилди ва унга қўлини чўзди.

Бу офицер Петя Ростов эди.

Петя келаётган чоғда Денисов билан эски қадрдонлигини билинтирмасдан катта йигит ва офицерга муносиб равишда сиполикни қўлдан бермасдан муомала қилишга тайёрлик кўриб келган эди. Бироқ Денисов жилмайиб қараши биланоқ Петя гул-гул очилиб, суюнганидан ҳатто қизаринқираб, сиполикни ҳам унутиб, французларнинг кўз олдидан қандай ўтиб келганини, бундай топшириқ олганидан жуда хурсанд бўлганини, Вязьма яқинида бўлган жангда иштирок қилганини, бир гусарнинг бу жангда мардлик кўрсатганини гапириб берди.

— Келганинга жуда хурсандман,— деб Денисов унинг сўзини бўлди ва унинг юзида яна ташвиш аломати пайдо бўлди.

— Михаил Феоклитич,— деди у ясовулга қараб,— бу мактуб тагин ўша немисдан. Бу йигитча ўшанинг қўл остида хизмат қилади.— Денисов ҳозир келган мактубнинг мазмунини ясовулга айтиб берди. Немис генерали французларнинг транспортига биргалашиб ҳужум қилишни яна таклиф қилган эди.— Эртагаёқ бир иложини топиб, қўлга киритмасак, унинг ўзи босиб олиб, бизни ўлжадан маҳрум қилади,— деди Денисов гапни тугатиб.

Денисовнинг совуққина муомаласидан мулзам бўлган Петя, Денисов ясовул билан сўзлашаётган чоғда, шимининг почаси йиғилиб қолгани учун мен билан совуқ муомала қилди шекилли, деб гумон қилиб, ҳеч кимга билдирмасдан, иложи борича сиполикни қўлдан бермай, секин шинелининг остида шимининг почасини тузатиб, юзига жанговар тус берди.

Петя яна йўлда ўйлаб келган адъютант ва генерал ролини ўйнамоқчи бўлди-да, қўлини шапкасининг соябонига тегизиб, сиполик билан Денисовга мурожаат этди:

— Жаноблари томонидан бирон буйруқ бўладими? Ё хизматларига қолишни амр этадиларми?

— Буйруқ дейсанми?..— деди Денисов ўйчан.— Эрталабгача қола қоласанми?

— Жоним билан... ҳузурингизда қолишга ижозат берадими? — деб қичқириб юборди Петя.

— Генерал сенга нима деб буюрган эди, дарҳол қайтиб кел дебмиди? — деб сўради Денисов. Петя қизариб кетди.

— Генерал ҳеч нима дегани йўқ. Қолсам ҳам бўлаверар,— деди Петя.

— Хўп, майли,— деди Денисов.

Кейин қўл остидаги одамларга қараб, дам олиш учун ўрмон ичидаги қоровулхонага бориб туришни, қирғиз оти минган офицерга (бу офицер адъютантлик вазифасини адо этарди) Долоховни қидириб топишни, унинг қаердалигини ва кечқурун келар-келмаслигини билиб келишни буюрди. Денисовнинг ўзи ясовули ва Петяни бирга олиб, ўрмонзорнинг Шамшево қишлоғига туташган этагига бориб, французлар ишғол қилган жойга эртага қайси томондан ҳужум қилмоқ учун атрофни бир кўздан кечирмоқчи бўлди.

— Қани, серсоқол, Шамшевога бошла! — деди Денисов йўлловчи мужикка қараб.

Денисов, Петя, ясовул бир неча казак ва асир тушган ноғорачи болани мингаштириб олган гусар ҳамроҳлигида чап томондаги жарликдан ўтиб, ўрмон этагига қараб кетишди.

V

Ёмғир ёғиб ўтди; туман тушиб, дарахтларнинг шохидан томчилар томиб турарди. Денисов ясовул ва Петя қалпоқ кийган мужикнинг кетидан индамай бормоқда; маймоқ оёқларига чипта кавуш кийиб олган йўл кўрсатувчи мужик ўт-ўлан ва ҳўл хазонларни юмшоққина босиб, уларни ўрмон этагига томон бошлаб борарди.

Ялангликка чиққач, мужик тўхтаб, ён-верига назар солди ва ўрмоннинг четидаги сийраклашиб қолган дарахтларга қараб кетди. Ҳали барги тўкилмаган каттакон эман дарахтининг тагига бориб тўхтади ва қўли билан имлаб буларни чақирди.

Денисов билан Петя иккаласи унинг олдига борди. Мужик тўхтаган жойдан французлар кўриниб турар эди. Ўрмонзорнинг нарёғида баҳори бугдой экилган дўнглик ер бор эди. Жарликнинг ўнг томонида кичкина қишлоқ ва бир помещикнинг томи ўлирилган уйи кўриниб турар эди. Қишлоқчани ҳам, бойнинг ҳовлисини ҳам, бутун тепаликни ҳам, чорвоқни ҳам, қудуқ ва кўл атрофини ҳам, йўлни ҳам, кўприкдан бошлаб қишлоққа боргунча икки юз саржинча келадиган масофани, чайқалиб турган туман остида, мўр-малаҳдай одам босган эди. Араваларни тепаликка тортиб чиқаётган отларга француз тилида бақираётган ва бир-бирига гапираётган одамларнинг товуши эшитилиб турар эди.

Денисов кўзини французлардан олмай, секин:

— Асир болани бу ёққа олиб келинглар,— деди.

Казак отдан тушиб, болани эгардан олди, уни бошлаб Денисовнинг олдига келди. Денисов французларга ишора қилиб, булар қанақа, қайси хил аскар, деб боладан сўради. Бола совқотган қўлларини чўнтагига тикиб, қошларини чимириб, қўрқа-писа Денисовга қаради, билганини айтиб беришни хоҳласа ҳам айтадиган сўзини эсдан чиқариб, Денисов берган саволларга фақат бош ирғаб қўя қолди холос. Денисов қовоғини солиб, асир боладан юзини ўгирди ва ясовулга қараб уз мулоҳазаларини сўзлаб берди.

Петя бирон муҳим ишдан беҳабар қолмайин деб, гоҳ ноғорачи болага, гоҳ Денисовга, гоҳ ясовулга, гоҳ қишлоқ ва йўлдаги французларга қараб қўяр эди.

— Долохов келса-келмаса ҳужумни бошлаб юбориш керак!.. Нима дединг? — деди Денисов кўзларини чақнатиб.

— Жуда қулай жой,— деди ясовул.

— Пиёдаларни пастдан, ботқоқликдан юборамиз,— деди Денисов.— Улар эмаклаб чорвоққа яқин бориб туришади; сиз казаклар билан ана у ёқдан келасиз,— Денисов қишлоқнинг нариги томонидаги ўрмонга ишора қилди.— Мен эсам гусарларим билан шу ерда тураман. Милтиқ отилиши билан..

— Пасқамликдан бориб бўлмайди, у ер ботқоқ,— деди ясовул.— Отлар ботиб қолиши мумкин, чапроқдан айланиб ўтиш керак.

Улар шу тарзда шивирлаб гаплашиб турганда пастда, пасқамликдаги кўл-томондан устма-уст икки марта ўқ узилди, кейин тутун чиқди, сўнгра ёнбағирда турган юзларча французларнинг бирданига кўтарилган шовқин-сурони эшитилди. Денисов билан ясовул, дафъатан орқага тисарилишди. Ўқ товуши ёнгиналаридан чиқиб қолгани учун ҳам улар, бу садонинг боиси биз бўлсак керак, деб ўйлашди. Лекин милтиқ товуши билан бу шовқин-суроннинг уларга алоқаси йўқ эди. Пасқамликдан, ботқоқликдан қизил бир нима ёпинган киши орқасига қарамай қочиб бормоқда эди. Французлар, афтидан, ўқни шу одамга қараб отган ва ўшанга қараб бақирившаётган эди.

— Ие, узимизнинг Тихон-ку,— деди ясовул.

— Ҳа, уша! Ўшанинг узи!

— Оббо баччагар-э! — деди Денисов.

— Буни қўлга тушириб бупти! — деди ясовул кўзини қисиб.

Булар Тихон-деб атаган одам югурганича сой бўйига келди-ю, ҳамма ёққа сув сачратиб, сувга шўнғиб ғойиб бўлди, лекин бир оздан сўнг қоп-қора бўлиб сувдан эмак-лаб чиқди-ю, қочиб қолди. Уни қувлаб келаётган французлар сой бўйида тўхташди.

— Ёмон эпчил-э, — деди ясовул.

— Оббо шайтон-э! — деди Денисов ҳамон афсусланган оҳангда, — шу маҳалгача нима қилиб юрган экан?

— Ким ўзи? — деб сўради Петя.

— Пиёда қазақ аскарларимиздан бири. Битта-яримта французни ушлаб кел, деб юборган эдим.

Петя гарчи Денисовнинг гапига сира тушунмаган бўлса ҳам унинг сўзи оғзидан чиқар-чиқмас, ҳаммасини тушунгандай:

— Ҳа, шундайми! — деб бош ирғатди.

Тихон Шчербатий партизан отрядига жуда зарур кишилардан бири. У Гжатя яқинидаги Покровский қишлоғининг мужикларидан эди. Денисов отряди энди иш бошлаган дастлабки вақтларда бир куни Покровский қишлоғига келиб, одати бўйича, оқсоқолни чақириб, французлардан хабаринг борми, деб сўраганида, бошқа оқсоқоллар сингари бу ҳам ўз жонини қутқазмоқчи бўлгандай, ҳеч нарса билмайман ва ҳеч нарса эшитганим йўқ, деб жавоб берди. Бироқ Денисов французларнинг уруғини қуритгани келганини тушунтириб берганидан кейин французлар бу афроларда кўрингани йўқми, деб сўраганида, оқсоқол: рост, талончилар келарди, лекин қишлоқда улар билан ёлғиз Тишка Шчербатий шуғулланиб юрвди, деган гапни айтиб қолди. Денисов Тихонни чақиртирди. У келганидан сўнг қилган ишлари учун уни мақтаб қўйди ва оқсоқол олдида ватан ўғлонларининг подшога ва ватанга кўрсатаётган садоқатлари ва французларга кўрсатаётган адоватлари ҳақида бир неча оғиз сўз айтди.

Тихон Денисовнинг сўзларидан пича қўрқди шекилли:

— Биз французларга ёмонлик қилганимиз йўқ, йигитлар йиғилишиб, бир оз шўхлик қилдик холос. Ўлдирган бўлсак ўн-ўн бешта талончини ўлдирдик, бошқа ҳеч қанақа ёмон иш қилганимиз йўқ... — деди. Эртасига Денисов бу одамни батамом унутиб, Покровскийдан жў-

наб кетаётган чоғида, Тихон отрядга келиб қўшилганини, мени ҳам сафларингга олинглар, деб, илтимос қилганини унга айтишди. Денисов отрядда қолдиришга рози бўлди.

Келган кунлари ўт ёқиш, сув ташиш, от қашлаш сингари юмушларни қилиб юрган Тихон тез кунда партизан урушига жуда ҳаваскўр ва уста одам эканини кўрсатди. У кечалари овга чиқиб, французларнинг кийим-кечак ва яроғ-аслаҳаларини ўғирлаб келар, агар буюришса, асир ҳам олиб келарди. Денисов Тихонни қора ишлардан бўшатиб, разведкага бирга олиб борадиган бўлди ва уни казакларига қўшиб қўйди.

Тихон от миниб юришни хушламас, пиёда юрганда ҳам ҳеч қачон суворилардан орқада қолмас эди. Унинг бор-йўқ аслаҳаси — битта пилтали милтиқ, бир болта ва бир найза бўлиб, милтиқни кўпроқ қизиқчиликка кўтариб юрар эди; аммо бўри тиши билан катта-катта суякларни ғажиж, баданини қашиб, бургасини тутишга қанчалик уста бўлса, Тихон ҳам болтани ишлатишга шу қадар уста эди. У ҳар қандай ғўлани ҳам бир болта уришда ёриб ташлар, болтани дастасидан ушлаб, ингичка қозиқлар йўнар ва қошиқлар ясар эди. Денисовнинг отрядида Тихон алоҳида ўринни ишғол этарди. Биронта қийин иш чиқиб қолса, масалан, лойга ботиб қолган аравани елкаси билан кўтариб чиқариш, балчиққа ботиб қолган отни думидан тортиб чиқариш, терисини шилиш, французлар орасига кириб чиқиш, кунда эллик чақирим йўл юриш каби ишлар чиқиб қолса, мийиқларида кулиб, ҳаммасига Тихонни рўбарў қилишарди.

— Унга ҳеч бало бўлмайди, девдай одам у, — дейишарди Тихон ҳақида.

Тихон бир французини тутиб олмоқчи бўлганида француз туппончадан ўқ отиб, уни думбасидан ярадор қилиб қўйганди. Тихон бу ярани даволаш учун ароқдан сиртқи ва ички дори сифатида фойдаланарди; унинг яраси ҳазилмutoйибага сабаб бўлди. Тихон ҳам ҳар қанақа ҳазилни кутарар эди.

— Ҳа, оғайни, тавбангга таяндингми? Букчайтириб қўйишдимми? — деб казаклар ҳазиллашарди. Тихон ҳам жўрттага букчайиб, бужмайиб, аччиғи келган кишидай французларни болохонадор қилиб сўкар эди. Бу воқеанинг оқибати шу бўлдики, ўқ еганидан кейин Тихон камдан-кам французни тирик келтирадиган бўлди.

Отрядда довьюраклик ва ботирликда Тихондан ута-дигани йўқ эди. Хужум қилиш пайтини ҳеч ким Тихончалик билмас, французларни ҳеч ким Тихончалик кўп қирган ва асир олган эмас; шу вайдан Тихон барча казак ва гусарнинг қизиқчиси бўлиб қолди, лекин ўзи ҳам ҳар қанча ҳазилни кўтарар эди. Бугун, кечаси Денисов бир французни олиб келиш учун уни Шамшево қишлоғига юборган эди. Бироқ ё битта французга қаноат қилмадими, ё кечаси ухлаб қолдими, ҳар қалай, куппа-кундуз чакалакзордан ўтиб, французларнинг орасига кирди, улар буни пайқаб қолишди. Ҳали ёнбағирдан Денисов эшитган ғала-ғовурнинг сабабчиси шу эди.

VI

Денисов французлар орасидаги масофа яқинлигини кўриб, эртага хужум қилмоққа узил-кесил қарор берди шекилли, бу ҳақда ясовул билан гаплашиб олиб, отини орқага бурди-ю, жўнаб қолди.

— Ука, энди бориб уст-бошимизни қуришиб олайлик, — деди у Петяга қараб.

Ўрмондаги қоровулхонага яқинлашгач, Денисов отини тўхтатди ва ўрмонга синчиклаб қаради. Эғнида калта камзул, оёғида чипта кавуш, бошида қозонча шляпа, елкасида милтиқ, белида болта, оёқлари узун бир киши катта-катта одим ташлаб, узун қўлларини соллонтириб ўрмондан келмоқда эди. Бу одам Денисовни кўриши биланоқ дарров бир нарсани буталар орасига иргитиб юбордию, кейин ивиб, шалпайиб, қолган шляпасини бошидан олиб бошлиғи олдига келди. Бу одам Тихон эди. Унинг чўтир ва бужмайиб кетган юзи, кичкина қисик кўзлари хурсандликдан кулиб турар эди. Тихон бошини кўтарди ва худди кулгиси қистаган бўлса ҳам кулмай турган кишига ўхшаб Денисовга тикилиб қолди.

— Қайси гурда эдинг? — деди Денисов.

— Қайси гурда эдинг дейсизми? Бир французни олиб келгани кетувдим, — деди Тихон тап тортмай, хириллаган овоз билан шошиб-пишиб.

— Куппа-кундуз куни борадими одам? Э, нодон! Қани олиб келган французинг?

— Олиб келишга-ку олиб келдим-а, — деди Тихон.

— Қани бўлмаса?

— Тонг маҳалида биттасини қўлга киргизиб, ўрмон-

га обориб қўювдим,— деди Тихон чипта кавуш кийган япалоқ қийшиқ оёғини кериб.— Мундай сарасоп солиб қарасам, мазаси йўқроқ кўринди. Қайтиб бориб дуруст-роғини тутиб келай деган эдим.

— Бу падар қусур ҳали кўп ҳунар кўрсатади деб айтмабидим,— деди Денисов ясовулга қараб.— Ўша қўлга киритганингни нега олиб келмадинг?

— Нима қиламан олиб келиб,— деди Тихон дарров аччиғланиб ва унинг сўзини бўлиб.— У ярамас эди. Наҳотки сизга қанақаси кераклигини билмасам?

— Оббо хумпар-э!.. Хўш!..

— Бошқасини тутиб келай деб борувдим,— деди Тихон сўзида давом этиб.— Эмаклаб бориб мана мунақасига ётиб олдим.— Тихон қанақа қилиб ётганини кўрсатмоқчи бўлиб, бирданига қорни билан ерга ётиб олди.— Биттаси келиб қолган эди, мен дарров уни мана мунақа қилиб қучоқлаб олдим.— Тихон сапчиб ўрнидан турди.— Қани, юр, полковник олдига десам, бир бўкириб юбордики, асти қўйинг! Қарасам, улар тўрт киши экан! Ҳаммаси қиличини кўтариб менга ҳамла қилди. Мен болгани мана мунақасига кўтариб: «Ҳой, худонинг бандалари»,— деб бақирдим.— Тихон қўлини кўтариб, қош-қовоғини солди-ю, кўкрагини кериб, французларга қандай бақирганини кўрсатди.

— Шаталоқ отиб кўлмак сувга ташлаб қочганингни биз боя тепаликдан томоша қилиб турган эдик,— деди ясовул чақнаб турган кўзларини қисиб.

Петя кулгиси қистаётган бўлса ҳам бошқалар кулгидан ўзини тийиб турганини кўриб, кулмади. У гапнинг тагига етмасдан, кўзларини жавдиратиб, гоҳ Тихонга, гоҳ ясовулга, гоҳ Денисовга қарар эди.

— Майнавозликни қўй,— деди Денисов жаҳл билан йўталиб.— Нега аввал ушлаганингни олиб келмадинг?

Тихон бир қўли билан орқасини, бир қўли билан бошини қашларкан, бирданига оғзининг таноби қочиб иржайган эди, кемтик тиши кўриниб қолди (шу нуқсон туфайли Шчербатий (кемтик) лақабини олган эди). Денисов жилмайиб қўйди, Петя хандон ташлаб кулиб юборган эди, Тихоннинг ўзи ҳам унга қўшилди.

— Нима қилай, кийим-боши шу қадар эски эдики, олиб келгани номус қилдим,— деди Тихон. Бунинг устига, яна жуда сердағдаға экан, тўрам. Мен ўзим анаралнинг ўғли бўламан, бормайман, дейди.

— Ҳой, чорво! — деди Денисов, — мен ундан сўраб-сўриштирамоқчи эдим...

— Ўзим сўрадим, — деди Тихон. — Яхши билмайман, деди. Одамимиз кўп-ку, лекин мазаси йўқ, қуруқ номигина қолган холос. Дурустроқ бир ҳайт десаларинг, ҳаммасини тутиб оласизлар, дейди, — деб Тихон сўзини тамомлади ва хурсанд бўлиб, Денисовга тик қаради.

— Юз даррани бошлаб урсам, кейин майнавозчиликни ташларсан, — деди Денисов жиддий тарзда.

— Нега ғазаб қиласиз, — деди Тихон, — нима, мен французларни кўрмабманми? Андак сабр қилинг, қоронғи тушсин, қанақаси керак бўлса, ушанақасини олиб келаман, битта эмас, учта десангиз ҳам олиб келаман.

— Қани, бўлмаса кетдик, — деди Денисов. Қоровулхонага етгунча у қош-қовоғини сочиб, индамай борди.

Тихон буларнинг кетидан юрди. Петя орқадан келаётган казакларнинг ўзаро ҳазиллашиб, Тихон буталар орасига ирғитиб юборган этикни эслаб кулаётганларини эшитди.

Тихоннинг гапи ва тиржайиши қулгига сабаб бўлган эди, қулги босилгандан сўнг Петя дарҳол Тихоннинг одам ўлдирганини англади-ю, ўнғайсизланиб қолди. У қайрилиб, асир тушган ноғорачи болага қаради-ю, юраги ачиди. Бироқ бу ҳолат бир зумда ўтиб кетди. Петя бошини баланд кўтариб, ўзини дадил тутиши, ҳамма ҳамроҳлари олдида иззатини сақлаб, сир бой бермаслиги ва эртага қилинадиган ишни ясовулдан сўраб олиши кераклигини фаҳмлади.

Долохов олдига юборилган офицер йўлда Денисовга дуч келиб, Долохов ҳозир етиб келишини, унинг ҳамма ишлари жойида эканини айтди.

Денисов бирдан хурсанд бўлиб кетди ва Петяни олдига чақириб:

— Қани, энди ўз тўғрингда гапириб бер-чи, — деди.

VII

Петя Москвадан кетаётганда ўз ота-онаси ва қавм-қариндошлари билан ҳайрлашиб, полкига қўшилиб олди ва кўп ўтмай, жуда катта бир отрядга қўмондонлик қилаётган генералга ординарец бўлиб тайинланди. У офицерлик унвонини олганидан бери, хусусан ҳаракатдаги армияга келиб, Вязьмада бўлиб ўтган жангга иштирок

қилганидан бери, ҳамиша димоғи чоғ эди, энди катта йигит бўлиб қолдим, бирон ҳодиса бўлиб, қаҳрамонлик кўрсатиш пайти келганда, тагин фурсатни қўлдан бериб қўймайин, деб доим ҳовлиқиб юрар эди. У армияда кўрган, билганларидан хурсанд бўлиб, ўзини бахтиёр ҳисоблар, лекин шу билан бирга, назарида, ҳақиқий қаҳрамонона ишлар у йўқ жойда содир бўлаётгандек туюларди. Мана шунинг учун у ўша қаҳрамонлик содир бўладиган ерга тезроқ боришга интилар эди.

21 октябрда генерали Денисов ҳузурига бирон киши юбориши кераклигини айтганда Петя, мени юборинг, деб генералга шу қадар ялиндики, охири генерал унинг раъйига қарашга мажбур бўлди. Лекин генерал Петяни юбораркан, Вязьма жангида бир юмуш билан юборилганда, тентаклик қилиб, тўғри йўлдан бориш ўрнига, французларнинг ўқи ёғилиб турган цепга борганини ва тўппончадан икки марта ўқ узганини эслатиб, Денисовнинг ҳеч қанақа амалиётига аралашмаслигини каттиқ тайинлаганди. Денисов бу ерда қола оласанми, деб сураганда Петянинг қизариб, дудукланиб қолганининг сабаби ҳам мана шу эди. Ўрмон четига чиққунга қадар Петя ўз вазифасини адо этиб, дарҳол қайтиб кетиш фикрида эди. Бироқ французларни ва Тихонни кўрганидан, кечаси албатта французларга ҳамла қилишларини билганидан кейин Петя бирпасда фикридан айнийдиган ёшларга ўхшаб, шу маҳалгача жуда эҳтиром қилиб юрган генералини ўз-ўзича каллаварам немисга чиқариб қўйди; Денисовни ҳам, ясовулни ҳам, Тихонни ҳам қаҳрамон деб билди ва шундай оғир фурсатда уларни ташлаб кетишни ўзига эп кўрмади.

Денисов Петя ва ясовул билан қоровулхонага етиб келганда қоронғи тушган эди. Ғира-шира қоронғиликда Эгарлоғли отлар, ўрмон ичидаги ялангликда чодир қураётган ва тутунини французлар кўрмасин деб чуқурликда ўт ёқаётган казаклар билан гусарларнинг қораси кўришиб турар эди. Кичкинагина уйнинг даҳлнзида енгини шимариб олган бир казак қўй гўштини чопмоқда. Хонада Денисовнинг офицерларидан уч киши эшиқдан стол ясамоқда эди. Петя ҳўл кийимларини ечиб қурутгани берди ва дарҳол стол ясаётган офицерларга қарашди.

Ун дақиқа ўтар-ўтмас стол тайёр бўлди, устига дастурхон ёзилди. Столда ароқ, тунука сувдонда ром, оқ нон, қовурма ва туз муҳайё бўлди.

Офицерлар билан бир қаторда дастурхон устида утириб, хиди димоққа уриб турган ёгли қўй гўштининг ёғини оқизиб қўли билан туғраб турган Петя ёш боладек суюнар, ҳаммага меҳр қўйиб, бошқаларнинг ҳам унга меҳр билан қараб турганига ишонар эди.

— Василий Фёдорович,— деди у Денисовга мурожаат қилиб.— Энди пима дейсиз, яна бирон кун ҳузурингизда қолсам майлими? — Денисов жавоб беришга улгурмасдан ўз саволяга ўзи жавоб қайтарди: — Менга билиб кел, деб буюришган эди, мен ўша топшириқни бажариб юрибман... Фақат мени тўполоннинг ичига қўйиб юборинглар... Мен мукофот тамаида эмасман... Мен шунини истар эдимки... — Петя тишини тишига қўйиб, бошини орқасига ташлаб, қўлини кўтариб ён-верига қаради.

Денисов кульмсираб:

— Энг тўполон жойга дегин...— деб унинг сўзини такрорлади.

— Фақат командани ўз ихтиёримга беринг, ўзим командирлик қилай, сиз учун нима деган гап бу! — Кейин гўшдан бир бурда кесиб олмоқчи бўлган офицерга қараб: — Э, сизга пичоқ керакмиди? — деб ўзининг паккисини узатди.

Офицер паккини мақтади.

— Ола қолинг, марҳамат, менда бунақа паккилар кўп...— деди Петя қизариб.— Эҳ, эсим қурсин! Бутунлай ёдимдан кўтарилибди,— деб бирдан қичқириб юборди Петя.— Жуда ажойиб майизим бор эди, уруғи йўқ. Бизнинг маркитантимиз янги, жуда ғалати нарсаларни топиб келади. Ўшандан ўн қадоқ сотиб олган эдим. Ширинликка ўрганиб қолганман. Ҳушингиз қалай майизга?..— Петя югуриб даҳлизда ўтирган казакнинг олдига чиқди-ю, бир халтада беш қадоқча майиз келтирди.— Марҳамат, жаноблар, марҳамат,— деди.

— Сизга кофе дамлайдиган чойнак керакмасми? — деб сўради у ясовулдан.— Мен маркитантимиздан сотиб олувдим, жуда қулинг ўргилсин чойнак. Унда шунақа ғалати нарсалар жуда кўп, ўзи ниҳоят ҳалол киши. Энг кераги ҳам шу-да. Ўша чойнакни албатта сизга бериб юбораман. Балким чақмоқ тошларинг соб бўлгандир, баъзан шунақа ҳам бўлади. Эҳтиётдан чақмоқ тошдан ҳам олиб келганман, шунинг ичида,— у халтани кўрсатди.— Юзтача келади, жуда арзонга олганман. Керагича олагеринглар, барисини олсаларинг ҳам майли...— Тўсат-

дан, ошириб юбормадимми, деб Петя ўз-ўзидан хавотир олиб гапдан тўхтади ва қизариб кетди.

Бошқа бирон аҳмоқлик қилиб қўймадиммикин, деб у уялинқираб қолди. Шу бугун бўлиб ўтган воқеаларни бирма-бир хаёлидан кечирадкан, ноғорачи француз болани эслади. «Биз-ку маза қилиб ўтирибмиз, унинг ҳоли нима кечди экан? Уни қаерга тиқиб қўйишдикин? Хафа қилишмадиммикин?» — деб ўйлаб кетди Петя. Аммо чақмоқ тош тўғрисида муболаға қилиб юборганини пайқаб, бир оз ўнғайсизланди.

«Сўрасам-ку бўлади-я, — деди ичида Петя, — аммо ўзи бола бўла туриб, боланинг ғамини еб ўтирибди, деб ўйлашмасмикин. Эртага қанақа болалигимни бир кўрсатиб қўяй! Ҳозир сўрасам уят бўлармикин? — деди тагин ичида. — Ҳа, нима бўлса бўлар!» — деди-ю, масхара қилишмасмикин деган хаёл билан офицерларга жавдираб қараркан, сўради.

— Бояги асир болани чақириб келсак майлими? Овқат-повқат берсак қалай бўларкин?..

Денисов Петянинг бу гапини айбга қўшмади шекилли:

— Ҳа, бола бечоранинг ҳоли хароб, чақиртирсак ҳам буларди. Унинг номи Vincent Bosse¹. Чақиринглар уни.

— Мен чақириб келаман.

— Чақир, чақир. Бола бечорага одамнинг раҳми келади, — деди Денисов.

Денисов бу гапни айтганда Петя эшик олдида турган эди. У офицерлар орасидан ўтди-ю, Денисовнинг олдига келиб:

— Сизни ўпсам майлими, акажон, — деди. — Яшанг! Қам бўлманг! — Денисовни ўпиб, югурганича ташқарига чиқди.

— Bosse! Vincent! — деб эшик олдидан қичқирди Петя.

— Кимни сўраяпсиз, бегим? — деди биров қоронғиликдан. Петя, бугун қўлга тушган француз болани чақиряпман, деб жавоб қилди.

— Э, ҳалиги Весеннийними? — деди казак.

Унинг французча номини аллақачонлар ўзгартириб, казаклар Весенний, мужиклар билан солдатлар Висеня қилиб олишган эди. Бу иккала ном ҳам ёшлик тимсоли

¹ Венсан Босс.

булган баҳорни эслатар ва ёш ўғил болани кишининг кўз олдига келтирар эди.

Қоронғиликдан:

— Гулхан олдида исиниб утирувди. Ҳой Висеня! Ҳой Висеня! Ҳой Весенний! — деган нидолар ва кулги товуши эшитилди.

— Жуда ҳушёр бола экан,— деди Петянинг ёнида турган гусар.— Ҳали қорнини тўйғизган эдик. Ёмон ҳам очқаган экан.

Қоронғидан оёқ шарпаси эшитилди. Ноғорачи бола яланг оёқ шилп-шилп лой кечиб, эшик олдига келди.

— Ah c'est vous! Voulez vous manger? N'ayez pas peur, on ne vous fera pas de mal, Entrez, entrez¹,— деди Петя тортиниб-қимтиниб, унинг қўлини секин ушларкан.

— Merci, monsieur²,— деди ноғорачи бола титроқ товуш билан, кейин оёғининг лойини остонага арта бошлади. Петя тасалли тариқасида болага бир неча суз айтгиси келарди-ю, лекин журъат этолмас эди. У даҳлизда бирпас депсиниб турди-да, кейин қоронғида унинг қўлини ушлаб, сиқиб қўйди.

— Entrez, entres,— деди яна мулойим товуш билан.

«Нима қилиб кўнглини топсам экан?» — деди Петя ўз-ўзича ва эшикни очиб болани ичкарига киргизиб юборди.

Ноғорачи хонага киргандан кейин Петя унга эътибор беришни ўзига эл кўрмади-да, ундан нарироққа бориб ўтирди. У фақат чўнтагига қўлини солиб, пулларини пайпаслаб кўрди ва ноғорачи болага берсам уят бўлмасмикин, деб иккиланиб қолди.

VIII

Денисовнинг буйруғига биноан ноғорачи болага озроқ ароқ ичириб, қўй гўшти билан қорнини тўйгизишди. Сўнгра Денисов болага русча чакмон кийгизиб, бошқа асирлар билан жўнатмасдан, шу ерда қолдиринглар, деб фармон берди. Бу орада Долохов келиб қолди-ю, Петя француз болани унутиб, Долохов билан овора бўлиб кетди. Долоховнинг кўрсатган фавқулудда қаҳрамонлик-

¹ Э, сизмисиз! Овқат ейсизми? Қўрқмаинг, ҳеч ним сизга тегмайди. Киринг, кираверинг!

² Раҳмат, жаноб.

лари, унинг франдузларга нисбатан шафқатсизлиги ҳақида кўп гап эшитган эди, шунинг учун ҳам Долохов бу хонага кириб келгандан бери ундан кўзини узмас ва ҳатто Долоховдай ботир кишининг олдида ҳам ўзини дадил тутиб виқор билан бошини кўтариб ўтирар эди.

Долохов-ўзининг тўпори қиёфаси билан Петяни ҳайратда қолдирди.

Денисов чакмон кийиб, соқол қўйиб, бўйнига авлиё Николайнинг суратини осиб юрар, гапда ҳам, юриш-туришда ҳам сиполикни қўлдан бермас эди. Аммо илгарилари Москвада ажамнусха либос кийиб юрадиган Долохов энди энг оддий гвардиячи офицерга ўхшаб кийинган эди. Унинг соқол-мўйлови топ-тоза қирилган, эғнида гвардиячилар киядиган пахтали сюртук, сюртукнинг ёқасида Георгий нишони, бошида ҳеч қанақа олифтагарчиликсиз кийган оддий шапка. Елкасига ташлаб олган енгсиз ҳўл чакмонини бурчакка ечиб, ҳеч ким билан кўришмасдан, тўғри Денисовнинг олдига борди-ю, вазиятни суриштира кетди. Денисов катта отрядлар француз транспортига кўз олайтириб турганини, Петя ҳам шу масала билан келганини, иккала генералга қандай жавоб қайтарганини гапириб берди; кейин француз отрядининг вазияти ҳақида нима билса ҳаммасини очиб солди.

— Шундоғликка шундоғ-у, лекин ҳар ҳолда бу аскарий қисмлар қанақа аскарий қисм эканини, уларнинг ададини билиш керак,— деди Долохов.— Ҳар қалай, бориб билиб келмасак бўлмайди. Уларнинг сонини билмасдан туриб, таваккал қилиб бўлмайди. Пала-партиш ишга ҳушим йўқ. Ораларингда мен билан бирга француз лагерига бориб келадиган мард борми? Мен французча мундир ҳам олиб келганман.

— Мен, мен... бораман сиз билан! — деди Петя қичқириб.

— Сенга тўғри келмайди,— деди Денисов Долоховга қараб.— Буни эса-ку ҳеч ҳам юбормайман.

— Ана холос! — деди Петя қичқириб.— Нега энди бормас эканман...

— Шунинг учунки, кераги йўқ.

— Сиз мени кечирингу, лекин мен бораман... бораман дедимми, бораман. Мени бирга олиб борасиз-а? — деди у Долоховга қараб.

— Нега олиб бормай...— деди Долохов француз болага тикилиб, паришонлик билан.

— Қачондан бери бу қочоқ сенинг қўлингда? — деб сўради Долохов Денисовдан.

— Бугун ушладик, лекин ҳеч балони билмайди. Ўз отрядимда қолдирдим буни.

— Шунақами, қолганларини нима қиляпсан? — сўради Долохов.

— Нима қилардим? Тилхат олиб, жўнатиб юборяпман, — деди тўсатдан қизариб-бўзариб кетган Денисов қичқириб. — Биронтасининг ҳам қонига зомин бўлганим йўқ. Мен бу гапни барала айтишим мумкин. Солдат деган номга иснод келтиргунча, ўттизтасини, борки, уч юзтасини соқчи билан шаҳарга юбориш сен учун қийиниш эмас.

— Мана бу ўн олти ёшли графча бунақа баландпарвоз гапларни айтса ярашади, лекин сенга ярашмайди, — деди Долохов тиржайиб.

— Мен ҳеч нарса деяётганим йўқ, фақат сиз билан бирга бораман деяпман холос, — деди Петя ийманиброқ.

— Мен билан сенга, биродар, бунақа кераксиз меҳрибончиликнинг ҳожати йўқ, — деди яна Долохов худди Денисовнинг энсасини қотирадиган шу мавзуда гапирришдан завқ олаётгандай. — Буни нега олиб қолдинг? — деди калласини қимирлатиб. — Раҳминг келганиданми? Сенинг тилхатларингни биз биламиз. Юзтасини юборсанг, ўттизтаси етиб боради холос. Кўпи йўлда очликдан ўлади ёки ўлдириб ташлашади. Шундай бўлгандан кейин уларни асир қилиб олдинг нима-ю, олмадинг нима?

Ясовул чақнаб турган кўзларини қисиб, Долоховнинг гапини маъқуллагандай бош ирғатди.

— Ҳаммаси бир гўр, баҳс-мунозара қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Лекин мен уларнинг уволига қолмоқчи эмасман. Барибир ўлиб кетади дейсан. Ўлса ўлаверсин, менинг қўлимда ўлмаса бўлгани.

Долохов кулиб юборди.

— Қўлларидан келса, мени йигирма марта ушлаб олишсин, ким йўқ дебди? Қўлга туширсалар, мени ҳам, сени ҳам олижаноблигинга қарамасдан, дорга осишадди. — У бирпас жим бўлди. — Қани, ишни бошлайлик бўлмаса. Нарсаларни менинг казагим билан юбориш керак! Менда иккита французча мундир бор. Қани, бирга борадиган бўлдингми? — деди у Петяга қараб.

— Менми? Ҳа, ҳа, жоним билан, — деб қичқирди

Петя қизариб-бўзариб Денисов билан кўз уриштираркан.

Асирларни нима қилиш тўғрисида Денисов билан Долохов баҳслашиб турган вақтда Петя ўнғайсиз ҳолга тушиб шошиб қолди; бироқ яна уларнинг гапига дурустроқ тушунмади. «Катталар, номи чиққан одамлар шундай деб уйлашса, демак, шундай бўлиши керак экан-да,— деди ўзича у.— Лекин энг муҳими шуки, Денисов, Петя сўзимдан чиқмайди, унинг жилови менинг қўлимда, деб уйламаса бўлган. Мен албатта Долохов билан французлар лагерига бораман. Нега энди у борар экану, мен боролмас эканман!»

Денисов Петяни қанчалик йўлдан қайтаришга уринмасин, барибир бўлмади. Петя, мен ҳам таваккалга иш қилишни ёмон кўраман, бир иш қилсам, албатта пухта қиламан, унча-мунча хавф-хатар мен учун писанд эмас, деб туриб олди.

— Ўзингиз ўйлаб кўринг, французларнинг қанчалигини билмасдан иш бошлаб буларканми, балким юзларча кишининг ҳаёти шунга боғлиқдир, биз эсақ бу ерда якка ўзимиз, ундан ташқари, жуда-жуда боргим келяпти, албатта бораман, худо хайрингизни берсин, йўлимни тўсманг, бормасам яхши бўлмайди...— деди Петя.

IX

Петя билан Долохов французча шинель ва кивер кийиб, ўрмон ичидаги ялангликка, Денисов французлар лагерини кўздан кечирган ерга қараб жўнади; тимқоронғиликда ўрмондан чиқиб, сойликка тушди. Пастга тушгандан сўнг Долохов биргалашиб келган казакларга шу ерда тура туришни буюрди-ю, ўзи отини йўрттириб кўприкка қараб кетди. Петя ҳаяжондан юраги орзиқиб, Долохов билан ёнма-ён борар эди.

— Қўлга тушиб қолгудай бўлсак, мен тириклай таслим бўлмайман, ёнимда тўппончам бор, — деди Петя шивирлаб.

— Русча гапирма, — деди Долохов ҳам шивирлаб, бироқ шу онда қоронғиликдан: «Qui vive?»¹ деган товуш ва милтиқнинг шиқирлаши эшитилди.

¹ «Ким келяпти?»

Петянинг юзига қон қуюлди ва у тўптончасига қул чўзди.

Долохов отини бир зайлда йўрттириб бораркан;

— *Lanciers du 6-me*¹,— деди. Куприкда навбатчилик қилиб турган соқчининг қораси кўринди.

— *Mot d'ordre*²,— деди соқчи ва Долохов отининг бошини тортиб жой юргизиб кетди,

— *Dites donc, le colonel Gérard est ici?*³ — деб сўради у,

— *Mot d'ordre!* — деди соқчи унинг саволига жавоб бермасдан йўлини тўсиб. Долохов ғазаб билан соқчининг устига от суриб бораркан, бақириб берди:

— *Quand un officier fait sa ronde, les sentinelles ne demandent pas le mot d'ordre... Je vous demande si le colonel est ici?*⁴

Вир чеккага чиқиб йўл берган соқчининг жавобини кутмасдан Долохов отини аста-секин юргизиб, тепаликка қараб кетди.

Йўлни кесиб ўтган бир одамнинг қорасига кўзи тушгач, Долохов уни тўхтатди-да, командир билан офицерларнинг қаердалигини сўради. Қоп орқалаб олган бу солдат тўхтади ва Долоховнинг отига яқин келиб, уни силаб-сийпаб, худди таниш-билишдай бемалол гаплашиб, командир билан офицерлар тепаликнинг ўнг томонида, ферманинг ҳовлисида (у помешчикнинг қўрасини ферма деб атади) эканини айтди.

Иккала томонида гулханлар ёқилган ва французча ғовур-ғувур эшитилиб турган йўлдан бир оз юргач, Долохов отининг бошини ҳалиги помешчик қўрасига томон бурди. Дарвозадан киргач, отдан тушди-ю, ловиллаб ёнаётган каттакон гулхан атрофида шанғиллаб гапириб ўтирган бир неча французнинг олдига борди. Гулханнинг бир четида котелокда нимадир қайнаб ётар, бошида қалпоқ, эгнида шинель кийган бир солдат, чўккалаб, гулхан сруғида котелокни кавларди.

Гулханнинг нарёғида, қоронғиликда ўтирган офицерлардан бири:

¹ Пароль,

² — 6-чи полк суворийлари.

³ Менга қара, полковник Жерар шу ердами?

⁴ Офицер сепни айланиб юрганда соқчилар пароль сурашмайди.

Мен полковник шу ердами, деб сўраяпман?

— Oh, c'est un dur à cuire, s¹— деди.

— Il les fere marcher les lapins... t²— деди бошқаси кулиб. Долохов билан Петянинг оёқ шарпасини эшитиб, иккаласи ҳам қоронғиликка тикилиб жим қолди.

— Bonjour, messieurs! s³— деди Долохов дона-дона қилиб, баланд товуш билан.

Гулхан шуъласи тушмайдиган ерда ўтирган офицерлар қимирлаб қолишди, қомати баланд ва бўйни узун офицер гулханны айланиб ўтиб, Долоховнинг олдига келди.

— C'est vous, Clement. D'où, diable⁴,— деди-ю, бироқ янглишганини фаҳмлаб, сўзини чала қолдирди-да, қошқовоғини солиб, худди нотаниш киши билан кўришаётгандек саломлашди ва «хўш, хизмат?» деб Долоховдан сўради. Долохов, унга жавобан, мен ўз шеригим билан полкдан кейинда қолиб, энди етиб олмоқчимиз деди-ю, ўтирганларнинг ҳаммасига қараб, 6-чи полкдан хабарларинг йўқми, деб сўради. Ҳеч ким ҳеч нарса билмас эди; Петянинг назарида офицерлар Долохов билан унга шубҳаланиб, ёмон кўз билан қараётгандай кўринди. Бир неча дақиқа ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Si vous comptez sur soupe du Soir, vous venez trop tard⁵,— деди гулханнинг нариги томонидан биров кулгидан зўрға ўзини тийиб.

Долохов, йўқ, қорнимиз тўқ, шу кечанинг ўзида яна йўлга чиқишимиз керак, деган гапни айтди.

У отларнинг тизгинини котелокни кавлаб турган солдатга бердию, ўзи гулхан олдига, бўйни узун офицернинг ёнига чўнқайиб ўтирди. Бўйни узун офицер Долоховдан кўзини узмай, қайси полкдан эдингиз? — деб сўради. Долохов ўзини эшитмаганга солиб, унга жавоб бермасдан, чўнтагидан французча трубки олиб чекаркан, казаклар йўлларни қай даражада хавф-хатарга солганини улардан сўради.

— Les brigands sont partout,⁶— деб жавоб берди гулханнинг нариёғида ўтирган офицер.

Долохов, казаклар мен ва менинг шеригимга ўхшаб

¹ Бу шайтонга бас келиб бўлмайди.

² Бу уларнинг адабини беради.

³ Салом, жаноблар!

⁴ Клеман, сизмисиз? Қаердан келялсиз, шайтон...

⁵ Овқатдан умидвор бўлсангиз, кечикдингиз.

⁶ Бу қароқчилар ҳамма ерда ҳам бор.

адашиб кейинда қолган кишилар учун хавfli, лекин кат-такон отрядларга ҳужум қилгани жасорат қилолмасалар керак, деди саволомуз. Ҳеч ким унга жавоб бермади.

Гулхан олдида тикка туриб; Долоховнинг сўзларига қулоқ солаётган Петя ҳар он: «Энди жўнаса керак» — деб ўйларди.

Бироқ Долохов яна қайтадан гап очиб, батальонингизда неча киши бор, нечта батальонларинг бор, асирларинг кўпми, деб очиқ-ойдин сўрай бошлади. Француз отряди асир олган руслар ҳақида суриштира туриб Долохов шундай деди:

— *La vilaine affaire de trainer ces cadavres après soi. Vaudrait mieux fisiller cette canaill,*¹— ва шу сўзлардан сўнг у баланд товуш билан ғалати қилиб шундай хохолаб юбордики, Петянинг назарида ҳозир сир очилиб, французлар буларнинг кимлигини биладигандай бўлди ва у, беихтиёр, гулхан олдидан бир қадам чекинди. Долоховнинг сўзи ва кулгисига ҳеч ким жавоб қилмади ва шинелига бурканиб ётгани учун шу маҳалгача кўринмаётган офицер бошини кўтариб, ёнидаги шеригига бир нима деди. Долохов ўрнидан туриб, ҳали отини топширган солдатни чақирди.

Петя Долоховнинг ёнига келаркан, беихтиёр: «Отларни беришармикин, ё беришмасмикин?» деб кўнглидан ўтказди.

Отларни олиб келишди.

— *Bonjour, messieurs*²,— деди Долохов.

Петя ҳам *Bonjours*³ демоқчи бўлди-ю, лекин тили бормади. Офицерлар алланималар деб ўзаро шивирлаб қўйишди. Долохов типирчилаб турган отига ҳадеганда минолмади, мингач, битта-битта қадам ташлатиб дарвозадан чиқиб кетди. Петя, орқамиздан французлар қувлаб келмаяптими, деб хавотирга тушиб қайрилиб қарагиси келса ҳам юрак бетламай, Долохов ёнида бормоқда эди.

Йўлга чиқиб олгандан сўнг Долохов орқага, далага томон эмас, балки қишлоқ бўйлаб қетаверди. Бир жойга борганда у тўхтаб, қулоқ солиб турди-ю, кейин Петядан:

— Эшитяпсанми? — деб сўради.

Петя ҳам тингшаниб, гапираётганлар руслар эканини

¹ Бу улимтикларни судраб юриш ҳам жонга тегди. Асли бу аблаҳларни отиб ташлаган яхши.

² Хайр, жаноблар.

³ Хайрли кеч.

билди, гулханлар атрофида рус асирларининг қорасини кўрди. Долохов билан Петя пастга, кўприкка тушиб, индамасдан қовоғини солиб, кўприк устида нарибери юриб турган соқчининг ёнидан ўтиб, казаклар кутиб турган пастқамликка тушишди.

— Хўп, энди хайрлашайлик. Денисовга айт: тонг пайти, биринчи ўқ товушини кутиб турсин,— деб Долохов жўнаб кетмоқчи бўлган эди, бироқ Петя уни енгидан маҳкам ушлаб олди.

— Йўқ! Сиз қаҳрамонсиз! Мен сизнинг қаҳрамонлигингизга қойилман! Яшанг! Кам бўлманг! Сизга муҳаббатим жуда-жуда ошди!

— Хўп, хўп,— деди Долохов, бироқ Петя уни қўйиб юбормади ва қоронғиликка тикилиб, Петя ўпмоқчи бўлаётганини пайқади. Долохов кулиб уни ўпдию отининг бошини буриб, қоронғиликда кўздан ғойиб бўлди.

Х

Петя қоровулхонага етиб келганда Денисов даҳлизда ўтирган эди. У Петяни юборганига пушаймон бўлиб, безовталаниб, йўлига кўз тикиб турган эди.

— Худога шукур! Худога шукур! — деди Денисов қичқириб, Петянинг шавқ-завқ тўла сўзларини эшитаркан.— Сен шумтаканинг ташвишини еб кечаси кўз юмганим йўқ! — деди Денисов.— Худога шукур, эсон-омон келдинг, қани кел энди ухла. Эрталабгача мизғиб олсак бўлади.

— Йўғ-э... — деди Петя.— Уйқум келаётгани йўқ. Мен ўз одатимни биламан, ухладимми тамом, мени ҳеч ким уйғотолмайди. Ундан кейин жанг арафасида ухламасликка ўрганганман.

Петя французлар лагерига бориб келишининг тафсилотини завқ билан эслаб ва эртага бўладиган воқеаларни кўз олдига келтириб, даҳлизда бир оз ўтирди. Кейин Денисовнинг ухлаб қолганини пайқаб, ўрнидан турди-да, ташқарига чиқди.

Ташқари ҳали қоп-қоронғи эди. Ёмғир тинган бўлса ҳам дарахтларнинг баргидан томчилиб турар эди. Қоровулхонадан сал нарида казакларнинг чайласи ва бир-бирига маташтириб боғлаб қўйилган отларнинг қораси кўриниб турар эди. Хонанинг орқасида иккита мужик арава, аравалар олдида отлар турар, жарликда ёниб бўлган гулханнинг чўғи қизариб кўринарди. Казак ва гусарлар-

нинг баъзи бири уйғоқ: барглардан тушаётган томчиларнинг шитирлаши ва ем еяётган отларнинг кусур-кусурига одамларнинг пичир-пичири қўшилиб кетарди.

Петя даҳлиздан чиқди-ю, қоронғида у ёқ-бу ёққа қараб, аравалар олдига борди. Араваларнинг остида биров хуррак отиб ётар, ён-верида эгарланган отлар ем еб турар эди. Қоронғиликда Петя ўз отини таниб, олдига борди. Гарчи бу от жайдари бўлса ҳам уни Карабах деб атар эди.

— Ҳа, Карабах, эртага иш кўрсатамиз,— деб отининг қаншарини ҳидлаб, ўпиб қўйди.

— Ҳа, тўрам, ухлолмаяпсизми? — деди арава остида ётган казак.

— Йўқ... Э, Лихачев эди шекилли отинг? Мен ҳозиргина келдим. Биз французлар лагерига бориб келдик.

Кейин Петя фақат бориб келганини эмас, ҳатто нима учун борганини, нима учун таваккалчиликдан кўра таҳликали бўлса ҳам аввал у ёқ-бу ёғини билиб, кейингина иш бошлашни афзал кўришини батафсил гапириб берди.

— Жичча мизғиб олсангиз бўларди,— деди казак.

— Йўқ, мен ўрганиб қолганман,— деди Петя.— Тўп-пончангизнинг чақмоғи ейилиб қолгани йўқми? Менда бор. Керак бўлса ола қол.

Казак Петяни дурустроқ кўрмоқчи бўлиб, араванинг остидан бошини чиқарди.

— Ҳамма ишни дундириб қилишга ўрганиб қолганман,— деди Петя.— Баъзилар наридан-бери, пала-партиш иш қилиб, кейин пушаймон бўлиб юради. Мен унақа ишни ёқтирмайман.

— Рост айтасиз,— деб қўйди казак.

— Барака топкур, мана шу қиличимни бир қайроқлаб бер: ўтмас... (ёлғон гапиргани Петянинг тили бормади) ҳеч қачон қайроқ кўрганим йўқ. Қўлингдан келадими?

— Нега келмасин, албатта келади.

Лихачев ўрнидан турди, юклари орасидан бир нимани излади, бирпасдан сунг Петя қилич билан қайроқ шиғиллаётганини эшитди. У аравага чиқиб бир четига ўтириб олди. Казак арава остида қилич қайрарди.

— Азаматлар ухлаб қолишди шекилли? — деб сўради Петя.

— Баъзи бири ухляпти, баъзи бири чўзилиб ётибди.

— Бола-чи, бола?

— Весеннийми? Ана у даҳлизда чалқанчасига тушиб ухлаб ётибди. Жони омон қолганига хурсанд.

Шундан сўнг Петя ҳар томондан эшитилаётган товушларга қулоқ солиб, анчагача жим ўтирди. Қоронғиликдан қадам товуши эшитилиб, бир кишининг қораси кўринди.

— Нимани қайраяпсан? — деди у араванинг олдига келиб.

— Мана шу турамнинг қиличини қайраяпман.

— Бу ишинг тузук,— деди Петянинг назарида гусарга ўхшаб кўринган одам.— Пиёла шу ерда қоптими?

— Ҳа, ҳу ана, гилдиракнинг олдида.

Гусар пиёлани олди.

— Тонг ҳам отай деб қолди,— деди гусар эснаб, кейин қаёққадир ғойиб бўлди.

Петя ўрмонда, Денисовнинг отряди орасида эканини, йўлдан бир чақирим берида, французлардан ўлжа олинган арава устида ўтирганини, араванинг олдида тушовланган отлар турганини, у ўтирган араванинг остида казак Лихачев унинг қиличини қайраётганини, ўнг томонда қорайиб кўриниб турган каттакон нарса қоровулхона эканини, чап томондаги жарликда қизариб турган нарса ёниб битган гулхан эканини, пиёла сўраб келган киши гусар эканини, у сув ичмоқчи бўлиб келганини билиши керак эди, лекин Петя бу нарсаларни билмас, билиши ҳам истамас эди. Петя ажойиб бир афсонавий оламда эдики, бу ердаги ҳамма нарса ҳақиқатдан йироқ эди. Қоп-қорайиб турган каттакон нарса, балким, қоровулхонадир, лекин ер қаърига кириб кетадиган ғор бўлса ҳам ажаб эмас. Қизариб турган каттакон нарса балким чўғдир, лекин катта бир аждаҳонинг кўзи бўлса ҳам ажаб эмас. Ўзи ҳозир, эҳтимол, аравада ўтиргандир, эҳтимол, аравада эмас, ниҳоятда баланд минора устида ўтирган бўлиши ҳам мумкин, агар бу минорадан йиқилиб кетса борми, бир кун-икки кунда эмас, ойлар ўтар ҳамки, ерга етмас. Балки арава остида Лихачев деган оддий бир казак ўтиргандир, аммо бу одам ҳеч ким билмайдиган, дунёда ҳаммадан меҳрибон, ҳаммадан довурак, ҳаммадан олижаноб ажойиб киши бўлса ҳам ажаб эмас. Балки ҳалиги гусар ҳақиқатан ҳам сувга келиб, сойликка тушиб кетгандир, лекин шу топдагина кўздан ғойиб бўлиб, тамоман кўринмай кетган ёки асли ўзи йўқ бўлган бўлса ҳам ажаб эмас.

Ҳозир Петянинг кўзига нима кўринса ҳам таажжуб-

ланмас эди, чунки у ҳозир ҳамма нарса мумкин бўлган гаройиботлар оламида яшамоқда эди.

У осмонга қаради. Осмон ҳам ер сингари гаройиботга тўла эди. Осмон булутлардан тозаланмоқда, парча-парча булутлар худди юлдузларнинг юзидаги пардани очиб ташлаётгандек, дарахтлар тепасидан чошиб кетмоқда. Гоҳ-гоҳ осмоннинг юзи очилиб, мусаффо кўк қорайиб кўринар, баъзан бу қорайиб турган нарсалар булутга ўхшаб кетар, баъзан тепасидаги осмон жуда баланд кўтарилгандай бўлиб туюлар; баъзан қўл узатса еткудай паст кўринарди.

Петя кўзларини юмиб, тебрана бошлади.

Ёмғир томчиламоқда. Аста-секин гаплашаётган товушлар эшитилмоқда эди. Отлар кишнашиб, бир-бири билан уришди. Кимдир хуррак отмоқда.

Қайралаётган қилич «шиғ-шиғ-шиғ...» этмоқда. Тўсатдан Петянинг қулоғига умрида эшитмаган ажойиб тантанали бир гимн чалаётган мусиқа садоси эшитилиб қолди. Петя ҳам Наташадек музикага завқи баланд эди, бу жиҳатдан ҳатто Николойдан устун турарди, лекин ҳеч қачон мусиқа ўрганмагани ва бу ҳақда асло ўйламагани учун тўсатдан хаёлига келиб қолган куй, мақомлар қулоғига жуда ёқимли ва янги куйга ўхшаб эшитиларди. Мусиқа садоси борган сайин яққолроқ эшитилар, бир асбобдан иккинчисига ўтар эди. Мусиқада фуга деб аталадиган нарса вужудга келмоқда (аммо Петя фуга нималиги ҳақида ибтидоий маълумотга ҳам эга эмас эди). Ҳар бир мусиқий асбоб, гоҳ скрипка, гоҳ трубага ўхшаган, лекин улардан ҳам яхшироқ ва овози тиниқроқ бўлган ҳар бир мусиқий асбоб ўз ҳавосини чалар, бу ҳавони чала қолдириб, айнан шу куйни бошлаган иккинчи, учинчи, тўртинчи асбобга қўшилиб кетар, ажралиб, яна бирга қўшилиб, гоҳ черков навосига ўхшаган тантанали, гоҳ галабани эслатадиган бир шукуҳ билан янграр эди.

«Э, туш кўрибман шекилли,— деди пинакка кетган Петя.— Қулоғимга шундай эшитилди. Балки бу эшитганим мусиқа, менинг мусиқамдир. Мана, яна эшитилипти. Майли, янграй бер, менинг мусиқам, янграй бер!»

Петя кўзларини юмди. Ҳар тарафдан, яқин-йироқдан садолар эшитила бошлади, улар бир-бирига қўшилиб, яна ажралиб кетди, яна ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, бояғидай малоҳатли, тантанали бир гимн ҳосил бўлди. «Оҳ, нақадар гўзал! Истаганимча эшитишим мумкин»,—

деди Петя ўзича. Бу буюк мусиқий асбоблар хорига у раҳбарлик қилмоқчи бўлди.

«Бўлди, энди аста-секин жиминглар.— Товушлар унга итоат қилди.— Энди тўлароқ, шўхроқ янгранг! Яна ҳам, яна ҳам шўхроқ.— Ғойибдан борган сайин кучаяётган тантанали садолар эшитила бошлади.— Ҳой товушлар, тезроқ жўр бўлинглар!» деб буйруқ берди Петя. Бошда йироқдан эркакларнинг товуши эшитилди, кейин хотинлар товуши келди. Товушлар борган сайин мунтазам, тантанали бир тарзда юксалаверди. Петя бу товушнинг ғайри оддий фусункорлигига қулоқ соларкан, ҳам шавқ-завққа тўлар, ҳам ваҳимага тушарди.

Дарахтларнинг баргидаги ёмғирларнинг томчилаши, қилич билан қайроқнинг шир-шир этган товуши қўшиққа қўшилиб, тантанали зафар маршига айланди, яна отлар уришиб, кишнади, лекин улар бу қўшиққа халал бермади, балким унга жўр бўлди.

Бу мусиқий оҳанг қанча давом этганини Петя билмас эди; у шавқ-завқдан маст, бироқ ўз ҳисларини айтгани ҳеч ким йўқлигидан таассуф қилар эди. Лихачевнинг ёқимлигини товуши уни уйғотиб юборди.

— Турам, қилич тайёр, французни икки бўлиб ташлайди,— деди.

Петя кўзларини очди.

— Э, тонг ҳам ёришай деб қолибди-ку! — деди Петя.

Илгари кўринмаган отлар энди думигача барала кўринар, барги тушиб кетган шохлар орасидан кўкиш нур ёғилиб турарди. Петя бошини бир силкитиб, ўрнидан ирғиб турди, чўнтагидан бир сўлкавой чиқариб Лихачевга узатди, қилични ҳавога бир қўтариб кўрди-ю, кейин қинига солди. Казаклар отларнинг тизгинини ечиб, айилларини тортмоқда эди.

— Мана, командир ҳам келди,— деди Лихачев.

Денисов қоровулхонадан чиқиб, Петяни чақирди ва йўлга ҳозирланишини буюрди.

XI

Гира-шира қоронғиликда дарров отларни ечиб, айилларини тортиб қўйишди ва командаларга бўлинишди. Денисов қоровулхона олдида туриб, сўнгги амр-фармонни берди. Отряднинг пиёдалари, юзларча оёқ шалоп-шулуп лой кечиб, олдинга ўтди ва бирпасда дарахтлар орасига

кириб, тонг қоронғида кўздан ғойиб бўлди. Ясовул казакларга алланарсани буюрмоқда эди. Петя отининг жиловидан ушлаб, минишга буйруқ берилишини орзиқиб кутмоқда эди. Совуқ сувда ювилган юзи, айниқса кўзлари чўғдай ёниб турар, эти жунжикиб, бутун вужуди жимирлаб турар эди.

— Қани, тайёرمىсизлар? — деди: Денисов. — Отларни олиб кел!

Отларни етаклаб келишди. Айил дурустроқ тортилмагани учун Денисов казакни сўкиб-сўкиб, отга минди. Петя узангига оёқ қўйди. От одатини қилиб, унинг оёғига оғиз солмоқчи бўлди, бироқ Петя, эпчиллик қилиб, бир сакрашда эгарга минди-ю, қоронғида, орқадан келаётган гусарларга қараб, Денисовнинг олдига келди.

— Василий Фёдорович, менга бирон топшириқ бера-сизми? Барака топинг... худо ҳаққи... — деди. Петянинг борлиги гуё Денисовнинг хаёлидан кўтарилган эди. У қайрилиб қаради.

— Сендан битта илтимос, — деди Денисов қовоғини солиб. — Менинг измимдан чиқмайсан ва ҳар ишга суқилавермайсан.

Бутун йўл бўйи Денисов Петяга ҳеч нарса демади ва индамай кетаверди. Ўрмон четига етганда, кун анча ёришиб, тонг отай деб қолди. Денисов ясовулга шивирлаб бир нима деди, кейин казаклар Петя билан Денисовнинг ёнидан ўтиб кетаверишди. Уларнинг кети узилгандан сўнг Денисов отини қамчилаб, тепаликдан туша бошлади. Отлар кейинги оёқларини букиб, сирпаниб, уз суворилари билан сойликка тушаверди. Петя Денисов билан ёнма-ён бормоқда эди. Унинг аъзойи бадани борган сайин қаттиқроқ титрар эди. Кун ҳамон ёришиб бормоқда, фақат узоқдаги нарсаларнигина туман тўсиб турар эди. Пастликка тушиб олгандан кейин Денисов орқасига қайрилиб қаради-ю, ёнида турган казакка бош иргатиб:

— Сигнал! — деди.

Казак қўлини кўтарди ва милтиқ товуши эшитилди. Шу оннинг ўзида олдинда чопаетган отларнинг дупури эшитилди, ҳар томондан шовқин-сурон кўтарилди, яна ўқ узилди.

Отларнинг дупури ва одамларнинг шовқин-сурони эшитилиши биланоқ Петя отини қамчилаб, тизгинни қўйиб юборди-ю, ҳайҳайлаётган Денисовга қулоқ солмасдан, олға қараб кетди. Петянинг назарида милтиқ

отилиши билан ҳамма ёқ кун қиёмга келган маҳалдагидек чарақлаб кетди. У кўприкка томон отини йўрттирди. Казаклар олдинда от чоптириб кетмоқда эди. Кўприкда у орқада қолиб кетган бир казакка дуч келиб қолди ва ундан ўзиб кетди. Олдинда аллақанақа одамлар — французлар бўлса керак — йўлнинг ўнг томонидан чап томонига чопиб ўта бошлади. Биттаси Петянинг оёғи остига, лойга йиқилиб тушди.

Бир кулба олдида казаклар тўпланиб, алланима қилишаётган эди. Шу одамларнинг орасидан кимдир даҳшатли товуш билан бақирди. Петя ўша томонга от қўйиб борди ва дафъатан кўзи, ияги титраб, ранг-қути ўчиб, ўзига қаратилган найзанинг ёғоч сопидан ушлаб турган французга тушди.

— Ура!.. Йигитлар!.. Бизникилар!..— деб Петя қичқириб юборди ва қизишиб кетган отининг бошини қўйиб юбориб от чоптириб кетди.

Олд томондан милтиқ товушлари эшитилиб турар эди. Казаклар, гусарлар ва кўчанинг икки томонидан югуриб бораётган жулдур кийимли рус асирлари — ҳаммаси алланима деб бақирдишарди. Бошида шапкаси йўқ, кўк шинелли, норғулдан келган, юзи қип-қизил, қовоғи солиқ бир француз найзабозлик қилиб, гусарлардан ўзини мудофаа қилмоқда эди. Петя от қўйиб келганда француз йиқилиб ётган эди. «Яна кечикдим» деган фикр лип этиб Петянинг хаёлидан ўтди-ю, у отишма товуши келаётган томонга қараб кетди. Отишма кеча тунда Долохов билан келиб кетган помешчикнинг қўрасидан эшитилмоқда эди. Французлар четан девор орқасидаги қалин чакалакзорга ўтиб олиб, дарвозахонада тўпланишиб турган казакларни ўққа тутмоқда эди. Петя отни чоптириб дарвозахонага келганда Долохов порох тутуни ичида, оқариб-бўзариб одамларга бир нима деб қичқираётган эди. Айлашиб ўтинлар! Пиёдалар кутиб турсин!» деб бақирётганда Петя унинг олдига келди.

— Кутиб турсин?.. Ураааа!..— деб қичқирганича Петя бир дақиқа ҳам тўхтамасдан милтиқ товуши чиқаётган ва порох тутуни бурқсаб турган томонга қараб от қўйиб кетди. Бараварига отилган милтиқ садолари, бекор кетган ва бир нарсага бориб теккан ўқларни г визиллаши эшитилди. Казаклар билан Долохов Петянинг кетидан от қўйиб қўрага киришди. Бурқсиб турган қалин тутун орасида қолган французларнинг баъзилари яроғ-аслаҳа-

сини ташлаб, казакларга томон югуриб келди, баъзи бирлари эса тепаликдан кўлга қараб чопди. Петя помещикнинг ҳовлисига от қўйиб кирди ва югани маҳкам тортиш ўрнига отнинг бошини қўйиб юборди, у иккала қўлини ёзиб, ҳадеб қанот қоқар ва борган сари эгардан оғиб, бир томонга қийшайиб борар эди. От тонг ёрдусида хираланиб, тутаб турган гулҳаннинг олдига бориб таққа тўхтади, Петя нам ерга гумбураб йиқилди. Бёши қимирламаса ҳам, қўл-оёқлари типирчилаганини казаклар кузатиб туришди. Уқ унинг калласини тешиб ўтган эди.

Долохов уй орқасидан найзага рўмолини боғлаб, таслим бўлди, деб олди келган француз старший офицери билан гаплашиб бўлгач, отдан тушди-да, қулочини ёзиб, ҳаракатсиз ётган Петянинг тепасига келди.

— Тамом,— деди у қошини чимириб, кейин от устида дарвозадан унга қараб ҳайдаб келаётган Денисовга томон юрди.

Денисов Петянинг ётиши, жонсиз жасаднинг ётишига ўхшаганини узоқдан пайқаб:

— Ҳалок бўлдимми? — деб қичқириб юборди.

— Тамом,— деди яна Долохов худди бу сўзни такрорлашдан ҳузур қилаётгандек, сўнгра отдан тушиб, асирларни ўраб олишган казаклар олдига тез-тез юриб борди.— Асир олмаймиз! — деди у Денисовга қараб.

Денисов индамади; у Петянинг тепасига келиб, отдан тушди, титраётган қўллари билан Петянинг қон билан лойга беланиб, аллақачон бўздай оқариб қолган юзини ўзига томон бурди.

«Мен ширинликка ўрганганман. Жуда қулинг ўргилсин майиз, барини ола қолинг»,— деган сўзлари Денисовнинг ёдига келди. Денисов ув тортиб йиғлаганича казаклар ҳайрон бўлиб қайрилиб қарашди) ўликнинг олдидан турди ва бориб четан деворни қучоқлади.

Денисов билан Долохов французлардан қайтариб олган рус асирлари орасида Пьер Безухов ҳам бор эди.

XII

Москвадан чиққанларидан буён шу дамга қадар Пьер бирга бораётган асирлар ҳақида француз командирлари томонидан ҳеч қандай янги буйруқ келгани йўқ эди. 22 октябрга келиб Москвадан улар билан бирга чиққан аскар

ва карвонлар бир ёқда, асирлар бир ёқда қолиб кетди. Дастлабки манзилларда асирлар кетидан келаётган қоқнон ортилган араваларнинг ярмини казаклар тортиб олишди, қолган ярми олдинга ўтиб кетди; олдинда яёв бораётган сувориларнинг ҳам қораси кўринмай қолди; уларнинг ҳаммаси беномнишон йўқолди. Биринчи манзилларда узоқдан сал-пал кўришиб турган артиллерия ўрнини энди маршал Жюнонинг вестфаллик аскарлари қўриқлаб келаётган карвони эгаллади. Асирлар кетидан эгар-жабдуқ ортилган карвон келмоқда эди.

Уч колонна бўлиб келаётган француз қўшинлари Вязьмага келганда бир тўп бўлиб олишди. Москвадан кейинги биринчи манзилдаёқ, Пьер пайқаган интизомсизлик аломатлари энди ҳадду худудидан ошди.

Улар кетаётган йўлнинг икки томонида ҳаром ўлган отлар қалашиб ётар, ўз тўпларидан орқада қолган жулдур кийимли одамлар муттасил равишда гоҳ бораётган колоннага келиб қўшилар, гоҳ яна ундан ажралиб, кейинда қолиб кетишарди.

Йўлда бир неча бор ёлғондака тревога бўлди, соқчи солдатлар милтиқларини кўтариб, ўқ узишди, бир-бирларини топтаб, жон ҳолатда ҳар томонга қочишди, кейин бскорга ваҳима кўтаргани учун бир-бирини койиб, яна қайтиб келишди.

Бу уч гуруҳ, яъни суворилар гуруҳи, асирлар гуруҳи ва Жюнога қарашли аравалар карвони тобора камайиб бораётган бўлса-да, ҳар қалай бир бутун бўлиб ҳаракат қилаётган гуруҳни ташкил қиларди.

Бошда бир юз йигирма аравадан иборат бўлган гуруҳда қолган бўлса олтмишта арава қолган эди холос; қолганини ё казаклар тортиб олишди, ё ўзлари ташлаб келишди. Жюнога қарашли араваларнинг ҳам бир нечаси ўлда-жўлда қолиб кетди. Уч аравани Даву корпусининг орқада қолиб кетган солдатлари келиб талаб кетишди. Пьер немисларнинг гапларидан бу карвонга асирлар карвонидан кўра кўпроқ қоровул қўйилганини, уларнинг оғайниси бўлмиш бир немис солдатнинг чўнтагидан маршалга қарашли кумуш қошиқ чиққани учун маршалнинг амрига биноан отиб ташланганини англади.

Бу учала гуруҳдан энг кўп камайиб бораётгани асирлар гуруҳи эди. Москвадан чиққанда уч юз ўттиз киши бўлса, ҳозир бу гуруҳда юзтача одам қолган эди, холос. Соқчи солдатлар учун эгар-жабдуқ карвони ва маршал Жюно-

нинг арваларидан кўра асирларни қўриқлаб бориш малол келар эди. Эгар-жабдуқ билан Жюнонинг кумуш қошиқлари бирон нарсага яраши мумкин эди, лекин пашшадай ўлаётган, юришга мажоли келмаганларини улуғларнинг амрига биноан отиб ташланаётган оч-яланғоч рус солдатларини ўшаларнинг ўзига ўхшаган оч-яланғоч солдатларнинг совуқда туриб қўриқлаши кямга кераклигини тушуниш қийингина эмас, балки жирканч бир ҳол эди. Соқчилар ўзлари аянч аҳволда бўлганликлари учун асирларга раҳмлари келиб, юраклари эзилиб кетишидан қўрққандай, қовоқларини солиб улар билан жуда қўпол муомала қилишарди.

Дорогобужда соқчи солдатлар асирларни отхонага қамаб, ўзларига қарашли дўконларни талагани кетганда, бир неча асир девор остини тешиб, чиқиб қочган эди бироқ французлар уларни ушлаб отиб ташлашди.

Асир офицерлар солдатлар билан бирга юрмасин деб Москвадан чиққан пайтда жорний этилган илгариги тартибга ҳеч ким риюя қилмай қўйди; юришига мажоли етадиганларнинг ҳаммаси бирга бормоқда, Пьер, учинчи манзилдан кейин Каратаев ва унинг ити — нофармон, маймоқ кучукча Олапар билан биргаликда бормоқда эди.

Москвадан чиққанларига уч кун бўлганда Каратаевни яна безгак тутди (у Москва госпиталида ҳам шу касал билан ётган эди); Каратаев мажолсизланган сайин Пьер ундан ўзини олиб қоча бошлади. Нима учун шундай қилаётганини ўзи билмаса ҳам, лекин Каратаев дармонсизланиб қолгандан бери Пьер унинг олдига зўрға борар эди. Ҳар манзилда Пьер Каратаевнинг олдига бориб, унинг одатдагича чўзилиб инқиллашига қудоқ солар, Каратаев жуда сасиб кетганини сезиб, ўрнидан туриб узоқроқ кетарди ва уни ўйламасликка тиришарди.

Асир тушиб, бостирмада ётган кунларда Пьер фақат ақл-идроки билан эмас, балки бутун вужуди, жони билан инсон бахт учун яратилганини, бахт инсоннинг ўзида, унинг табиий, инсоний эҳтиёжларини қондиришда эканини, барча бахтсизликлар етишмовчиликдан эмас, билъакс, ҳамма нарсанинг меъёрдан ортиқ бўлганлигидан вужудга келишини англади. Шу сўнгги уч ҳафталик юриш давомида Пьер яна бир тасалли берадиган ҳақиқатнинг тағига етди; дунёда ҳеч қандай даҳшатли нарса йўқлигини англади. Одам боласи ҳам бахтли, ҳам эрки батамом ўз қўлида бўлган ҳол бўлмагандек, у бутунлай бахтсиз ва эрксиз бўл-

ган ҳол йўқлигини англади. Изтироб билан эркинликнинг орасида ҳудуд борлигини, бу ҳудуднинг ораси яқинлигини англади: мана, бир фақтлар нафис тўшаги сал ғижим бўлиб қолганда у қанча изтироб чеккан бўлса, ҳозир зах ва қаттиқ ерда бир ёнбошини совуққа олдириб, иккинчи ёнбошини иситиб ётганида ҳам шунчалик азоб чекапти: бир вақтлар балда киядиган тор пойафзалини кийганда қанчалик жони оғриган бўлса, мана ҳозир шилиниб, гўшт бўлиб қолган яланғоч (оёқ кийимлари аллақачонлар йиртилиб кетган эди) оёқлари билан юриб бораётганда ҳам жони шунчалик оғрияпти. Пьер мундай сарасоп солиб қараса, ўз ихтиёрим билан уйландим, деб гумон қилиб юрган вақтидаги эркинлиги, ҳозир кечалари отхонада камалиб ётган вақтидаги эркинлигидан кўп ҳам фарқ килмас экан. Ўша кунлари деярли сезмаган бўлса ҳам кейинчалик отини азоб қўйган азияти, асосан яланг оёқ юришдан қавариб гўшт бўлиб қолган оёқларининг оғриғи эди (от гўшти ҳам мазали, ҳам тўқ тутар эди, туз ўрнида ишлатадиган порох селитраси кўнгилни айнитмас, қаттиқ совуқлар бўлгани йўқ, кундузи йўл юрганда одам ҳамма вақт қизиб кетар, кечалари эса гулҳан ёқилар, ҳамма ёғини талаган битлар эса баданни қиздирарди). Дастлабки кунларда Пьерга азоб бераётган бирдан-бир нарса — оёқлари эди.

Юришнинг иккинчи куни Пьер гулхан атрофида утириб, шилиниб гўшт бўлиб кетган оёқларига қараб, энди юриб бўлмаса керак деб ўйлаган эди, бироқ ҳамма ўридан турганда у ҳам ўридан қўзғалиб, оқсоқланиб юра кетди ва бир оздан кейин оғриқни сезмай қўйди, лекин кечга бориб оёқлари қараб бўлмайдиган ҳолга тушди. Аммо Пьер оёқларига қарамасдан, бошқа нарсани ўйлаб юраверди.

Фақат эндигина Пьер одам жони нақадар қаттиқ эканини, буғ машинанинг қозонидаги буғнинг кучи мўлжалдан ошганда, бушатовчи клапанлар очилиб, ошиқча буғни чиқариб юборгани каби, киши диққат-эътиборининг бир нарсадан иккинчи нарсага жалб бўлиши нақадар халоскор кучга эга эканини англади.

Пьер юришга мажоли қолмаган асирларни отиб ташлаётганларини ҳам кўрмас, милтиқ садоларини ҳам эшитмасди, ваҳоланки юздан ортиқ киши отиб ташланган эди. У кундан кунга заифланиб бораётган ва бугун эрта бошга шу кун келадиган Каратаев ҳақида ҳам ўйламас эди.

Ўзи ҳақида-ку, сира ўйламас эди. Аҳволи оғирлашган сайин, келажаги қўрқинчли бўлган сайин, унинг хаёлига ҳозирги аҳволига мутлақо алоқаси бўлмаган ширин ва далда берувчи фикрлар, хотира ва манзаралар келарди.

XIII

Октябрь ойининг 22-сида, туш пайти, Пьер ўнқир-чўнқир йўлга ва оёқларига қараб, лой кечиб, сирғанчиқ йўлдан тепаликка чиқиб кетмоқда эди. У атрофини ўраб олган таниш башараларга аҳён-аҳёнда бир кўз ташлаб қўяр, яна оёқларига қарарди. Пьер бу одамларга ҳам, шилиниб кетган оёғига ҳам ўрганиб қолган. Нофармон Олапар йўлнинг четидан ирғишлаб юрар, хурсандлиги ва чаққонлигини кўз-кўз қилиш ниятида гоҳ-гоҳ бир оёғини кўтариб, уч оёқлаб чопар, яна мурдаларга қўнган қузғунларга акиллаб, тўрт оёқлаб югурарди. Олапар Москвада юрган вақтдагидан хурсандроқ кўринар, семириб силлиқ бўлиб қолган эди. Қаёққа қарама, ҳамма ерда одам гўштидан тортиб от гўштигача ҳар хил махлуқларнинг гўшти сасиб, ачиб ётар, одамлардан ҳайиққан бўрилар ўликларга яқин келолмагани учун Олапар тўйгунича ер эди.

Эрталабдан бери ёмғир ёғмоқда эди. У бир тиниб, кўк юзи очилаётгандай бўлди-ю, яна кучайиб кетди. Ёмғирга тўйган йўл энди сув тортмай қўйди. Ёмғир суви арава изидан шалдираб оқа берди.

Пьер атрофига аланглаб бораркан, ҳар уч қадамдан кейин бир бармоғини букар ва осмонга қараб, ичида: ҳа, тағни ёғ! Тағни ёғ, дер эди.

Пьер ҳеч нарсани ўйлаётганим йўқ деб ўйласа ҳам кўнглининг бир четида муҳим ва тасалли берадиган алланечук бир ўй ётарди. Бу ўй кеча Каратаев билан қилган суҳбатдан олган энг нозик маънавий сабоқ эди.

Кеча, тунги манзилда, Пьер ўти ўчиб қолган гулханнинг олдида совқотиб ўрнидан турди-да, яхшироқ снаётган бошқа бир яқиндаги гулхан олдига бориб ўтирди. Ўша гулхан ёнида Платон шинелини, попнинг ибодат чоғида киядиган тўнига ўхшатиб бошига ёпиниб, солдатларга Пьер эшитган бир воқеани ёқимли, жўшқин бўлса ҳам, лекин заиф ва дарчил товуш билан сўзлаб ўтирган эди. Тун яримдан оққан. Одат бўйича шу соатларда Каратаевнинг иситмаси тушар ва хийла тетик бўлиб қоларди.

Пьер гулхан олдига келиб Платоннинг заиф, хаста овозини эшитиб, унинг гулхан шуъласи барала ёритиб турган аянчли юзини кўрди-ю, кўнгли бузилиб, алланечук бўлиб кетди. У Платонга ачиниб, дили шикастланиб қолишидан кўрқиб, бу ердан кетмоқчи бўлди, лекин шундан бошқа гулхан бўлмагани учун Платоннинг юзига қарамасликка ҳаракат қилиб; гулхан ёнида ўтираверди.

— Тузукмисан, соғлигинг қалай? — деб сўради Пьер.

— Соғлигим нима бўларди? Хасталиқдан нолисанг, худо ўлим бермайди, — деди-да, шу ондаёқ чала қолган ҳикоясини давом эттирди. — Ана шундай қилиб ука, — унинг озиб, оқариб қолган юзи табассумдан ёришиб, кўзлари севинчдан порлаб, давом этди, — ана шундай қилиб, ука...

Пьер бу воқеани аллақачонлар эшитган, Каратаев унинг ўзига бу нарсани беш-олти марта ва ҳамиша зўр эҳтирос билан айтиб берган эди. Пьер бу ҳикояни бошдан оёқ яхши билса ҳам, лекин ҳозир худди янги бир гапни эштаётгандек жон қулоғи билан тинглади ва Каратаев гапираётиб, шавқ-завққа тўлиб кетганини кўриб, афтидан унинг кўнгли ҳам очилиб кетди. Бу ҳикоя аҳлу аёли билан ҳалол кун кечириб юрган художўй ва ростгўй бир кекса дўкондорнинг катта савдогар дўсти билан Макарьяга қилган сафари ҳақидаги ҳикоя эди.

Иккала савдогар карвонсаройга тушиб, ухлаб қолган экан. Эртасига туриб қарасалар, катта савдогарни ўлдириб, пулларини ўғирлаб кетишибди. Кекса дўкондорнинг ёстиғи остидан қонга беланган пичоқ чиқибди. Дўкондорни суд қилишибди, қамчи билан уришибди, бурнининг паррагини кесиб, каторгага юборишибди.

— Ана шундай қилиб, ука (Пьер келганда Каратаев ҳикоянинг шу ерига келган эди), бу воқеадан ўн йилми, ортиқми ўтади; кекса дўкондор каторгада яшайди. Ёмонлик қилмайди, тақдирига тан бериб, фақат худодан ўлимини тилайди. Бир куни кечаси катордагилар, мана ҳозир биз сиз билан ўтиргандек, бир жойга тўпланишади, ҳалиги кекса дўкондор ҳам буларга қўшилади. Ким нима учун азоб чекиб юргани, тангри олдида қанақа гуноҳ борлиги ҳақида сўз кетади. Биров бировни ўлдиргани, биров икки кишининг ёстиғини қуритганини, биров ўт қўйганини, биров қочганини, биров беғуноҳ ётганини гапириб беради. Сен нима учун ётибсан? — деб ҳалиги дўкондордан сўрайдилар. — Эй, азиз биродарларим, дейди

мўйсафид дўкондор,— мен ҳам ўз гуноҳим ва ҳам ўзгаларнинг гуноҳи учун азоб чекиб юрибман. Бировни ўлдирганим ҳам, бировнинг молига қасд қилганим ҳам йўқ. Мен фақат ғариб-бенаволарни едириб-кийдирганман холос. Мен, азиз биродарлар, дўкондор эдим. Давлатим ҳам каттагина эди, дейди чол. Шу билан бутун воқеани бир бошдан гапириб беради. Мен, дейди чол, ўзим учун қайғурмайман. Мен пешонамда борини кўряпман, лекин кампирим билан болаларимга жабр бўлди. Шундай деб чол йиғлаб юборади. Буни қарангки, ўша савдогарни ўлдирган одам ҳам шуларнинг ичида экан. Ҳой, ота, дейди, қотил, бу ҳодиса қаерда рўй берган эди? Қачон ва қайси ойда? — деб ҳаммасини суриштиради. Унинг юрагига ўт тушади. Шундай қилиб, денг, чолнинг олдига келади-ю, гуре, этиб ўзини унинг оёғи остига ташлайди. Мен туфайли, дейди, сиз азоб чекиб юрибсиз, ота. Мен ҳаққу ҳақиқатни гапиряпман; йигитлар, бу шўрлик гуноҳсиз азоб чекиб юрибди. Савдогарни ўлдириб, ухлаётганида пичоқни ёстиғи остига тикқан мен бўламан. Худо ҳаққи, мени кечир, ота, дейди.

Каратаев жилмайиб, ўтга қараб жим бўлди ва ўтинни тўғрилаб қўйди.

— Чол шундай дейди: сени худойи таолонинг ўзи кечирсин, биз баримиз унинг олдида гуноҳкормиз, мен ўз гуноҳларим учун азоб чекиб юрибман. Шу сўзларни айтиб, чол хунибийрон йиғлайди. Биласизларми, нима бўлди, лочиним,— деди Каратаев борган сайин чиройи табассумдан очилиб ва худди ҳикоянинг бутун мағизи ва гузаллиги шу сўнгги сўзларда тажассум топгандай,— биласанми, нима бўлди, лочиним, савдогарни ўлдирган қотил тўғри бошлиқларнинг олдига кириб боради. Мен, дейди, олти кишини жувонмарг қилганман (жуда ашаддий каллакесар бўлган-да), лекин ҳеч кимга шу чолчалик ачинганим йўқ. Қўйинглар, мен шу чолга зомин бўлмайин деб, ҳаммасини гапириб беради. Бошлиқлар айнап ёзиб олишади ва бу қоғозни жўнатишади. Узоқ йўл эмасми, бу ишни суд текшириб чиққунча, керакли қоғозларни бошлиқларга кўчириб бергунча, то бу подшога бориб етгунча ҳийла вақт ўтади. Подшодан: дўкондор озод қилинсин, ноҳақ ётгани учун қанча лозим бўлса, шунча мукофот берилсин, деган мазмунда фармон келади. Қоғозга қараб чолни излай бошлайдилар. Гуноҳсиз азоб чекиб юрган фалончи чол қани? Подшодан қоғоз келди, деб ҳаммаёқни қидиришади.— Каратаевнинг ияги титраб кетди,— у бе-

чорани аллақачой худо бандам дебди — оламдан ўтибди. Мана шундай, лочиним,— деб Каратаев сўзини тугатди ва кўзларини бир нуқтага тикиб, лабларида табассум, узоқ жим қолди.

Бу ҳикоянинг ўзи эмас, балки унинг сирли маъноси, шу воқеани ҳикоя қилаётган чоғда Каратаевнинг чеҳрасида пайдо бўлган напъали сурур ва ҳам шу напъали сурурнинг асрорангиз моҳияти ҳозир Пьернинг қалбини аллақандай шодликка тўлдирган эди.

XIV

— *A vos places!*,— деган товуш янграб кетди.

Асирлар билан соқчи солдатлар шошиб қолишди. Ҳамма севинчли ва тантанали бир нарсани кутарди. Ҳар томондан команда садолари эшитилди ва бир гуруҳ башанг кийинган суворилар чиройли отларни йўрттириб, асирлар ёнидан ўтиб кетди. Ҳамманинг юзига олий ҳокимият эгалари яқинлашган чоғда пайдо бўладиган ҳаяжон ва саросималик ифодаси пайдо бўлди. Асирлар ғуж бўлиб қолишди, уларни йўлдан суриб чиқаришди. Соқчи солдатлар саф тортиб турди.

— *L'Empereur! L'Empereur! Le maréchal! Le duc!*²— деган нидолар янграши ва башараси қип-қизил соқчилар ўтиб кетиши биланоқ, иккита-иккита қилиб олти бўз от қўшилган каретанинг тақир-туқури эшитилди. Учбурчак шляпа кийган кишининг осуда, чиройли, оппоқ ва сергўшт юзига Пьернинг кўзи тушди. Бу одам маршаллардан бири эди. Маршалнинг нигоҳи Пьернинг ғулабир ва кўркам қадду қоматига тушди-ю, афтини буриштириб, юзини ўгирди. Пьернинг назарида маршал унга ачингандай ва бу нарсани билинтирмаслик учун юзини ўгиргандай бўлди.

Чўчигансимон афт-башараси қип-қизил карвонбоши генерал, қирчанғи отини қамчилаб, каретанинг кетидан бормоқда эди. Бир неча офицер бир жойга йиғилди, солдатлар уларни ўраб олишди. Ҳамма юзларда бетоқатлик ва ҳаяжон ифодаси бор эди.

— *Qu'est ce qu'il a dit? Qu'est ce qu'il a dit?..*³— деган сўзлар Пьернинг қулоғига кирди.

¹ Жой- жойларингга турунглар!

² Император! Император! Маршал! Герцог!

³ Нима деди у? Нима деди? Нима?

Маршал ўтиб кетаётганда асирлар бир ерга гуч бўлиб қолишди, шунда Пьер эрталабдан бери кўзи тушмаган Каратаевни кўрди. Каратаев эғнида ўша эски шинели билан қайин дарахтига суяниб ўтирган эди. Унинг сиймосида кеча бегуноҳ азиат чеккан дуқондорнинг саргузаштини айтиб берган чоғида пайдо бўлган раҳм-шафқат ифодасидан ташқари, яна сокит бир тантана ифодаси парираб турар эди.

Каратаев Пьерга шу топда ёшланиб турган юмалоқ меҳрибон кўзлари-ла қаради ва унга бир нима демоқчи бўлгандек, ёнимга кел, деб имлади. Аммо Пьер шу топда ўзини қўлга ололмай турган эди, шунинг учун ўзини кўрмаганга солди-ю, шошиб-пишиб нари кетди.

Асирлар яна ўринларидан қўзғалганда, Пьер орқасига қайрилиб қаради. Каратаев йўлнинг четида, қарағайнинг остида ўтирарди, иккита француз унинг тепасида туриб алланима деб гаплашарди. Пьер бошқа қарамади. У оқсоқланиб, тепаликка чиқиб кетаверди.

Орқадан, Каратаев ўтирган жойдан милтиқ товуши чиқди. Пьер бу товушни барала эшитди, бироқ шу заҳоти маршал ўтиб кетишидан олдин бошлаган ишини — Смоленсккача неча манзил қолганини ҳали санаб бўлмаганини эслади. Ҳеч нарсага эътибор бермай, санай бошлади. Икки француз солдати (бирининг қўлида елкасидан олган ва ҳали тутун чиқиб турган милтиқ бор эди) Пьернинг ёнидан югуриб ўтди. Иккаласининг ҳам ранги мурдадай оқарган, иккаласининг ҳам юзидаги ифода (бири Пьерга ийманиб қаради) Пьер ўлим жазоси вақтида кўрган ёш солдатнинг юзидаги ифодага ўхшарди. Пьер солдатга қаради ва уч кун бурун бу солдат кўйлагини гулханда қуритмоқчи бўлиб куйдириб қўйганини ва бошқалар ундан кулганини эслади.

Ит орқадан, Каратаев ўтирган ердан улий бошлади. «Бу бефаҳм нега улияпти?» — деб ўйлади Пьер.

Пьер билан ёнма-ён бораётган солдатлар ҳам, худди Пьердай аввал милтиқ товуши, кейин итнинг улиси эшитилган томонга қайрилиб қарамади, лекин ҳамманинг юзида жиддий бир ифода бор эди.

XV

Эгар-жабдуқ ортилган аравалар карвони ҳам, асирлар тудаси ҳам, маршалнинг аравалари ҳам Шамшево қишлоғида тўхтади. Ҳамма гулхан атрофига тикилди.

Пьер гулхан олдига келиб, от гўшtidан пиширилган кабобни еди-ю, орқасини утга бериб чўзилди ва дарҳол уйқуга кетди. У Бородино жангидан сўнг Можайскда андай уйқуга кетган бўлса, бу ерда ҳам айнан шундай уйқуга кетди.

Яна ҳақиқий ҳодисалар тушга қўшилиб кетди, яна кимдир, ўзими, бошқа бировми, аллақандай фикрларни, ҳатто Можайскда айтилган ўша фикрларни унга айтди.

«Ҳаёт ҳамма нарса демакдир. Ҳаёт худо демакдир. Ҳамма нарса ўрнини алмаштиради, ҳаракат қилади, мана шу ҳаракатнинг ўзи худодир. Модомики, ҳаёт бор экан, худо бор деган ақидадан лаззатланиш ҳам бор. Ҳаётни севмоқ, худони севмоқ демакдир. Бу ҳаётни ўзининг бегуноҳ азоб чекаётганда севиш, энг қийин ва энг саодатли севгидир».

— Каратаев! — деб Пьер Каратаевни эслади.

Бирдан Пьернинг кўз олдида Швецарияда географиядан дарс берган ва аллақачонлар эсидан чиқиб кетган камтарин, кичкина чол муаллими худди тирик-кишидай гавдаланди. Чол Пьерга: «Шошма!» — деб хитоб қилди ва бир глобусни кўрсатди. Бу глобус қимирлаб турган тирик ва ҳажмсиз шар эди. Шарнинг усти зич томчилардан иборат бўлиб, бу томчилар қимирлаб ўрнини алмаштиради, бир қарасанг, бир нечта томчи бир-бирига қўшилиб, бир қарасанг, бир-биридан ажралиб, бўлиниб кетарди. Ҳар бир томчи ёйилиб, кўпроқ ўринни эгаллашга уринади, лекин бошқа томчилар айнан шунга интилиб уни сиқиб қўяр, ё йўқ қилиб юборар, ёки унга қўшилиб кетарди.

— Ҳаётни кўряпсанми, — деди мўсафид муаллим.

«Бу нақадар оддий ва равшан! — деди Пьер ичида. — Нечун шу маҳалгача мен бунини билмаган эканман».

— Ўртада худо турибди, ҳар томчи уни кўпроқ кўламда акс эттиришга ҳаракат қилади. Каттароқ масофага ёйилиб, бир-бирига қўшилади, бир-бирини сиқиб чиқаради, шар устида йўқ бўлиб кетади ва ичкарироққа чўкиб, яна қалқиб чиқади. Мана Каратаев, кўрдингми, ёйилиб кетди-ю, кўздан йўқолди.

— Vous avez compris, mon enfant¹, — деди муаллим.

— Vous avez compris, sacre nom,² — деб ўша товуш қичқириб юборди ва Пьер уйғониб кетди.

¹ Тушуняпсанми.

² Тушунмаяпсанми, хомкалла.

У ўрнидан туриб ўтирди. Ҳалигина рус солдатини сиқиб чиқарган француз солдати гулхан олдида чўнқайиб ўтириб, шомполга тортилган гуштни ўтга тутмоқда эди. Енглари шимарилган, томири буртиб чиққан сертук ва бармоқлари қисқа қип-қизил қўллари билан у шомполни чаққонлик-ла ўтда айлантирар эди, Бу қош-қовоғи осилган, сарғимтир юзи тунд солдат чўғнинг шуъласида кўзга барала ташланиб турар эди. У орқасида турган солдатга бирдан қайридиб қараб:

— *Ca lui est bien égal, ...brigand. Val¹*— деб дўнғиллади.— У сихни ўтда айлантираркан, Пьерга бир хумрайиб қаради. Пьер ундан юзини ўгириб қоронғиликка қаради. Француз итариб юборган ҳалиги рус асири гулхан олдида бир нимани силаб ўтирган эди, Пьер синчиклаб қаради ва солдатнинг ёнида думини ликиллатиб ётган Олапарни таниди.

— Ие, келдингми? — деди Пьер. Қани Пла...— деб гап бошлади-ю, лекин гапи оғзида қолди. Тўсатдан кўз ўнгида айнан бир вақтда бир-бирига аралашиб-қуралашиб кетган бир неча хотира гавдаланди: қарағай дарахтининг тагида ўтирган Платоннинг қандай нигоҳ билан қарагани, ўша ердан милтиқ товуши эшитилгани, ундан кейин Олапарнинг улигани, ёнидан югуриб ўтган икки француз солдатнинг жинояткор башараси, тутун чиқиб турган милтиқ, бу манзилда Каратаевнинг йўқлиги — буларнинг ҳаммаси эсига тушиб, энди Каратаевнинг отилганлигини, англашга тайёр бўлиб турган пайтида, шу онда худо билади қаёқдан, Киевдаги ҳовлисининг пешайвонида ёз кунни соҳибжамол бир поляк қизи билан ўтқазган кечаси эсига келди. Пьер, ҳарқалай, бугунги кун хотиралари ҳақида ўйламасдан ва улардан хулоса чиқармасдан кўзини юмди ва шу ондаёқ ёзги табиат манзаралари билан чўмилиш ва қимирлаб турган суюқ шар тўғрисидаги хотиротларига аралашиб кетди-ю, у аллақанақа бир сувга тушиб, чўкди қолди.

Субҳидамда Пьерни қасира-қусур отилаётган милтиқ садолари ва шовқин-сурон уйғотиб юборди. Пьернинг ёнидан французлар югуриб ўта беришди. Улардан бири — *Les cosaques²*,— деб қичқириб юборди ва бир да-

¹ — Унга барибир... қароқчининг ўзгинаси-я!

² Казаклар.

қиқа ўтар-ўтмас чеҳраларидан русларга ўхшаган кишилар Пьерни ўраб олишди.

Пьер нима ҳодиса руй берганини хийла вақтгача англолмай, гангиб қолди. Ён-веридаги шерикларининг суюнганларидан йиғлаганлари ҳар томондан унинг қулоғига кирди.

Кекса солдатлар казак ва гусарларни қучоқлаб:

— Жигаргўшаларим! Ўғлонларим, бўталарим! — деб йиғларди.

Гусарлар билан казаклар асирлар теварагига йиғилишди, дарров бири кўйлагини, бири этигини, бири нонини берди. Пьер буларнинг ўртасида ўтириб олиб, тили сўзга келмай йиғларди: у олдига келган бир солдатни қучоқлаб олди ва йиғлаб ўпа бошлади.

Долохов харобага айланган ҳовлининг дарвозаси олдида туриб, ярғ-аслаҳасини ташлаб, таслим бўлган французларни дарвозадан чиқариб турар эди. Юз берган воқеадан гангиб қолган французлар, ўзаро шанғиллашиб гаплашар, лекин қамчи билан этигини секин-секин қоқиб, ҳеч қандай раҳм-шафқатдан дарак бермайдиган тунд назар билан қараётган Долоховнинг ёнидан ўтаётганларида, нафаслари ичларига тушарди. Дарвозанинг у томонида Долоховнинг казаги турар, у француз асирларини санаб, ҳар бир юз кишидан сўнг дарвозага бўр билан битта чизиқ чизиб кўярди.

— Нечта бўлди? — деб сўради Долохов асирларни санаётган казакдан.

— Юздан ошди, — деб жавоб берди казак:

— Filez, filez¹, — дер эди Долохов французлардан ўрганган ифодани ишлатиб. Ўтаётган французларни кўрганда унинг кўзларида шафқатсиз бир ёлқин порлаб кетарди.

Денисов папоғи қулида — қовоғи солиқ, Петя Ростовнинг жасадини чорвоқдаги қабрга томон кўтариб бораётган казаклар кетидан борарди.

XVI

28 октябрдан бошлаб, қаҳратон қиш бошлангандан сўнг совуққа қотаётган, қовжираб қолгунча гулхан атрофидан кетмайдиган, император, қирол ва герцоглар

¹ Ўт, ўт.

ғалаб олган лаш-лушлар ортилган араваларни пүстинга ўралиб ҳайдаб бораётган французларнинг қочиши яна ҳам даҳшатлироқ, яна ҳам фожиалироқ тусга кирди, лекин аслида, француз армиясининг қочиш ва бузилиш жараёни Москвадан чиққан кундагидан сира фарқ қилмас эди.

Урушнинг бошидан охиригача талончиликдан бошқа ҳеч қандай иш қилмаган гвардияни ҳисобга олмаганда, Москвадан Вязьмага келгунча етмиш уч минг кишидан иборат француз армиясидан ўттиз олти минг кишигина қолди (булардан ўлса, беш мингтачаси жангда ўлгандир). Математик прогрессиянинг биринчи ҳадди мана шу, қолган ҳадларини шунга асосланиб, математик усул билан аниқлаш мумкин.

Француз армияси қишнинг қай даражада юмшоқ-совуқлигидан, таъқиб шиддатидан, йўлларнинг кесилиб қолишидан ва айрим-айрим олинган ҳамма шароитлардан қатъи назар, Москвадан Вязьмагача, Вязьмадан Смоленсккача, Смоленскдан Березинагача, Березинадан Вильногача айнан шу нисбатда камая берди ва йўқ бўла бошлади. Вязьмага етгандан сўнг уч колонна бўлиб кетаётган француз қўшинлари битта бўлиб олди ва охиригача шу тарзда ҳаракат қилди. Бертъе ўз подшоҳига мактуб ёзди (аскар бошлиқлари ҳамиша армия ҳақида ҳақиқатдан йироқ бўлган гапларни ёзишади). Мактубда у шундай деди:

«Je crois devoir faire connaître à Votre Majesté l'état de ses troupes dans les différents corps d'armée que j'ai été à même d'observer depuis deux ou trois jours dans différents passages. Elles sont presque débandées. Le nombre des soldats qui suivent les drapeaux est en proportion du quart au plus dans presque tous les régiments, les autres marchent isolément dans différentes directions et pour leur compte, dans l'espérance de trouver des subsistances et pour se débarrasser de la discipline. En général ils regardent Smolensk comme le point où ils doivent se refaire. Ces derniers jours on a remarqué que beaucoup de soldats jettent leurs cartouches et leurs armes. Dans cet état de choses, l'intérêt du service de Votre Majesté exige, quelles que soient ses vues ultérieures qu'on rallie l'armée à Smolensk en commençant à la débarrasser des non-combattans, tels que hommes demontés et des bagages inutiles et du matériel de l'artillerie qui n'est plus en proportion avec les forces actuelles. En outre les jours de repos, des subsis-

tances sont nécessaires aux soldats qui sont exténués arrs la faim et la fatigue; beaucoup sont morts ces derniers jours sur la route et dans les bivacs. Cet état de choses va toujours en augmentant et donne lieu de craindre que si l'on n'y prête un prompt remède, on ne soit plus maître des troupes dans un combat. Le 9 Novembre, à 30 verstes de Smolensk»¹.

Смоленск нажотбахш деб тасаввур қилган французлар бу ерга ёпирилиб киргач, озиқ-овқат талашиб бир-бирларини ўлдиришди, ўзларига қарашли дўконларни талашди ва ҳеч нарса қолмагандан кейин тагин қочишда давом этишди.

Француз қўшинлари қаёққа ва нима учун бораётганларини ўзлари билмасдан йўл босишар эди. Наполеоннинг даҳоси эса буни бошқалардан ҳам оз биларди, чунки унга ҳеч ким буйруқ бермасди. Лекин шунга қарамай, Наполеонга ҳам, унинг атрофидаги кишиларга ҳам эски одатни тарк этиш амри маҳол эди; улар ҳамон буйруқлар, мактублар, рапортлар *ordre du jour*² ёзишар, бир-бирларига ҳамон «*Sire, Mon Cousin, Prince d'Ekmuhl, roi de Naples*»³ ва ҳоказо деб мурожаат қилишарди. Лекин буйруқ ва рапортлар қоғоздагина қолиб, ҳеч ким уларни бажармас ва бажариб ҳам бўлмас эди, бир-бирларига гарчи аълоҳазрат, ҳазрат олийлари, азиз биродарим деб

¹ Сунгги уч кун мобайнида ўтказилган марш вақтида мен назардан кечирган корпусларнинг вазияти ҳақида сиз аълоҳазратга маълумот юборишни ўз бурчим деб биламан. Корпуслар деярли бағамом пароканда ҳолда. Солдатларнинг тўртдан бир қисмигина байроқлар остида борса, қолганлари хизматдан қутулиш ва озиқ-овқат топиш пайига тушиб, ўзлари истаган томонга тарқалиб кетмоқда. Ҳамманинг умиди Смоленскда, ҳамма ўша ерда нафасини ростлаб олмоқчи. Сунгги кунларда жуда кўп аскарларимиз ўқ-милтиқларини ташлаб кетмоқда. Сизнинг бундан буёнги ниятингиз қандай бўлмасин, лекин зоти олийларининг хизмат манфаатлари шуни талаб қилади; ҳамма корпусларни Смоленскда йиғиб, пиёда қолганларни отлиқлардан, яроқлиларни яроқсизлардан ажратиш керак, ортиқча от-аравалар ва тўп-тўпхоналарнинг ҳам бир қисмини ташлаш керак, чунки тўпларимизнинг сони аскарларимиз сонига қараганда ортиқроқ. Озиқ-овқат керак. Бир неча кун дам олиш керак: очлик ва чарчоқликдан солдатларнинг жонида жон қолмади; сунгги кунларда жуда кўп солдатлар йўллар ва манзилларда ўлиб қолди. Бу мушкул аҳвол кун сайин оғирлашиб бормоқда, агар бу фалокатнинг олди олиниб, тезроқ чора кўрилмаса, жанг қилиш керак бўлиб қолган тақдирда қўшинсиз қолишимиз ҳеч гап эмас. 9 ноябрь, Смоленскдан 30 чақирим берида».

² Кундалик жадвал.

³ Аълоҳазрат, биродарим, Экмоль шаҳзодаси, Неапол қироли.

мурожаат қилишса ҳам ҳар қайсиёси ўзини қабиҳ ва разил киди эътиқлигини, куп ярамае ишлар қилиб, энди жазо-сини тортаётганини биларди. Улар эодираи ўзларини армиянинг жонкуяри қилиб кўрсатсалар ҳам ҳақиқатда ҳар бири фақат ўз гамини ер ва тезроқ қочиб қутулишни ўйларди.

XVII

Французларнинг Москвадан Неманга қараб чекини-ши даврида рус ва француз қўшинларининг ҳаракати худди кўзбойлар ўйинига ўхшайди: бу ўйинда иккала ўйновчининг кўзи боғланади-да, қочган киши қувлаган кишига қаердалигини билдиртириш учун ҳар замонда кўнғироқ чалиб қўяди. Бошда қочган киши рақибини писанд қилмасдан кўнғироқ чалаверади, бироқ аҳволи танг бўлиб қолгандан кейин, оёқ учида юришга уриниб, рақибдан қочади, аксари қочиб қутулдим, деб гумон қилиб, рақибининг қўлига тушиб қолади.

Бошда, яъни Калуга йўли билан орқага қараб чеки-нишнинг биринчи даврида, Наполеон аскарлари қайси йўл билан бораётганларини билдиртириб турдилар, аммо кейинчалик, Смоленск йўлига чиқиб олгандан сўнг, улар кўнғироқнинг тилини қўллари билан маҳкам қисиб, қо-чиб қутулдик деб ўйлаб, ура қочдилар ва туғри русларга дуч келиб қолдилар.

Французларнинг тез суръат билан қочиб ва руслар-нинг шиддат билан таъқиб этиши оқибатида отлар бутунлай ишдан чиқиб қолди. Душман қаердалигини билиш воси-таси бўлган отлиқ айғоқчилар йўқ эди. Бундан ташқари, ҳар иккала армиянинг вазияти тез суръат билан ҳадеб ўзгаравериши оқибатида олинган маълумотнинг ҳам ўз вақтида етиб келиши амри маҳол эди. Агар иккинчи чис-лода, душман биринчида фалож ерда турганлиги ҳақида маълумот олинса, бирон тадбир қилиш мумкин бўлган учинчи кунда эса, бу армия аллақачон икки манзил йўл юрган ва тамоман бошқа вазиятда бўлар эди.

Бир армия қочар, иккинчиси уни қўвлаб борар эди. Смоленскдан чиққандан кейин французлар олдида бир неча йўл бор эди: бу ерда тўрт кун тургандан сўнг фран-цузлар душман қаердалигини билишлари ва бирон дуруст-роқ қарорга келиб, янги тадбир қилишлари мумкин эди. Бироқ тўрт кун тўхтагандан сўнг француз оломони ўннга

ва ё сулга эмас, балки ҳеч қандай мулоҳаза ва маневрсиз, яна ўша эски ва ноқулай йул билан ўз изига — Красное ва Оршага қараб қайтди.

Душман олдимизда эмас, орқамизда қолди, деб гумон қилган французлар узундан узун чўзилиб, бир-бирларидан йиғирма тўрт соатлик масофада ажралган қолда қочмоқда эди. Ҳаммадан олдин император, ундан кейин қироллар, қироллардан кейин терцоглар қочиб бормоқда эди. Рус армияси Наполеон ўнгга бурилиб, Днепрнинг нарёғи билан (энг қулай йул ҳам шу эди) чекинса керак, деган мулоҳаза билан ўнгга бурилди ва Красноёга борадиган катта йулга чиқди. Мана шунда французлар, кўзбойлар ўйинидаги сингари бизнинг авангард қисмларимизга дуч келиб қолишди. Бехосдан душманга рўбарў келиб қолгач, улар кўрқувдан довдираб тўхташди, кейин орқаларидан келаётган қуролдошларини ташлаб, яна қочишди. Бу ерда, худди рус аскарлари қаторлари орасидан ўтгандек, уч кун давомида француз қўшимларининг айрим-айрим қисмлари — аввал вице-қирол, ундан кейин Даву, сўнг Ней қисмлари бирин-кетин утаверди. Буларнинг ҳаммаси бир-бирига қарамасдан, барча оғир юкларини, тўп-тўпхоналарини, одамларининг ярмини ташлаб, фақат кечаларигина, ўнг томондан ярим доира шаклида русларни айланиб ўтиб қочаверишди.

Ҳаммадан кейин бораётган Ней (ачинарли аҳволдалигига қарамай, ёки шу вазиятга тушиб қолгани учун йиқилган ерини тепган боладек), ҳеч кимга халал бермаган Смоленск деворларини портлатаман деб ўн минг кишилик корпуси билан орқада қолиб кетган Ней барча солдатлари, тўп-тўпхоналарини ташлаб, минггача одам билан кечаси яшириқча ўрмон орқали бориб, Днепрдан ўтди ва зўрға Оршага, Наполеон олдига етиб борди.

Оршадан сўнг таъқиб қилиб келаётган армия билан французлар яна шу тарзда кўзбойлар уйнаб, Вильно йулига қараб қочдилар. Березина дарёсининг соҳилига етганда французлар яна довдираб қолдилар, қанчадан қанча киши сувга чўкди, қанчадан қанча киши таслим бўлди, аммо дарёдан ўта олганлар яна олға қараб чопди. Уларнинг энг улуғи, пўстинни кийиб, чанага ўтирди-да, шерикларини ташлаб, ўз жонини олиб қочди. Эплай олганлар бир амаллаб қочиб кетди, эплай олмаганлар таслим бўлди, ўлди.

Бу қоч-қоч кампанияси даврида французлар ўзларини ҳалокатга дучор этиши мумкин бўлган ҳамма номаъқулчиликларни қилдилар: бу оломоннинг Калугага қараб бурилганидан бошлаб бошлиғи армияни ташлаб қочганига қадар қилган барча ҳаракатида зигирчалик маъно йўқ эди; модомики шундай экан, омманинг ҳаракатини айрим шахслар иродасига боғлиқ қилиб кўрсатадиган тарихчилар урушнинг бу даврини — Наполеон армиясининг чекинишини шу йўсинда изоҳлашга уринмай қолсалар ҳам бўлар эди. Йўқ, ундай қилишмади. Бильакс, улар бу кампания ҳақида тоғ-тоғ китоблар ёзишди, бу китобларнинг ҳаммасида Наполеоннинг амр-фармонлари, унинг теран фикрли режалари — қўшинларга раҳнамолик қилган маневрлари, маршалларининг доҳиёна буйруқларини тасвир этишди.

Малоярославецдан чекинаётган вақтда Наполеоннинг бой ўлкага қараб юрмасдан (ваҳоланки ҳеч нарса унинг йўлига ғов бўлгани йўқ ва кейинчалик Кутузов душманни таъқиб этган мувози йўл ҳам очиқ эди), ўйламай-нетмай энг хароб йўл билан чекинишини тарихчилар бизга жуда теран фикрли мулоҳазалар оқибати, деб изоҳлашади. Унинг Смоленскдан Оршага томон чекинишини ҳам шунақа чуқур мулоҳазалар оқибати деб кўрсатишади. Кейин унинг Красноеда кўрсатган ботирлигини тасвир этишади. Наполеон гўё Красноеда жанг қилиш ва бу жангда ўзи қумондонлик этишга ҳозирлик кўрган ва қайин калтакни қўлига олиб, у ёқдан бу ёққа юриб, шундай деган эди:

— J'ai assez fait l'Empereur, il est temps de faire le général¹. — Лекин шунга қарамасдан, ўша оннинг ўзида орқада қолиб кетган аскарлий қисмларини ўз ҳолига ташлаб, ўзи тумтарақай қочди.

Кейин маршалларнинг, хусусан, Нейнинг довиюраклигини тасвирлашади, Нейнинг довиюраклиги шундан иборат бўлганки, у кечаси яширинча ўрмон оралаб, Днепрдан айланиб ўтган, тўп-тўпхоналари ва байроқларини ташлаб, аскарларининг ўндан тўққизини йўқотиб аранг Оршага етиб келган.

Ниҳоят, тарихчилар буюк императорнинг шижоатли

¹ Шунча вақт император бўлганим ҳам стар, энди гемерал бўлмасам бўлмайди.

армиядан сунгги кетишини бизга жуда оламшумул ва гениал воқеа қилиб тасвирлашади. Ҳатто шу сунгги қочишни, оддий тил билан айтганда, разолатнинг энг чуққиси бўлган ва ҳар бир гудак ҳам номус қиладиган бу сунгги қочишни тарихчилар оқлашади.

Тарихий мулоҳазаларнинг резинкасимон ипини ҳадеб чўза бериш мумкин бўлмай қолгандан кейин, бу кирдикор бутун башарият томонидан эзгулик ва ҳатто адолат деб аталган нарсага тамомила зид бўлгандан кейин, тарихчилар ҳар балога балоғардон бўладиган бир тушунчага — улуғлик тушунчасига ёпишиб олишади. Улуғлик, гуё яхшилик ва ёмонликнинг меъёрини рад этармиш. Улуғ кишининг ҳамма кирдикори улуғ бўлади. Улуғ кишини ҳеч қандай даҳшатли ишда айбдор қилиб бўлмайди эмиш.

Тарихчилар: *C'est grand*¹ дедими, тамом, яхши ҳам, ёмон ҳам бўлмайди, балки фақат «*grand*» ва «*grand*» бўлмаган» бўлади холос. *Grand* яхши, *grand* бўлмаган эса ёмон. *Grand* тарихчиларнинг тушунчасига кўра, ўзлари қаҳрамон деб атаган аллақанақа айрим шахсларнинг хислатидир. Наполеон ҳам иссиқ пустинни кийиб, ўлиб кетаётган йўлдошларинигина эмас, балки (ўз фикрича) ўзи бошлаб келган солдатларини ташлаб уйига қараб қочганда ўзини *que c'est grand* сезган ва виждони азоб чекмаган. «*Du sublime* (ўзини нечукдир *siblime*² деб уйлайди) *au ridicule il n'y a qu'un pas*»³, дейди у. Бутун олам эллик йил давомида: «*Sublime! Grand! Napoléon le grand! Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas*»⁴ деган гапни такрорлайди.

Ҳеч кимнинг хаёлига келмайдик, яхшилик ва ёмонлик деган ўлчовлар билан ўлчаб бўлмайдиган буюкликни эътироф этиш арзимас ва жуда кичкина одам эканлигини эътироф этиш демакдир.

Худо бизга яхшилик ва ёмонликнинг ўлчовини берган. Биз учун ўлчанмайдиган нарса йўқ. Соддалик, эзгулик ва ҳақиқат бўлмаган жойда улуғлик ҳам йўқдир.

¹ Бу улуғворлик.

² Улуғ.

³ «Улуғворлик билан кулган бўлишнинг ораси бир қадам».

⁴ «Улуғворлик! Улуғ! Наполеон буюк! Улуғворлик билан кулги бўлиш ораси бир қадам».

1812 йил урушнинг сўнгги давлари тасвир этилган асарларни ўқиганда қайси бир руснинг «ҳай аттанг» демаслиги, норози бўлмаслиги, тушунолмай қолмаслиги мумкин? Ким ўз-ўзига шундай саволлар бермаслиги мумкин: нима учун сон жиҳатдан французларга нисбатан устун бўлган учала армия уларни қуршагандан кейин асир қилиб олмади ва бутунлай қириб ташламади, ахир очликдан ва совуқдан жонида жон қолмаган ва пароканда бўлиб кетган француз солдатларининг ўзлари тўп-тўп бўлиб таслим бўлаётган эди-ку; тарихчиларнинг ёзишига қараганда, русларнинг туб мақсади ҳам французларни тўхтатиш, уларни бир-биридан ажратиш ташлаш ва ҳаммасини асир қилиб олишдан иборат эди-ку?

Қандай қилиб сон жиҳатидан французларга нисбатан заифроқ бўлган рус қўшинлари Бородинода жанг қилган эди, қандай қилиб бу қўшин, французларни уч томондан муҳосира қилиб олган ва асосий мақсади уларни асир қилиб олишдан иборат бўлган бу қўшин ўз мақсадига эришолмади? Ажабо, француз қўшинларининг кучи бизга қараганда шу қадар устун эдимики, биз уларни сон жиҳатдан ортиқ куч билан ўраб олиб ҳам мағлуб қилолмадик? Бу ҳол қандай, юз берди экан?

Тарих (шу ном билан аталадиган илм) бу саволларга жавоб бериб, Кутузов, Тормасов, Чичагов ва яна фалон-фалон шахслар фалон-фалон маневрларни ўтказмагани учун шу ҳол юз берди, дейди.

Лекин нима учун улар шу маневрларни ўтказмади? Шуларнинг айби билан кўзлаган мақсадга эришмаган бўлсак, нима учун уларни суд қилишмади ва жазо беришмади? Борингки, русларнинг иши юришмаганига Кутузов, Чичагов ва бошқалар айбдор бўлсин, лекин ҳар ҳолда шунисига тушуниб бўлмайди: нима учун рус аскарлари Березина ва Красное яқинида (ҳар иккала ҳолатда ҳам русларнинг кучи устун эди) француз аскарларини маршал, қирол ва императори билан қўшиб асир олмади, русларнинг асосий мақсади шу эди-ку?

Бу ғалати ҳодисани (рус ҳарбий тарихчилари сингари) Кутузов ҳужумга ҳалал берди, деб изоҳлаш бўлмаган гап, чунки биз Вязьма ва ё Тарутино яқинида бўлган жанглардан Кутузов ўз аскарларини қайтара олмасини биламиз.

Нима учун Бородино жангида озгина куч билан ўзидан хийла бақувват бўлган душман армиясини мағлуб қилган рус қўшини Красное ва Березина яқинида бузғунликка учраган французлар оломонн томонидан мағлуб этилди?

Агар русларнинг мақсади Наполеон ва унинг маршалларининг йўлини кесиб, уларни асир олишдан иборат бўлса, бу мақсадга эришиш у ёқда турсин, унга эришмоқ учун қилинган барча интилишлар ҳар гал энг шармандали тарзда барбод бўлди, уруш кампаниясининг сўнгги даврида французлар бирмунча ғалабаларни қўлга киритдилар деган даъвои қилган француз тарихчиларининг сўзи ҳақ, руслар зафар қозонди деб даъво қилган бизнинг тарихчиларимизнинг сўзи ноҳақ бўлиб чиқди дейиш мумкин.

Рус ҳарбий тарихчилари, мантиқни ўзлари учун мажбурий деб билганлари даражасида, беихтиёр шу хулосага келадилар, жасорат, садоқат ва ҳоказолар каби лирик ҳисобларга қарамасдан, французлар Москвадан чекинишда Наполеон бир неча марта ғалаба қозонди, Кутузов бир неча марта мағлубиятларга учради деб, эътироф қилишга мажбур бўладилар.

Лекин агар халқнинг бутун иззат-нафсини бир чеккага суриб қўйсақ, бу хулосанинг ўзида бир қарама-қаршилик борлиги сезилади, чунки французларнинг қўлга киритган бир талай ғалабалари уларни бутунлай ер билан яксон қилди, русларнинг бир талай мағлубиятлари эса французларни узил-кесил тор-мор этиш ва ўз ватанларини душмандан тозалашга сабаб бўлди.

Бу қарама-қаршилиكنинг манбаи шундаки, ҳодисаларни подшоҳ ва генералларнинг мактублари, маълумотлар, рапортлар ва ҳоказолар орқали ўрганган тарихчилар 1812 йил урушининг сўнгги даврига ўрни тагида йўқ нарсаларни асосий мақсад қилиб кўрсатишади — гуё 1812 йил уруши сўнгги даврининг мақсади Наполеон қўшинларининг йўлини кесиш, уни маршаллари билан асир қилиб олишдан иборат эмиш.

Аслида бундай мақсад қўйилгани йўқ ва қўйилиши ҳам мумкин эмасди, чунки Наполеон қўшинларининг йўлини кесиш ва уни асир олишнинг ҳеч қандоқ маъноси йўқ ва бунга эришиш ҳам мумкин эмас эди.

Биринчидан, бунақа мақсаднинг ўзи беҳуда гап, чунки Наполеоннинг тумтарақай бўлиб кетган армияси, бор кучини йиғиб, оёғини ерга тегизмасдан Россия тупроғи-

дан қочмоқда, яъни ҳар бир руснинг кўнглидаги ишни қилмоқда эди. Шундай бўлгандан кейин орқасига қарамай қочаётган французларга қарши турли-туман операцияларнинг нима ҳожати бор эди?

Иккинчидан, бутун куч-қувватини қочишга сарф қилаётган одамларнинг йўлига ғов бўлишнинг сира кераги йўқ эди.

Учинчидан, ҳеч қанақа ташқи сабабсиз, ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетаётган француз армиясини қириб ташлаш учун талафот беришнинг ўзи беҳуда гап эди, француз армияси шундай тез йўқ бўлиб кетаётган эдики, йўллари кесилмаса ҳам улар декабрь ойида чегарадан олиб ўтган аскарларидан ортиғини барча қўшинларининг юздан биринигина олиб ўта олардилар холос.

Тўртинчидан, император, қирол ва герцогларни асир олиш орзуси бемаъни орзу, ўша даврнинг энг ўткир дипломатлари (I. Maistre ва бошқалар)нинг эътироф қилишича, бунақа одамларни асир олиш — русларнинг ҳаракатини қийинлаштириб қўярди. Красноега етгунча қўшинларимизнинг ярмидан кўпи нест-нобуд бўлган бир вақтда француз корпусларини асир олиш орзуси яна ҳам беҳуда гап эди, чунки француз корпуслари асир олинган тақдирда уларни қўриқлаш учун бир дивизия соқчи аскар ажратиш керак бўларди, ҳолбуки, ўз солдатларимиз ярим оч ҳолда эди ва асир олинган солдатларнинг очликдан ўлиши турган гап эди.

Наполеоннинг йўлини кесиш ва армияси билан уни асир олиш ҳақидаги чуқур маъноли план полизини пайҳон қилган молни дарвозагача қувлаб бориб, кейин унинг бошига ура бошлаган деҳқоннинг қилган ишига ўхшайди. Лекин деҳқон бу ишни меҳнатига ачинганидан, куйиб кетганидан қилди, деб унинг қилмишига важ кўрсатиш мумкин. Бироқ режанинг муаллифлари ҳақида бундай деб бўлмайди, чунки полиз пайҳон бўлгандан улар зигиртча зарар кўргани йўқ эди.

Бундан ташқари, Наполеон ва унинг армияси йўлини кесиш маъносизгина эмас, ҳатто мумкин ҳам эмасди.

Аввало шунинг учун мумкин эмас ва тажриба шу нарсани кўрсатадики, беш чақирим масофага чўзилган колоннанинг ҳаракати жанг вақтида ҳеч қачон планга тўғри келмайди, демак Чичагов, Кутузов ва Витгенштейнларнинг белгиланган вақтда бир ерда учрашувлари ҳақиқатдан йироқ, ҳатто ғайри имкон дейиш мумкин. Кутузов

ҳам шу фикрда эди, бу план қўлига тегиши биланоқ у узоқ масофага чўзилган душманни гафлатда қолдириб босиш мумкин эмас, деган гапни айтган эди.

Иккинчидан, шунинг учун мумкин эмас эдики, зўр шиддат билан орқага чекинаётган Наполеон қўшинларининг ҳаракатини тўхтатиш учун русларнинг қўшини ўша вақтдагидан кўра бир неча ҳисса ортиқ бўлиши керак эди.

Учинчидан, шунинг учун мумкин эмас эдики, ҳарбий тилдаги «кесиш» сўзининг ўзида ҳеч қандай маъно йўқ. Армия нон эмаски, уни кесиб бўлса. Армияни кесиш, унинг йўлини тўсиш бўлмаган гап, чунки чап бериб, ўтаман деган одамга тўрт томон очиқ, бундан ташқари, тун бор, кечаси истаган жойдан ўтиш мумкин, ҳеч ким билмай қолади. Ҳарбий одамлар, ҳеч бўлмаса, Красное ва Березина воқеаларидан шу фикрга келишлари мумкин эди. Лекин қалдирғочни тутиб бўлмагани каби (қўлга қўнса-ку ушлаб олиш мумкин-а), одамни ҳам то ўзи шунга мойил бўлмаса, асир қилиб олиб бўлмайди. Таслим бўлган кишинигина, стратегия ва тактиканинг барча қоида-қонунларига биноан таслим бўлган немисларга ўхшаб, асир қилиб олиш мумкин. Аммо француз аскарлари ҳақли равишда бунини ноқулай деб топдилар, чунки қоч-қочда ҳам, таслим бўлганда ҳам, барибир, оч-яланғочликдан ўлиб кетишлари аниқ эди.

Тўртинчидан ва энг муҳими, шунинг учун ҳам мумкин эмасдики, дунё яратилгандан бери ҳеч қачон, ҳеч бир уруш 1812 йил урушига ўхшаш даҳшатли шаронгда ўтмаган эди, бу урушда рус қўшинлари французларни таъқиб этаркан, бутун куч-қувватларини ишга солдилар ва бундан ортиқ зўр берсалар ўзларини маҳв этишлари мумкин эди.

Рус армияси Тарутинодан Красногача бориб етгунча оғриб қолганлар ва ўлда-жўлда қолиб кетганлар бўлиб, эллик минг киши йўқотди, яъни каттакон бир губерния марказида яшовчи аҳоли қадар киши нест-нонобуд бўлди. Буларнинг ярмиси урушга кирмасдан ўлиб кетди.

Урушнинг мана шу даври ҳақида, қўшинлар ярим оч-ярим яланғоч, этиксиз, пўстинсиз, ароқсиз ўн беш даражали совуқда ойлаб қорда ётиб юрган бир вақт ҳақида, куннинг узунлиги етти-саккиз соатгина бўлиб, қолгани тартиб-интизомга бўйсундириш мумкин бўл-

майдинг тундан иборат бўлган бир вақт ҳақида, одамлар жанг маҳалидагина бир неча соат ўлим гидроби — тартиб-интизом бўлмаган гирдобга кирадиган вақт ҳақида эмас, балки ойлар давомида ҳар он оч-яланғочлик, совуқ ва ўлим билан олишиб келаётган бир вақт ҳақида; бир ой давомида армиянинг ярми қирилиб кетаётган бир вақт ҳақида — урушнинг мана шу даври ҳақида тарихчилар гапириб туриб, бизга Милорадович фалон ерда, Тормасов эса писмадон ерда фланг марши олиб бориши керак эди, Чичагов фалон ерга силжиши (тизза бўйи қор кечиб-а!) керак эди, фалончи ундоқ қилиб душман зарбасини қайтарди ва йўлини кесиб ташлади ва ҳоказо деб ёзишади.

Ярми қирилиб кетган руслар ўз халқларининг шаънига муносиб мақсадга эришмоқ учун лозим бўлган ва қўлларидан келган ҳамма ишни қилдилар, бошқа руслар иссиққина уйларда ўтириб, мумкин бўлмаган ишларни мўлжаллаган бўлсалар, бунинг учун улар сира айбдор эмас.

Факт билан тарихий тасвирлар орасидаги тушувиб бўлмайдиган ғалати зиддиятларнинг вуджудга келишига сабаб шуки, бу ҳодисаларни тасвирлаган тарихчилар воқеаларнинг тарихини эмас, балки турли-туман генералларнинг чиройли туйғулари ва гўзал сўзларининг тарихини ёзган.

Уларга Милорадовичнинг сўзлари, фалон ва писмадон генералнинг олган мукофотлари ва мўлжаллари мароқлироқ бўлиб кўришган, аммо госпиталь ва қабристонларда қолиб кетган эллик мянг кишининг тақдирини эса уларни ҳатто қизиқтирмаган, чунки буни ўрганиш уларнинг вазифасига кирмаган.

Ҳолбуки рапорт ва генерал планларни ўрганишдан бир дақиқагина воз кечиб, воқеага бевосита иштирок этган кишиларнинг хатти-ҳаракатларига чуқурроқ эътибор қилсак, шу маҳалгача жумбоқ бўлиб кўришган масалалар фавқулодда бир осонлик ва соддалик билан узил-кесил ҳал бўлади қолади.

Ҳеч ким Наполеон ва унинг армияси йўлини кесишни ўз олдига мақсад қилиб қўйгани йўқ, бу беш-ун кишининг хом хаёлидир, холос. Бундай мақсадни қўйиш ҳам мумкин эмасди, чунки бу бемаъни ва эришиб бўлмайдиган мақсад эди.

Халқнинг бирдан-бир мақсади ўз тупроғини босқинчилардан тозалаш эди. Бу мақсад, аввало, ўз-ўзидан

амалга оша бошлади: французлар орқаларига қарамасдан қоча бердилар, шундай бўлгандан кейин уларнинг баракатига халал бермаслик керак эди. Иккинчидан, бу мақсад французларни қираётган умумхалқ уруши натижасида амалга ошди; учинчидан, французларнинг кетидан каттакон рус армияси қувиб бормоқда эди ва французлар тўхтаган тақдирда, бу армия ўз кучини ишга солишга тайёр эди.

Чопиб бораётган молга қамчи қандай таъсир этса, рус армияси француз қўшинларига шундай таъсир этгани керак эди. Тажрибали подачи билардики, чопиб бораётган молнинг бошига уришдан кўра пўписа қилиб, қамчини кўтариш кўпроқ фойда беради.

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

I

Одам жон бераётган ҳайвонни кўрса ваҳимага тушади: ўзининг моҳиятини ташкил этган нарса, назарида, яшашдан тўхтагандай бўлади. Аммо жон бераётган маҳлуқ одам ва яна севимли одам бўлса, унда ҳаётнинг маҳв бўлиб кетиши олдида сезиладиган даҳшатдан ташқари, яна бир жудодлик ва руҳий жароҳат сезиладики, бу жароҳат жисмоний жароҳат сингари, баъзан ўлдиради, баъзан тузалиб кетади, лекин ҳамиша оғрийди ва бирон нима тегиб кетишидан безиллайди.

Князь Андрейнинг вафотидан сўнг Наташа билан княжна Марья айнан шу нарсани ҳис этишди. Улар кўланка солиб турган даҳшатли ўлим булути остида руҳан қоматлари букилиб, кўзлари юмилиб, ҳаётнинг юзига қаролмай қўйишди. Улар очиқ жароҳатларига бирон нарсанинг қаттиқроқ тегишидан, ҳақорат бўлиб тушишидан қўрқиб, жуда эҳтиёт бўлиб юришарди. Ҳамма нарса: соябон араванинг, кўчадан тезгина ўтиб кетиши ҳам, тушки овқат тайёр бўлди деб эслатиш ҳам, қайси кўйлакни тайёрлаб қўяй, деб хизматкор қизнинг сўраши ҳам, энг ёмони — мунофиқона, юзаки сўзлар билан ҳамдардлик изҳор қилиш ҳам — буларнинг ҳаммаси иккаласининг дардини янгилагандай, жароҳатига туз селгандай, таҳқирлагандай бўлар ва княжна Марья билан Наташанинг тасаввурйда ҳануз янграётган даҳшатли ва салобатли хорни тинглаш учун керак бўлган сукунатни бузар ва улар қаршисида бир лаҳзагагина очилган интиҳосиз, чексиз йироқликларга қарашга монё бўларди.

Фақат икковлари ўтиргандагина ҳеч нарса уларга қаттиқ ботмас ва ҳақорат бўлиб туюлмас эди. Улар бир-бирлари билан камдан-кам гаплашарди. Гапиришганда ҳам энг оддий нарсалар ҳақида гапиришарди. Келажакка тааллуқли нарсаларни тилга олишдан иккови ҳам бир хилда қўрқарди.

Келажакда мумкин бўладиган нарсадан оғиз очиш улар назарида марҳумнинг хотирасини поймол этишдай туюларди. Улар ўз суҳбатларида марҳумга алоқадор нарсаларнинг ҳаммасини эҳтиёт билан четлаб ўтишарди. Уларнинг назарида гўё бошларига тушган қора кунлар ва оғир мусибатларни сўз билан ифодалаш мумкин эмасди. Уларнинг назарида марҳумнинг ҳаётига оид баъзи бир тафсилотларни, қандай йўл билан бўлмасин, эшлаш — кўз олдиларида юз берган сирли воқеанинг буюклиги ва салобатига путур етказадигандай бўлиб кўринарди. Гапиришдан ҳадеб ўзларини тийиш, князь Андрейдан гап очишга сабаб бўладиган нарсаларни мудом четлаб ўтиш, сўз тилга олиниши мумкин бўлмаган нарсаларга бориб тақалганда ҳадеб тўхтаб қолишнинг ўзи уларнинг хаёлида ўзлари сезаётган нарсани яна ҳам равшанроқ, яна ҳам тиниқроқ қилиб кўрсатарди.

Бироқ соф ва беғубор шодлик бўлмагани сингари қайғунинг ҳам соф ва беғубори бўлмайди. Ўз мавқеига кўра ўз тақдирининг мустақил бекаси, жиянининг васийи ва мураббияси бўлган княжна Марья икки ҳафтадан бери яшаётган қайғу-алам олаmidан биринчи ҳаёт оламига қайтди. Княжна Марья қариндошларидан мактуб олди ва бу муктубларга жавоб қайтариши керак бўлди; Ниқолушка ётиб юрган хона зах экан, бола йўтала бошлади. Хўжалик ишлари ҳақида ҳисобот бергани Алпатич Ярославга келди ва Москвада, Воздвиженск кўчасидаги ҳовлилари омон қолганини, шикаст-реҳти тузатишса, кўчиб бориш мумкинлигини айтди. Ҳаёт тўхтаб қолмаган, яшамоқ керак эди. Шу маҳалгача бўлган танҳолик ва фикру хаёл олаmidан чиқиш княжна Марья учун нақадар оғир бўлмасин, Наташани яқка-ёлғиз ташлаб кетишга қанчалик юраги ачимасин ва бу қанчалик инсофсизлик бўлиб кўринмасин, ҳаёт ташвишлари княжна Марьянинг аралашувини талаб қилди ва княжна беихтиёр бунга бўйсунди. У Алпатич билан бирга қисоб-китоб қилиб чиқди. Ниқолушканинг ўқиши ҳақида Десаль билан маслаҳатлашди.

Москвага кўчиш ва йўл тадорикини кўриш тўғрисида фармонлар берди.

Наташа ёлғиз қолди ва княжна Марья кўчиш ҳаракатига тушган кундан бошлаб ундан ўзини олиб қочадиган бўлди.

Княжна Марья графинядан Наташани Москвага бирга юборишини илтимос қилди, графиня билан граф бу таклифга жон деб рози бўлишди, чунки улар Наташа кун сайин жисмоний жиҳатдан заифланиб бораётганини кўриб, иқлимни ўзгартирса ва Москвадаги докторларга ўзини кўрсатса яхши бўлар, деб ўйлашди.

Бу гапни Наташага айтганларида у:

— Мен ҳеч қаёққа бормайман, мени ўз ҳолимга қўйсаларинг бас,— деди-ю, кўз ёшларини зўрға тийиб, уйдан югуриб чиқиб кетди; ғам эмас, алам ва ғазабига чидолмай кўзларидан ёш чиқиб кетган эди.

Княжна Марья ташлаб кетаётганини, ўз ёғида ўзи қовурилаётганини сезган Наташа кўпинча ўз бўлмасига кириб кетар, диваннинг бир бурчида оёқларини йиғиб, нозик бармоқлари-ла бирон нарсани тез-тез йиртиб, ёки буклаб, кўзи тушган нуқтага тикилганича жим ўтирарди. Танҳолик уни ҳам қийнар, ҳам эзарди; лекин бу нарсанинг учун зарур эди. Агар олдига биров кириб қолса, Наташа вазият ва қиёфасини ўзгартириб, дарров ўрнидан турар, китоб ёки тикаётган ишини қўлига олиб, бу одам қачон чиқиб кетаркан, деб сабрсизлик-ла кутарди.

Наташа бутун жисму жонини банд қилган мудҳиш саволга, ақли ожизлик қилаётган саволга энди тушунаётгандай ва унинг моҳиятини энди англаётгандай бўларди.

Декабрнинг охирида Наташа қора шерсть кўйлак кийиб, сочини наридан-бери йиғиб турмаклаб, ранг-рўйи оқарган ҳолда оёқларини йиғиб, диваннинг бир четида ўтираркан, ҳадеб белдамчасининг учини гижимлаб ёзар ва эшикнинг бурчагига қарарди.

Наташа ҳаётнинг у томонига, князь Андрей кетган томонга қарарди. Ҳаётнинг Наташа илгари сира ўйламаган ва йироқ бўлиб кўринган томони ҳозир назарида ҳаётнинг бу томонига, ҳамма нарсая бебақо, ё бузилиб кетаётган, ё изтироб ва ё таҳқирдан иборат бўлган томонига қараганда яқинроқ, азизроқ ва тушунарлироқ бўлиб кўринарди.

Наташа князь Андрей кетган томонга қарар, у ўша

срда эканини биларди, лекин ҳаётнинг бу томонида уни қай аҳволда кўрган бўлса, ҳаётнинг у томонида ҳам уни айнан шундай тасаввур қиларди. Князь Андрей Митишчида, Троица лаврсиди, Ярославда қай вазиятда ётган бўлса, ҳаётнинг у томонида ҳам айнан шундай ётгандай эди.

Наташа князь Андрейнинг юзини кўрар, товушини эшитар, унинг сўзларини ва ўзининг унга айтган гапларини такрорлар, баъзан ўша онда князь Андрейга ва князь Андрей унга айтишга мумкин бўлган сўзларни ўйлаб топарди.

Мана, князь Андрей эгнида бахмал пўстин, озиб, оқариндираб қолган қўлига бошини қўйиб, креслода ётибди. Унинг кўкраги чуқиб кетган, елкалари эса кўтарилиб турибди. Лаблари қимтилган, кўзлари чақнайди. Оқариб кетган пешонасида дам ажин пайдо бўлади, дам йўқолади. Бир оёғи билинар-билимас тез-тез титрапти. Наташа князь Андрей қаттиқ дард билан олишаётганини билиб туради. «Бу дард қанақа дардкин? Нега бу қадар озиб борапти? Нимани сезяптикин? Жони қандай огрияптикин? — деб ўйлайди Наташа. Князь Андрей Наташанинг тикилиб турганини кўради-ю, бошини кўтариб тасассумсиз гапиради:

«Энг даҳшатлиси,— дейди князь Андрей,— ўз қисматининг жони огрийётган кишининг қисмати билан абадий боғлашдир. Бу абадий изтироб демакдир». Князь Андрей шундай дейди-ю, Наташага синовчан назар билан қарайди. Наташа одатдагича нима деб жавоб қайтаришни ўйлаб улгурмасдан, дафъатан шундай дейди: «Бу аҳволда ётаверишингиз мумкин эмас, тузаласиз, буткул тузалиб кетасиз».

Мана, Наташа яна князь Андрейни кўрди, ўшанда нималарни кўрган ва ҳис этган бўлса ҳозир ҳаммасини бошқатдан бошдан кечирди. Наташа шундай деб жавоб берганда князь Андрей маъносини нигоҳ билан узоқ ва қаттиқ тикилиб қолган эди, ҳозир Наташа ўша нигоҳни эслади ва унда ноумидлик ва таънаомуз ифода борлигини англади.

«Мен ҳам шундай деган эдим,— деди ўзича Наташа,— агар у азоб-уқубат чекиб яшайдиган бўлса, жуда даҳшатли бўлар эди, деган эдим. Ўшанда бу аҳволда яшаш унинг учун жуда оғир эканини билиб шундай деган эдим, лекин у менинг гапимни бошқача тушунди. Буни у мен

учун жуда қийин бўлади, деб тушунди. Ушанда у яшашни истарди, ўлимдан қўрқар эди. Мен томдан тараша тушгандай қилиб шундай деган эдим. Бу нарсани мен хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Мен буткул бошқа нарсани ўйлаган эдим. Агар мен дилимдагини айтадиган бўлсам, бундай дер эдим: «Майли, ўлим тўшагида бўлса ҳам менинг олдимда ётаверсин, ушанда ҳам мен ҳозиргидан кўра бахтлироқ бўлар эдим. Ҳозир-чи... Ҳозир ҳеч нима ҳам, ҳеч кимим ҳам йўқ. Шуни у билармиди? Йўқ, билмас эди ва ҳеч қачон билмайди ҳам. Энди бу нарсани ҳеч қачон тузатиб бўлмайди». Яна князь Андрей Наташага ўша сўзларни такрорлади, лекин ҳозир Наташа ўз хаёлида унга бошқача жавоб берди. У князь Андрейнинг сўзини бўлиб, шундай деди: «Оғир бўлса сизга оғирдир, лекин мен учун ҳеч қанча оғирлиги йўқ. Шуни билингки, менинг дунёда сиздан бўлак ҳеч кимим йўқ. Сиз билан бирга азоб чекиш мен учун энг катта бахт». Яна князь Андрей Наташанинг қўлини ушлади ва ўлишидан тўрт кун олдин юз берган ўша даҳшатли кечада қўлини қандай сиққан бўлса, шундай сиқди. Яна Наташа ўз хаёлида унга ўша соатда айтиши мумкин бўлган бўлак латиф, ошиқона сўзларни айтди. «Мен сени севаман... сени... севаман...» — деб Наташа энтикиб қўлини сиқди ва бор кучини йиғиб, тишини тишига босди.

Ширин бир қайғу Наташани қамраб олди ва унинг кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлади, бироқ тўсатдан, бу гапларни кимга гапирягман, деб ўз-ўзидан сўради. У ҳозир қаерда, қай аҳволда? Яна ҳамма нарсани беомон ҳайрат пардаси тўсиб олди яна Наташа қошларини чимириб, князь Андрей кетган томонга синчиклаб қарай бошлади. Назарида ўша сирдан воқиф бўлаётгандай бўлиб кўринди... Бироқ шу он кимдир тўсатдан Наташанинг қулоқларини қоматга келтириб эшикни тарақлатиб очиб юборди. Хонага қўрқувдан афти-ангори ўзгариб кетган оқсоч қиз Дуняша тапир-тупур қилиб кирди.

— Дадангиз ҳузурларига марҳамат қилинг, тезроқ, — деди Дуняша ғалати бир шошқалоқлик билан. — Шум хабар... Пётр Ильич тўғрисида... мактуб, — деди Дуняша ўпкасини туютолмасдан.

II

Ҳаммадан ўзини четга тортиб турган Наташа шу кунлари уй ичидагилардан ётсирар эди. Уларнинг ҳаммаси:

отаси ҳам, онаси ҳам, Соня ҳам шу қадар меъдасига теккан, улардан шу қадар тўйган ва зериккан эдики, уларнинг ҳар бир сўз ва ҳар бир туйғуси сўнгги кунларда яшаб юрган оламига ҳақоратдай бўлиб туюлар, Наташа уларга лоқайдлик билангина эмас, балки адоват билан қарар эди. У оқсоч қиз Дуняшанинг Пётр Ильич ҳақида, аллақанақа шум хабар ҳақида бир нима деганини эшитди-ю,— лекин уқмади.

«Қанақа шум хабар келиши мумкин, уларни безовта қиладиган шум хабар ҳам бормикин? Дунёни сув босиб кетса ҳам уларнинг тўпигига чиқмайди, улар парвойи фалак», деди ўз ичида Наташа.

Наташа залга киргач, отаси графинянинг бўлмасидан шовиб чиқди. Унинг юзи буришган ва кўз ёшларидан ҳўл эди. Граф томоғини хиппа бўққан йиғига эрк бермоқ,— йиғлаб кўнглини бушатмоқ учун графинянинг бўлмасидан югуриб чиққанга ўшарди. Граф Наташани кўргач, бизни худо урди, дегандек қўлини силтади-ю, думалоқ, сергўшт юзининг хунугини чиқариб, энтика-энтика йиғлаб юборди.

— Пе...Петя... Бор, бор... онанг... чақиряпти,— деди. ва худди ёш боладай ҳўнграб, дармони қуриб қолган оёқлар билан тез-тез одимотиб стул олдига борди ва юзини қўли билан беркитиб, гурс этиб ўзини стулга ташлади.

Наташанинг бутун вужудидан электр токи ўтиб кетгандай бўлди. Бир нима келиб юрагига қаттиқ урилди-ю, жони оғриб кетди, ичида бир нарса узилаётгандай, жони чиқаётгандай бўлди. Бироқ шу оғриқдан сўнг Наташа ўзини эзган ҳаётнинг исканжасидан қутулгандай сизди. У отасининг аҳволини кўриб, онасининг бўкириб додлаётганини эшик орқасидан эшитиб, ўзини ҳам, ғам-ғуссасини ҳам унутди. У югуриб отасининг олдига борди, бироқ кекса граф мажолсиз қўлларини зўрға қимирлатиб графинянинг бўлмасига ишора қилди. Шу чоқ ранги мурдадай оқарган, ияги титраётган княжна Марья эшикдан чиқди ва алланималар деб Наташанинг қўлидан ушлади. Наташа унинг юзини ҳам кўрмас, сўзини ҳам эшитмасди. У югуриб уйга кирди, худди ўзини қўлга олишга уринаётгандай, бир лаҳзага тўхтади ва югуриб онасининг олдига борди.

Графиня ғалати, ноқулай бир вазиятда креслода чўзилиб ётар ва ҳадеб бошини деворга урарди, Соня билан хизматкор қизлар унинг қўлларини ушлаб турар эдилар.

— Наташани чақиринглар! Наташани чақиринглар!..—

деб қичқирарди графиня.— Ёлғон, ёлғон... У ёлғон гапни айтяпти... Наташани чақиринглар! — деб қичқирар ва олдидагиларни итариб ташларди.— Йўқелинглар ҳаммаларинг! Улдирибдилармиш! Ха-ха-ха!.. ёлғон!

Наташа тиззасини креслога қўйди, энгашиб онасини кучоқлади-да, кутилмаган бир куч билан графиняни даст кўтариб, юзини ўзига бурди ва бағрига босди.

— Ойижон!.. Ойижонгинам! Мен шу ердан, ойижон. Ойижонгинам! — деб тинимсиз шивирлади Наташа.

У онасини ўз ҳолига қўймай, авайлаб бағрига босди, ёстиқ олиб келишларини, сув беришларини буюриб, графинянинг эғнидаги қўйлаги тугмаларини ечди, йиртди.

Наташа оёқларининг бошидан, қўлларидан, юзидан ўпаркан, тинимсиз:

— Ойижоним! Ўзим қоқиндиқ! Ўзим ургилай! — деб шивирлар, кўз ёшлари бурни, юзини ачитиб, дув-дув оқар эди.

Графиня қизининг қўлини қаттиқ қисиб, кўзларини юмди ва бир лақзагина жим бўлди. Бироқ тўсатдан, кутилмаган бир чаққонлик билан ўрнидан туриб, у ёқ бу ёққа аланглаб қаради-да, Наташага кўзи тушгач, бор кучи билан унинг бошини сиқди. Кейин Наташанинг оёғидан бужмайиб кетган юзини ўзига буриб, узоқ тикилиб қолди.

— Наташа, сен мени яхши кўрасан-а,— деди худди розини айтаётгандай секин.— Наташа, сен мени алдамайсанми? Сен менга бор гапни айтиб берасанми?

Наташа ёш тўла кўзлари билан онасига қаради, унинг юз-кўзида фақат афв сўраш, муҳаббат ифодасигина бор эди.

— Ойижон, ойижон,— деб такрорлади Наташа бутун меҳр-муҳаббатининг кучини онасини жизғанақ қилиб юборган ғам-аламни енгиллатишга сарф қилиб.

Ҳаёти барқ уриб турган навқирон, севимли ўғли ҳалок бўлгандан сўнг дунёда яшашни яна кўз олдига келтиролмаган она чин воқеликдан қочиб, телбалик олаmidан паноҳ излар эди.

Наташа ўша кунни, ўша кеча, кейинги кун ва кейинги тун қандай ўтганини билмади. У кечалари мишжга қоқмасдан онасининг олдида ўтириб чиқди. Унинг саботли, метин муҳаббати аҳволни шарқловчи ёки далда берувчи кучга ўхшаб эмас, балки ҳаётга чорловчи кучга ўхшаб ҳар он гўё графиняни ҳар тарафдан чулғаб олган эди.

Уч кун бўлди деганда графиня хиёл таскин топди ва Наташа бошини креслонинг суянчигига қўйиб, кўзини юмди. Қаравот ёғирлаб кетди, Наташа кўзини очди. Графиня қаравотда утириб, секин-секин гапирётган эди.

— Келиб онангни хурсанд қилдинг-да, болам. Чарчагандирсан, чой дамлаб келсинми? — Наташа онасининг олдига келди. — Вояга етиб, чиройли бўлиб қолибсан, болам, — деб давом этди графиня қизининг қулидан ушлаб.

— Ойижон, нималар деяпсиз?..

— Наташа, боламдан айрилдимми, жигарбандимдан айрилдимми? — деб графиня қизини қучоқлаб олди ва биринчи мартаба йиғлади.

III

Княжна Марья ҳозирча кетмайдиган бўлди. Соња билан граф Наташага дам бермоқчи бўлар, лекин унинг ўрнини босолмас эдилар. Онасини дод-фарёддан, эс-ҳушини йўқотишдан фақат Наташа сақлай олишини ўз кўзлари билан кўриб туришарди. Наташа уч ҳафтадан бери бир дақиқа ҳам онасининг олдидан жилмасдан, унинг бўлмасида, креслода ётар, графиняни едирар-ичирар ва тинимсиз у билан гаплашиб чиқарди, чунки фақат Наташанинг ёқимли, эркаловчи товуши графиняга сром бағишлаши мумкин эди.

Онасининг кўксидаги доғ кетмайдиган доғ эди. Петянинг ўлими онасининг қоматини букиб қўйди. Петянинг ўлими ҳақидаги шум хабар келганда элликка кирган, ҳали жуда сулим ва тетик аёл бўлган графиня бир ойдан сўнг ҳаёт билан сира қизиқмайдиган, нимжон бир кампир бўлиб хонасидан чиқди. Лекин графинянинг қоматини буккан ўша доғ Наташани бошқатдан ҳаётга чорлади.

Қўнғил вайрон бўлишидан вужудга келган қалб жароҳати, қанчалик эриш туйилмасин, тан жароҳати сингари аста-секин битиб кетади. Ҳар қанақа ёмон жароҳат, ҳам четлари қуруқшай бошлангандан кейин битганидек қалб жароҳати ҳам тан жароҳати сингари битади, лекин ичкаридан туртиб турган ҳаёт кучи билан битади.

Наташанинг қалбидаги жароҳат ҳам худди шу тарзда бита бошлади. У мен учун ҳаёт тамом бўлди, деб ўйлаган эди. Бироқ онасига бўлган меҳр-муҳаббати тўсат-

дан шу нарсани кўрсатдики, ҳаётининг моҳиятини ташкил этган меҳр-муҳаббати ҳали тирик экан. Меҳр-муҳаббат уйғониши билан ҳаёт ҳам уйғонди.

Князь Андрейнинг сўнгги кунлари Наташа билан княжна Марьяни бир-бирига дўст қилиб қўйган эди. Янги кулфат уларни янада яқинлаштирди. Княжна Марья ҳозирча кетмай турадиган бўлди ва сўнгги уч ҳафта мобайнида Наташага худди касал кишига қарагандай қаради. Онасининг бўлмасида ўтказган охириги ҳафталар Наташани адоий тамом қилиб ташлади.

Бир куни, чошгоҳда княжна Марья Наташанинг худди безгак тутгандай қалтираётганини кўриб, уни дарров ўз бўлмасига олиб кирди ва тушагига ётқизди. Наташа чўзилди, бироқ княжна Марья пардани тушириб, энди уйдан чиқиб кетаётганда Наташа уни чақирди.

— Уйқум келаётгани йўқ. Марья, бирпасгина ўтирсанг-чи, — деди Наташа.

— Жуда чарчагансан, озгина ухласанг бўларди.

— Йўқ, йўқ. Нега энди мени бу ерга олиб кирдинг? Ойим сўраб қолсалар нима бўлади?

— У киши хийла дуруст. Бугун бинойидек гаплашиб ўтирди, — деди княжна Марья.

Наташа ярим қоронғи уйда, тушакда ётаркан, княжна Марьянинг юзига синчиклаб қарай бошлади.

«Бу акасига ўхшайдими? — деди ичида Наташа. — Ҳа, ўхшайди деса ҳам бўлади, ўхшамайди деса ҳам бўлади. Лекин бу бўлакча, ўзига хос, ҳеч кимга ўхшамайдиган, мислсиз қиз. Энг муҳими шуки, мени яхши кўради. Бунинг юрагига нималар боркин? Фақат эзгулик бўлса керак. Лекин қанақа эзгулик? Шу топда бу нималарни ўйлаяптикин? Менга қанақа қараркин? Ҳа, бу жуда олижаноб қиз».

— Маша, — деди Наташа ийманибгина унинг қўлидан тортиб, — Маша, мени бўлмагур қиз деб ўйлама. Ўйламайсан-а? Маша, жонгинам, мен сени жуда-жуда яхши кўраман. Кел, умрбод дўст бўлайлик.

Шу гапдан кейин Наташа княжна Марьяни қучоқлаб, юзидан, қўлларидан ўпа бошлади. Наташа ўз туйғусини бу тарзда изҳор қилаётганидан княжна Марья ҳам хижолат тортди, ҳам суюнди.

Шу кундан бошлаб княжна Марья билан Наташа орасида фақат аёллар орасидагина бўладиган эҳтиросли ва зариф дўстона муносабат пайдо бўлди; улар мутта-

сил бир-бирлари билан ўпишар, бир-бирларига ёқимли сўзлар айтар, кўпинча бирга бўлишарди. Бири бирон ёққа кетса, иккинчиси ҳаловатини йўқотар, тезроқ у билан кўришишга ошиқарди. Улар гўё икки ёрти бир бутун, бир жон, бир тан эди. Ораларида дўстлик туйғусидан ҳам кучлироқ бир туйғу пайдо бўлди: улар бир-бирисиз гўё ҳаёт кечиролмайдиган, нафас ололмайдигандай эди.

Иккаласи баъзан соатлаб индамай утирар, баъзан тўшакка кириб тоғ отгунча гаплашиб чиқар, кўпинча бир вақтлар бўлиб ўтган ишларни эсларди. Княжна Марья ўзининг болалик чоғлари, ота-онаси, орзу-умидларч тўғрисида гапирар эди; илгари бунақа вафодор, итоаткор бўлиб яшашни, христианчасига шахсий роҳат-фароғатдан воз кечиш поэзиясини сира тушунмаган ва ҳамиша, пинагнини бузмай, ундан юз ўгириб келган Наташа эндиликда княжна Марья билан абадий дўст бўлиб қолганини меҳр-муҳаббат ипи бирини бирига боғлаб қўйганини сезиб, княжнанинг ўтмишига ҳам ихлоси ортди ва ҳаётнинг илгари мавҳум бўлиб кўринган бу томонини ҳам уқди. Наташа итоаткор бўлиш, шахсий роҳат-фароғатдан воз кечиш каби нарсаларни ўз ҳаётига татбиқ қилмоқчи эмасди, чунки у ҳаётдан бошқа шодликлар излашга ўрганган эди, аммо илгари тушунмаган бу фазилатларни бошқа қизда кўргач, уни англади ва севиб қолди. Княжна Марья ҳам ўз навбатида Наташанинг болалиги ва илк муҳаббати ҳақидаги сўзларга қулоқ солиб ҳаётнинг илгари мавҳум бўлиб кўринган томонини, ҳаёт ва ҳаёт лаззатлари борлигини англади.

Улар юракларидаги туйғунинг улуғворлигига рахна солмаслик учун ҳамон *ундан* гап очмасликка тирришар эдилар, лекин уни тилга олмаслик, у ҳақда гапирмаслик шунга олиб бордини, улар ўзлари билмаган ҳолда, аста-секин князь Андрейни унута бошладилар.

Наташа ранг-рўйи оқариб, жисмоний жиҳатдан шу қадар заифланиб қолдики, ҳамма унинг соғлиги ҳақида гапирар ва бу нарса унга ёқар эди. Лекин баъзан уни ўлишидан ҳам кўра касал бўлиш, заифланиб қолиш, ҳусн-латофатини йўқотиш ваҳимаси босарди ва шунда, беихтиёр, ўз қўлларига синчиклаб қараркан, қўллари чўпдай бўлиб қолганига таажжубланар ёки суроби тортилиб қолгандай кўринган юзини эргалаблари ойнага солиб кўрар эди. Назарида, бу ҳолати табиийдай кўринар, ле-

кин шундоқ бўлса ҳам барибир уни ваҳима босар ва кўнгли чўкарди.

Бир куни Наташа зинадан югуриб чиққанида ҳансираб қолди. Уша оннинг ўзида у беихтиёр, бир ишни баҳона қилиб, яна пастга тушди ва ўз кучини синаб кўриш учун яна у ердан тепага чопиб чиқди.

Яна бир куни Дуняшани чақирган эди, товуши дириллаб кетди. Дуняшанинг қадам товуши эшитилаётган бўлса ҳам бир замонлари ашула айтган ўша ёқимли сас билан яна бир карра қичқирди ва ўз сасига ўзи қулоқ содди.

Наташа маънавий ҳаётининг устини қоплагандай бўлиб кўринган қалин лойқа остидан нозик, барра ўтлар ниш уриб чиқаётганини ва бу ўтлар илдиэ отиб, яшашга қобил шохчалари билан қоматини букиб қўйган тамнинг устини беркитаётганини ва ҳадемай бутунлай беркитиб ташлашни билмас ва бунга нишонмас эди. Унинг жароҳати нчдан битмоқда эди.

Январнинг охирларида княжна Марья Москвага қайтди, граф қизим ҳам бирга бориб, у ердаги докторларга кўринсин, деб қўярда-қўймай, Наташани бирга жунатди.

IV

Кутузов душманни маҳв этиш, унинг йўлини тўсиш ва ҳоказолар пайига тушиб, жуда ғайратга миниб кетган ўз қўшинларининг шахтини қайтаролмай, Вязьмада тўқнашишгандан кейин, французлар урушмасдан қочиб кетавердилар, руслар ҳам Красноегача жанг қилмай, уларни қувлаб боравердилар. Французлар шу қадар жадал суръат билан қочаётган эдиларки, таъқиб этаётган рус қўшинлари уларга етолмай сувориларнинг отлари ва артиллерия тўхтаб қолди, французларнинг ҳаракатлари тўғрисида олинган маълумотлар нотўғри бўлиб чиқаверди.

Рус қўшини аскарлари кунига қирқ чақиримдан йўл босиб шундай чарчадиларки, бундан ортиқ тез юришнинг иложи йўқ эди.

Рус қўшинининг қанчалик мадори кетиб, тинкаси қуриганини шундан ҳам билса бўладики, Тарутинодан чиққанда юз минг кишидан иборат бўлган ва Тарутинодан кейинги юришларда ўлган ва ярадорлар бўлиб беш

мингдан ортқ талафот бермаган, фақат юз икки-ички юз асир берган рус қўшини Краснояга бор-йўғи элдик минг киши билан етиб келди.

Қочиб французларни қанчалик ишдан чиқараётган бўлса, французлар кетидан жадал қувлаб бораётган рус аскарларини ҳам шунчалик тинкасини қуритмоқда эди. Фарқи шу эдики, рус армияси ўз йлтиёри билан олға юрар, французлар устига куланка солиб турган ўлим ваҳимаси руслар тепасида йўқ эди, французларнинг ўлда-жўлда қолиб кетган касал аскари душман қўлига тушса, русларнинг орқада қолган солдатлари ўз элларида қоларди. Наполеон армияси асосан тез суръат билан ҳаракат қилиш оқибатида камайиб бораётган эди, рус қўшинлари сонининг мутаносиб равишда озайиб бориши, шубҳасиз бунинг далили эди.

Кутузовнинг бутун саяи ва ҳаракати, Тарутино билан Вязьмада бўлганидек, французларнинг ўзларини нобуд қилаётган қочинларини тўхтатмасдан (ваҳоланки) Петербургдагилар ҳам, рус армиясидаги генераллар ҳам французларнинг ҳаракатига халал беришни истардилар билъакс ўз аскарларининг ҳаракатини оsonлаштирмоқ учун қўлидан келганича Наполеоннинг қочинига имкон бермоқ эди.

Аммо Кутузовнинг назарида қўшинларнинг ҳаракатини секинлаштириш ва куттиш учун, солдатларнинг тез суръат билан ҳаракат қилиш орқасида ҳолдан тояётганликлари ва ғоят камайиб бораётганликларидаш ташқари бошқа важ бор эди. Рус қўшинларининг мақсади французларни қувлаб бориш эди, лекин французларнинг қасққа қараб юриши исмаълум, шу сабабдан рус қўшинлари қанча яқин келиб қувласалар, шунча узоқ йўл босардилар. Бирмунча кейинроқда борганларида эса, французлар сингари адашиб, сарсон бўлиб юрмай, унинг йўлини кесиб чиқа олардилар. Генераллар таклиф этган энг моҳирона маневрлар эса, қўшинларнинг ҳаракатини тезлаштириш, манзилларни кўпайтиришдан иборат эди, ҳолбуки энг оқилона ва бирдан-бир тўғри тадбир — манзилларни камайитириш эди. Бутун кампания давомида — Москвадан Вильнога боргунча Кутузов шу мақсадни кўзда тутди, тасодиғий равишда эмас, гоҳ-гоҳда эмас, балки сабот билан шу йўлдан борди, ундан сира четга чиқмади.

Кутузов ақл-идроки ёки илми билан эмас, балки бутун вужуди билан, рус табиати билан, ҳар бир рус сол-

дати билган нарсани — французлар мағлуб бўлганини, душман қочиб кетаётганини, энди уларнинг кавушини тўғрилаб қўймоқ кераклигини билар ва тушунарди; лекин шу билан бирга у бутун солдатлар қатори йилнинг ноқулай фаслида тез суръат билан юришнинг қанчалик машаққатли эканини англади.

Аmmo фавқулодда бир иш кўрсатиб, керакми, керакмасми, биронта герцог ёки қиролни асир олиб, ҳаммани қойил қолдирмоқчи бўлган генералларга, айниқса рус миллатидан бўлмаган генералларга, ҳозир ҳар қанақа жанг бемаъни ва беҳуда бўлган бир вақтда, жанг қилмоқ ва кимнидир мағлуб этмоқ пайти етгандай бўлиб кўринарди. Оёғида дурустроқ оёқ кийими, устида ақалли нимча пўстини бўлмаган, ярим оч, ярим яланғоч бўлган солдатларни бир ой ичида жангсиз ярми тутдай тўкилиб кетган ва душман шу тарзда қоча берса чегарага етгунча, босиб ўтилгандан ҳам кўп масофани босиши лозим бўлган солдатларни дам у ёққа, дам бу ёққа суришни таклиф этаётганларини кўриб, Кутузов таажжубланар, елкасини қисиб кўярди холос.

Рус қўшинлари француз қўшинларига дуч келиб қолганларида, бирон иш кўрсатиб ном чиқариш, душманни улоқтириб ташлаб, олдини тўсиш ҳаваси жуда авжига чиқиб кетарди.

Красное бўсағасида шундай ҳодиса рўй берди: французларнинг уч колоннасидан бири шу ерда бўлса керак деб тахмин қилган руслар, ун олти минг аскар билан турган Наполеоннинг ўзига дуч келиб қолишди. Кутузов бу ҳалокатли тўқнашишдан қутулиш ва ўз солдатларини сақлаб қолиш учун бутун воситаларни ишга солса ҳам бўлмади: жуда чарчаган рус солдатлари Красноеда мажақланган француз аскарларини уч кун давомида қирдилар.

Толь: *die erste Colonne marschirt*¹ ва ҳоказо деб диспозиция ёзди. Лекин бу диспозицияга одатдагича, ҳеч ким амал қилмади. Шаҳзода Евгений Виртембергский тепаликка чиқиб олиб, олдидан қочиб ўтаётган француз аскарларини ўққа тутар ва ёрдам сўрар эди, лекин ёрдам келмасди. Французлар кечалари қоронгида рус аскарларига чап бериб, ўрмонзор ва чакалакзорларга бекиннар, ҳар қайсиси ўз жонини олиб қочишга ҳаракат қиларди.

¹ Биринчи колонна фалон жойга боради.

Солдатларнинг озиқ-овқат ва асбоб-анжоми билан менинг сира ишим йўқ, деб юрадиган ва керак бўлганда ҳеч қачон топиб бўлмайдиган, ўз ибораси билан айтганда, «chevalier sans peur et sans reproche»¹ бўлган, французлар билан элчибозлик қилишни яхши кўрадиган Милорадович, французлардан таслим бўлишни талаб қилиб элчилар юборар, фурсатни қўлдан бериб, буюрилган ишни қилмай, ўз билганини қилиб юрар эди.

У аскарлар олдига от қўйиб сувориларга французларни кўрсатиб:

— Йигитлар, мана шу колонналарни сизларга инъом қиламан, биланларингни қилинглар,— дерди. Бу сўзни эшитган суворилар, арабг оёғини судраб бораётган отларнинг биқинига шпорларини ниқтаб, қиличлари билан саваб, не машаққатлар билан отларни йўрттириб, инъом этилган ҳалиги колонналар устига, яъни совуқдан қотган оч-яланғоч французлар устига бостириб борар, инъом этилган колонна ҳам айни муддао бўлди деб; яроғ-аслаҳаларини ташлаб, таслим бўлишарди.

Красное бўсағасида бўлган жангда йигирма олти минг асир олинди, юзларча тўп ва маршал таёқчаси деган бир таёқча ўлжа олинди, ким иш кўрсатди, деб баҳс-мунозара қилишди ва бу муваффақиятдан хийла суюнишди, лекин Наполеонни ёки ҳеч бўлмаганда унинг бирон донгдор маршалини асир қилиб ололмадик, деб афсусланишди, бунинг айбини бир-бирларига хусусан, Кутузовга тўнкашди.

Ҳирс ва нафслари эс-ҳушларини олиб қўйган бу одамлар зарурат қонуни деб аталган энг расво қонуннинг кўр ижрочиси эдилар холос; лекин улар ўзларини қаҳрамон деб билишар, қилган ишларимиз энг юксак ва олижаноб иш деб ўйлашарди. Улар айбни Кутузовга тўнкашар, уруш бошлангандан бери Наполеонни мағлуб этишимизга халал берди, у фақат ўз эҳтиросларини қондириш ғамига тушган, шунинг учун роҳатини бузишга кўзи қиймай Полотняний заводидан чиқмади, Наполеон Краснода эканини билиб, бутунлай эс-ҳушини йўқотиб қўйди, аскарларнинг ҳаракатига тўсқинлик қилди, Наполеон билан тил бириктирган, унга сотилган дейиш мумкин ва ҳоказо, деб бўлмаган бўхтонларни ёғдиришди.

Ҳирсу ҳавас гирдобига тушган замондошларининг бу

¹ Бенуқсон марди майдон.

бўхтонлари камлик қилгандай, янги авлод ва тарих Наполеонни grand¹ деб эътироф қилди, Кутузовни эса, аж-набийлар — муғамбир, фосиқ, саройда пих ёрган, нимжон чол; руслар эса алланечук мужмал, нотайин, фақат номигагина рус бўлгани учун керак бўлган қўғирчоққа чиқаришди.

V

1812 ва 1813 йилларда Кутузовни хато қилди, деб очиқдан-очиқ айбладилар. Подшоҳ ундан норози эди. Фармони олий билан ёзилган тарихда Кутузов Наполеоннинг номидан ҳам қўрқадиган, Красное ва Березинада қилган хатолари орқасида рус қўшинларининг шон-шухратига зиён етказган, яъни француз қўшинларни устидан батамом ғалаба қозониш шарафидан русларни маҳрум қилган айёр, қаллоб сарой мулозими эди, деб тилга олинди.²

Буюк бўлмаган, grand-номте — бўлмаган, рус ақлу идроки эътироф этмаган шахсларнинг қисмати шудир. Қазою қадардан воқиф бўлиб, ўз иродасини унга бўйсундирган, ҳамиша якка-ёлғиз бўлган нодир шахсларнинг қисмати шудир. Бу хил кишилар олий қонуниятларни кўра билганлари учун авом халқининг нафрат ва ҳақоратига гирифтор бўладилар.

Рус тарихчилари учун (буни тилга олишнинг ўзи ғалати ва мудҳиш-а!) тарихнинг арзлмаган қуроли бўлган, ҳеч қачон ва ҳеч ерда, ҳатто сургунда ҳам бирон инсоний фазилатини кўрсатмаган Наполеон улуг зотдир, уни кўкларга кўтаришиб, у таҳсин-офаринга сазовор, буюк... grand — деб аташади. 1812 йилда кўрсатган бутун фаолиятида, Бородинодан тортиб Вильнога боргунча виждони табпатига хилоф ҳеч бир сўз айтмаган, ҳеч бир иш қилмаган ва ҳамиша ўзига содиқ қолган, тарихда мисли кўрилмаган даражада фидокорлик кўрсатиб, воқеларнинг келажакдаги аҳамиятини аввалдан билган Кутузовдек киши уларнинг назарида алланечук мужмал ва нотавон одам бўлиб кўринади; Кутузов ва 12-йил урушини тилга олганда, улар ҳамиша бирмунча хижолат чеккандай бўлишади.

Ҳолбуки, бутун фаолияти, ҳамма қилган иши, бутун

¹ Улуг, буюк.

² Богдановичнинг 1812 йил тарихи, Кутузовнинг характеристикаси ва Красное бўсағасида бўлган жангларнинг қаноатланурсизлиги ҳақида мулоҳазалар.

фиқру-зикри доим ва ҳамиша бир мақсадга томон йўналтирилган бундай сиймо тарихда бўлмаса керак. Бутун халқнинг тилак ва орзусига мос келадиган мақсаддан ўзга олижаноб юксак мақсад ҳам бўлмаса керак. Ҳеч бир тарихий сиймо ўз олдига қўйган мақсадга Кутузовчалик (унинг бутун фаолияти 1812 йилда шу мақсадга томон қаратилган эди) тула-тукис эришгани йўқдир ва бунинг мисолини тарихдан ҳам топиб бўлмайди.

Кутузов баланд эҳромлар теласидан кўз тикиб турган қирқ аср тўғрисида, ватан йўлида берган қурбонлари тўғрисида, нималар қилди-ю, нималар қилмоқчилиги тўғрисида гапирмас, у умуман, ўзи ҳақда ҳеч нарса демас ва ҳеч қандоқ роль ўйнамас эди. У ҳамиша энг содда ва энг оддий кишидай бўлиб кўринар, энг оддий ва энг содда нарсалар ҳақида гапирар эди. Унинг қиладиган ишлари шу эдики, қизларига ва m-me Staël га мактублар ёзар, романлар ўқир, тўзал хонимларнинг суҳбатини ёқтирар, генераллар, офицерлар ва солдатлар билан ҳазил-мутойиба қилар ва бирон нарсани исботламоқчи бўлган кишилар билан сира баҳс-мунозара қилиб ўтирмасди. Граф РаSTOPчин Яуза кўпригида турган Кутузов қошига от қўйиб келиб, Москванинг қўлдан кетишига шахсан сиз айбдорсиз, деб ундан ўпкалаганида, «Москванинг жангсиз душманга бермайман, деб эдингиз-ку?» деганида, Москва аллақачонлар душман томонидан ишғол қилинган бўлса ҳам Кутузов унга: «Ҳали ҳам Москванинг жангсиз бермайман» деган эди. Подшоҳ олдидан келган Аракчеев, артиллерия бошлиғи вазифасига Ермоловни тайинлаш керак эди, деганида, Кутузов бир дақиқа олдин тамоман бошқа гапни айтган бўлса ҳам, «гапингиз маъқул, мен ҳам ҳозиргина шунини гапириб ўтирувдим» — деб жавоб берган эди. Атрофидаги бир талай бемаъни одамлар орасида, бўлаётган воқеаларнинг бутун маъно ва моҳиятига ёлғиз унинг ўзи тушунарди, бас, шундай одамга граф РаSTOPчин айтган сўзларнинг нима аҳамияти бор, пойтахт бошига тушган кулфатларни у Кутузовдан кўрадимиз, ўздан кўрадимиз, бунинг аҳамияти йўқ эди. Кимни артиллерия бошлиғи қилиб тайинлаш масаласи эса-ку, уни бундан ҳам камроқ қизиқтирарди.

Одамларни ҳаракатга келтирадиган нарса, уларнинг фикрлари ва бу фикрнинг сурати бўлган сўзлар эмаслигини кўп марта синаб кўрган ва бунга қаноат ҳосил қилган бу мўйсафид фақат шундай пайтларда эмас, балки

ҳамиша мутлақо бемаъни гапларни, миясига келган сўзларни гапираверар эди. Лекин ўз сўзларига бу қадар этносизлик билан қарайдиган бу мўйсафид бутун фаолияти даврида, урушнинг бошидан охиригача, кўзлаган ягона мақсадга зид келадиган бирон оғиз сўз айтган эмасди. Энг мухталиф шароитларда ҳам у, гапларимга тушунмай қолишлари мумкин, деган жиддий ишонч билан бўлса керак, беихтиёр ўз фикрини қайта-қайта такрорларди. Атрофидаги кишилар билан муносабати бузилган кундан, Бородино жангидан бошлаб Кутузов *Бородино жанги бизнинг ғалабамиз эди*, деди ва улғунича рапортларида ҳам, маълумотларида ҳам, оғзаки ҳам шу сўзни қайта-қайта такрорлади. *Москванинг қўлдан кетиши — Россиянинг қўлдан кетиши эмас*, деган гапни фақат Кутузов айтган эди. Лористоннинг сулҳ тўғрисидаги таклифига жавобан, *ҳеч қанақа сулҳ бўлиши мумкин эмас, чунки халқнинг хоҳиши шу*, деган ҳам Кутузов; французлар қочиб кетаётган вақтда, *ҳеч қанақа маневрнинг ҳожати йўқ, ҳамма нарса ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетади, душманга олтин кўприк солиб бериш керак, Тарутино жангининг ҳам, Вязьма жангининг ҳам, Красное жангининг ҳам ҳожати йўқ, аскарсиз чегарага етиб бўлмайди, битта рус солдатини ўнта французга бермайман*, деб доим жавраб келган ҳам ёлғиз Кутузов эди.

Биргина шу одам, тарихчиларнинг таърифига кўра, саройда пих ёрган, подшоҳга ёқиш учун Аракчеевга ёлгон гапирган биргина шу одам — саройда пих ёрган одам — Вильнода подшоҳ билан сўзлашганда, *энди чегарадан ўтиб урушни давом эттириши бегўйда ва кони зарар* деб барала айтган ва ҳақ гапни гапириб, подшоҳнинг ғазабига гирифтोर бўлган эди.

Аммо Кутузовнинг у вақтда содир бўлаётган воқеалар моҳиятини тўғри тушунганини фақат унинг айтган сўзлари билан исботлаб бўлмайди. Унинг бутун фаолияти, ҳеч оғишмай, фақат биргина мақсадга томон йўналтирилган эди ва бу мақсад уч ишдан иборат эди: 1) французлар билан тўқнашиш учун бутун кучни йиғиш, 2) уларни мағлуб этиш, 3) иложи борича халқ ва қўшинни қийнамасдан, душманни Россия тупроғидан қувиб чиқариш.

Бутун шиори сабр-тоқат ва вақт-соатдан иборат бўлган, ҳеч қанақа қатъий ҳаракатни тан олмайдиган ўша сусткаш Кутузов Бородино жангига зўр тантана билан ҳозирлик кўриб, кейин уруш қилди. Аустерлиц жанги

бошланмасдан бурун бу жанг бизнинг мағлубиятимиз билан тугайди деган, Бородинода биз мағлуб бўлдик деб генералларнинг жар солишига қарамасдан, ғалаба қозонган томоннинг чекиниши тарихда мисли кўрилмаган ҳодиса бўлишига қарамасдан, ҳаммага қарши чиқиб, Бородино жангида биз енгдик, деди ва ула-улгунча Бородино жанги бизнинг ғалабамиз эди деган гапни кўймади. Душман қочиб кетаётган вақтда ҳар қанақа фойдасиз жангга қарши чиққан ҳам, янги уруш бошлаш ва Россия чегарасидан ташқари чиқишга қарши турган ҳам ёлғиз Кутузов эди.

Эндиликда ўн-ўн бештадан ортиқ бўлмаган одамнинг калласидаги хаёл ва мақсадни кўпчилик халқ томонидан қилинган ишларга аралаштирмасак, у вақтда бўлган воқеаларнинг маъно ва моҳиятини тушуниб олиш осон бўлади, чунки бўлган воқеалар ҳам, уларнинг барча оқибатлари ҳам кўз олдимизда туради.

Лекин қандай қилиб бу кекса одам ўшанда ҳамманинг фикрига қарама-қарши ўлароқ бу ҳодиса умумхалқ аҳамиятига эга бўлган ҳодиса эканини тўғри англади ва бутун фаолияти давомида бирон марта ҳам фикрдан қайтмади.

Бу ҳодисаларнинг моҳиятини кўра билган фавқуллода кучнинг манбаи бутун софлиги ва кучи билан Кутузовда тажассум топган халқ туйғуси эди.

Унинг дилидаги бу соф халқпарварлик ҳиссиётини ҳамма яхши англади, шунинг учун подшоҳнинг назаридан қолган чолни, подшоҳнинг иродасига қарши, жуда ғалати йўллар билан, умумхалқ урушига етакчи қилиб тайинлади. Уни бу қадар олий даражага кўтарган нарса ҳам унинг дилидаги шу ҳиссиётдир. Бош қўмондон даражасига кўтарилган бу зот, бутун куч-қувватини одам ўлдириш, қиргин қилишга эмас, балки уларни ҳалокатдан қутқазиб, уларга раҳм-шафқат кўрсатишга сарф қилди.

Соддалиги, камтарлиги туфайли улуглик даражасига етган бу сиймони тарих соҳасига тасодифан чиқиб қолган, халққа ёлғиз хаёлида раҳбарлик қилган сохта Европа қаҳрамони андозаси билан ўлчаб бўлмас эди.

Тамагир, хушомадгўй одам учун улуг сиймо йўқ, чунки у улугликни ўзича тушунади.

VI

5 ноябрь Красное жанги деб аталган тўқнашувнинг биринчи куни эди. Генераллар кўп хатолар, жанжал-

можаролар қилиб, ишнинг чатоғини чиқариб қўйганларидан кейин, аввалги нотўғри буйруқлар бекор қилиниб, ҳар томонга адъютантлар юборилгандан сўнг, душман ҳамма жойда қочаётганлиги ва энди жанг бўлмаслиги ва бўлиши мумкин эмаслиги равшан бўлгач, Кутузов кечки пайт Красноедан чиқиб, Доброёга қараб жўнади. Бош штаб бугун шу ерга кўчиртирилган эди.

Ҳаво очиқ, лекин аёз эди. Кутузов семиз оқ отига миниб, кетидан шивирлаб ғийбат қилиб бораётган бир талай норози мулозимлари — генераллари ҳамроҳлигида Доброёга томон бормоқда эди. Йўлнинг икки томонида бутун асир олинган французлар (бугун етти минг асир олинган эди) гулхан ёқиб исиниб утиришган эди. Доброедан сал берида уст-бошлари йиртилган, қўлларига тушган нарсани кийиб олган бир талай асир французлар отлари чиқариб қўйилган бир қатор француз тўплари олдида, йўл устида ғала-ғовур кўтариб туришарди. Бош қўмондон яқинлашиши биланоқ уларнинг уни ўчди. Ҳамма бошида қизил кизакли оқ шапка, букчайган елкасида дўппайтиб турган пахталик шинель, отини жой юргизиб келаётган Кутузовга қаради. Генераллардан бири асирлар билан тўплар қаерда қўлга туширилганлиги ҳақида Кутузовга оғзаки маълумот бера бошлади.

Кутузов хаёли бошқа нарсада бўлса керак, генералнинг сўзларини эшитмади. У норози бир ҳолда кўзларини қисди ва аянчли аҳволга тушган асирларга тикилиб қараб қолди. Кўпчилик француз солдатларининг бурун ва ёноқларини совуқ урган, афт-башараларининг хунуги чиққан, деярли ҳаммасининг кўзи қизариб, шисинқираб, йиринглаган эди.

Бир тўда асир француз йўлнинг ёқасида турар ва икки солдат — бирининг юзини яра босган эди — бир парча хом гўштни қўли билан бурдаламоқда эди. Французларнинг йўловчиларга ташлаган нигоҳида ҳам, Кутузовга қараб, дарҳол юзини ўгириб, ўз ишини давом эттирган бети яра солдатнинг ғазабли нигоҳида ҳам аллақандай даҳшатли ва ҳайвоний бир ифода бор эди.

Кутузов бу икки солдатга диққат билан тикилиб қаради; кейин юзини баттар буриштириб, кўзларини кенди ва уйчан бош чайқаб қўйди. Нарироққа борганда рус солдати кула-кула француз солдатининг елкасига қоқиб, алланима деб меҳрибончилик қилаётганини куриб қолди ва ҳалиги йўсинда бошини чайқаб қўйди.

— Нима деяпсан? — деб сўради.

У ҳамон сўзини давом эттираётган ҳалиги генерал французлардан ўлжа олинган ва саф тортган Преображенск полкининг аскарлари ушлаб турган байроқларни бош қўмондонга кўрсатганда:

— Ҳа, байроқларни айтяпсанми! — деди Кутузов афтидан ҳаёлини банд қилган нарсадан зўрға чалғиб. У атрофга аланглаб қаради. Мингларча кўз бош қўмондон нима деркин, деб унга тикилиб турар эди.

У Преображенск полки қаршисида тўхтади ва оғир хўрсиниб, кўзларини юмди. Мулозимларидан бири қўлини силкитиб, солдатларга қўлларидаги байроқларни келтириб бош қўмондон атрофига тизиб қўйишни буюрди. Кутузов бир неча дақиқа жим турди, кейин ўз вазифаси шуни тақоза этаётганига истар-истамас кўнди шекилли, бошини кутариб, сўз бошлади. Атрофида бир талай офицер турар эди. Кутузов буларга бир-бир кўз ташлаб, баъзи бирини таниди.

— Ҳаммаларингга ташаккур! — деди у аввал солдатларга, кейин офицерларга қараб. Ўртага чўккан сукунатда унинг салмоқдор сўзлари баралла эшитилиб турарди. — Оғир ва ҳалол хизматларинг учун ҳаммаларингдан миннатдорман. Зафар бизга ёр бўлди, Россия сизларни унутмайди, Сизларга абадий шон-шарафлар бўлсин! — Кутузов атрофига қараб жим қолди.

— Энгаштирсан-чи, энгаштирсанг-чи, — деди Кутузов бургут тамғали француз байроғини ушлаб турган солдат бехосдан уни Преображенск полкининг байроғи олдида ёзиб юборганини кўриб. — Пастроқ, пастроқ қил бошини, ана энди дуруст бўлди, — деди ва солдатларга қараб нягини силкитиб: — Ура, йигитлар! — деб хитоб қилди.

— Ура! — қичқиришди мингларча киши.

Солдатлар қичқираётганда Кутузов эгарда энгашиб, бошини қуйи солиб турди, унинг кўзларида маъсум, истеҳзоли бир ўт чақнагандай бўлди.

— Азаматларим, сизларга айтадиган гапим шуки, — деди Кутузов солдатларнинг овози тингандан сўнг.

Лекин тўсатдан унинг товуши ва туси ўзгариб кетди: у бош қўмондонга ўхшаб эмас, балки ўз шерикларини жуда муҳим бир хабардан огоҳ қилмоқчи бўлган тўпори бир чолга ўхшаб гап бошлади.

Тўпланиб турган офицерлар билан саф тортиб турган

солдатлар қимирлаб қолишди: ҳамма унинг ҳозир айтадиган гапларини дурустроқ эшитишни истар эди.

— Шунинг билангларки, биродарлар, сизларга жуда қийин эканини биламан, лекин на чора! Сабр қилинглар, кўпи кетиб ози қолди. Меҳмонларни ҳайдаб юборсак, кейин дам олармиз ахир. Қилган хизматларингни подшоҳ унутмайди. Сизларга минг оғир бўлса ҳам, ҳар ҳолда ўз элларингдасизлар, лекин мана буларнинг ҳолини кўринглар. Гадойдан ҳам хароб,— деди у асирларга ишора қилиб.— Қўллари баланд бўлган вақтларда биз уларни аямаган эдик, энди уларга ачинса бўлади. Булар ҳам одам боласи. Шундай эмасми, йигитлар?

Кутузов теварак-атрофига қараб ҳайрат ва ҳурмат аралаш таажжуб билан тикилиб турган жиддий кўзларда «айтган сўзларинг ҳақ» деган маънони ўқиди. Қарияларга хос ҳалим табассумдан чиройи тобора очилиб, лаблари ва кўзларининг бурчи жийрилиб кетди. У сўздан тўхтади ва худди бир нарсага ҳайрон бўлгандай, бошини қўйи солди.

— Лекин буларни биров чақириб келибдимиз? Қилмишларига яраша жазоларини тортсин бу... о... э...— деб Кутузов бошини кўтарди, сўнгра қамчисини ўйнатиб, шод-хуррам ғовур кўтариб, сафларни бузиб «ура» деб бақираётган солдатларнинг олдидан отини сакратиб чоптириб кетди, уруш бошлангандан бери отини бундай сакратиб чоптирмаган эди.

Кутузовнинг сўзларини солдатлар тушунди, деб айтиш қийин эди. Фельдмаршалнинг аввал тантанали, кейин содда, тўпори мўйсафидларга хос нутқининг мазмунини ҳеч ким айтиб беролмаслиги ҳам мумкин эди; лекин юракдан чиққан бу сўзларнинг маъносини, самимийлигини ҳамма тушунди, тушундигина эмас, балки Кутузовнинг ҳалиги оққунгиллик билан мўйсафидларча сўкишида ифода топган улуғвор зафар тантанасига қўшилган раҳмдиллик, айни замонда ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишончи ҳар бир солдатнинг дилида жой олган эди, уларнинг хурсанд бўлиб тинимсиз «ура-ра» деб қичқиришлари бу ҳиснинг ифодаси эди. Шу воқеадан сўнг генераллардан бири Кутузовга мурожаат этиб, бош қўмондон жанобларининг коляскада кетишга майллари калай, деб сўраганда, Кутузов жавоб бера туриб, қаттиқ ҳаяжонда бўлса керак, тўсатдан ҳиқиллаб йиғлаб юборди.

8 ноябрда, Красное урушининг сўнги куннда, қўшинлар тунги манзилгоҳга қош қорайганда келишди. Куни бўйи ҳаво сокит ва аёз бўлди, қор учқунлаб ёғиб турди, кечга бориб ҳаво очилиб кетди. Қор учқунлари орасидан зангори қора осмон ва чақнаб турган юлдузлар кўриниб қолди. Совуқ заптига олди.

Тарутинодан чиққанда уч минг солдатдан иборат бўлган мушкетёр полки тўққиз юз солдат билан тунги манзилга, катта йўл бўйидаги қишлоққа олдинроқ етиб келди. Полкни қарши олган квартиргер қишлоқ уйларининг ҳаммасини ўлик ва чала ўлик французлар, суворилар ва штаб ходимлари банд қилиб қўйганини айтди. Фақат полк командири учун битта хона топилибди холос.

Полк командири отининг бошини ўша уйга томон бурди. Полк қишлоққа кирди-да, йўл ёқасидаги энг четки уйнинг олдида тўхтади, солдатлар милтиқларини бир-бирига суяб қўйишди.

Полк кўп сонли баҳайбат жониворлар галасига ўхшаб, тунайдиган жой ва ейдиган овқат тараддудига тушди. Солдатларнинг бир қисми, тизза бўйи қор кечиб, қишлоқнинг ўнг томонидаги қайинзорга кириб кетди ва шу оннинг ўзида ўрмондан болта, дудама калта қиличларнинг тақ-туқи, шох-бутоқларнинг қарсиллаши ва қувноқ товушлар эшитила бошлади, солдатларнинг бошқа қисми полкнинг бир жойга тўпланган от-аравалари ёнида, котелок, сухари ахтара ва отларга ем-хашак бера бошлади; учинчи бир қисми эса қишлоқни мўрмалахдай босиб, французларнинг жасадларини уйлардан чиқариб ташлаб, штаб ходимлари учун жой ҳозирлади, гулхан ёққани қуруқ ўтин ташиб келди, четан ясаб шамол, бўроннинг олдини тўсиш учун тахта, томлардан похол олиб келди.

Ўн бештача солдат қишлоқ четидаги бир уйнинг орқасида томи кўчириб олинган бир бостирманинг четан деворини қўпориб олмоқчи бўлиб, шовқин-сурон билан уни силкита бошлади.

— Ҳа, ҳа, қани, баравар! Итар! — деб қичқирган товушлар эшитиларди, тун қоронғисида қорда оппоқ бўлиб музлаган каттакон четан девор қарсиллаб силкина бошлади. Четан деворнинг қозиқлари борган сайин қаттиқроқ қарсиллаб ниҳоят, зўр бериб уни итараётган солдатлар билан бирга қулаб тушди. Солдатлар севинч-

ларини ичларига сиғдиролмай, қаҳқаҳа ва шовқин-сурон кўтаринди.

— Икки кишидан бўлиб кўтаринглар! Дастакни бу ёққа бер! Ҳа, балли! Қаёққа суқилияпсан?

— Қани, кўтардик! Шошманглар, азаматлар!.. Ашула айтиб кўтарамиз!

Ҳамма жим бўлди ва хушовоз бир солдат ёқимли товуш билан ашула бошлади. Учинчи байтнинг охирида, сўнгги овоз тиниши билан, йигирма киши бирдан қичқириб юборди: «Ҳааа, қўзғолди! Баравар! Кўтар йигитлар!..» Бироқ йигитлар қанчалик бараварига зўр беришмасин, четан девор унча қўзғолмади, орага чўккан сукунатда оғир ҳансирашлар эшитилди.

— Ҳой, олтинчи рота! Ҳой, баччағарлар! Қарашворсаларинг бир нима бўладими... биз ҳам сизларнинг кунларингга яраб қоламиз ахир.

Олтинчи ротанинг қишлоққа қараб бораётган йигирматача солдати четан судраётган кишиларга келиб қўшилди; бўйи беш, эни бир саржин келадиган четан девор уртасидан букилиб, ҳансираб қолган солдатларнинг елкаларини эзиб, шилиб, қишлоқ кучасидан судралиб кетди.

— Ҳой, юрсанг-чи... Нега тўхтаб қолдинг?.. Ҳа, балли...

Шовқин-сурон, болохонадор сўкинишларнинг кети узилмас эди.

Четан кўтариб бораётган кишилар олдига бехосдан бир солдат югуриб келди ва бошлиқларга хос товуш билан:

— Бу нимаси? — деб бақириб берди.— Улуғлар шу ерда; генералнинг ўзи ичкарида ўтирибди, сиз аблаҳлар, она гўрига гишт қалаяпсизлар. Кўрсатиб қўяман сизларга! — деб фельдфебель дўқ қилди ва дафъатан кўзи тушган бир солдатнинг елкасига мушт туширди.— Шу ишни секинроқ қилсаларинг ўласизларми?

Солдатларнинг уни ўчди. Фельдфебель урган солдат, инқиллаб, четанга тегиб қонаб кетган бетини арта бошлади.

Фельдфебель кетгандан сўнг солдат ийманибгина:

— Бу лаънати ёмон урди! Юзимни қора қонга беладия! — деди секин.

— Ҳа, ёқмадими? — деди бири кулиб. Солдатлар товушларини пасайтириб, кўча бўйлаб кетишди. Қишлоқ-

дан чиққач, улар яна бекордан бекорга сўкишиб, шовқин-сурон кўтаришди.

Олдиан солдатлар ўтиб кетган уйда армиянинг казозказолари йиғилган, чой устида улар бугунги кун тўғрисида ва келажакда қилинадиган маневрлар ҳақида қизин суҳбатлашиб ўтиришган эди. Душманнинг сўл қанотига ҳужум қилиб, вице-қиролнинг йўлини кесиш ва уни асир олишни мўлжаллашарди.

Солдатлар четанни судраб келганда, ҳамма ерда гулханлар ёқилиб, овқатлар пиширилмоқда, ўтинлар чирсиллаб, қор эримоқда эди. Солдатларнинг қора кўланкаси полк ишғол қилган ва қори топталган ерда у ёқдан-бу ёққа ўтиб турар эди.

Ҳамма жойда болталар, дудама калта қиличлар ишга тушиб кетди. Ҳамма иш ҳеч қанақа амр-фармонсиз бажарилмоқда эди. Биров кечаси керак бўлиб қолиши мумкин деб, ўтин ташиб келмоқда, биров бошлиқларга чайла ясапти, биров котелокда овқат пиширяпти, биров милтиқ ва кийим-бошларни тозалаяпти.

Саккизинчи рота судраб келган четан шимол томонга ярим доира шаклида қозиклар билан қоқиб қўйилди, унинг олдида гулхан ёқилди: шайпур чалинди, йўқлама қилинди ва овқатлангандан сўнг ҳамма гулханлар атрофига ўтириб олди — биров этигини ямар, биров трубкасини чекар, биров қип-яланғоч бўлиб бит боқарди.

VIII

Рус солдатлари ўша вақтда тасаввурга сиғмайдиган оғир шароитда яшарди: уларнинг пиймаси ҳам, нимча пустини ҳам, бошпанаси ҳам, ҳатто етарли миқдорда озиқ-овқати ҳам йўқ эди (чунки озиқ-овқат ҳамма вақт ҳам армия кетидан етиб келмас эди), улар 18 даражали қаҳратон қишда, қорда кун кечиришарди: шундай оғир аҳволга тушган солдатларнинг ташқи кўриниши жуда аянчли ва жуда ачинарли бўлиши керак эди.

Билъакс, энг яхши моддий шароитда кун кечириб юрган армия ҳам ҳеч қачон бунчалик хушвақт, бунчалик хушчақчақ бўлган эмас. Бунинг сабаби шуки, заиф ва ногирон бўлиб қолган солдатлар ҳар кунни қўшин орасидан олиб чиқиб ташланарди. Жисмоний ёки маънавий жиҳатдан заиф бўлганларнинг ҳаммаси орқада қолиб

кетган, қўшиннинг гули — руҳан ва жисман тетиғи қолган эди.

Одамларнинг кўпи олди четан билан тўсиб қўйилган саккизинчи ротага йиғилди. Икки фельдфебель ҳам шу ерга келиб ўтирди, буларнинг гулхани бошқа гулханларга қараганда баландроқ ёнмоқда эди. Четан панасида ўтириш ҳуқуқига эга бўлиш учун ўтин ташиб келиш керак эди.

— Ҳой, Макеев, қаёққа... гумдон бўлдинг? Ё бўрига ем бўлдингми? Ўтинни олиб келсанг-чи, — деб бақирди тутундан кўзларини қисиб, тез-тез мижжа қоқаётган бўлса ҳам гулхан олдидан жилгиси келмаётган, афту башараси қип-қизил бир маллавоё солдат. — Ҳой, сен олиб кела қолсанг-чи, қарға, — деди у бошқа бир солдатга қараб. Маллавоё солдат унтер-офицер ҳам, ефрейтор ҳам эмасди, лекин жуда ғулабир эди, шунинг учун ўзидан заифроқлар устидан ҳукмронлик қиларди. Қарға деб аталган қиррабурун, озғин ва кичкина солдат итоаткорлик билан ўрнидан туриб, буйруқни бажаргани бораётган эди, лекин шу чоқ бир қучоқ ўтин кўтариб келаётган ёш солдатнинг нозик-ниҳол қадди-қомати гулхан ёғдусида кўзга ташланди.

— Бу ёққа бер. Гап шундай бўпти-да! — деди у.

Дарров ўтинни синдириб қаладилар, ўтни пуфладилар, шинель этаги билан елпидилар, ўтин чирсиллаб, вишиллаб ёниб кетди. Солдатлар гулханга яқинроқ ўтириб трубка чека бошладилар. Ўтин кўтариб келган чиройли, ёш солдат қўлларини белига тираб, совқотган оёқлари билан талир-тупур ер тепа бошлади.

— Оҳ, ойинжон, шабнам совуқ бўлса ҳам мушкетёрга ёқади... — деб ашула бошлади солдат, қўшиқнинг ҳар бир ҳижосида ҳиқичоқ тутгандай энтикиб.

— Ҳой, тагчармни единг-ку! — деб бақирди маллавоё ўйин тушаётган ёш солдатнинг тагчарми йиртилиб кетганини кўриб. — Бу ўйин эмас, кони зарар бу!

Солдат ўйиндан тўхтади, осилиб турган тагчармни узиб, гулханга ташлади.

— Ана энди дуруст бўлди, биродар, — деди у ва ўтириб халтасидан бир парча кўк француз мовутини олиб, оёғини ўрай бошлади. — Ивиб кетибди, — деб қўйди у оёқларини ўтга тутиб.

— Яқинда янгисини беришади. Душманнинг уруғини қуритсак, киши бошига иккитадан этик беришармиш.

— Хотинталоқ Петров ахийри қоб кетибди-да, — деди фельдфебель.

— Мен унинг ниятини аллақачонлар пайқовдим. — деди бошқа бир солдат.

— Нима қилсин бечора солдат...

— Учинчи ротада ўтган куни йўқлама қилишган экан, тўққиз киши етмабди.

— Узинг ўйлаб кўр, оёғингни совуқ ургандан кейин қанақа қилиб ҳам юрасан?

— Ҳой, кўп ҳам вайсама! — деди фельдфебель.

— Ҳа, сен ҳам шунақа қилмоқчимисан? — деди кекса солдат, оёғини совуқ урди деган солдатга хўмрайиб.

Қарға лақабли қиррабурун солдат тўсатдан ғулхоннинг нарёғидан бошини кўтарди-да, ингичка ва титроқ товуш билан деди:

— Сен нима деб ўйловдинг? Йўғон чузилади, ингичка узилади, дейдилар. Мана, мени олинг. Рамағдажон бўлиб қолганман, — деди у кескин тарзда фельдфебельга қараб. — Айт, мени госпиталга юборишсин, аъзойи баданим зирқираяпти, бўлмаса барибир қолиб кетаман...

— Ҳа, бўлди, гапни чузма, — деди фельдфебель линагини бузмай.

Пакана солдат жим бўлди, суҳбат давом этди.

— Бўгун жуда кўп француз асир олинди, лекин биронтасининг оёғида дурустгина этик йўқ, — деб солдатлардан бири суҳбат мавзуини ўзгартирди.

— Қазаклар оёқ кийимларини шилиб олишяпти. Полковникка уй бўшатаётганда уларни ташқари чиқариб ташладик. Одамнинг раҳми келади-е, йигитлар, — деди ўйин тушган солдат. — Биттасини ағдариб қарасак, тирик экан, ишонасанми, ўз тилида алланималар деб жоврайди.

— Аммо лекин озода халқ экан, йигитлар, — деди биринчи солдат. — Оқ қайиндай оппоғ-а, ораларида бо тирлари ҳам бор, нима бўлса ҳам асил халқ-да.

— Сен нима деб ўйлаган эдинг? Ўз армиясига у ҳар хил табақадан аскар олган.

— Лекин бизнинг тилга сира тушунмайди, — деди ўйин тушган солдат таажжуб билан кулимсираб. — Мен ундан: «Қайси подшоликдансан?» деб сўрасам, у ўз тилида алланималар деб жоврайди. Ажойиб халқ!

— Шуниси ғалатик, биродарлар, — деб давом этди уларнинг ақлига ҳайрон қолган солдат — можайсклик ~~мухжиллардан~~ бири уруш бўлган ерлардан французлар-

нинг ўлигини йиғганини гапириб берди.— Буни қаранг-ки, французларнинг ўлиги бир ой ўша ерда ётган эмиш, лекин шунга қарамасдан туслари ҳам ўзгармабди; сасиб ҳам кетишмабди. Қоғоздай оппоқ, озода ётган эмишлар.

— Совуқ бўлгани учун сасимагандир-да? — деб сўради бири.

— Эй, хом калла! Совуқдан эмиш! Иссиқ эди-ку. Совуқдан бўлса, нега бизнинг ўликлар сасиб кетди. Бизникиларнинг яқинига бориб бўлмас эмиш, сасиб, қуртлаб кетган эмиш. Оғиз-бурунни рўмол билан бораб, тумшукни бошқа ёққа буриб, зўрға ташиймиз, ҳеч чидаб бўлмайди, дейди. Уларнинг ўлиги бўлса қоғоздай оппоқ эмиш, ҳеч қандоқ ҳид ҳам келмас эмиш.

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Емишдан бўлса керак, — деб қўйди фельдфебель, — хўжайишлар ейдиган томоқдан ейишган.

Ҳеч ким эътироз билдирмади.

— Ўша мужикнинг гапига қараганда Можайскда, жанг бўлган ерда, ўн қишлоқ аҳолисини ҳайдаб келиб, йигирма кун ўлик ташиттиришибди, барибир ташиб битиролмабдилар. Ҳамма ёқни бури босиб кетган эмиш.

— Ўзиям ҳазилакам жанг бўлмаган эди-да, — деди кекса солдат.— Бир умр эсдан чиқмайдиган жанг бўлудди. Ундан кейин бўлган жанглار... халқни қийнашдан бошқа гап эмас.

— Рост айтасан, тоға. Тунов кун биз уларга ҳамла қилдик, улар етиб боришимизни ҳам кутиб ўтирмасдан, дарров милтиқларини ташлаб, таслим бўлишди. Пардон, дейди. Мен мисол учун биттасини оламан. Полионнинг ўзини Платов икки марта асир олибди. Бир оғиз ҳам тил билмас экан. Туриб-туриб: мана, сенга керак бўлса деб, қуш бўлиб қўлига қўнибди-ю, учибди кетибди. Ўлдириш ҳам мумкин эмас.

— Ҳой, Қиселёв, менга қара, ёлғонни ҳам дундирасан-да.

— Ёлғонни борми, бўлган гапни айтяпман. Агар ихтиёр менда бўлса, мен уни шу заҳоти қўлга туширар эдим, ерга кўмиб, шумтолдан қозиқ ясаб устига қоқиб қўяр эдим, озмунча халқни ўлдирдимми ахир.

— Барибир, арвоҳига фотиҳа ўқиймиз, ажали етган, — деди кекса солдат эслаб.

Сухбат тухтади. Солдатлар ёта бошладилар.

— Юлдузларга қара, ўтдай чақнаб турибди-я. Худди хотинлар пойдоз солгандай,— деди солдат Сомон йўлига маҳлиё бўлиб қараркан.

— Ғалла яхши бўлишнинг ишонаси бу, йигитлар!

— Тағин ўтин керак булар дейман.

— Қизик: орқанг исиса қорнинг совқотади, қорнинг исиса...

— Ё раббим!

— Нега мени итарасан, гулхам фақат сен учун ёқилганми? Буни тарвайиб ётганига қарангу...

Жимлик чўккандан сўнг уйқуга кетган баъзи бир солдатларнинг хурраги эшитилди; баъзи бирлари эса, ора-сира гаплашиб, у ёқдан бу ёққа ағдарилиб, исиниб ётишди. Юз қадамча наридаги гулхандан қувноқ гуруиг ва қаққақа садоси эшитилиб турар эди.

— Қара, бешинчи рота чақчақлашиб ўтирибди,— деди солдатлардан бири.— Тумонат одам, ҳайрон қоласан!

Солдатлардан бири ўрнидан туриб, бешинчи ротадан хабар олиб келгани кетди.

— Нимага кулишаётганини билиб келдим,— деди солдат.— Иккита француз уларга келиб қўшилибди. Биттаси совқотиб қопти, иккинчиси жуда шўх экан. Қўшиқ айтади-я.

— Шунақами ҳали? Юринглар, томоша қилиб келамиз...— деб бир нечта солдат бешинчи рота томон кетди.

IX

Бешинчи рота ўрмоннинг шундайгина четига жойлашган. Каттакон гулхан дарахтларнинг булдуруқдан эгилиб ётган шохларини ёритиб, лангиллаб ёнмоқда эди.

Ярим кечада бешинчи рота солдатлари ўрмонда биров қор кечиб юганини ва новдалар шитирлаганини эшитиб қолди.

— Йигитлар, айиқ,— деди бир солдат. Ҳамма бошини кўтариб тингшанди. Гулхanning ёруғ шуъласида ўрмондан, бир-бирига суяниб олган ва кулгили кепатадаги икки киши чиқиб келди.

Булар ўрмонда беркиниб ётган икки француз эди. Солдатлар тушунмайдиган тилда аллаималар деб, улар гулхам олдига келишди. Бири узун бўйли, офицерча шляпа кийган, бутунлай ҳолсизланиб қолганга ўхшарди.

У гулхан олдига келиб утирмоқчи бўлди-ю, лекин ағанаб кетди. Иккинчиси, афт-башараси румол билан ўралган, буй-басти кичик, кенг яғринли солдати бардамроқ эди. Солдат шеригини турғизиб қўйди ва оғзини кўрсатиб, бир нима деди. Солдатлар бирпасда французларни ўраб олишди, касалнинг остига шинель солишди ва иккаласининг олдига бутқа билан ароқ келтириб қўйишди.

Дармони қуриб қолган француз офицери Рамбаль, румол ўраб олгани унинг шахсий хизматкори деншчиги Морель эди.

Ароқни ичиб, бир котелок бутқани еб, жағи очилиб кетган Морель, ғайри табиий жонланиб кетиб, тилига тушунмаётган солдатларга нималарнидир гапира кетди. Рамбаль овқатни емади ва бўзрайиб қолган кўзларини солдатларга тикиб, гулхан олдида тирсакланиб индамай ётаверди. У аҳён-аҳёнда чўзиб инграб қўяр ва яна жим бўларди. Морель елкаларига ишора қилиб, бу одам офицер эканини, уни иситиш кераклигини солдатларга тушунтира бошлади. Гулхан олдига келган бир рус офицери, полковник ўз ҳужрасидан француз офицерига исиниб чиққани жой бермасмикин, деган умидда унинг олдига одам юборди. Борган киши, полковник рухсат берди, деган хабар билан келгандан сўнг Рамбалга буни тушунтиришди. Рамбаль ўрнидан туриб, кетмоқчи бўлган эди, бироқ гандираклаб кетди ва ёнидаги солдатлар суяб қолмаганда йиқилиб тушарди.

— Ҳой, юргинг келмаяптими? — деди бир солдат Рамбалга масхараомуз кўз қисиб.

— Қаллаварам! Оғзим бор деб вайсай берасанми! Мужик мужиклигича қолаверар экан-да! — деб, ҳамма тегишган солдатни таъна қилди. Рамбални қуршаб олишди. Икки киши даст кутариб, ҳужрага олиб кетди. Рамбаль солдатларнинг буйнидан қучоқлаб олди ва кутариб бораётганда инграб деди:

— Oh, mes braves, oh, mes bons, mes bons amis! Voilà des hommes! Oh, mes braves, mes bons amis!¹— ва худдй ёш боладай бошини бир солдатнинг елкасига қўйди.

Рамбалъни олиб кетгандан кейин солдатлар қуршаб олган Морель энг иссиқ ерда ўтириб олди.

Кўзлари қизариб, ёшланиб турган, буй-басти кичкина

¹—О, азаматлар! О, менинг меҳрибон, меҳрибон дўстларим! Одам деган муңдоқ бўлибди!.. О, менинг меҳрибон дўстларим!

булса ҳам чорпахлдан келган Морель фуражка устидан хотинчасига румол боғлаб, заифона пүстин кийиб олган эди. Ароқ кайф қилди шекилли, ёнида ўтирган солдатни қучоқлаб, хириллаган, узиқ-узиқ товуш билан французча қўшиқ айта бошлади. Солдатлар қўлларини белларига тираб, унга қараб туришарди.

— Қани, қани, бошла, қанақа эди? Мен дарров ўрнаиб оламан, қани бошла? — дерди Морель қучоқлаб олган қизиқчи — ашулачи солдат.

— *Vive Henri quatre.*

Vive ce roi vaillant,¹—деб куйлади Морель кўзларини қисиб.

— *Ce diable a quatre...*

— Виварика! Виф серувару! Сидябляка...— деб қўлини тўлғаб ва ҳақиқатан ҳам ашула оҳангини пайқаб, такрорлади солдат.

— Кўряпсанми, боплаяпти-ку! Ҳо-ҳо-ҳо!..— деб ҳар томондан қўпол, шодиёна қаҳқаҳа кўтарилди. Морель ҳам афтини буриштириб кулди.

— Қанақа эди, яна бир карра айт-чи!

— *Qui eut le triple talent,*

De boire, de battre,

*Et d'être un vert galant...*²

— Бу ҳам ёмон эмас, қани-қани, Залетаев!..

— Кю... — деди Залетаев зўрға тили келишиб. — Кью-ю-ю...— деди у зўр бериб лабини чўччайтириб, — литриптала, де бу де ба и детравагала,— деб куйлади Залетаев.

— Чакки эмас! Француз бўлиш ҳам ҳеч гапмаскан! ой... ҳо-ҳо-ҳо! Ҳой, тагин пича овқат ейсанми?

— Бўтқадан бер мунга. Очқаган одамнинг тўйиши осон эмас.

Яна унга бўтқа беришди; Морель илжайиб ўчинчи котелокка қўл узатди. Морелга тикилиб турган ёш солдатларнинг юзидан табассум аримас эди. Мунақа майнавозликни ўзларига эп кўрмаган кекса солдатлар гулханнинг нариги томонида ётар, лекин гоҳ-гоҳ бошларини кўтариб, Морелга қараб илжайишарди.

¹ Яшасин Генрих IV! Яшасин диловар қирол! ва ҳоказо! (Французча ашула).

² Унинг уч хислати бор:
Ичиш, уришиш,
Мулозиматли бўлиш...

— Булар ҳам одам,— деди бир кекса солдат шикеллига ураниб.— Явшан ҳам ўз илдизидан ўсади.

— Ё худо! Юлдузларга қара-ю, муңча кўп! Совуқ зўрайса керак...— Ҳамма жим бўлди.

Юлдузлар худди ҳозир ҳеч ким кўрмаётганини билгандай, қора осмон бағрида ўйинга тушдилар. Гоҳ порлаб, гоҳ сўниб, гоҳ милтиллаб, бесаранжомлик билан аллақандай шодлик бағишлайдиган, сирли бир нарса ҳақида ўзаро шивирлаша кетдилар.

Х

Француз аскарлари борган сари бир маромда камайиб бормоқда эди. Березина дарёсидан ўтиш воқеаси (бу ҳақда жуда кўп китоблар ёзилган) уруш кампаниясининг ҳал қилувчи эпизоди эмас, балки француз армияси ҳалокатининг ўртадаги бир босқичи эди холос. Агар Березина ҳақида шу вақтга қадар француз тарихчилари томонидан жуда кўп асарлар ёзилган ва ёзилаётган бўлса, бунинг сабаби шуки, француз аскарлари илгари аста-секин қирилаётган бўлса, Березина дарёсининг ўпирилиб кетган кўпригида бирдан-бир кўз юмиб очгунча, бу фалокат фожиали манзара касб этди ва ҳамманинг хотирида қолди. Рус тарихчиларининг Березина ҳақида мунча кўп ёзганлари ва жар солганларининг сабаби шуки, уруш майдонидан жуда узоқда, Петербургда (яна Пфуль томонидан) Наполеонни Березина дарёси соҳилида стратегик қопқонга тушириш плани тузилганлиги эди. Ҳамма планда қандай кўрсатилган бўлса шундай бўлади, деб кўз тутар ва Березинадан ўтишда французларни ҳалок этишни талаб этарди. Ҳақиқатда эса французларнинг Березина кечувида берган талафоти (ҳам туپларни йўқотиш, ҳам асир бериш жиҳатидан) Красное жангида берган талафотига нисбатан хийла кам эди ва рақамлар ҳам буни тасдиқлайди.

Березина кечувида юз берган ҳодисанинг бирдан-бир аҳамияти шундан иборатки, у душман йўлини тўсиш тўғрисида тузилган планларнинг ҳаммаси сохта эканлигини, Кутузов талаб этган хатти-ҳаракат — душманни фақат таъқиб этиш бирдан-бир мумкин бўлган дуруст ҳаракат эканлигини очиқ-ойдин, сўзсиз исботлаб берди. Француз оломони, бор куч-қувватини йиғиб, борган сайин тезроқ ўз мақсади томон югириб бормоқда

эди. У худди ўқ еган йиртқичдай чопар ва уни тўхта-тиш ҳам амримаҳол эди. Бунн Березина дарёси устига кўприк солишдан кўра кўприк устидаги ҳаракат кўпроқ тасдиқларди. Кўприк ўпирилганда французларнинг юк араваларида бораётган яроғ-аслаҳасиз солдатлар, Москвадан ҳайдаб келинган аҳоли, бола-чақали хотин-халаж — ҳаммаси инерция кучи таъсири остида ўзини олға, қайиқларга, музлаган сувга ташлади.

Қочиш ақлга мувофиқ иш эди, чунки қочиб бораётганларнинг ҳам, уларнинг кетидан таъқиб этиб келаётганларнинг ҳам аҳволи бир-бирдан ёмон эди. Ўз тўпи билан қолган ҳар бир киши, бундай оғир кунда ўз одамлари орасида тутган мавқеига, шеригининг ёрдамига умид боғлаши мумкин эди. Русларга таслим бўлган тақдирда эса, унинг аҳволи ҳозиргисидан кўра ёмонроқ ёки яхшироқ бўлмас эди. Лекин ҳаётинг эҳтиёжларни қондириш масаласида энг тубан босқичга тушиб қоларди. Асир тушган французларни руслар нима қилишни билмас эдилар, руслар французларни сақлаб қолишга қанчалик уринмасин, улар оч-яланғочликдан қирилиб кетмоқда эди; бу ҳақда французларга ҳеч қанақа аниқ маълумот ҳам керак эмас ва бунинг бошқача бўлиши ҳам мумкин эмаслигини ҳам улар сезиб туришарди. Французларни хушлайдиган энг раҳмдил рус командирлари ҳам, руслар хизматидаги французлар ҳам асирларнинг жонига ора киролмас эди. Рус қўшинлари бошига тушган оғир вазият французларни ҳалокатга дучор этмоқда эди. Ўзи оч-яланғоч бўлган солдатнинг нони ва кийимини олиб, ҳеч кимга адоват билан қарамайдиган, беозор, бегуноҳ, лекин кераги йўқ французларга бериб бўлмас эди. Баъзилар шундоқ ҳам қилиб кўрдилар, лекин бундай ҳолатлар камдан-кам содир бўлар эди.

Орқада ҳалокат, олдинда нажотга умид бор эди. Кемалар ёниб битган, бирдан-бир нажот йўли кўплашиб қочиш эди, шунинг учун французларнинг бутун кучи мана шу кўплашиб олиб қочишга йўналтирилди.

Французлар қанчалик қочиб узоқлашса, уларнинг орқада қолиб кетган солдатлари қанчалик ачинарли аҳволга тушса (Петербург планига мувофиқ Березина воқеасидан катта умид кутган эдилар), бир-биричи ва айниқса Кутузовни айблаётган рус командирларининг баҳсу мунозараси шунча авжига чиқар эди. Ҳамма Петербургда тузилган Березина планининг амалга ошмай

қолганига Кутузов жавобгар бўлар, деб гумон қилар, уни борган сари ёмонлаб, ундан норози бўлишар, уни калака қилишарди. Лекин бу калака қилиш ва камситишлар, ўз-ўзидан маълум, шундай назокатли тарзда бўлардики, Кутузов менинг гуноҳим нима, нега бундай қиял-сизлар, дея олмас эди. Кутузов билан ҳеч ким жиддий тарзда гаплашмас эди; маълумот бераётганда ҳам, ундан рухсат сўраётганда ҳам, бошқа илож бўлмагандан кейин нима қилайлик деб тургандай бўлишар, орқасида эса, кўз қисиб, ҳар қадамда уни алдашга ҳаракат қилишарди.

Бу одамларнинг биронтаси ҳам Кутузовни тушунмас эди, шунинг учун чол билан гаплашиб ўтиришнинг ҳожати йўқ; барибир у ҳеч қачон бизнинг теран маънога эга бўлган режаларимизга тушунмайди; у ҳамон олтин кўприк ҳақида, яланг оёқ аскар билан чегарадан ўтиб бўлмаслиги ҳақидаги сафсаталарини (уларнинг назарида бу гаплар фақат сафсата бўлиб кўринган эди) гапиради ва ҳоказо деган қарорга келгшиди. Бу гапларни улар Кутузовдан кўп марта эшитишган. Кутузов айтган гапларнинг ҳаммаси, масалан, озиқ-овқат етиб келгунча сабр қилиб туриш керак деган сўзи ҳам, солдатларнинг этиги йўқлигини айтгани ҳам уларга жуда майда, арзимас гап бўлиб туюлар, ўзлари тавсия этган нарсаларнинг ҳаммаси эса, жуда мураккаб ва оқилона бўлиб кўринар эди, шунинг учун Кутузов уларнинг назарида мияси ачиган бир чол, ўзлари эса, ҳоқимиятсиз буюк саркарда эдилар.

Айниқса Петербургнинг маъруф ва машҳур адмирал ва қаҳрамони Витгенштейннинг армияси келиб қўшилгандан сўнг бу кайфият ҳам, штабдагиларнинг ғийбати ҳам чўққисига чиқди. Кутузов бу нарсани кўриб турар ва хўрсиниб, елкасини қисиб қўярди холос. Фақат бир мартаба, Березинадан сўнг ғазоби жўшиб, подшоҳга хуфия маълумот юбориб турадиган Бенегсенга қуйидаги хатни ёзди:

«Жаноб, дардингиз тута бергани учун шу мактубни олишингиз билан Калугага жўнанг ва император ҳазратларининг янги амр-фармонини ўша ерда кутинг».

Бироқ Бенигсен кетиши биланоқ, урушнинг дастлабки кунлари армияда бўлган ва Кутузов кейин ҳайдаб юборган буюк князь Константин Павлович келди. Буюк князь армияга келгандан кейин аскарларимизнинг деярли муваффақият қозонмаётганидан ва имиллаб ҳаракат қилаётганидан подшоҳ ҳазратлари норози эканини Кутузовга

маълум қилди. Император ҳазратлари бугун-эрта армияга келмоқчи эканлигини билдирди.

Ҳарбий ишда қанчалик тажриба орттирган бўлса, сарой ишларида ҳам шунчалик тажрибага эга бўлган мўйсафид шу йилнинг август ойида подшоҳнинг ирода-сига қарши бош қўмондон қилиб сайланган, валиаҳд ва буюк княздай одамни армиядан ҳайдаб юборган ўша Кутузов подшоҳдан рухсатсиз қўлидаги ҳокимиятдан фойдаланиб, Москвани душманга ташлаб чиқишга қарор қилган ўша Кутузов, эндиликда даври ўтганини, ролини ўйнаб бўлганини, қўлида бўлак ҳокимият қолмаганини сизди. Бу нарсани у ёлғиз сарой муносабатларидан билгани йўқ. Бир томондан ўзи катта роль ўйнаган ҳарбий иш энди тамом бўлганини кўрди ва ўз бурчи бажарилганини сизди. Иккинчи томондан, шу билан бирга, қариб қолган аъзойи бадани жисмоний жиҳатдан чаргаганини ва унга дам бериш кераклигини пайқади.

29 ноябрда Кутузов Вильнога, ўзи айтмоқчи — эзгу Вильнога кириб келди. Хизмат даврида у икки мартаба Вильнода губернатор бўлган эди. Омон қолган бой Вильнода Кутузов кўпдан бери маҳрум бўлган ҳаёт роҳат-фароғатларидан ташқари яна қадрдон ёр-дўстларини, эски хотираларини топди. Кутузов бирдан барча ҳарбий ва давлат ишларидан кўз юмиб, атрофида қайнаб турган баҳсу мунозаралар имкон берганича ўша эски, осуда ҳаёт кучоғида яшади, гўёки оламда содир бўлаётган ва содир бўлиши мумкин бўлган барча тарихий воқеаларнинг унга зиғирча алоқаси йўқ эди.

Душманининг йўлини кесиш ва унинг тўс-тўсини чиқариш фикрининг энг ашаддий тарафдорларидан бири бўлган Чичагов, аввал Туркияга, кейин Варшавага диверсия қилмоқчи бўлган, лекин бориши керак бўлган ерга сира боргиси келмаган ўша Чичагов, подшоҳ билан дадил сузлаша оладиган шахс сифатида ном чиқарган Чичагов, Кутузов мен туфайли рўёбга чиқди, деб юрган Чичагов (1812 йилда сулҳ тузгани Кутузовдан ташқари у ҳам Туркияга юборилган эди, бироқ сулҳ аллақачонлар тузиб бўлганига амин бўлиб қайтганидан сўнг, подшоҳ ҳузурда бу сулҳ Кутузовнинг саъйи билан бўлди деб эътироф қилган эди), мана шу Чичагов Вильнода, Кутузов тушадиган кўшк олдида биринчи бўлиб унинг истиқболига чиқди. Флот вицмундирини кийиб, кичкина ханжар тақиб олган Чичагов, фуражқасини қўлтиғига қисиб, Кутузовга рапорт

берди ва шаҳар калитларини унга топширди. Кутузовнинг буйнига қанақа айблар қўйилганини элдан бурун билиб олган Чичаговнинг барча муомаласида ёшларнинг мияси ачиб қолган чолга нисбатан бўлган ҳақоратомуз сохта эҳтироми бутун тулалигича ўз ифодасини топган эди.

Чичагов билан гаплашиб туриб Кутузов сўз орасида, Борисовда сиздан тортиб олинган идиш-товоқ, аравалар эсон-омон турибди. Ўзингизга қайтариб беришади, деб айтди.

— C'est pour me dire que je n'ai pas sur quoi manger... Je puis au contraire vous fournir de tout dans le cas même où vous voudriez donner des dîners¹,— деди Чичагов қизариб-бўзариб; у ҳар бир сўзи билан ўзининг ҳақ эканлигини исботламоқчи бўлар ва Кутузов ҳам шу ниятда бўлса керак деб ўйларди. Кутузов ўзига хос назик ва маъноли табассум билан жилмайиб қўйди ва елкасини қисиб деди:

— Ce n'est que pour vous dire ce que je vous dis².

Кутузов подшоҳнинг иродасига қарши чиқиб, Вильнода жуда кўп аскарий қисмларни олиб қолди. Атрофидаги кишиларнинг гапига қараганда, Вильнога келгандан бери у руҳан ва жисман жуда заифланиб қолган эди. У армияга тааллуқли ишлар билан истар-истамас шуғулланиб, ҳамма нарсани генералларга топшириб қўйди ва подшоҳнинг келишини кутиб, вақтхушлик қилиб юрди.

Подшоҳ ўз мулозимлари — граф Толстой, князь Волконский, Аракчеев ва бошқалар билан 7 декабрда Петербургдан чиқиб, 11 декабрь Вильнога етиб келди ва чанада тўғри кўшкка кириб борди. Кўшк олдида қаҳратон қиш бўлишига қарамасдан, бошдан-оёқ парад формаси кийган юзтача генерал билан штаб ходимлари ва Семёнов полкининг фахрий қоровули турар эди.

Тер босган уч отли чанада подшоҳдан олдин кўшкка чопар етиб келди ва: «Келяптилар!» деб қичқирди. Кововницин Кутузовга хабар бергани югуриб даҳлизга кирди. Бош қўмондон подшоҳ келишини кутиб кичкинагина швейцар бўлмасида ўтирар эди.

¹ Мени, овқат сузиб егани идиш-товоғинг йўқ, демоқчимисиз? Билъакс, нима истасангиз ҳаммасини муҳайё қилишга қодирман, ҳатто зиефат бермоқчиман, десангиз ҳам мен сизга идиш-товоқ топиб бераман.

² Мен айтмоқчи бўлган гапимни айтдим холос.

Бир дақиқа ўтар-ўтмас мукамал парад формасини кийган, кўкраги орденга тўлиб кетган, қорни шарф билан боғланган, каттакон ва йўгон гавдали чол тебрана-тебрана зинапояга чиқди. Кутузов шляпасини қондага мувофиқ кийиб, қўлқопларини қўлига олди-да, зинапоядан ёнбоши билан зўрга қадам босиб, пастга тушди ва подшоҳга бериши керак бўлган рапортни қўлига олди.

Югур-югур, пичир-пичир бошланди, уч отли чана слдай учиб ўтди ва тез суръат билан келаётган чана ҳам-манинг диққатини жалб қилди. Чанада ўтирган подшоҳ билан князь Волконскийнинг қораси кўринди.

Буларнинг ҳаммаси эллик йиллик тажрибага эга бўлган қария генерал диққатини тортди: у безовталаниб, шошиб-пишиб у ёқ-бу ёғини пайпаслаб кўрди, шляпасини тузатди ва подшоҳ чанадан тушиб нигоҳ ташлаши биланоқ, у тетикланиб ғоз туриб рапортини берди-да, ёқишга тиришиб, мулойим, салмоқли товуш билан гапира бошлади.

Подшоҳ бир қарашда бошдан-оёқ Кутузовни кўздан кечириб чиқди, бир лаҳзагина қовоғини солди, лекин дарҳол ўзини қўлга олиб, унинг олдига борди ва қулочини очиб, кекса генерални бағрига босди. Яна одат амрига кириб қолган эски таассурот ва самимий фикр-туйғулари таъсири остида подшоҳнинг қучоқлашиб кўришгани Кутузовга одатдагича қаттиқ таъсир этди, у пиқиллаб йиғлаб юборди.

Подшоҳ офицерлар билан, Семёнов полкининг фахрий қоровули билан саломлашгач, яна бир марта мўйсафид чолнинг қўлини сиқди ва у билан бирга кўшкка кириб кетди.

Подшоҳ фельдмаршал билан холи қолганда, душманни имиллаб таъқиб қилаётганидан, Красное ва Березинада йўл қўйган хатоларидан норози эканини айтди ва чегарадан ўтиб юриш қилиш ҳақида ўз мулоҳазаларини баён этди. Кутузов эътироз ҳам билдирмади, бирон сўз ҳам қотмади. Етти йил муқаддам Аустерлиц майдонида подшоҳнинг амр-фармонини эшитган чоғида юзида қандай итоаткорлик ифодаси пайдо бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундай ифода пайдо бўлган эди.

Кутузов кабинетидан чиқиб, бошини қўйи солганича қадди дол оғир қадам ташлаб залдан ўтиб кетаётганида биров:

— Зоти олийлари,— деб уни тўхтатди.

Кутузов бошини кутарди ва кичкина бир нарса солинган олтин ликобчани кутариб қаршисида турган граф Толстойга узоқ қараб қолди. У гап нимадалигини тушунмаётгандек эди.

Кейин худди бирдан ўзига келгандек, шишинқираган юзида билинар-билинмас табассум пайдо бўлди ва эҳтиром билан чуқур таъзим қилиб, ликобчадаги нарсани олди. Бу 1-даража Георгий нишони эди.

XI

Эртасига фельдмаршал бал ва зиёфат берди, подшоҳ лутфан бу зиёфатга қадам ранжида қилди. Кутузов 1-даража Георгий нишони олишга мушарраф бўлган, подшоҳ унга жуда катта лутф-марҳамат кўрсатган, лекин ундан норози экани ҳаммага аён эди. Фақат ҳамма сир бой бермасликка тиришар ва бу борада подшоҳ биринчи бўлиб ўрнак кўрсатмоқда эди. Лекин чол айбдор эканини ва ҳеч балога ярамай қолганини билмайдиган одам йўқ эди. Подшоҳ бал-зиёфат залига кирганда Екатерина замонидаги эски таомилига кўра, Кутузов ўлжа олинган байроқларни подшоҳнинг оёғи остига ётқизиб қўйишни буюрган эди, подшоҳ бурнини жийриб: «Ҳа, қари лўттибоз» деганини баъзилар эшитиб қолди.

Вильнога келгандан кейин подшоҳнинг Кутузовдан порозилиги кучайди, чунки фельдмаршал келажак кампаниянинг аҳамиятини ё тушунмас, ё тушунишни истамас эди чоғи.

Эртасига эрталаб подшоҳ ўз ҳузурига йиғилган офицерларга: — Сизлар Россиянигина эмас, балки бутун Европани қутқардинглар, — деганида уруш ҳали тамом бўлмаганини ҳамма билди.

Фақат Кутузов буни билишни истамас эди. У ўз фикрини рўйирғаст баён қилиб, урушни давом эттириш Россиянинг вазиятини яхшиламайди, шон-шухратини оширмайди, билъакс, унинг аҳволини оғирлаштириб, шон-шухратига путур етказди, ваҳоланки Россиянинг шон-шухрати, менимча, ҳозир энг юқори чўққисига етган, деган гапларни айтди. Подшоҳга янгидан аскар олиш мумкин эмаслигини исботлашга уринди; халқнинг аҳволи танглигини, янги уруш муваффақиятсизликка учраб қолишини ва ҳоказоларни гапирди.

Фельдмаршал ўзининг шу кайфияти билан бўлажак урушга тўсиқ бўлиши табиий эди.

Чол билан баҳс-мунозара қилиб утирмасликнинг йўли ҳам ўз-ўзидан топилиб қолди. Аустерлицда ва урушнинг дастлабки кунлари Барклай даврида бўлгани сингари, бош қўмондонни безовта қилмасдан, унинг ўзига билинтирмасдан, қўлидаги ҳокимиятни секин олиб, подшоҳнинг ўзига бермоқчи бўлишди.

Шу мақсадда шов-шув кутармасдан, армия штаби қайта тузилди ва Кутузов штабидаги муҳим кучлар тарқатилиб, подшоҳ томонига кўчирилди. Толь, Коновницин, Ермоловлар бошқа лавозимга ўтдилар, фельдмаршал ишдан чиқиб қолган, соғлиғининг мазаси йўқ, деган овозалар тарқалиб кетди.

Ўз ўрнини янги тайинланган кишига бериш учун ҳам Кутузовнинг соғлиги ёмон бўлиши керак эди. Лекин унинг мазаси қочиб қолганлиги ҳам рост эди.

Кутузовнинг Туркиядан қайтиб халқ лашкари тўплаш учун Петербург давлат палатасига келиши, ундан кейин, зарур бўлган вақтда, армияга келиши қанчалик табиий, оддий ва тадрижий бир ҳол бўлса, ҳозир ҳам ролини ўйнаб бўлгандан кейин ўз ўрнини талабгор бўлган янги шахсга бўшатиб бериши ҳам шунчалик табиий, оддий ва тадрижий бир ҳол эди.

1812 йил уруши ҳар бир рус қалби учун азиз ва муқаддас бўлган умумхалқ аҳамиятига эга бўлиш билан бирга яна бошқа Европа миқёсидаги аҳамиятга ҳам эга бўлиши керак эди.

Халқларнинг ғарбдан шарққа қараб қилган ҳаракати кетидан шарқдан ғарбга қараб ҳаракат бошланиши керак эди ва бу янги урушга ўз табиати нуқтаи назари билан Кутузовдан тамоман ажралиб турадиган ва майл-истаклари бошқа бўлган ўзга бир арбоб керак эди. •

Россиянинг нажоти ва шуҳрати учун Кутузов қанчалик зарур бўлган бўлса, шарқдан ғарбга қараб ҳаракат қилиш ва халқларнинг чегараларини тиклаш учун Александр I шунчалик зарур эди.

Кутузов Европа, унинг мувозанати, Наполеон нима-лигини ҳам билмас эди. Бу нарсаларни билиши ҳам мумкин эмасди. Душман тор-мор келтирилиб Россия озод бўлган ва унинг шон-шуҳрати энг юксак поғонага кўтарилгандан сўнг, рус халқининг вакили, рус кишисининг қиладиган иши қолмаганди. Умумхалқ уруши вакилига ўлишдан бўлак иш қолмаган эди ва у ўлди.

Пьер асирликда чеккан жисмоний азоб-уқубатлар ва кулфат-машаққатларнинг бутун огирлигини, одатда бўладиганидек, бу азоб-уқубат ва кулфат-машаққатлар тамом бўлгандан кейин сездди. Асоратдан қутулганидан кейин у Орёлга келди, учинчи куни Киевга жунамоқчи бўлаётганида тоби қочиб, шу ерда уч ой ётиб қолди; докторларнинг гапига қараганда Пьер сафроси қайнагандан касал бўлган эди. Докторларнинг даволаши, қон олиши ва дори ичиришига қарамасдан Пьер тузалиб кетди.

Озод бўлган кувидан бошлаб касал бўлиб ётган вақтига қадар бошидан нима ўтган бўлса, биронтаси Пьерда ҳеч қандай таассурот қолдирмади. Фақат гоҳ ёмғир, гоҳ қор ёғиб турган кўнгилсиз қиш кунларини, юрак-бағри ўртанганини, оёқлари ва биқини зирқираб оғриганини, одамлар чекаётган изтироб ва уқубатдан таъсирланганини, ҳадеб саволлар ёғдириб уни беҳузур қилган офицер ва генералларнинг қизиқсинишини, ўзи учун от-арава қидириб овора бўлганини, энг, муҳими, ўша вақтда фикр-мулоҳаза юргизиш ва сезиш қобилиятидан тўла махрум бўлганини эслай оларди холос. Асоратдан озод бўлган куни у Петя Ростовнинг жасадини кўрган эди. Ўша куннинг ўзида у князь Андрей Бородино жангидан кейин бир ойча ўлим тушагида ётганини ва яқиндагина Ярославлда, Ростовлар уйида оламдан ўтганини эшитди. Бу хабарлардан Пьерни огоҳ қилган Денисов ўша куни, сўз орасида, Пьер аллақачон эшитган бўлса керак, деган хаёлда Эленнинг вафот этганини айтди. Бу хабарларнинг ҳаммаси ўшанда Пьерга жуда ғалати туюлган ва буларнинг маъносини англашдан ўзини ожиз сездди. Ўшанда Пьер одамлар бир-бирининг қонини тўкаётган бу жойлардан тезроқ йироқлашишни, тинчгина бир бошпана топиб, ўша ерда ўзига келишни, дам олишни ва бу муддат ичида кўрган-эшитган барча ғалати янгиликларнинг маъзини чақиб кўришни истаган эди. Бироқ Орёлга келиши биланок, Пьер тоби қочиб ётиб қолди. Қасалликдан бошини кўтарганда Москвадан келган иккала хизматкори — Терентий билан Васька атрофида гирдикапалак бўлиб юрганини, қатта княжнани кўрди: қатта княжна Пьернинг Елцидаги мулкида яшар ва Пьер асоратдан қутулгани ва касал бўлиб ётганини эшитиб, унга қарагани келган эди.

Хасталикдан тузалаётган кунлари Пьер сунгги ойларда кўникиб қолгани таассуротлардан аста-секин қутулиб, янги вазиятга — эртага ҳеч ким бирон ёққа ҳайдаб кетмаслиги, илиқ тушагини биров тортиб олмаслиги, эртаю кеч алтатта яссиқ овқат ва чой бўлишига бора-бора ўргана бошлади. Лекин тушларида анчагача ўзини ўша асирлик шароитда кўриб юрди. Озод бўлганидан кейин эшитган янги кабарларини ҳам: князь Андрейнинг ўлимини, хотинининг ўлимини ва французларнинг қирилганини ҳам айнан шу тарзда аста-секин тушуна бошлади.

Хасталикдан тузалаётган кунлари унинг қалби янсонга хос бўлган ва янсонни маҳрум қилиб бўлмайдиган, илк дафъа Москвадан чиққанидан кейин, биринчи манзилда сезган ўша том озодликнинг нашъали туйғуси билан тўлди. Ташқи шароитларга сира боғлиқ бўлмаган бу ички озодлик ҳозир гўё бу бутун дабдабаси билан ташқи озодликка қўшилиб кетганига Пьер ҳайрон эди. Мана, у бегона шаҳарда якка-ёлғиз яшаб юрибди, танишбилиши ҳам йўқ. Ҳеч ким фалон ишни қилгин деб уни безовта қилмайди, уни ҳеч қаёққа юбормайди. Истаган нарсади муҳайё. Юрагига доғ солган хотини ҳақидаги илгариги ўй-хаёллар энди йўқ, хотини ўлиши билан Пьер бу ўй-хаёллардан қутулди.

— Оҳ, қандай яхши! Қандай роҳатижон! — дерди ичида Пьер оппоқ дастурхон тушалиб, устига хушбўй шўрва қўйилган столчани яқинроқ суриб қўйганларида, ёки кечаси тоза ва юмшоққина тушакка кирганда, ё бўлмаса хотини ва французлардан батамом қутулгани эсига тушганда. — Оҳ, қандай яхши! Қандоқ роҳатижон! — деб қўяр ва эски одатига кўра ўз-ўзидан: хуш, кейин-чи, кейин нима бўлади? Мен нима қиламан, деб сўрар ва шу оннинг ўзида жавоб берарди: ҳеч нима қилмайман, фақат яшайман. Нақадар яхши!

Пьерни илгарилари қийнаган, Пьер доим излаб юрган нарса — яшашдан мақсад нима деган савол унинг учун энди йўқ эди. Шунча вақтдан бери қидириб юрган яшашдан мақсад нима деган саволнинг йўққа чиқиши Пьер учун тасодифий, шу оннинг ўзида пайдо бўлган гап эмас, билъакс, бундай мақсад йўқ ва бўлиши мумкин эмаслигини Пьер сезмоқда эди. Мана шу мақсаднинг йўқлиги Пьерга том озодликнинг нашъали туйғусини бағишлар ва бу туйғу шу кунлари унинг бахт-саодатини ташкил қилар эди.

Унинг мақсади бўлиши мумкин эмасди, чунки ҳозир унинг ишончи бор эди. Эндиликда у бирон қоида-қонун, сўз ва ё фикрга эмас, балки борлиғи ҳамиша сезилиб турган худога ишонар эди. Илгарилари Пьер худони олдига қўйган мақсадларидан қидирарди. Мақсадни қидириш, худони қидириш демак эди; бироқ тўсатдан асоратда юрган чоғларида сўз билан, фикр-мулоҳаза билан эмас, балки бевосита туйғу билан англадики, бир вақтлар энагаси айтганидек, худо, мана, қаршисида турар экан ва ҳамма ерда ҳозир у нозир экан. Пьер асоратда юрган вақтлари шу нарсани билдики, Каратаевнинг худоси масонлар эътироф этадиган дунё Архитектонига қараганда буюк ва ақл етмайдиган даражада чексиз экан. Пьер узоққа қарай бериб, кўзлари толиққандан сўнг, қидираётган нарсасини оёғи остидан топган кишининг туйғусини ҳис этмоқда эди. Умр бўйи у атрофидагиларнинг боши оша қаёққадир, йироққа қараб келган экан, ваҳоланки, кўзларини толиқтирмасдан, фақат қаршисига, олдига қараса кифоя экан.

Пьер улуг, ақл етмайдиган даражада чексиз худонинг илгари ҳеч нарсада тажаллисини кўра олмас эди. Шу нарса қаердадир бўлиши кераклигини у билар ва умр бўйи уни изларди. Узига яқин ва тушунарли нарсаларнинг ҳаммасида у кундалик ҳаётга онд маҳдуд, беҳуда ва бемаъни икир-чикирларнигина кўрар эди холос. У маънавий дурбинни олиб, узоқларга қарар ва кундалик ҳаётнинг мана шу майда-чуйда нарсалари туманда йироқдан яхшироқ кўринмагани учун назарида буюк ва беқиёс бўлиб кўринарди. Сиёсат, масонлик, фалсафа билан шугулланиб юрганида ҳам, филантропияга берилиб юрганида ҳам шундай бўлиб кўринган эди. Лекин ўшанда ҳам, ўзини ожиз сезган дақиқаларида ҳам унинг ақли мана шу узоқликларни иллаган ва у ерда кундалик ҳаётга онд шу маъносиз, нкир-чикирларни кўрган эди. Эндиликда эса Пьер буюк, абадий ва интиҳосиз нарса ҳамма ерда ҳозир у нозир эканлигини кўра олишга ўрганди. Шунинг учун табиийки, уни дурустроқ кўрмоқ, томошасидан лаззат олмоқ учун шу маҳалга қадар одамлар боши оша қараб келган дурбинни улоқтириб юборди-да, атрофида доимо ўзгариб турадиган, доимо буюк, интиҳосиз ва беназир ҳаётни хушнудлик билан мушоҳида эта бошлади. Бу ҳаётга у қанчалик яқиндан қараса, шунчалик ўзини осуда ва масъуд сезар эди. Илгари бутун фикрий назария-

ларини барбод қилган мудҳиш саволдан: «Нима учун?» деган саволдан энди қутулган эди. «Нима учун?» деган саволга ҳозир унинг қалбида жунгина бир жавоб: шунинг учунки, худо бор, бу уша худоки, унинг амрисиз кишининг бошидан бир тола сочи ҳам тушмайди, деган жавоб ҳамиша тайёр турар эди.

XIII

Пьер зоҳиран деярли ўзгармаган эди. Кўринишида илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. У ҳамон аввалгидай паришонхотир, ҳамон диққат-эътибори қаршисида турган нарсалар билан эмас, балки хаёлидаги аллақандай муҳим бир нарса билан банд кўринар эди. Унинг илгариги ҳолати билан ҳозирги ҳолати орасидаги тафовут шундан иборат эдики, илгари кўз олдидаги нарсани ва ўзига айтилган гапни унутганида, худди бир жойи озор топгандай, пешонасини тириштириб, ўзидан йироқда турган бир нарсани кўришга ўргангандай ва уни кўрлмагандай бўларди. Ҳозир ҳам у кўз олдида турган нарсалар ва эшитган сўзларини унутиб қўярди; лекин ҳозир кўзига тамоман бошқа нарса кўриниб, қулоғига бошқа нарса кираётган бўлса ҳам билинар-билимас истехзоли табассум билан қаршисидаги нарсага синчиклаб қарар ва айтилган сўзларга диққат билан қулоқ соларди. Илгари у кўнгилчан одамдай кўринса ҳам бахтсиз эди; шунинг учун одамлар, беихтиёр, ўзларини ундан опқочар эдилар. Энди эса, шодли ҳаёт табассуми унинг дудоқларидан аримас, кўзларида эса, сизлар ҳам мен сингари ҳаётдан мамнунмисизлар, деган ҳамдардлик учқуни чақнаб турар эди. Шунинг учун одамлар унинг суҳбатида яйраб ўтиришарди.

Илгарилари Пьер кўп гапирар, гапирганда қизишиб кетар ва гапга кам қулоқ солар эди; ҳозир эса аҳён-аҳёнда гапирар ва сўзга шуъдай қулоқ осардики, одамлар жон деб унга дилларидаги сирларини айтишарди.

Пьерни ҳеч қачон яхши кўрмаган ва кекса графнинг вафотидан сўнг Пьер олдида ўзини бурчли сезгани учун ҳам адовати ҳаддан ошган кекса княжна Орёлга келиб уч-тўрт кун турганидан кейин Пьер ўзига ёқиб қолганини кўриб, ҳам афсусланди, ҳам ҳайрон қолди, чунки унинг Орёлга келишдан мақсади, «сен қадримга етмасанг ҳам

мен сенинг аҳволингдан хабар олишни ўз бурчим деб билман» деган сўзни Пьерга исботлашдан иборат эди. Княжнага Пьер қеч қандай мулозамат, илтифот кўрсатмади. У княжнани қизиқсиниб бошдан-оёқ кўздан кечиранди холос. Илгари кекса княжна Пьернинг нигоҳида аллақандай бир этносизлик ва истеҳзо борлигини сезарди, шунинг учун бошқалар олдида қандай ўтирса, унинг олдида ҳам шундоқ қўнишиб ўтирар, ўзининг энг ёмон томонинигина кўрсатарди; ҳозир Пьер, княжна назарида, худди унинг ҳаётидаги энг яширин сирларни англашга тиришаётгандай кўринар; княжна аввал ҳадиксираб, кейин боши кўкларга етиб, ўзининг энг яхши, энг олижаноб хислатларини кўрсата бошлади.

Энг айёр киши ҳам бунчалик маҳорат билан княжнанинг эътимодини қозониб, унинг ёшлик хотираларини сўзлата олмас ва бу хотираларга хайрихоҳлик билдириб, унинг эти билан териси орасига кира олмас эди. Ваҳоланки Пьернинг бутун айёрлиги азабнок, сўхтаси совуқ ва ўзига етгунча мутакаббир княжнада инсоний фазилатларни уйғотиб ҳузур қилишдан иборат эди.

— Ҳм, у ёмон одамларнинг эмас, балки менга ўхшаганларнинг таъсири остига тушса, жуда олижаноб бўлиб қоларкан, — дерди ўз-ўзича кекса княжна.

Пьерда юз берган ўзгаришни хизматкорлари — Терентий билан Васька ўзларича тушунишди. Уларнинг назарида Пьер жуда тўпори бўлиб қолгандай эди. Терентий аксар хўжасини ечинтириб, хайрли кеч тилаб бўлгандан кейин, қўлида этик, уст-бош, хўжам бирон гапга тутмасмикин, деб жўрттага уйда ивирсиб юрарди. Пьер кўпинча Терентийнинг гапиргисн келаётганини сезиб, уни тўхтатарди.

— Ҳой, менга қара... қорин масаласини қандай қилдиларинг? — деб сўради Пьер. Терентий Москванинг талон-торож бўлганидан, марҳум графдан сўз очиб, баъзан Пьернинг гапларини тинглаб, қўлида кийим-бош билан узоқ вақт туриб қолар, хўжасининг кўнгилчан ва меҳрибон бўлиб қолганидан боши осмонга етиб, даҳлизга чиқиб кетарди.

Пьерни муолажа қиладиган ва кунда келадиган доктор, ҳамкасблари одатига кўра жони оғриётган одамлар учун ҳар бир дақиқаси олтин билан тенг деб кўрсатишни лозим топса ҳам Пьернинг олдида узундан узоқ ўтириб қолар, ўзи яхши кўрадиган саргузаштларини, касаллар,

айниқса хотин зотидан бўлган касалларнинг хулқ-атворига оид баъзи бир мушоҳидаларини сўзлаб берарди.

— О, мана мунақа одам билан ҳамсуҳбат бўлсанг жонинг роҳат қилади, бизнинг шахримиздагилар ҳам одаму,— дерди у.

Орёлда бир нечта асир француз офицерн яшарди, бир куни шулардан бирини, ёшгина италян офицерини доктор эргаштириб келди.

Бу офицер кейинчалик Пьернинг олдига тез-тез келадиган бўлиб қолди ва княжна унинг Пьерга меҳр қўйганини кўриб куларди.

Италян, афтидан, Пьернинг олдига келиб у билан ҳамсуҳбат бўлганда, ўз саргузаштини, ўз уйида кечирган ҳаётини, ошиқ бўлиб юрган дамларини унга гапириб берганда ва французларга, айниқса, Наполеонга нисбатан бўлган адоватини унга тўкиб-солиб, юрагини бўшатгандагина ўзини бахтиёр сезарди.

— Қани энди, бошқа руслар озгина бўлса-да, сизга ўхшаса эди, — дерди у Пьерга, — *c'est un sacrilège que de faire la guegue à un peuple comme le vôtre*¹.— Французлардан шунчалик жабр-жафо кўриб ҳам уларга қарши кек сақламайсиз-а.

Пьер италяннинг қалбидаги энг яхши туйғуларни уйғотиб, бундан ўзи баҳра олгани учун унинг жушқий муҳаббатига сазовор бўлган эди.

Пьер Орёлда турган сўнгги кунлар, қадрдон дўсти, масон-граф Вилларский келиб қолди; бу 1807 йилда Пьерни масонлар ложасига киргизган ўша Вилларский эди. Вилларский Орёл губерниясида жуда катта мулки бўлган бир бой рус аёлига уйланган бўлиб, ҳозир шаҳарда, озиқ-овқат ишлари билан шуғулланадиган бир муассасада вақтинча ишлаб юрар эди.

Безухов Орёлда эканини билгач, Вилларский, ҳеч қачон Пьер билан яқиндан таниш бўлмаса ҳам одатан чўлда дуч келиб қолган кишилар сингари Пьерга дўстлик ва муҳиблик изҳор қилгани келди. Вилларский Орёлда зерикиб юрган эди, шунинг учун ўз доирасидан бўлган кишини учратганидан жуда хурсанд бўлди, у ўз ақида-сига кўра Пьерни маслакдош деб биларди.

Бироқ кўп ўтмай Вилларскийнинг кўзига Пьер ҳақиқий ҳаётдан орқада қолган, руҳан тушкун ва худбин

¹ Унда сизга ўхшаган халқ билан урушмоқ жиноят бўларди.

бўлиб қолгандай кўринди ва бунга жуда таажжубланди.

— Vous vous encroutez, mon cher¹, — деди у Пьерга. Лекин шундай бўлса ҳам Пьернинг суҳбати Вилларскийга илгаридан кўра кўпроқ ёқар ва ҳар кун Пьернинг олдига келарди. Пьер Вилларскийнинг афту башарасига қараб, сўзларига қулоқ бериб ўтираркан, яқиндагина ўзи ҳам шундай бўлганига таажжубланар ва ҳайрон қоларди.

Вилларский оилали киши бўлиб, хотинининг мулки, ўз хизмати ва оилавий ишлари билан шуғулланиб юрарди. Назарида бу ишларнинг ҳаммаси ҳаётдаги бир тўсқинлик бўлиб кўринар ва булар ўзи ва оиласининг шахсий манфаати учун қилинаётганидан улардан жирканарди. Вилларскийнинг бутун диққати ҳарбий, маъмурий, сиёсий ишлар ва масонликка оид ишлар билан банд эди. Пьер Вилларскийнинг ақидасини ўзгартиришга уринмас, уни қораламас, дудоқларидан сира аримайдиган мулойим, нашъали табассум билан бир вақтлар ўзи бошдан кечирган бу галати аҳволни қизиқсиниб томоша қилар эди.

Пьер ҳамма билан: Вилларский, княжна, доктор ва кунда кўриб турадиган бошқа кишилар билан бўлган муносабатида ҳамманинг ҳусни таважжуҳини қозондиган янги бир хислат: ҳар нарсага ҳар ким ўз нуқтаи назари билан қарай билиши, ўзича ўйлаши, ўзича сезиши мумкинлигини эътироф қилиш, одам ақидасини сўз билан ўзгартириб бўлмасликни эътироф қилиш каби янги хислатлар пайдо бўлган эди. Ҳар бир инсонга хос бўлган бу нарсалар илгари Пьерни ҳаяжонлантириб, ғашига тегса, ҳозир одамларга бўлган унсият ва қизиқиш негизини шу нарса ташкил қиларди. Бошқаларнинг нуқтаи назари ўзининг ва ўзгаларнинг нуқтаи назарига тўғри келмаганини, баъзан қарама-қарши эканини кўриб Пьер суюнар ва мулойимгина жилмайиб кўяр эди.

Амалий иш масаласига келганда Пьер тўсатдан ўзида илгари бўлмаган бир марказий сиқлат пайдо бўлиб қолганини сезд. Илгари пулга доир масалалар, айниқса давлатманд бўлгани учун одамларнинг ҳадеб пул сўраб келишлари Пьерни оғир аҳволга солиб, гаьгитиб кўярди. У ўз-ўзидан, «Берсаммикин, бермасаммикин? — деб сўрар эди. «Менинг пулим бор, бу одамга жуда зарур.

¹ Сиз гушқуликка тушяпсиз, дўстим.

Бошқа одамга эса, бундан ҳам зарурроқ. Қайси бирига борсамкин? Балким иккаласи ҳам алдамчидир?» Илгари Пьер бу тахминларнинг биронтасидан бир хулоса чиқара олмас ва қулида қанча пул бўлса, ҳаммасини улашиб юборарди. Илгари ўз мулкига доир масалаларда ҳам, биров ундоқ қилиш керак, бошқа биров мундоқ қилиш керак, деб маслаҳат берганда ҳам Пьер айнан шундай гапни қоларди.

Энди қизиги шуки, бунақа масалаларда у иккиланмас ва бош оғритиб ўтирмас эди. Ҳозир унинг қалбидаги ҳакам, Пьернинг ўзи ҳам билмайдиган аллақанақа қонунқоидаларга биноан нимани қилиш керагу, нимани қилмаслик кераклигини ҳал этарди.

Пул масаласига у ҳамон илгаригидай лоқайд эди, лекин ҳозир нимани қилса бўлади-ю, нимани қилмаслиги керак эканини шубҳасиз биларди. Бир француз полковниги Пьернинг олдига келиб, ўз қаҳрамонликларидан узундан-узун ҳикоя қилиб пировардида илтимос тариқасида эмас, балки талабга яқин бир тарзда, тўрт минг франк берсангиз, бола-чақамга юборар эдим, деб сўраганда, бу янги қози ўзининг биринчи ҳукмини чиқарди. Пьер изза бўлиб, ўйлаб-нетиб ўтирмасдан, полковникнинг илтимосини рад этди, илгари мушкул ва муаммодай кўринган бу ишнинг бунчалик жўн ва осон эканлигига кейинчалик ўзи ҳайрон қолди. Айни бир вақтда, Пьер полковникнинг илтимосини рад қила туриб, итальян офицери пулга муҳтож бўлса керак, Орёлдан кетаётганимда бир илож қилиб уни пул олишга мажбур қилиш керак, деган қарорга келди. Пьер амалий ишларда ўзида янги нуқтаи назар пайдо бўлганини хотини Элленнинг қарзига доир масалаларда, Москвадаги ҳовлилар ва дачаларни қайтадан тиклаш ё тикламаслик масаласида кўрди.

Пьер Орёлда эканида бош гумаштаси келди. Пьер у билан бирга ўзгарган даромадларининг ҳисоб-китобини қилиб чиқди. Бош гумаштанинг ҳисобига қараганда, Москва ёнғинидан Пьер икки миллион сўм чамаси зарар кўрган эди.

Бу талафотларнинг эвазига гумашта Пьерга шундоқ бир режани тавсия этди: агар Пьер графинядан қолган қарзларни тўлашдан (чунки уларни тўлашга мажбур эмасди), ҳар йил саксон минг сўмга тушадиган ва бир чақа фойда бермайдиган Москвадаги ҳовлиларни ва

москва ташқарисидаги дачаларни қайтадан тиклашдан воз кечса, унинг даромади, кўрган зараридан қатъи назар, камаймас, балки ошарди.

— Ҳа, балли, шундоқ қилиш керак,— деди Пьер хурсанд бўлиб жилмайиб.— Рост, буларнинг биронтаси ҳам менга керакмас. Мол-мулким талон-торож бўлгандан кейин мен хийла бойидим.

Бироқ январь ойида Москвадан Савельич келди, Москвадаги аҳвол тўғрисида, у ердаги ҳовлилар ва шаҳар ташқарисидаги дачаларни қайта тиклаш учун архитекторнинг сметаси ҳақида Пьерга гапириб берди, унинг сўзига қараганда, гуё бу масала аллақачонлар ҳал бўлган экан. Шу кунлари Пьер князь Василийдан ва Петербургдаги бошқа ёр-дўстларидан мактуб олди. Бу мактублар хотинининг қарзи ҳақида ёзилган эди. Пьер бошда шунчалик маъқул кўринган гумаштанинг режасини нотўғрига чиқарди ва Петербургга бориб хотинининг қарзини узиш, ундан кейин Москвага қайтиб иморат солишга қарор берди. Бунинг нимага кераклигини ўзи билмаса ҳам шундоқ қилиш кераклигига кўнгли шаҳодат бериб турар эди. Бу ишлар оқибатида унинг даромади тўртдан уч ҳисса камайди. Лекин шундоқ қилмаса бўлмас ва буни кўнгли сезиб турар эди.

Вилларский Москвага кетаётган эди, улар бамаслаҳат бирга жунамоқчи бўлишди.

Пьер Орёлда касалликдан тузалаётган кунлари ўзини шод-хуррам, эркин ва ҳаётдан мамнун эканини сезган эди, бироқ сафарда, ёруғ дунёга чиқиб, юзларча янги одамни кўрганида бу туйғуси яна ҳам кучайиб кетди. Бутун сафар давомида Пьер худди дарсдан озод бўлган мактаб боладай, шодлиги ичига сиғмай қолди. Ҳамма одам: извошчи ҳам, бекат назоратчиси ҳам, йўлда ёқишлоқда рўпара келиб қолган деҳқон ҳам унинг учун янги маъно касб этди. Россиянинг қашшоқлиги, Европадан орқада қолганлиги ва жоҳиллигидан муттасил шикоят қиладиган Вилларскийнинг ҳамроҳлиги ҳам, гаплари ҳам Пьернинг хурсандлигини оширарди. Вилларский қаерда ҳаёт сўнганлигини кўрса, Пьер ўша ерда ҳаёт фавқулудда тарзда барқ урганлигини, мана шу фазода ва қорда яхлит ва ягона халқнинг ҳаётига жон бағишлаган кучни кўрарди. У Вилларскийга эътироз билдирмас ва уни тингларкан, фикрларига қўшилаётгандай (чунки ҳеч қандай натижа бермайдиган баҳс-мунозарадан қочишнинг энг

осон йўли, ёлғондан унинг гапини маъқуллаш эди) хурсанд бўлиб жилмайиб қўяр эди.

XIV

Уяси бузилган чумолилар бири хасни, бири тухумини, бири ўлигини судраб қаёққадир шошаётган вақтда, бошқаси уясига томон югуриб келаётганини, нима учун бир-бирига тўқнашиб, бир-бирига етиб олишиб, урушишларини тушунтириш қанчалик қийин бўлса, французлар чиқиб кетгандан кейин илгари Москва деб аталган ерга ёпирилиб келишга русларни нима мажбур қилганини ҳам тушунтириш шунчалик қийин эди. Вайрон бўлган уяси атрофида тўзиб юрган чумолиларга қараб, уяси таг-туби билан бузилиб кетганидан қатъи-назар, уларнинг сон-саноқсизлиги, жони қаттиқлиги, ғайрати ва тиришқоқлигидан ҳамма нарса емирилган бўлса ҳам, лекин уянинг бутун кучини ташкил этган ғайри моддий, бузилмас бир нарса омон қолгани кўриниб турганидек, октябрь ойида Москва ҳам, шаҳар бошлиқларининг йўқлиги, черковлар, азиз жойлар, бойликлар ва ҳовлиларнинг вайрон бўлиб кетганлигига қарамасдан, уша август ойидаги Москвага ўхшарди. Ҳамма нарса ер билан яксон бўлган, фақат ғайри моддий, лекин бузилмас ва қудратли бир нарса омон қолган эди.

Москва душмандан тозалангандан сўнг шаҳарга ҳар томондан ёпирилиб келаётган кишиларнинг ниятлари ҳар хил эди, шахсий ният, биринчи кунларда кўпроқ ҳайвоний ва ваҳший ният билан келганлар бор эди. Ёлғиз битта ният ҳамма учун муштарак эди, бу ҳам бўлса, илгари Москва деб аталган ерга тезроқ кириб бориш ва ўз ҳунарини ишга солиш истаги эди.

Бир ҳафтадан сўнг Москва аҳолиси ўн беш мингга, икки ҳафтадан сўнг йигирма беш мингга етди. Бу рақам кун сайин ошавериб, 1813 йилнинг кузига бориб, 1812 йилнинг аҳолисидан ҳам ошиб кетди.

Москвага илк қадам қўйган руслар — Винценгероде отрядининг казаклари, шаҳарга яқин қишлоқларнинг деҳқонлари ва Москвадан қочиб унинг атрофида жон сақлаган аҳоли эди. Талон-торож бўлиб кетган Москвага кириб олган руслар унинг таланганини кўриб, ўзлари ҳам талай бошладилар. Улар французлар қилган ишни давом эттирдилар, деҳқонларнинг араваларни ғорат бўлган

шаҳарнинг кўча ва ҳовлиларида қолиб кетган ул-булларни қишлоқларга ташиб кетиш учун Москвага келарди. Казаклар олиб кетиши мумкин бўлган ҳамма нарсани ўз қароргоҳларига олиб кетдилар, ҳовли эгалари эса, «бизники эди» деган баҳона билан бошқа ҳовлиларда ётган нарсаларни ўз ҳовлиларига ташидилар.

Лекин биринчи талончининг кетидан иккинчи учинчиси келаверди, талончиларнинг сони кўпайган сайин талаш ҳам қийинлашаверди ва бориб-бориб муайян бир шакл олди.

Французлар кирганда Москва бўм-бўш бўлса ҳам, ҳарқалай, шаклан дуппа-дуруст ҳаёт кечираётган шаҳарга ўхшарди, савдо-сотик, майда ҳунармандчилик, зеб-зийнат, давлат идораси, диний муассасалар, ҳаммаси, ҳаммаси бор эди. Бу нарсалар жонли бўлмаса ҳам, лекин ҳали мавжуд эди. Расталар, дуконлар, магазинлар, каппонлар, бозорлар бор эди, буларнинг кўпчилигида мол бор эди; фабрикалар, майда ҳунармандчилик корхоналари бор эди, зеб-зийнат асбобларига тўла қасрлар ва ҳовлилар бор эди; касалхона, авахта, маҳкама, черков ва жомелар бор эди. Французлар қанчалик кўп туришса, шаҳар ҳаётининг бу шакллари шунчалик кўп емириларди ва ниҳоят бир-бирига аралашиб-қуралашиб кетиб, жонсиз ғорат майдонига айланди.

Французларнинг ғорати қанчалик узоқ давом этса, Москва бўйликлари ва ғоратчиларнинг кучлари шунчалик кўп барбод бўларди. Пойтахтнинг ишғол этилиши билан бошланган русларнинг ғорати қанча узоқ давом этса, унинг иштирокчиси шунча кўпаяр, Москванинг бойлиги ва шаҳарнинг муътадил ҳаёти шунча тез тикланарди.

Ғоратчилардан ташқари Москвага жуда кўп мухталиф одамлар: биров томоша қилгани, биров хизмат юзасидан, биров бир нима орттиргани келарди. Мулкдорлар, руҳонийлар, катта ва кичик амалдорлар, савдогарлар, касиблар, деҳқонлар юракка қараб оқаётган қон каби ҳар томонда Москвага қараб оқиб келмоқда эди.

Бир ҳафтадан сўнг ул-бул орттириб кетамиз деб, арава олиб келган деҳқонларни шаҳар бошлиқлари тўхтатишди ва уларни шаҳар кўчаларида ётган жасақларни ташишга мажбур қилишди. Бошқа деҳқонлар, шериклари ҳеч нарса қўлга киритолмаганидан хабардор бўлиб, шаҳарга нон, сули, пичан ортиб келишди ва бир-бирининг нарҳини

тушириб, илгаригидан ҳам арзонига сотаверишди. Купроқ пул ишлаб олиш пайига тушган дурадгорлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб ҳар кун шаҳарга келмоқда, қаерга қарама, ҳамма ерда янги уйлар солинмоқда, эски ўт тушганлари тузатилмақда эди. Савдогарлар тахтадан ясалган енгил-елпи бастирмаларда савдо-сотикни бошлаб юборишди. Чала ёнган уйларда ошхона ва қарвонсаройлар очилди. Омон қолган купгина ибодатхоналарда руҳонийлар ибодатни бошлаб юборишди. Назр қилувчилар бутхоналардан ўғирлаган нарсаларни қайтариб олиб келиб беришди. Амалдорлар мовут сирилган столлари ва қоғоз солинган шкафларини кичкина бўлмаларга қўйиб, ишлай бошлашди. Юқори даражали бошлиқлар билан полиция французлардан қолган нарсаларни улашиш билан шуғулланди. Бошқа ҳовлилардан қўлларига тушганини ташиб келган уй эгалари, бу нарсаларни Грановитая палатага элтиб бериш адолатсизлик эмасми, деб шикоят қила бошлашди, бошқалар, французлар бу нарсаларни бошқа ҳовлилардан олиб чиқиб, бир жойга йиққан, энди унинг ҳовлисидан топилди деб, бу нарсаларнинг ҳаммасини ҳовли эгасига қолдириш нотўғри бўлади, деб норозилик баён қила бошлашди. Биров полицияни сўкар, биров уларга пора берар, биров ёниб кетган пошшолик буюмларига ўн ҳисса ортиғи билан смета тузар, биров ёрдам берилишини талаб қиларди. Граф Растопчин эса, мурожаатномалар ёзиш билан машғул эди.

XV

Январнинг охирида Пьер Москвага келди ва ёнғиндан омон қолган кичкина ҳужрасига жойлашди. У граф Растопчиннинг олдига бориб келди. Москвага қайтиб келган баъзи бир ёр-ошноларини бориб кўрди ва учинчи куни Петербургга жунамоқчи бўлди. Ҳамма ғалабани байрам қилмоқда, талон-торож бўлган эса-да, аста-секин тирилаётган пойтахтда ҳаёт қайнамоқда эди. Пьернинг эсон-омон қайтиб келганига ҳамма хурсанд: ҳамма уни кўришга муштоқ, ҳамма унинг саргузаштига қизиқарди. У ким билан кўришмасин, ҳаммасига нисбатан қалбида дўстлик ҳисси борлигини сезар, лекин биронтасининг тузоғига илиниб қолмаслик учун, беихтиёр ҳамма билан эҳтиёт бўлиб муомала қиларди. Унга қандай савол беришмасин, муҳимми, арзимасми, чупончи, қаерда турмоқ-

чиенсиз? Иморат соласизми? — деб сўрашадими, қачон Петербургга жўнайсиз, кичкина бир қути бор эди, шуни олиб кетмайсизми? деб сўрашадими, ҳаммасига у ҳа, балким, ўйлаб кўраман ва ҳоказо деб жавоб қайтарарди.

У Ростовлар Костромада эканини эшитди, лекин Наташа эсига камдан-кам келарди. Эслаганда ҳам аллақачонлар бўлиб ўтган бир ширин хотира каби эсларди. Пьер ўзини фақат турмуш ташвишларидан эмас, балки назарида атайлаб юрагидан жой берган бу туйғудан ҳам ўзини озод деб биларди.

Москвага келганига уч кун бўлди деганда у Друбецкийлардан княжна Марья Москвада эканини эшитиб қолди. Князь Андрейнинг ўлими, чеккан азоби ва ўлим тушагида ётган сўнгги кунлари тез-тез Пьернинг эсига келиб турар эди, ҳозир бу хабарни эшитгач, буларнинг ҳаммаси янгидан кўз олдига келди. Дастурхон устида княжна Марья Москвада, ёнғиндан омон қолган Вздвигенка кўчасидаги ҳовлисида турганини эшитиб, Пьер шу кечаёқ унинг олдига борди.

Пьер княжна Марьянинг олдига бораётиб, бутун йўл бўйи князь Андрейни, ўзининг у билан бўлган дўстлик муносабатларини, турли ерларда, айниқса сўнгги мартаба Бородинода учрашганини ўйлаб борди.

«Наҳотки князь Андрей уша ёмон кайфият билан оламдан ўтган бўлса? Наҳотки ўлишидан олдин ҳам ҳаётнинг маъноси унга аён бўлмаган бўлса?» — деб ўйларди Пьер. У Каратаевни, унинг қандай ўлганини эслади, бир-бирига сира ухшамаган, шу билан бирга иккаласини ҳам бир хилда яхши кўрган, иккаласи ҳам дунёдан ўтгани учун бир-бирига жуда ухшаб кетган бу икки кишини бир-бирига муқојаса қила бошлади.

Пьер ноҳуш кайфиятда кекса князнинг ҳовлисига етиб келди. Ҳовли унчалик зарар кўрмаган эди. Салпал шикаст еган бўлса ҳам, лекин туси қадимгидек эди. Пьерни қарши олган қош-қовоғи солиқ кекса официант, худди князь ўлган бўлсалар ҳам уйдаги тартиб-қоида ўзгаргани йўқ, демоқчи бўлгандай, княжна ўз бўлмаларидалар, аммо якшанба кунларигина қабул қиладилар, деди.

— Менинг келганимни бориб айт, балким қабул этар, — деди Пьер.

— Хўп, — деди официант, — сиз суратлар хонасига кириб туриңг.

Бир неча дақиқадан сунг официант билан Десаль Пьернинг олдига чиқди. Десаль Пьернинг келганига княжна жуда хурсанд бўлганини, агар такаллуфсизлигини кечирса, юқорига, ўз бўлмасига чиқишини илтимос қилаётганини арз этди.

Княжна биттагина шам ёритиб турган пастаккина хонада қора либос кийган бир кимса билан утирган эди. Княжнанинг олдида ҳамма вақт надималари (компаньонкалари) бўлишини Пьер биларди, лекин уларни танимас ва хотирида олиб қолмас эди. Пьер қора кийган хонимга кўз қирини ташлаб: «Бирон надимаси бўлса керак-да», деб уйлади.

Княжна ўрнидан туриб Пьерни қаршилади ва қўлини чўзди.

Қўлини Пьер упангандан сунг, княжна Марья унинг ўзгариб кетган юзига тикилиб:

— Ҳм,— деди буни қаранг, қандоқ шаронгда учрашяшимиз. Сўнгги кунларда ҳам акам сизни жуда кўп тилга оларди,— деди. Княжна уялиқираб нигоҳини Пьердан олиб ўз надимасига тикаркан, Пьер княжнанинг уялиқираётганини пайқаб, бир лаҳзагина ҳайрон қолди.

— Озод бўлганингизни эшитиб жуда хурсанд бўлдим. Кўпдан бери эшитган бирдан-бир хушхабаримиз ҳам шу,— княжна яна безовталаниб надимасига қараб оғиз жуфтлаган эди, Пьер унинг сўзини бўлди.

— Биласизми, мен князь Андрейнинг вафот этганини сира эшитмаган эдим,— деди Пьер,— мен жангда ҳалок бўлган бўлса керак деб уйлаб юрган эдим. Князь Андрей ҳақида нима эшитган бўлсам ҳаммасини буткул бегона одамлардан эшитдим. Лекин касаллик чоғида Ростовларникида ётганини билувдим... Такдирга қаранг-а!

Пьер жонланиб, тез-тез гапирарди. У надиманинг юзига кўз ташлаб, унинг мароқ билан завқланиб тикилиб турганини кўрди-ю, одатан суҳбат вақтида бўлаганидек, қора либос кийган бу надима ёқимли, меҳрибон ва яхши бир аёлдир, менинг княжна билан ҳасратлашишимга ҳалал бермас, деган уйга борди.

Бироқ Пьер Ростовлар ҳақидаги сўнгги сўзи княжна Марьяни довдиратиб қўйди, у кўзини Пьердан олиб қора либос кийган хонимга тикаркан:

— Чиндан ҳам танимаётибсизми? — деди.

Пьер яна надиманинг оқаринқираган нозик юзига, қора кўзларига, ғалатиноқ кўринган оғзига қаради.

Диққат билан тикилиб турган бу кўзларда аллақачонлар унутилган қадрдон ёқимтойликни кўрди.

«Йўғ-э, ундоқ бўлиши мумкин эмас,— деди ичида Пьер.— Шу жиддий, озғин, оқаринқираган кексарган юз-а? Сира-сира у эмасдир. Бунинг хотираси холос». Бироқ шу он княжна Марья: «Наташа» деб юборди. Диққат билан тикилиб турган юз, занглаган эшикнинг зурғатдан очилиши сингари зўрма-зўраки жилмайди ва шу очилган эшикдан Пьернинг димоғига бирдан аллақачонлар унутилиб кетган ва айниқса ҳозир сира, хаёлига келмаган бахт ҳиди урилиб, унинг бутун вужудини қамраб олди. Қора либосдаги хоним жилмайдан сўнг Пьернинг шубҳасига ўрин қолмади. Бу Наташа эди ва Пьер уни севарди.

Илк дақиқадаёқ Пьер беихтиёр Наташага ҳам, княжна Марьяга ҳам, энг муҳими, ўзига ҳам шу маҳалгача маълум бўлмаган бир сирни айтиб қўйди. У севинчидан ҳам қизариб кетди, ҳам бир ери оғригандай бўлди. У ўзининг ҳаяжонини билинтирмасликка ҳаракат қилди. Бироқ бу ҳаяжонни яширишга қанчалик уринмасин, Наташани севишни ўзига ҳам, Наташага ҳам, княжна Марьяга ҳам сўз билан айтгандан кўра кўпроқ билинтириб қўйди.

«Йўғ-э, кутилмаган тасодифдан шундоқ бўлди»,— деди ичида Пьер. Бироқ княжна Марья билан бошлаган суҳбатини давом эттирмоқчи бўлган чоғида унинг кўзи яна Наташага тушди-ю, илгаригидан ҳам кўпроқ қизариб кетди, қалбини эса яна-да кучлироқ бўлган севинч ва қўрқув ҳаяжони олди. У гапираётган гапидан адашди ва сўзини охирига етказолмай, тўхтаб қолди.

Пьер Наташани бу ерда кўраман, деб сира ўйламагани учун кирган замони унга эътибор бергани йўқ эди. Лекин танимаганининг сабаби шуки, Наташа Пьер кўргандан бери хийла ўзгариб қолган эди. У озин кетган ва ранг-рўйи оқарган эди. Лекин уни танимайдиган қилиб қўйган нарса бу эмасди: Пьер кириб келган дақиқада Наташани таниши мумкин эмасди, чунки илгарилари Наташанинг юз ва кўзларида пинҳоний ҳаёт севинчи ҳаммиша барқ уриб турар эди. Пьер бўлмага кирган ва унга кўзи тушган биринчи дақиқада эса, унинг юз ва кўзларида ўша табассумдан сира асар йўқ, фақат диққат билан тикилаётган ёқимли, маҳзун — саволомуз кўзлар бор эди холос.

Пьернинг уялиқираганини кўриб Наташа, уялиқирамади, лекин чиройи салгина очилиб, юзида мамнуният аломати пайдо бўлди.

XVI

— Наташа бизникида меҳмон бўлиб турибди,— деди княжна Марья.— Граф билан графиня ҳам бугун-эрта келиб қолишар. Графиня жуда оғир аҳволда. Лекин Наташа ўзини докторга кўрсатиши керак эди, шунинг учун қўярда-қўймай мен билан бирга юборишди.

— Ғам-ғуссасиз оила қолдимикин ўзи? — деди Пьер Наташага қараб.— Биласизми, бу ҳодиса биз озод бўлган куни содир бўлди. Мен ўз кўзим билан кўрдим. Қандоқ ажойиб йигитча эди!

Наташа Пьерга қараб тураркан, унинг сўзларига жавобан кўзлари яна ҳам каттароқ очилиб порлаб кетди.

— Нима деб тасалли бериш, нима деб ўйлаш мумкин? — деди Пьер.— Забон лол. Наҳотки ҳаёти барқ уриб турган шундоқ навқирон йигитча ўлиб кетса-я?

— Эътиқодсиз,бу замонда яшаш қийин...— деди княжна Марья.

— Рост айтасиз. Бу ҳақ гап,— деди Пьер шошиб-пишиб, унинг сўзини бўлиб.

— Нима учун? — деб сўради Наташа Пьернинг кўзларига боқиб.

— Нима учуни борми? — деди княжна Марья.— У дунёда нималар бизни кутиб тургани ҳақидаги фикрнинг ўзи...

Наташа княжна Марьянинг сўзларини охиригача эшитмай, яна Пьерга саволомуз қаради.

— Шунинг учунки,— деди Пьер,— тепамизда турган худонинг борлигига ишонган кишигина бу кишининг ботишига тушган мусибатга ва сизнинг бошингизга келган мусибатга сабр-бардош қила олади,— деди Пьер.

Наташа бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, яна бирдан тўхтади. Пьер шошиб-пишиб ундан юзини ўгирди-да, княжна Марьяга қараб ўз дўстининг сўнги кунлари ҳақида саволлар бера бошлади. Пьернинг илгариги уятчанлигидан асар қолмади, лекин шу билан бирга у аввалги эркидан батамом айрилганини сезди. У ўзининг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракатини мушоҳида қилиб турган бир ҳакам борлигини, бу ҳакамнинг ҳукми

Пьер учун дунёдаги барча одамларнинг ҳукмидан қим-матроқ эканини сездди. У ҳозир гапириб туриб, шу билан бирга айтган сўзлари Наташада қандай таассурот қолдиришини ўйларди. У атайлаб Наташага ёқиши мумкин бўлган сўзларни гапирмас эди. Лекин нима гапирмасин, Наташанинг нуқтаи назаридан қараб, муҳокама юргизиб, ҳукм чиқарарди.

Княжна Марья одатан бўладигандек Ярославлга келганида князь Андрей қай аҳволда ётганини истар-истамас гапира бошлади. Аммо Пьернинг саволлари, унинг жонсарак бўлиб кўзларини жовдиратиб қараб туриши, ҳаяжондан лип-лип учиб турган юзи княжна Марьяни қайтадан ўз хаёлига келтиришдан ўзи қўрқиб юрган тафсилотларни аста-секин баён қилишга мажбур қилди.

Пьер бутун гавдаси билан княжна Марья томон энгашиб, унинг ҳар бир сўзини жон қулоғи билан эшитиб тураркан:

— Ҳм, ҳм, шундоқ, шундоқ... — дерди, — ҳм, тақдирга тан берди денг? Осуда ётди денг! У бутун қалб кучи билан бир нарсани: ҳар томонлама яхши бўлиш, ўлимдан қўрқмасликни истарди. Агар унда бирон нуқсон бўлган бўлса, бу унинг ўзидан келиб чиққани йўқ. Шундай қилиб, у тақдирга тан берди денг? — дерди Пьер. — Сиз билан кўришгани қандай бахт, — деди у тўсатдан ёш тўла кўзлари билан Наташага қараб.

Наташа сесканиб кетди. У қошларини чимириб, бир лаҳзагина ерга қаради. Бир дақиқагина: гапирсамми, йўқми, деб иккиланиб турди-да, кейин:

— Ҳа, бу бир бахт эди, — деди у ёқимли товуш билан секин, — ҳар ҳолда мен учун бахт эди. — У жим бўлди. — Олдига кирган ҷоғимда у ҳам... у ҳам... менинг бирдан-бир тилагим шу эди, деган эди.

Наташа жим қолди. У қизариб кетди, қўлларини тиззасига тираб, ўзини зўрға қўлга олди шекилли, бошини кўтариб тез-тез гапира кетди.

— Москвадан чиқиб кетаётганимизда ҳеч нарсдан хабаримиз йўқ эди. Мен сўрагани ботинолмас эдим. Бирдан, Соня у биз билан бирга кетяпти, деган гапни айтиб қолди. Мен бирон нарса ўйлаганим ҳам йўқ, унинг қай аҳволда эканлигини тасаввур ҳам қилолмас эдим, бирдан-бир талагим уни кўрмоқ, унинг олдида бўлмоқ эди холос — деди Наташа титраб ва энтикиб. Наташа сўзини бўлишга йўл қўймаёдан, шу маҳалгача ҳеч кимга, ҳеч

қачон айтмаган сўзларни гапириб берди: йўлда ва Ярославда ўтказган уч ҳафта мобайнида нимани бoshдан кечирган бўлса, ҳаммасини бирма-бир ҳикоя қилиб берди.

Пьер Наташанинг сўзларини анграйиб, ёш тула кўзларини унга тикиб туриб тингларди. У Наташанинг гапларига қулоқ соларкан, на князь Андрейни, на унинг ўлимини ва на Наташа ҳикоя қилаётган нарсаларни ўйларди. У Наташанинг сўзларини тингларкан, унинг шу нарсаларни гапирётган чоғида чеккан изтиробларини кўриб, унга ачиниб утирарди.

Княжна Марья, кўз ёшларини тийиш учун юзини буриштириб Наташанинг ёнида утираркан, сўнгги кунлар акаси билан Наташа ўртасида бўлган муҳаббат достонини биринчи мартаба эшитмоқда эди.

Ҳам изтиробга соладиган ва ҳам қувонч бағишлайдиган бу ҳикоя, афтидан, Наташа учун зарур эди.

У энг аҳамиятсиз тафсилотларни, энг теран кўнгил сирларига аралаштириб шундай гапирардики, ҳасрат ҳеч қачон тамом бўлмайдиганга ўхшарди. У ўз дард-ҳасратини қайта-қайта такрорлади.

Эшик орқасидан Десальнинг товуши эшитилди, у Ниқолушка кирса майлими, деб сўраётган эди.

— Бўлгани шу, бўлгани шу...— деб Наташа лип этиб ўрнидан турди ва Ниқолушка кираётганда эшикка томон югуриб бориб, бошини парда остидаги эшикка уриб олди-да, оғриқданми, аламданми, войвойлаганича уйдан чиқиб кетди.

Пьер Наташа чиқиб кетган эшикка қаради ва нима учундир, тўсатдан оламда якка-ёлғиз қолгандай бўлди.

Княжна Марья Пьернинг эътиборини уйга кириб келган жиянига жалб қилиш билан уни ҳушига келтирди.

Ниқолушканинг отасига ўхшаганлиги шу топда юракбағри эзилиб турган Пьерга шу қадар қаттиқ таъсир қилдики, у Ниқолушкани ўпиб, шопиб-пишиб ўрнидан турди ва рўмолчасини чўнтагидан олиб дераза олдига борди. У княжна Марья билан хайрлашиб кетмоқчи бўлди, бироқ княжна Марья кетгани қўймади.

— Йўқ, йўқ, Наташа иккаламиз баъзан соат иккидан ошгунча ухламаймиз. Утиринг, сўрайман. Ҳозир дастурхон ёзишади, бирга овқатланамиз. Сиз пастга тушаверинг биз ҳам ҳозир тушамиз.

Пьер бўлмадан чиқаётганида княжна Марья унга қараб:

— Князь Андрей ҳақида ҳеч қачон гапирмас эди, бу унинг биринчи гапириши,— деди.

XVII

Пьерни каттакон, чароғон меҳмонхонага олиб киришди; бир неча дақиқадан сўнг одим товуши эшитилди-ю, меҳмонхонага княжна билан Наташа кирди. Наташа хийла таскин топган, лекин қошлари чимирилган ва юзида табассумдан асар йўқ эди. Княжна Марья ҳам, Наташа ҳам, Пьер ҳам, жиддий мавзудаги суҳбат ва дард-ҳасрат тамом бўлгандан сўнг одатан юз берадигандек, уларини ўнғайсиз сезмоқда эдилар. Аввалги суҳбатни давом эттириш мумкин эмас, майда-чуйда гапларни гапиришни киши ўзига эп кўрмайди, индамай ўтириш яхши эмас, чунки гапирганиг келяпти, гапирмасдан ўтирсанг мунофиқлик қилаётгандай бўласан. Улар чурқ этмасдан стол олдига келишди. Официантлар стулларни нари-бери суриб қўйишди. Пьер муздаккина салфеткани ёзиб, сукунатни бузмоқ учун Наташа билан княжна Марьяга қаради. Айни замонда улар ҳам шу ниятда эдилар шекилли: иккаласининг ҳам кўзида ҳаётдан розилик ва дунёда ғам-ҳасратдай бўлак шодлик ҳам бор, деган бир ўй балқиб турар эди.

— Граф, ароққа майлингиз қалай? — деб княжна сўради ва шу гап билан ўтган сўзларга тўсатдан хотима берди.

— Бошдан кечирганларингизни айтиб бермайсизми? — деди княжна Марья,— сизнинг ҳақингизда ақл-бовар қилмайдиган нарсалар гапиришади.

— Ҳа, шундоқ,— деди Пьер энди одат бўлиб қолган истеҳзоли бир табассум билан,— менинг ўзимга ҳам етти ухлаб тушимга кирмаган нарсаларни гапириб беришади. Марья Абрамовна уйига таклиф қилиб, менинг бошимга тушган ва ё тушиши мумкин бўлган нарсаларни сўзлаб берди. Степан Степанович ҳам қай йўсинда ҳикоя қилиб беришни менга ўргатди. Умуман саргузаштга бой одам бўлиш жуда соз экан (мен ҳозир саргузаштга бой кишиман), ҳали униси, ҳали буниси таклиф қилади, тушимга кирмаган нарсаларни ўзимга гапириб беришади.

Наташа жилмайди ва Пьерга бир нима демоқчи бўлди.

— Сиз Москвада,— деб княжна Марья Наташанинг сўзини оғзидан олди,— икки миллион сўм зарар кўрибсиз деб эшитдик. Шу гап ростми?

— Икки миллион йўқотган бўлсам ҳам, лекин уч ҳисса бой бўлдим,— деди Пьер.

Хотинининг қарзи ва иморат солиш зарурати моддий аҳволини хийла ўзгартирган бўлса ҳам, Пьер давлатим уч ҳисса ортди деб юрар эди.

— Энг шубҳасиз ютуғим — бу озодликдир,— деб Пьер жиддий тарзда сўз бошлади, бироқ бу ҳақда гапириш жуда худбинлик бўлишини сезиб, дарҳол ниятидан қайтди.

— Иморат соляписизми?

— Ҳа, Савельич солиш керак дейди.

— Москвада юрган кунларингиз графинянинг вафотини эшитмаганмидингиз? — деб княжна Марья сўради-ю, дарҳол қизариб кетди, чунки мен озод бўлдим деган гапни айтганидан кейин, княжнанинг бундай савол бериши унинг сўзларига ўзи назарда тутмаган маънони бериши мумкин эди.

Пьер озодлиги ҳақидаги фикрга княжна Марья берган изоҳни ноқулай деб билмади шекилли:

— Йўқ, эшитмовдим,— деди.— Бу хабарни мен Орёлда эшитдим, ammo бу мени қанчалик ҳангу-манг қилганини сиз тасаввур қилолмайсиз. Биз-ку иноқ эр-хотин эмасдик,— деб тез-тез сўзлаб кетди ва Наташага бир қиё боққач, хотини ҳақида нима дёркин деб қизиқсиниб турганини пайқади.— Лекин бу ўлим мени тамоман гангитиб қўйди. Икки киши уришганда ҳамиша иккаласи ҳам айбдор бўлади. Лекин вафот этган одам қаршисида киши ўзини минг карра гуноҳкор сезади. Яна қандоқ вазиятда ўлганини айтмайсизми... на бир ёр-дўст ва на бир тасалли берадиган киши. Мей жуда-жуда ачинаман,— деб Пьер гапини тугатди ва бу гаплар Наташага ёққанини унинг очилиб кетган чеҳрасидан англаб, мамнун бўлди.

— Мана, тагин буйдоқ ва қаллиғсиз,— деди княжна Марья.

Пьер бирдан қизариб кетди ва анчагача Наташага қаролмай қолди. У журъат этиб қараганида, назарида, Наташа бепарво, жиддий ва ҳатто нафратлангандай кўринди.

— Сиз Наполеонни кўриб, у билан гаплашган эмишсиз деб эшитдик. шу гап ростми? — деб сўради княжна Марья.

Пьер кулиб қўйди.

— Ҳеч қачон курганим йўқ. Асир тушишни одамлар Наполеонга меҳмон бўлиш деб тушунишади доим. Кўриш у ёқда турсин, унинг ҳақида бирон сўз эшитганим йўқ. Менинг улфатларим тубанроқ кишилар эди.

Овқатланиб бўлишди, бошда асирлигидан гапиришни хоҳламаган Пьер аста-секин ҳикоя қила кетди.

— Наполеонни ўлдираман деб Москвада қолганингиз рост-а? — деб сўради Наташа хиёл жилмайиб. — Сизни Сухарев минораси остида учратганимда мен буни билувдим, эсингиздами?

Пьер бунга иқрор бўлди ва шу саволдан бошлаб княжна Марья ва айниқса Наташанинг саволларига жавоб бериб, ўз саргузаштини батафсил, секин-аста ҳикоя қила бошлади.

Бошда ийманибгина, истехзоли тарзда гапирди. (у ҳозир ҳаммага, айниқса ўзига шу тариқа истехзоли назар билан қарарди), лекин кейин сўз шахсан ўзи кўрган азоб-уқубатлар устига кучганда беихтиёр қизишиб кетди ва кучли кечинмалар ёдига тушган киши каби тамкин бир ҳаяжон билан сўзлай бошлади.

Княжна Марья ёқимли бир табассум билан гоҳ Пьерга қарар эди, гоҳ Наташага. Унинг арзи-ҳолида княжна фақат Пьерни ва унинг олижаноблигини кўрар эди. Ҳикоянинг боришига қараб юзидаги ифода ўзгариб турган Наташа тирсакланиб утирар, бир дақиқа ҳам Пьердан кўзларини узмас ва худди ҳикоя қилинаётган нарсани у билан бирга бошидан кечиргандай бўларди. Наташанинг фақат кўз қараши эмас, балки хитоблари ва бераётган қисқа-қисқа саволлари, бу ҳикоя билан Пьер нималарни англатмоқчи эканини тушуниб турганини кўрсатарди. У Пьер ҳикоя қилаётган нарсаларнигина эмас, балки айтмоқчи бўлган ва сўз билан ифода қилолмаган нарсаларни ҳам тушунаётганлиги билиниб турарди. Пьер хотин билан бола воқеасини ва уларни қутқармоқчи бўлиб французлар қўлига тушганини қўйидаги тарзда ҳикоя қилиб берди:

— Бу бир даҳшатли манзара эди, болалар кучаларда қолиб кетган, баъзи бирлари ўт ичида... Кўз олдимда бир болани ёнғиндан қутқариб олишди. Хотин-қизларнинг кийим-кечагини тортиб олишар, қулоқларидаги нсиргага чанг солишарди...

Пьер қизариб кетди ва бир оз жим қолди.

— Шу маҳал бир гуруҳ аскар келди-ю, талончилик қилмаган барча эркакларни, шулар жумласида мени ҳам олиб кетди.

— Сиз ҳаммасини айтмаётганга ўхшайсиз, бирон нарса қилган бўлсангиз керак,— деди Наташа ва жим бўлди,— бирон яхши иш қилган бўлсангиз керак.

Пьер ҳикоясини давом эттирди. У қатл воқеасини ҳикоя қиларкан, баъзи бир мудҳиш тафсилотларни ташлаб ўтмоқчи бўлди,— бироқ Наташа ҳаммасини айтиб берасиз деб туриб олди.

Пьер Каратаевдан сўз очди-ю (у ўрнидан туриб юра бошлади, Наташа уни кузлари-ла кузатиб турар эди), яна тўхтади.

— Йўқ, бу оми, тентак одамдан нималарни ўрганганимни тасаввур қилолмайсиз.

— Қўймайман, гапириб берасиз,— деди Наташа.— Қаерда у?

— Уни менинг кўз олдимда отиб ташлашди.

Шундан кейин Пьер чекинишларининг сўнгги кунларини, Каратаевнинг касаллигини (Пьернинг товуши муттасил титрарди) ва унинг ўлимини гапириб берди. Ўз саргузаштларини Пьер ҳеч қачон шу йўсинда гапириб бермаган эди. Ўз бошидан кечирганлари ҳозир янги бир маъно касб этгандай бўлди. Пьер бу нарсаларни Наташага бошдан-оёқ ҳикоя қилиб бераркан, эркак кишининг сўзларини тинглаётган аёлларгина бағишлаши мумкин бўлган фавқулодда бир лаззатни туйиб ўтирарди, бундай лаззатли ақли қисқа аёллар эмас (бу тоифа аёллар гапга қулоқ солиб ўтириб, қулоғига кираётган нарсаларни ўз ақллариини бойитиш ва мавриди келганда бошқаларга гапириб бериш, ё эшитган нарсаларни билганларига қўшиб, кичкина ақлхоналарида ишлаб чиқарилган оқилона нутқларни тезроқ бошқаларга айтиб бериш учун қулоқларига кирган нарсани эсда сақлашга уринишади), балки фақат ақли расо аёллар, эркакларда бўлган энг яхши фазилатларни танлаб олиш ва ўзлаштириш қобилиятига эга бўлган ҳақиқий аёлларгина бағишлаши мумкин. Наташанинг бутун диққат-эътибори ўзи билмаган ҳолда Пьерда эди: Пьернинг на бирон калима сўзи, на товушининг хиёл титраши, на кўз қараши, на юз мушакларининг билинар-билинимас учиши, на бирон ҳаракати — ҳеч нарсани кўздан қочирмас эди. У Пьер айтишга улгурмаган сўзларни дарров пайқаб олар, Пьернинг руҳий оламидаги

сирру асрорлардан воқиф бўлиб, уларни очиқ турган қалбига жойларди.

Княжна Марья Пьер айтаётган сўзларига тушуниб, унга ачиниб ўтирган бўлса ҳам, лекин бошқа бир нарсани кўриб ўтирар ва шу нарса унинг бутун диққат-этиборини банд қилар эди, у Наташа билан Пьер орасида муҳаббат пайдо бўлаётганини ва булар бахт-саодатга эришиши мумкинлигини кўрар эди. Бошига илк дафъа келган бу фикр княжна Марьянинг қалбини шодликка тўлдирди.

Кечаси соат уч эди. Официантлар хафа ва жиддий қиёфада шамларни алмаштиргани келишди, лекин ҳеч ким уларга этибор қилмади.

Пьер сўзини тугатди: Наташа худди Пьер айтолмай қолган бошқа сўзларни уқиб олишга уричаётгандай ёниб турган кўзлари билан унга синчиклаб қараб ўтирар, Пьер эса хижолат аралаш севинч билан ора-сира Наташага қараб қўяр ва суҳбат мавзуини ўзгартириш учун сўз қидирарди. Княжна Марья индамасдан ўтирарди. Соат уч бўлганлиги ҳам, ётадиган вақт бўлганлиги ҳам ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди.

— Кулфат — азоб-уқубат, дейишади, — деди Пьер. — Агар шу тонда биров мендан: асир тушишдан олдинги аҳволда қолишни истайсанми, ё ҳаммасини яна бир карра бошдан кечиршни истайсанми? — деб сўраса, азбаройи худо, яна бир мартаба асир тушиш ва от гўшти ейишни истардим, деб жавоб берардим. Назаримизда, ўрганиб қолган йўлимиздан бизни олиб ташлашса, дарров ҳамма нарса барбод бўладигандек кўринади, ваҳоланки, янги ва яхши нарса ўрганиб қолган йўлимиздан чиққан тақдирдагина бошланади. Ҳаёт бор жойда бахт-саодат ҳам бор. Олдинда жуда-жуда кўп бахт бор. Шунга ишонинг, — деди у Наташага қараб.

— Рост айтасиз, — деди Наташа тамоман бошқа саволга жавоб бериб, — ҳаммасини яна бир карра бошдан кечирсам армоним йўқ эди.

Пьер диққат билан Наташага боқди.

— Ҳа, шундан бошқа тилагим йўқ, — деди яна Наташа.

— Нотўғри, нотўғри, — деб Пьер қичқириб юборди. — Тирик юрганлигим ва яшамоқ истаганлигим учун мен ҳам гуноҳкор эмасман, сиз ҳам.

Наташа тўсатдан бошини ушлаб йиғлаб юборди.

— Наташа, нима бўлди сенга? — деди княжна Марья..

— Ҳеч нарса, ҳеч нарса,— деб Наташа ёшли кузлари билан Пьерга жилмайиб боқди.— Яхши қолинг, ётадиган вақт бўлди.

Пьер ўрнидан туриб, хайр-маъзур қилди.

Княжна Марья билан Наташа, ҳар кунгидек, ётоқда учрашишди. Улар Пьер гапириб берган нарсалар ҳақида сўзлашишди. Княжна Марья Пьер ҳақида ўз фикрини айтмади. Наташа ҳам у тўғрида ҳеч нарса демади.

— Хайр, Мари,— деди Наташа.— Биласанми, мен кўпинча бир нарсадан қўрқаман: биз ўз ҳисларимизни поймол қилишдан қўрққандай уни (князь Андрейни) тилга олмаяпмиз ва оқибатда уни унутяпмиз.

Княжна Марья оғир, хўрсиниб қўйди ва шу билан Наташанинг гапи ҳақлигини тасдиқлади, аммо унинг фикрига қўшилмаганини айтди.

— Унутиб бўларканми? — деди у.

— Бугун ҳаммасини гапириб берганим бир томондан оғир, юрак-бағримни эзиб юборган бўлса, иккинчи томондан жуда роҳат қилдим. Юрагимни бўшатиб олдим. Жуда-жуда яхши бўлди,— деди Наташа.— Пьер чиндан ҳам уни яхши кўрганига аминман. Шунинг учун ҳам унга гапириб бердим-да... Ёмон қилмадимми гапириб бериб? — тўсатдан қизариб-бўзариб сўради Наташа.

— Пьергами? Йўқ, нега ёмон бўларкан! У қандоқ олижаноб киши,— деди княжна Марья.

— Биласанми, Мари,— деди Наташа шўх бир табассум билан (княжна Марья кўпдан бери Наташанинг юзида бундоқ табассумни кўрмаган эди),— у худди арчилган тухумдай текис, ҳаммомдан чиққандай тоза бўлиб қолибди. Ҳаммомдан руҳи тозаланиб чиққандай. Шундоқ эмасми?

— Ҳм,— деди княжна Марья,— асир тушиб унинг фазилатлари хийла ошибди.

— Қалта сюртук кийиб олибди, сочларини қирқтирибди, худди ҳаммомдан чиққанга ўхшайди-я... дадам ҳам ҳаммомдан чиққанда...

— Мен шуни биламанки, у (князь Андрей) ҳеч кимни Пьерчалик яхши кўрмас эди,— деди княжна Марья.

— Ҳа, лекин бу унга сира ўхшамайди. Бир-бирига ўхшамаган эркаклар иноқ бўлади дейишади. Шу гап рост бўлса керак. Ҳақиқатан ҳам Пьер унга сира ўхшамайди-я?

— Ўхшамайди, лекин бу ҳам ажойиб киши.

— Хайр, энди ётдик,— деди Наташа.

Уша шўх табассум узоқ вақт Наташанинг юзидан аримади.

XVIII

Шу куни Пьер алламаҳалгача ухлолмади, у ўз бўлмасида у ёқдан-бу ёққа юрар, гоҳ мушкул бир масала ҳақида ўйлаётгандай қошларини чимириб, елкаларини қисиб, бирдан сесканиб кетар, гоҳ хушвақт жилмайиб қўярди.

У князь Андрей ҳақида, Наташа ҳақида, уларнинг орасида бўлган муҳаббат ҳақида ўйлар, гоҳ Наташанинг ўтмишига рашки келар, гоҳ бунақа бемаъни рашик учун узини койир, гоҳ кечирарди. Эрталаб соат олтида ҳам у ҳамон уйда у ёқдан бу ёққа юриб турар эди.

«Нима қилай, шусиз мумкин бўлмагандан кейин, нима қилай? Демак, шундоқ бўлиши керак экан-да» деб ўйлади-ю, шоша-пиша ечиниб, ўрнига кирди, у бахтиёр ва қаяжонда, лекин илгариги шак-шубҳа ва иккиланишлардан асар қолмаган эди.

«Бу бахт қанчалик эриш туюлмасин, қанчалик имкониятдан ташқари кўринмасин, унга эришмоқ, Наташа билан эр-хотин бўлиш учун тамоми чораларни кўрмоқ керак», деди Пьер ўзича.

Бундан бир неча кун бурун Пьер жума куни Петербургга жунамоқчи эканини айтиб қўйган эди. Пайшанба куни, уйқудан уйғонганида, Савельич ҳузурига кирди ва йўлга керакли нарсаларни тайёрлаб қўйишга рухсат сўради.

Пьер беихтиёр ўз-ўзидан: «Нега Петербургга? Петербурги нимаси? Петербургда ким бор экан? — деб сўради. → Ҳа, айтгандай, бир вақтлар, бу воқеадан олдин нима учундир Петербургга бормоқчи бўлган эдим, — деб эследи Пьер. — Нема бормайин? Балки борарман ҳам. — У мўйсафид Савельичга қараб: — қандоқ меҳрибон, ғамхўр киши бу, ҳеч нарсани унутмайди-я! — деди ичида. — Табассуми ҳам ёқимли.

→ Савельич, ҳали ҳам озода қилишимни истамайсанми? — деб сўради Пьер.

→ Турам, озода бўлиб ҳам нима қиламан? Жойлари жаннатда бўлсин, марҳум — графнинг даврида ҳам шу даргоҳда яшаган эдик, сизнинг даврингизда ҳам озор кўрганимиз йўқ.

— Бола-чақаларинг-чи ахир?

— Бола-чақалар ҳам сиздек жанобнинг соян давлатида кунини кўриб юрибди, тўрам.

— Менинг ворисларим-чи? — деди Пьер.— Борди-ю, уйланиб қолсам... Шундоқ бўлиши ҳам мумкин,— деди у беихтиёр жилмайиб.

— Кошки эди шундоқ бўлса, тўрам,— деди Савельич.

«Уйланиш жуда осон деб ўйлайди бу,— деди ўзинча Пьер.— Бу иш қай даражада мушкул, қай даражада хавфли эканидан бунинг хабари ҳам йўқ. Бу иш ё жуда вақтли бўляпти, ё жуда кеч... Тасаввур қилиш қийин!»

— Қани, бюрсинлар? Эртага жўнаш майллари борми? — деб сўради Савельич.

— Йўқ, кейинроқ кетмоқчиман. Ўзим айтаман. Сени безовта қилганим учун узр...— деди Пьер ва Савельичнинг табассумига қараб ўйлади: «Энг ғалатиси шуки, ҳозир Петербургда менинг ҳеч кимим йўқлигини, аввал бу масалани ҳал қилиши кераклигини бу билмайди. Ё билади-ю, ўзини билмаганга соляптимикин. Айтиб қўя қолайми? Бу нима деб ўйларкин? — деб ўйлади Пьер.— Йўқ, кейин фурсати келганда айтаман».

Эрталаб, чой ичаётган вақтда Пьер кекса княжнага кеча княжна Марья олдига бориб келганини айтиб,— биласизми, у ерда кимни кўрдим?! Наташа Ростовани кўрдим,— деди.

Княжна бу хабарни эшитиб, кўрган бўлсанг нима бўпти, бу ҳам Анна Семёновнани кўрганингдай бир гап, бунда бирон фавқулодда нарса йўқ, дегандай қилди.

— Сиз уни танийсизми? — деб сўради Пьер.

— Княжнани кўрганман,— деди кекса княжна. Ёш Ростовга уни унаштиришяпти, деб эшитдим, шундай бўлса Ростовлар учун яхши бўларди. Улар бор-йўқларидан айрилган дейишади.

— Мен Ростовани айтяпман? — деди Пьер.

— Ўша воқеа қулоғимга бир чалинувди. Жуда ачи нарли.

«Ё тушунмаяпти, ё ўзини билмасликка соляпти,— деди ўзинча Пьер.— Яхшиси бунга ҳам айтмай қўя қолай».

Кекса княжна ҳам йўлда Пьерга керак бўлар деб уя-буя тайёрлаб қўйган экан.

«Ҳаммаси ҳам меҳрибон,— деди ўзинча Пьер.— Бўлмаса, бу нарсалар билан шуғулланиб ўтиришнинг булар

учун ҳеч қизиғи ҳам йўқдир. Ҳаммалари менинг ғамимни еяпти; шунисиға ҳайрон қоласан».

Шу куни Пьернинг олдиға шаҳар полиция бошлиғи келиб, Грановитая Палатадаги нарсалар эгаларига қайтариб берилаётганини ва Пьер ҳам ўз нарсаларини олиб келиш учун одам юбориши кераклигини айтди.

«Мана, масалан, буни олинг,— деб ўйлади Пьер полиция бошлиғининг юзига қараб,— қандоқ ёқимли, келишган офицер, кўнгли очиқлигини айтмайсизми! Арзимайдиган ишлар билан шуғулланиб юрибди-я. Тагин буни ҳаромхўр, бировнинг молидан ҳазар қилмайди дейишади. Бўлмаган гап! Борингки, ҳазар қилмасин, нима бўпти? Унинг суяғи шу билан қотган. Бошқалар ҳам шундоқ қилиб юрибди-ку. Қандоқ истараси иссиқ кўнгилчан киши, менга қараб жилмайиб турибди-я».

Пьер тушки овқат маҳалида княжна Марьяларникига кетди.

У кўйиб кетган ҳовлилар орасидан, кўча бўйлаб бораркан, бу харобазорларнинг гўзаллигини кўриб ҳайрон қоларди. Уйларнинг мурилари, кўчиб тушган деворлари ўз кўркамлиги билан Рейн ва Колизейни эслатади, улар бир-бирини тўсиб, маҳалла бўйлаб чўзилиб кетган. Йўлда учраб қолган извошчилар билан извошда ўтирганлар борми, ёғоч уй қураётган дурадгорлар борми, олиб сотар хотинлар ва дўкандорлар борми — ҳамма хандон чехра билан Пьерга қарар ва гўё: «Ана, ўзи ҳам келиб қолди! Ҳали кўрамиз оқибатини!» деб турарди.

Княжна Марьянинг ҳовлисига кираётганда Пьер кеча келиб Наташани кўрганим, у билан гаплашиб ўтирганим чакки бўлмадимикин, деб кўнгли бир оз хижил бўлди. «Балким менинг ўзимга шундай туюлаётгандир. Ичкарига кирсаму, у ерда ҳеч ким бўлмаса-чи? Бироқ остоёнага қадам қўйиши биланоқ у ўз эркини йўқотиб қўйганини сезди-ю, бутун вужуди билан Наташанинг шу ерда эканлигини пайқади. Наташа ўша кечаги бурмали қора кўйлакни кийган, сочини ҳам айнан кечагидай тараган, лекин бутунлай ўзгариб қолган эди. Агар кеча Пьер княжнанинг олдиға кирганда Наташа ҳозирги қиёфада бўлса, Пьер уни дарҳол таниган бўларди.

Пьер Наташани қизалоқлигида, кейин князь Андрейнинг қаллиғи бўлиб юрган чоғларида кўрганида қандай бўлган бўлса, ҳозир айнан ўшандай эди. Унинг кўзларида саволомуз, қувноқ бир табассум ўйнаб турар;

юзида ёқимли ва ғалати — шўх мулойим бир ифода бор эди.

Пьер овқатланиб бўлиб, кечгача ўтираман деб ўйлаган эди, бироқ княжна Марья тунги ибодатга борадиган бўлиб қолди ва Пьер у билан бирга чиқиб кетди.

Эртасига ҳам Пьер эрталаб келди, тушликни еб, кечгача утирди. Княжна Марья билан Наташа меҳмоннинг келганига хурсанд эканликларидан қатъи назар, бу уй ўз меҳригиёси билан Пьерни ўзига тортаётганидан қатъи назар, улар ҳамма гапни кечгача гапириб бўлишди ва суҳбат мавзуи тез-тез ўзгариб, узшла бошлади. Шу кеча Пьер шу қадар узоқ ўтириб қолдики, княжна Марья билан Наташа меҳмон қачон кетаркан, деб бир неча марта бир-бирига қараб қўйди. Пьер буни пайқаса ҳам ўрнидан туриб кетолмас эди. У хижолат бўлиб, унғайсизланаётган бўлса ҳам ўтираверди, чунки ўрнидан туриб кета олмас эди.

Княжна Марья ҳали-бери гап тамом бўлмаслигини билиб, ўрнидан турди ва бош оғриғим тутди, деб хайрлаша бошлади.

— Демак, эрта Петербургга жўнайсизми? — деди княжна Марья.

— Йўқ, кетмайман, — деди Пьер ҳайратомуз ва хафа бўлгандай. — Э, ҳа, Петербурггами? Эртага жўнайман, лекин хайрлашмайман. Ишларингиздан хабар олгани яна кирарман, — деди у княжна қаршисида тикка тураркан, қизариб-бўзариб, чиқиб кетолмай.

— Наташа унга қўл бериб, уйдан чиқиб кетди. Княжна Марья, билъакс, чиқиб кетиш ўрнига креслога ўтирди ва порлаб турган терам нигоҳи билан Пьерга жиддий тарзда синчиклаб қаради. Бундан сал олдинги ҳорғинлигидан энди ном-нишон ҳам қолмаган эди. У худди узундан-узун бир гапга ҳозирлик кўраётгандай оғир хўрсинди.

Наташа уйдан чиқиб кетиши билан Пьернинг уялиқирашидан ҳам, унғайсизланишидан ҳам асар қолмади, ҳаяжонли жонланиш унинг ўрнини олди. У дарров креслони княжна Марьяга яқинроқ сурди.

— Ҳа, мен сизга шуни айтмоқчи эдим, — деди Пьер княжнанинг сўз билан эмас, кўз қараш билан берган саволига жавобан, — княжна, мен сизнинг ёрдамингизга муҳтожман. Нима қилай? Умид боғлашим мумкинми?

Княжна, дўстим, сўзимни тинглаг. Мен ҳаммасини биламан, унга муносиб эмаслигимни ҳам биламан, ҳозир бу ҳақда гапириш ноқулайлигини ҳам биламан. Лекин мен унга акадай бўлмоқчиман. Йўқ, мен буни... айтолмайман, бўлмайди...

У тапдан тўхтади ва юз-кузини қўли билан артди.

— Гап шуки,— деди у равон гапириш учун бор кучини йиғаетган бўлиб,— бу қизни қачондан бери яхши кўрганимни билмайман. Лекин умрим бино бўлиб шундан бошқасини севган одам эмасман. Уни шу қадар яхши кўраманки, ҳаётни усиз кўз олдимга келтиролмайман. Унга муҳаббат изҳор қилгани ҳозир журъат этолмайман; лекин унинг менга тегиши мумкинлиги ва мен бу имкониятни қўлдан бериб қўйишим мумкинлиги... менга... тинчлик бермайди. Айтинг, умид қилсам бўладими? Айтинг, нима қилай? Жон княжна,— деди у бир оз жим тургандан сўнг княжна жавоб қайтармагандан кейин унинг тирсагига қўлини тегизиб.

— Мен сиз айтган гапни ўйлаб ўтирибман,— деди княжна Марья.— Менга қаранг. Сиз ҳозир унга муҳаббат ҳақида гапирсангиз бўл...

Княжна Марья сўзини чала қолдирди. У ҳозир Наташага муҳаббат ҳақида гапирсангиз бўлмайди, демоқчи бўлди-ю, лекин тили бормади, чунки Наташанинг уч кундан бери тамоман ўзгариб қолганидан билдики, Пьер ҳозир муҳаббат изҳор қилса, Наташа хафа бўлиш у ёқда турсин, балким аксинча, суюниб кетади ва унинг тилак-орзуси ҳам ҳозир шу.

— Ҳозир буни унга айтиб... бўлмас,— деди ҳар қалай княжна Марья.

— Нима қилай бўлмаса?

— Буни менга қўйиб беринг,— деди княжна Марья,— ўзим биламан.

Пьер княжна Марьянинг кузларига қаради.

— Майли, майли...— деди у.

— Мен биламанки, Наташа сизни яхши кўради... яхши кўриб қолади,— деди княжна Марья ўз сўзини тузатиб.

Бу сўз княжнанинг оғзидан чиқиши биланоқ Пьер ирғиб ўрнидан турди ва ўти ёрилгудай бўлиб княжнани қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Ростдан ҳам шундоқ деб ўйлайсизми? Умид қилсам бўлади дейсизми? Сиз шундай деб ўйлайсизми?

— Ҳа, менимча шундай,— деди княжна Марья та-
бассум билан:

— Сиз Наташанинг ота-онасига хат ёзинг. Бу томо-
нини эса менга қўйиб беринг. Вақт-соатини топиб мен
у билан гаплашаман. Менинг ҳам тилагим шу. Қалбим
ҳам шунга шаҳодат бериб турибди.

— Ҳеч ишонгим келмайди! Қандай бахтиёрман! Сира
ишонгим келмайди-я... Қандоқ бахтиёрман! Йўқ, ишон-
майман,— деди Пьер княжнанинг қўлини ўларкан.

— Сиз Петербургга кетаверинг, шундоқ қилганингиз
маъқулроқ. Мен сизга хат ёзаман,— деди княжна Марья.

— Петербургга? Кетаверайми? Ҳа, майли, кетаман,
лекин эртага кирсам майлими?

Пьер эртасига хайрлашгани келди. Наташа аввалги
кунларга қараганда сал кайфи йўқроқ эди. Лекин шу
куни Пьер онда-сонда унинг кўзларига қараркан, ўзининг
ҳам, Наташанинг борлигини ҳам сезмасдан, фақат бахт-
ли эканини сезарди холос.—Наҳот шундоқ бўлса? Йўғэ,
ҳеч ишонгим келмайди,— дерди Пьер Наташанинг ҳар
бир қараши, ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўздан қалби
шодликка тўлиб.

У Наташа билан хайрлашаётганда, унинг озғин, но-
зик қўлларини қўлига олиб, беихтиёр узоқроқ ушлаб
қолди.

«Наҳотки шу қўл, шу юз, шу кўз, ҳозир менга бут-
кул бегона бўлган хотинлик латофатининг хазинаси
абдий меники бўлса, ўзимнинг аъзойи баданимга ўхшаш
оддий бир нарса бўлиб қолса? Йўғэ, бундай бўлиши мум-
кин эмас!..»

— Хайр, граф,— деди Наташа баланд товуш билан
кейин шивирлаб: — Йўлингизга кўз тикиб тураман,—
деди.

Бу оддий сўзлар, бу сўзларни айтаётган чоғдаги На-
ташанинг нигоҳи ва юз ифодаси икки ойгача Пьер учун
битмас-туганмас хотиралар, орзулар ва ширин хаёллар
манбаи бўлиб қолди. «Йўлингизга кўз тикиб тураман...»
шундай деди-я! Оҳ, қандоқ бахтлиман! Буни қаранг-а,
бахтим кулганини қаранг-а!» — дерди Пьер ўз-ўзига.

XIX

Ҳозир Пьернинг қалбидаги ҳис-туйғулар Эленга уй-
ланмоқчи бўлиб юрган кунларидаги ҳис-туйғуларга сира
ўхшамас эди.

Ҳозир Пьер ўша вақтдаги сингари ўзининг айтган сўзларини такрорлаб ўсал бўлмас, ўз-ўзига: «Оҳ, нега бундоқ демадим. Нега ўшанда Эленга «je vous aime¹ деган гапни айтдим», деб ич этини эмас эди! Ҳозир билъакс, Натанининг айтган ҳар бир сўзини, ўзининг унга айтган сўзини ҳаёлида такрорларкан, унинг қиёфаси ва табассумини бутун тафсилоти билан кўз олдига келтирар, унинг сўзларига ҳеч нарса қўшмас ва камайтирмас, балки қандоқ айтган бўлса, шундоқ такрорлашни истарди. Ҳозир унинг кўнглида шу ишни бошлаб яхши қиляпманми, ёмон қиляпманми, деган шубҳа сира йўқ эди. Аммо гоҳо жуда мудҳиш фикр-хаёллар уни чулғаб оларди. Бунинг ҳаммаси тушим эмасмикин? Княжна Марья янглишмадимикин? Утакетган мағрур ва мутакаббир эмасмиканман? Мен-ку, ишонаман, борди-ю, княжна Марья Наташага шу гапни айтганда Наташа кулиб: «Жуда галати-ку! Янглишибди! Наҳотки ўзининг кимлигини билмаса, у ким бўпти, бир тўпори одам-да, мен эсам?.. Тамоман бошқа, ундан жуда баландман», деб юборса-чи.

Фақат мана шу тариқа шубҳалар тез-тез Пьернинг хаёлига келарди. Ҳозир Пьер ҳеч қанақа режа ҳам тузмас эди. Келажак бахти назарида жуда фавқулодда бир нарса бўлиб кўринар ва бу бахтга эришдими, томом ундан кейин ҳеч нарса бўлиши мумкин эмасдай туюларди.

Пьер тўсатдан волаю шайдо бўлди қолди (ўзини шу нарсага қодирлигини Пьер сира билмас эди). Назарида ҳаётнинг барча маъно-моҳияти фақат ўзи учунгина эмас, балки бутун башарият олами учун унинг ишқ-муҳаббати ва Натанининг унга муҳаббат қўйиш эҳтимолидан иборат эди. Баъзан назарида ҳамма фақат унинг келажак бахти билан оврадаёй кўринарди. Баъзан назарида ҳамма ўзига ўхшаб шод-хуррам; лекин бу шод-хуррамликни яширишга уриниб, ўзларини бошқа иш билан машғулдай қилиб кўрсатаётгандай кўринарди. Ҳар бир сўз ва ҳар бир ҳаракатдан ўз бахтиёрлигига бир ишора топарди. Аксар вақт Пьер дилидаги ризолигини ифода этаётган теран маъноли қарашлари ва масъуд табассумлари билан учрашган кишиларини ҳайратга соларди. Аммо бу одамлар унинг бахтиёрлигидан беҳабар бўлиши мумкинлигини англа-

¹ Мен сизни севаман

ганида, уларга чин қалбидан ачинар, улар шугулланиб юрган нарсаларнинг ҳаммаси бош қотиришга арзимайдиган беҳуда, бемаъни нарсалар экашлигини бирон восита билан тушунтириб беришни истаб қоларди.

Агар Пьерга хизматга киришни таклиф қилиб қолсалар ёки бутун инсониятнинг бахт-саодати фалон воқеанинг фалон хил тугашига боғлиқ деб ўйлаб, бирон умумий давлат ишиними ва ё урушга доир масаланими муҳокама этсалар, Пьер ҳамдардлик билдирувчи мулойим табассум билан қулоқ солар ва ўзининг пала-партиш гаплари билан гапираётган кишиларнинг энсасини қотириб қўярди. Бироқ ҳаётнинг туб моҳияти, яъни Пьернинг ҳис-туйғуларига тушунгандай кўринган кишилар ҳам, унинг ҳис-туйғуларини англамаганликлари биллиниб турган бахтсиз кишилар ҳам, шу кеча-кундузлари унинг нур сочиб турган туйғулари ёлқинида шу қадар балқиб кўринардики, Пьер ким билан учрашмасин, дарҳол унинг ҳурматга лойиқ барча фазилатларини осонгина кўра биларди.

Пьер марҳум хотинининг ишлари ва қоғозларини кўздан кечириб ўтирганида уни эслади-ю, фақат ҳозир ўзи билган бахтни хотини билмай кетганига афсусланди холос. Янги вазифага ўтгани ва орден олгани учун ҳам шу кунлари айниқса мағрурланиб кетган князь Василий Пьернинг назарида кишининг раҳмини келтирадиган меҳрибон ва уволгина бир мўйсафид бўлиб кўринарди.

Пьер масъуд ва ошиқи беқарор бўлиб юрган шу кунларини кейинчалик тез-тез эсларди. Шу кунлар мобайнида Пьернинг одамлар ва турли нарсалар ҳақида чиқарган хулосаси ўзи учун умрбод тўғри хулоса бўлиб қолди. Пьер одамлар ва нарсалар ҳақидаги бу нуқтан назаридан кейинчалик воз чекиш у ёқда турсин, ҳатто, битъакс, қалбида шубҳа ва қарама-қаршиликлар тугилиб қолганда, у ошиқи беқарор бўлиб юрган кунларда чиқарган хулосаларини эслар ва бу хулосалар ҳамма вақт тўғри бўлиб чиқарди.

«Бадким ўша кунлари жуда ғалати ва кулгил кўрингандирман,— деб ўйларди Пьер,— лекин ўшанда у даражада девона эмасдим. Аксинча, ўша кунлари мен ақлироқ, зийракроқ бўлиб қолувдим, ҳаётда тушунишим керак бўлган ҳамма нарсага тушунардим, чунки бахт менга ёр бўлган эди».

Пьернинг девоналиги шундан иборат эдики, у илгаригидай одамлардаги эҳтиромга сазовор фазилатлар деб

италгани шахсий хислатларни топишга улгурмасдан, қалбн уларга нисбатан муҳаббатга тулиб-тошар ва ҳеч сабабсиз одамларни севиб, шубҳасиз уларда шв севгиг арзийдиган фазилатларни ҳам топарди.

XX

Уша биринчи оқшомнинг ўзидаёқ, Пьер кетгандан кейин Наташа истеҳзоли қувноқ табассум билан княжна Марьяга, «Пьер худди ҳаммомдан ҳозиргина чиққандай топ-тоза, сюртуги ҳам калтагина, сочини ҳам қисқа қирқтирган» деган дақиқадан бошлаб, кўнглида ўзига номаълум, лекин енгиб бўлмайдиган аллақандай пинҳоний бир туйғу уйғонди.

Наташа тўсатдан ўзгариб қолди: унинг қиёфаси ҳам, қадам ташлаши ҳам, товуши ҳам ўзгарди. Унинг ўзи кутмаган нарсалар — ҳаётнинг кучи, бахт умиди юзага қалқиб чиқди-ю, ўз ҳаққи-ҳуқуқини талаб қилди. Илк кечанинг ўзидаёқ Наташа бошидан кечирган нарсаларнинг ҳаммасини унутгандек эди. Уша кечадан бошлаб бирон марта ўз аҳволидан ноллмади, кечирган қора кўнлари ҳақида оғиз ҳам очмади ва келажак ҳақида кўнглини шод этадиган режалар тузишдан қўрқмади. Пьердан камдан-кам гапирар, лекин княжна Марья ундан сўз очганда кўзларида аллақачонлар сўниб кетган ўт чақнаб кетар ва лаблари ғалати бир табассумдан жийририлиб кетарди.

Наташанинг ўзгарганини кўриб бошда княжна Марья ҳайрон қолди, лекин бунинг сабабига тушунгандан кейин кўнгли пича озор еди: «Наҳотки акамни шунчалик юзаки яхши кўрган бўлса, дарров унутиб юборди-я», — дерди княжна Марья ўзи ёлғиз ўтириб Наташадаги ўзгаришлар ҳақида ўйларкан. Аммо Наташа билан бирга ўтирганда ундан ўпкаламас ва уни таъна қилмас эди. Уйғониб қолган ва Наташани қамраб олган ҳаёт кучи афтидан княжна учун ҳам шу қадар енгиб бўлмайдиган, шу қадар ногоҳоний эдики, Наташа билан бирга ўтирганда ҳатто ичида ҳам ундан ўпкаламас эди.

Наташа янги ҳис-туйғуларга шу қадар кучли ва самимият билан берилган эдики, ҳозир ғам-андухдан узоқ-далигини яшириш у ёқда турсин, балки шод-хуррамлигини ҳам яширишга уринмас эди.

Кечаси Пьер билан гаплашиб бўлгандан кейин княжна Марья ўз бўлмасига кирганида Наташа уни остонада қарши олди.

— Айтдимми? А? Айтдимми? — деб сўради Наташа устма-уст. Унинг чеҳрасида хурсандлик ва айни замонда худди ўз хурсандлиги учун узр сўраётгандай аянч бир ифода бор эди.

— Эшик орқасидан бир қулоқ солайми деб ўйладиму, тагин фикримдан қайтдим, чунки гапириб беришингни билардим, — деди Наташа.

Наташанинг кўз қарашлари княжна Марья учун қанчалик тушунарли бўлмасин, қанчалик таъсирли бўлмасин, унинг ҳаяжонини кўриб княжна Марья нақадар ачинамасин, барибир, Наташанинг бу гапи илк дақиқада княжна Марьяга жуда қаттиқ тегди. У акасини, унинг муҳаббатини хотирлади.

«Аммо на чора! Уйнинг бошқа иложи ҳам йўқ! — деб ўйлади княжна Марья ва маҳзун ва бир қадар жиддий қиёфада Пьер нима деган бўлса ҳаммасини Наташага гапириб берди. Пьернинг Петербургда жунамоқчи бўлиб турганини эшитиб, Наташанинг ҳуши бошидан учди.

— Петербургда! — деб такрорлади у худди тушунмагандай. Бироқ княжна Марьянинг юзидаги маҳзун ифодага кўзи тушгач, унинг сабабини англади-ю, йиғлаб юборди. — Мари, — деди у, — ўргат, нима қилай! Бефаросатлик қилиб қўймайин деб қўрқаман. Сен нима десаңг, мен ўшандоқ қилишга тайёрман. Ўргат...

— Уни севасанми?

— Нега бўлмаса йиғлаяпсан? Бахтинг - очилганига мен жуда хурсандман, — деди княжна Марья бу кўз ёшлар туфайли Наташанинг гуноҳини батамом кечириб.

— Бу дарров бўладиган иш эмас, мавриди келар, лекин ўйлаб кўр, қандай бахт: мен унинг хотини бўлман, сен бўлсанг Nicolasга тегасан.

— Наташа, ўтиниб сўрайман, бу хусусда оғиз очма. Гап сенинг устингда кетяпти.

Иккаласи ҳам жим қолди. Наташа:

— Петербургда бориб нима қиларкан энди? — деб юборди-ю, дарҳол ўзи бу саволига жавоб қайтарди: — Йўқ, йўқ, шундай бўлгани дуруст... Нима дединг, Мари? Шундай бўлгани дуруст-а...

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

12-йил урушидан кейин етти йил ўтди. Европанинг ғалаёнга келган тарих денгизи ўз соҳилларида таскин топди. Денгиз тинчигандай бўлди; лекин башарият оламини ҳаракатга келтирадиган сирли кучлар (уларнинг ҳаракатини белгилайдиган қопун-қондалар бизга аён бўлмаганидан сирли бўлиб кўринади) ҳануз жунбушда эди.

Тарих денгизининг сатҳи жим тургандай кўринса ҳам башарият олами, вақтнинг ҳаракати сингари тинмай ҳаракатда эди. Мухталиф гуруҳлардан таркиб топган одамлар туркуми бир жойга тўпланмоқда, яна тарқалмоқда; янги давлатларнинг бунёдга келиши эскиларининг бузилиши, халқларнинг бир жойдан бошқа жойга силжиши учун омиллар ҳозирламоқда эди.

Тарих денгизи илгаригидай бу соҳилдан у соҳилга шиддат билан урилмасдан, ўз қаърида қайнамоқда эди. Тарихий сиймолар илгаригидай тулқиннинг сиртида қирғоқдан-қирғоққа урилмай, гўё бир ерда айланаётгандай эдилар. Илгарилари қўшин бошида туриб, омманинг ҳаракатини урушлар, сафарлар, жанглар ҳақидаги буйруқлари орқали акс эттирган тарихий сиймолар ҳозир қайнаб турган ҳаракатни сиёсий ва дипломатик мулоҳазалар, қонунлар, трактатлар воситаси-ла акс эттирмоқда эди.

Тарихий шахсларнинг маъна шу фаолиятини тасвирлайдиган тарихчилар уни реакция деб аташади.

Тарихчилар *реакция* деб аталган нарсанинг сабабчиси қилиб кўрсатган тарихий шахсларнинг фаолиятини тасвирларкан, уларнинг бўйлига жуда катта айб қўйи-

шади: ўша замоннинг энг машҳур шахслари Александр I билан Наполеондан бошлаб, то m-me Staël, Фотий, Шеллинг, Фихте, Штатбриан ва бошқаларгача,— ҳаммаси тарихчиларнинг шафқатсиз ҳукмига дучор бўлиб, *тараққиёт ёки реакцияга* қўшган ҳиссаларига қараб ё оқланадилар, ё қораланадилар.

Уларнинг ёзишича, Россияда ҳам ўша замонда реакция юз берган ва бу реакция асосан Александр I нинг, яъни мазкур тарихчиларнинг тасвирига кўра, ўз салтанатида либерал ташаббусларнинг сабабкори ва Россиянинг халоскори бўлмиш ўша Александр I нинг айби билан юз берган.

Ҳозирги рус китобларида, гимназистлардан тортиб тарихчи олимларга қадар бирон одам йўқки, ўз салтанатининг шу даврида қилган истўғри хатти-ҳаракати учун Александрга таъна тоши отмаган бўлсин.

«У фалон нарсани бундай ҳал қилиши керак эди. Фалон ишни қилиб яхши қилди, фалон ишни қилиб чакки қилди, ўз салтанатининг биричи даврида ва 12-йилда жуда одилона ишлар қилган эди, лекин Польшага конституция бергани, Муқаддас Иттифоқ тузгани, ҳокимиятни Аракчеевга бериб қўйгани, Голицин ва тассавуфни ёқлагани, кейин Шишков ва Фотийни қўллагани чакки бўлди. Армиянинг урушга доир ишларига ўзи раҳбарлик қилгани яхши бўлмади, Семёнов полкини тарқатиб юборгани ёмон бўлди ва ҳоказо...»

Башарият оламининг бахт-саодати нимада эканлигини биламан деган тарихчилар Александр гарданига қўйган ҳамма айбларни санаб чиқиш учун ўн лист китоб ёзиш керак бўлар эди,

Бу таъна-маломатлар нимадан иборат?

Александр I нинг тарихчилар маъқул топган ишлари — масалан, ўз салтанати даврида амалга оширган либерал ташаббуслари, Наполеонга қарши кураши, 12-йилда кўрсатган сабот-матонати ва 13-йилда қилган юриши — буларнинг ҳаммаси бир манбадан — яъни Александрни Александр қилган ўша қон, ўша тарбия, ўша ҳаёт шароитидан келиб чиққан эмасми? Ахир унинг тарихчилар ноурин деб топган хатти-ҳаракатлари: Муқаддас Иттифоқ ҳам, Польшани қайтадан тиклаши ҳам, 20-йиллардаги реакция ҳам шу манбадан келиб чиққан эмасми?

Бу таъна-маломатларнинг моҳияти нимадан иборат?

Буларнинг моҳияти шундан иборатки, Александр I

дек тарихий шахс, гуё ўзига қаратилган тарихий шуоларнинг куз қамаштирадиган зибсининг фокуси — марказида турган, инсон боласи эришмоғи мумкин бўлган ҳокимиятнинг энг юқори чуққисиди турган шахс; дунёда ҳокимиятнинг ажралмас йўлдоши бўлган энг зур фитнес-фасодлар, ёлгонлар, ҳушомадлар, хом ҳаёллар таъсири остида бўлган шахс, ҳаётининг ҳар бир дақиқасида Европада юз бериши мумкин бўлган воқеалар учун ўзини масъул сезган шахс; уйдирма эмас, балки бошқалар сингарини ўз хулқу атворини ва эҳтиросларига эга бўлган, эзгулик, гузаллик, ҳақиқатга интиладиган тирик бир шахс — бундан эллик йил муқаддам аҳли фазл бўлиш у ёқда турсин (бунинг учун тарихчилар ундан ўпкалашмайди), балки инсоният бахт-саодатига ёшлигидан илму фанга берилиб, китоблар мутолаа қилган, лекциялар тинглаган, китоб ва лекцияларда ўқиганини дафтарига кўчирган ҳозирги профессорлар нуқтаи назаридан қарамас эди.

Боринги, Александр I бундан эллик йил муқаддам халқларнинг бахт-саодати нимадан ибораглиғи масаласида ҳато қилган бўлсин, унда Александрни қоралаган тарихчиларнинг ҳам инсоният бахт-саодати ҳақидаги нуқтаи назари бирмунча вақтдан кейин нотўғри бўлиб чиқади деган хулосага келиш мумкин. Шундай деб фарз қилиш жуда табиий ва зарурийдир, чунки инсоният олами тараққиётини кузатганда биз йил сайин янги муаррих майдонга келиши билан башарият бахт-саодати ҳақидаги нуқтаи назар ўзгарганини кўрамиз, натижада, ун йил бурун хайр деб ҳисобланган нарса, ун йилдан кейин шарга айланади; ё аксинча бўлади. Бу ҳам у ёқда турсин, биз тарихда айни бир вақтда нима хайр, нима шар эканлиғи ҳақида бир-бирига батамом зид бўлган фикрларни учратамиз: бировлар Польшага берилган конституция ва Муқаддас Иттифоқни, Александрнинг хизмати деб айтса, бошқалар бунини Александрнинг қусури деб билади.

Биз Александр билан Наполеоннинг фаолияти фойдали ё зарарли бўлган эди, деган гапни айтолмаймиз, чунки биз у фаолиятларнинг нимага фойдаси ва нимага зарари текканини билмаймиз. Агар бу фаолият бирон кишига ёқмаган бўлса, фақат шунинг учун ёқмаганки, унинг хайр ҳақидаги тор тушунчаси бу фаолиятга уйғун келмаган. 12-йилда отамнинг Москвадаги ҳовлиси бузилмагани менга хайрли иш бўлиб кўринадими, ё рус қўшинларининг шон-шуҳратими, ё Петербург ва бошқа шаҳарлардаги

университетларнинг гуллаб-яшнаши, ё Польшанинг озодлиги, ё Россиянинг қудрат иқтидори, ё Европанинг мувозанати, ё Европадаги маълум маърифат — тараққиёт хайрли иш бўлиб кўринадими, мен шу нарсани эътироф қилишим керакки, ҳар қанақа тарихий шахснинг фаолиятида, бу мақсадлардан ташқари, яна бошқа, мевивг ақлим ожизлик қиладиган умумий мақсадлар ҳам бўлган.

Лекин фараз қилайликки, фан деб аталган нарса барча зиддиятларни келиштира олиш имкониятига эга ва унинг қўлида тарихий шахслар ҳамда ҳодисалар учун яхшилик нима, ёмонлик нима эканини ўлчайдиган ўзгармас бир ўлчов бор.

Фараз қилдикки, Александр ҳамма ишни бошқача қилиши ҳам мумкин бўлсин. Фараз қилдикки, Александр ўзини айблаётган, башарият олами­нинг сўнгги мақсадини биламиз деб гап сотаётган кишиларнинг кўрсатмасига биноан, ўшалар тавсия этган халқчилик, озодлик, тенглик ва тараққиёт программаси бўйича (бундан янгиси бўлмаса керак!) иш ҳам тутсин. Фараз қилдикки, бу программани амалга татбиқ этиш мумкин, шундай программа тузилган ва Александр ўшанга асосан иш тутган бўлсин. Унда ҳукуматнинг ўша замондаги тутган йўлига қарши курашаётган кишиларнинг фаолияти, яъни тарихчиларнинг яхши ва фойдали деб топган ишлари нима бўларди? Унда бундай фаолият ҳам бўлмас, ҳаёт ҳам бўлмас эди; ҳеч нареа ҳам бўлмас эди.

Агар башарият оламини ақл-идрок идора қилади, деб фараз қилсак, унда ҳаёт имконияти йўққа чиққан бўларди.

II

Агар тарихчилар сингари буюк сиймолар инсониятни маълум мақсадларга олиб боради, бу мақсад Россия ёки Франциянинг буюклиги, ёки Европанинг мувозанатини таъмин этиш, ё эса инқилоб ғояларини тарқатиш, ёинки умумий тараққиёт ва ё бошқа нарсадан иборат деб фараз қилинса, унда тарихий воқеаларни *тасодиф* ва даҳо ҳақидаги тушунчасиз изоҳлаш қийин.

Агар ҳозирги асрнинг бошларида Европада бўлиб ўтган урушларнинг мақсади Россиянинг буюклигини таъминлашдан иборат бўлган бўлса, унда олдинги урушлар ва истилолар бўлмаса ҳам бу мақсадга эришмоқ мумкин эди. Агар мақсад Франциянинг буюклиги бўлса,

бу мақсадга инқилобсиз ва империясиз ҳам эришса бўларди. Агар мақсад гоյ тарқатиш бўлса, бу вазифани матбуот солдатлардан кўра яхшироқ бажариши мумкин эди. Агар мақсад маданиятни тараққий этгириш бўлса, унда маданиятни тарқатмоқ учун хунрезлик қилиш, одамларнинг мол-давлатини талон-торож қилишнинг ҳеч ҳожати йўқ, бу мақсадга бошқа, осонроқ воситалар билан ҳам эришиш мумкин эди, деб фараз қилса бўлади.

Хўш, нега бу шунақа бўлиб, бошқача бўлмади?

Чунки бу тасодифан шундоқ бўлиб қолди.

«Тасодиф вазиятни вужудга келтирди, доҳий эса шундан фойдаланди» — дейди тарихчилар.

Хўш, тасодиф нима? Даҳо нима?

Тасодиф ва *даҳо* деган сўзлар ҳақиқатда мавжуд бўлган нарсани ифода этмайди, шунинг учун ҳам уларни таърифлаб бўлмайди. Бу сўзлар воқеаларни англаш даражасини ифода этади. Лекин фалон воқеа нима учун содир бўлганини билмайман; билолмайман, деб ўйлайман; шунинг учун бошимни қотириб ўтирмасдан, бу тасодиф деб қўя қоламан. Мен умумбашар хоссасига мутаносиб бўлмаган ишни вужудга келтирган кучни кўраман: нима учун бу шундоқ бўлганини билмайману, *даҳо* деб қўя қоламан.

Чўпон ҳар куни кечқурун алоҳида оғилга қамаб, бўрдоқига боқаётган ва бошқа қўйлардан икки баравар семирган қўйи қўтандаги бошқа қўйларга даҳо бўлиб кўриниши мумкин. Ҳар куни кечқурун, атайлаб шу қўйнинг умумий қўрага эмас, алоҳида оғилга кириб ем ейиши ва семириб, ёғ босгандан кейин гуштга сўйилиши даҳолик билан бир қатор фавқулодда тасодифларнинг ҳайратангиз тарзда қўшилиши бўлиб кўриниши керак.

Лекин агар қўйлар бу ишларнинг ҳаммаси уларнинг қўйлик мақсадларига эришиш учун қилинаётганини ўйлашдан воз кечсалар, ўз ҳаётларида содир бўлаётган воқеалар улар учун маълум бўлмаган мақсадларга хизмат қилишини фараз қилсалар, бўрдоқига боқилган қўйнинг бошига келган ишда бир изчиллик ва бирлик борлигини дарҳол кўра олардилар. Улар қўй нима мақсадда семиртирилганини билишмаса ҳам, ҳар ҳолда, қўйнинг бошига келган нарсалар сабабсиз, бекордан-бекорга содир бўлмаганини билдилар, унда *тасодиф* ва *даҳо* тўғрисидаги тушунчаларга ҳожат қолмайди.

Фақат энг яқин ва тушунарли мақсадларни билишдан

воз кечилганда ва сўнгги мақсадни билиш муяссар бўлмаслигини эътироф қилингандагина тарихий сиймоларнинг ҳаётидаги изчилликни ва мақсадга уйғунлигини кўришимиз мумкин; улар амалга оширган ишларнинг умумбашар хоссасига мутаносиб бўлмайдиган сабаблари борлиги аён бўлади ва бизга *тасодиф* ва *даҳо* деган сўзларнинг ҳожати қолмайди.

Агар биз Европа халқлари нима учун ғалаён кўтарганини билмаймиз, лекин аввал Францияда, ундан кейин Италия, Африка, Пруссия, Австрия, Испания ва ниҳоят, Россиядаги хунрезлик фактларинигина биламиз, халқларнинг ғарбдан шарққа, кейин шарқдан ғарбга қараб қилган ҳаракати шу воқеаларнинг умумий моҳиятини ташкил қилади, деб эътироф қилсак, унда бизга Наполеон билан Александрнинг хулқ-атворида бирон *фавқуллодда*, доҳиёна хусусият ахтариш у ёқда турсин, балки бу иккала шахсни бошқа оддий кишилардан ажратиб тасаввур қилиш ҳам қийин бўлади; буларнинг шу даражага кўтарилишига сабаб бўлган кичкина воқеаларни *тасодиф* деб изоҳлашга эҳтиёж қолмайди, шу билан бирга бу кичкина воқеаларнинг ҳаммаси зарурий бўлганлиги очиқ-ойдин бўлиб қолади.

Агар биз охирги мақсадни билишдан воз кечсак, шу нарсани очиқ-ойдин англаймизки, ҳеч бир ўсимликка унинг ўзига хос ранг ва ўзи берадиган уруғдан бошқа мувофиқроқ ранг ва уруғ уйлаб топиш мумкин бўлмагани сингари, ўтмишлари айнан бир хил бўлган ва олдиларида турган вазифага барча майда-чуйда тафсилотлари билан бу даражада мувофиқ бўлган бошқа икки шахсни ўйлаб топиш ҳам қийин.

III

Ҳозирги асрнинг бошларида Европада содир бўлган асосий ва муҳим воқеалар Европа халқлари оммасининг ғарбдан шарққа, ундан кейин шарқдан ғарбга қараб қилинган жанговар юришларидан иборатдир. Бу ҳаракатга ғарбдан шарққа қараб қилинган ҳаракат сабабчи бўлди. Ғарбий мамлакатлар халқларининг Москвагача қилган жанговар юришлари амалга ошмоғи учун 1) уларнинг шарқдаги урушқоқ гуруҳлар билан тўқнашишга бардош бера оладиган катта бир жанговар гуруҳга бир-~~ла~~ олишлари; 2) шу маҳалгача ҳукмрон бўлиб келган

анъана ва урф-одатлардан воз кечишлари; 3) жанговар юриш чоғида тепаларида шу ҳаракат вужудга келган Замони юз бериши мумкин бўлган алдамчилик, қатл ва ғоратларни ҳам ўзи, ҳам булар учун жойиз деб биладиган одам туриши керак эди.

Француз инқилобидан бошлаб етарли даражада катта бўлмаган эски гуруҳ емирила бошлайди; эски анъана ва урфу одатлар бекор бўлади; қадам-бақадам янги ҳажмдаги гуруҳлар, янги урфу одат ва анъаналар вужудга келади ва бўлажак ҳаракатнинг бошида туриб, содир бўлиши мумкин бўлган воқеаларнинг барча масъулиятини ўз бўйига оладиган одам тайёрланади.

Ақидаси, анъанаси, урфу одати, асл насаби номаълум, ҳатто француз бўлмаган бир шахс Францияни гулгулага солиб турган барча партиялар орасидан гўё жуда ғалати бир тасодиф билан ўтиб олади-да, уларнинг биронтасига қўшилмасдан, энг кўзга кўринарли мавқени ишғол қилади олади.

Шерикларининг нодонлиги, душманларининг заиф ва ногиронлиги, ёлғонни қийиб юбориши, маҳдуд мутақаб-бирлиги уни армияга бошлиқ қилиб кўтаради. Италиян армиясидаги солдатларнинг саралиги, душманларининг урушидан бўйин товлаши, ўзининг густоҳлиги ва кибр-ҳавоси унга ҳарбий шуҳрат ато қилади. Сон-саноксиз тасодиф ҳамиша унга ёр бўлади. Француз ҳукмдорларининг ғазабига гирифтор бўлиши ҳам унинг фойдасига хизмат қилади. У ўзининг азалдан белгиланган йўлини ўзгартиришга муваффақ бўлолмайди: уни Россияда хизматга олишмайди, Туркияда ҳам ишга киролмайди. Италия урушида бир неча марта ажал грибонидан ушлаб олади, лекин ҳар дафъа кутилмаган бир тарзда омон қолади. Унинг шон-шуҳратини кўкка совуриши мумкин бўлган рус қўшини, мухталиф дипломатик мулоҳазаларга кўра, у Европада бўлган чоғда у ерга қадам босмайди.

У Италиядан қайтган чоғда Париж ҳукумати шундай бир инқирозга учраган эдики, бундай ҳолатда ҳукумат ҳайъатида бўлган шахс албатта беном-нишон бўлиб номи ўчиб кетарди. Унинг учун бу хатарли ҳолатдан чиқиш йўли ўз-ўзидан топилади: у ўйлаб-нетиб ўтирмасдан, ҳеч қандоқ мулоҳазага бормасдан беҳуда ва бемаъни Африка экспедициясини уюштиради. Яна ўша тасодиф деган нарса унга ёр бўлади.

Қамал қилиб олиб бўлмайдиган Мальта қалъаси битта

ҳам уқ отмасдан таслим бўлади. Унинг эҳтиётсизлиги билан берилган буйруқлари муваффақият қозонади. Кейинчалик биронта ҳам қайиқни ўтказмаган душман флоти бутун бошлиқ бир армияни ўтказиб юборади. Деярли қуролсиз бўлган Африка аҳолисининг бошига бир дунё кулфатлар ёғилади. Бу ёвузликларни амалга ошираётган кишилар, айниқса уларнинг йулбошчиси бу жуда аломат иш бўлди, бу Қайсари Рум ва Искандар Зулқарнайнинг ишлари сингари шарафли иш бўлди, деб ўзини ишонтиради.

Бирон ёмон ишдан қайтиш у ёқда турсин, балки қилган ҳар бир жиноятдан фахрланишдан иборат бўлган шуҳрат ва буюклик идеали ва бу жиноятга тушуниб бўлмайдиган фавқулудда бир маъно бериш, ҳам ўзи ва ҳам итоатидаги одамларга дастур бўлган идеал Африка саҳроларида камол топади.

У нима ишга қўл урмасин, ҳаммаси муваффақият билан анжом топади. Вабо унга юқмайди. Асирларни шафқатсизлик билан ўлдириши унинг учун қусур ҳисобланмайди. Африкадан, ёмон аҳволга тушиб қолган шерикларнинг олдидан ҳеч сабабсиз, болаларча енгилтақлик ва уятсизлик билан кетиб қолиши унинг хизмати қилиб кўрсатилади ва душман флоти яна уни иккинчи мартаба қўлдан чиқариб юборади. У муваффақият билан амалга оширган жиноятларидан буткул маст бўлиб, ўз ролни бажаришга бел боғлаб, ҳеч қандай мақсад-муддаосиз Парижга қайганида, бундан бир йил муқаддам уни маҳв этиши мумкин бўлган республика ҳукумати батамом бузғунликка учраган эди, шундоқ вазиятда унинг Парижда бўлиши, ҳеч бир партия билан алоқаси бўлмаган шахснинг Парижда бўлиши энди фақат унинг кўтарилишига сабаб бўла оларди холос.

Унинг ҳеч қанақа режаси йўқ, у ҳамма нарсадан ҳадиксирайди, лекин партиялар унга маҳкам ёпишиб, иштирок этишини талаб қилишади.

У ўзи якка-ёлғиз Италия ва Мисрда камолга эриштираган шуҳрат ва буюклик идеали билан, ўзига девоналарча бино қўйиши, беқийёс жиноятлари, ёлгонни рост қилиб гапириши билан ўзи якка-ёлғиз бўлажак воқеаларни оқлай оларди.

Бу одам ўзини кутиб турган жой учун керак, бинобарин, унинг истак-иродасига қарамасдан, ланж бўлса ҳам, режаси бўлмаса ҳам, устма-уст хатолар қилаётган

булса ҳам, ҳукуматни қўлга олиш мақсадида уюштирилаётган суиқасдга жалб этилади ва бу суиқасд муваффақият билан тамом бўлади.

Қуярда-қўймай, уни ҳукмдорлар мажлисига киргизишади. У ўтақаси ёрилиб, қочибга урилади, ўзини ҳушдан кетганга солади, ўзини ҳалок қилиши мумкин бўлган сафсата гапларни айтади. Бироқ Франциянинг илгари виайрак ва мағрур бўлган ҳукмдорлари даврларини суриб бўлганларини сезиб, ундан баттар мулзам бўлишади-да, ҳокимиятни сақлаб қолиш ва уни маҳв этиш учун лозим бўлган сўзлар урнига тамоман бошқа гапларни гапиришади.

Тасодифлар, миллион-миллион *тасодифлар* ҳокимиятни унинг қўлига олиб беради ва ҳамма худди маслаҳатлашиб қилгандай, шу ҳокимиятнинг барқарор бўлишига кўмаклашади. *Тасодифлар* унга итоат қилаётган Франция ҳукмдорларининг хулқу атворини белгилайди; тасодифлар унинг ҳокимиятини эътироф этган Павел I нинг хулқу атворини белгилайди, *тасодиф* унга қарши тузилган суиқасдлар зарар етказиш у ёқда турсин, балки унинг ҳокимиятини барқарор бўлишига хизмат қилади. Тасодиф герцог Энгиевскийни унинг қўлига туширади ва у бехосдан герцогни ўлдириб, кейин бундан энг кучли бир восита сифатида фойдаланади, шундай қилишга меининг ҳаққим бор, чунки мен кучлиман, деб оломонни инонтирмоқчи бўлади. Мана шу тасодифга кўра у бутун кучқувватини Англия экспедициясига тўплайди, унинг бошига сув қўйиши ва ниятларини барбод этиши керак бўлган экспедициядан батамом воз кечади, у қўққисдан Мак бошчилигидаги австрияликларга ҳужум қилади ва улар жангсиз таслим бўлишади. *Тасодиф* билан даҳо ёр бўлиб, у Аустерлиц жангида ғалаба қозонади, тасодифан ҳамма, фақат французлар эмас балки Англиядан бошқа (Англия кейин руй берган воқеаларга иштирок қилмайди) бутун Европа, ҳамма-ҳамма, илгари унинг жинойтларидан даҳшатга келган ва ундан нафратланиб юрганларига қарамай, унинг ҳокимиятини, ўз-ўзига берган номни, шуҳрат ва буюклик ҳақидаги идеалларини эътироф қилишади, бу идеаллар ҳамманинг назарига жуда ажойиб ва оқилона идеаллар бўлиб кўринади.

Ғарб кучлари, худди олдинда турган ҳаракатни чама-лаб, унга ҳозирлик кўргандай, 1805-чи, 6-чи, 7-чи ва 9-чи йилларда борган сайин кучайиб ва кўпайиб шарққа инти-

лади. 1811 йилда Францияда ташкил топган бир гуруҳ одамлар Ўрта Европа халқлари билан бирлашади ва каттакон бир гуруҳ вужудга келади. Бу гуруҳ кўпайган сайиң ҳаракат бошида турган киши нима қилса, зўр бериб уни оқлай беришади. Буюк ҳаракатдан олдин ўтган ўн йиллик тайёргарлик даврида бу одам Европанинг барча тождорлари билан яқинлашиб олади. Миси чиқиб қолган дунё ҳукмдорлари Наполеоннинг шуҳрат ва буюклик ҳақидаги бемаъни идеалига бирон оқилона идеални қарши қўйишга ожизлик қилишади. Улар ўз разилликларини бир-бирлари олдида унга намойиш қила беришади. Пруссия қироли буюк шахснинг лутф-марҳаматига умидвор бўлиб, ўз хотинини унга пешкаш қилади; Австрия императори бу одам қайсарлар қизини ўз ётоғига қабул қилганини катта марҳамат деб билади: халқлар дину динанинг ҳомийси бўлмиш папа ўз динини шу буюк шахснинг мартабасини оширишга хизмат қилдиради. Ўзининг ролини бажаришга Наполеоннинг ўзидан кўра атрофидаги кишилар кўпроқ жон куйдиришади, улар Наполеонни содир бўлган ва содир бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларнинг бутун масъулиятини ўз гарданига олишга тайёрлашади. У қандоқ ёмон иш қилмасин, қандоқ жиноят қилмасин, қанча ёлғон-яшиқ ишлатмасин, шу он атрофидаги шахслар уни буюк ишлар қилдига чиқаришади. Немислар атайлаб унинг шарафига Йена ва Ауерштет кунини энг катта байрам қилишади. Унинг ўзигина эмас, балки авлод-аждоди, ака-укалари, ўғай ўғиллари ва божалари ҳам буюк бўлади. Ҳамма нарса унинг ақлини ўтмаслаштириш, уни даҳшатли ролга тайёрлаш учун қилинади. Шуидоқ қилиб, ўз ролини бажаришга у тайёр бўлган вақтда, тегишли кучлар ҳам тайёр бўлади.

Шарққа қараб юриш бошланади, у сўнги мақсадига эришади — Москва забт этилади. Пойтахт ишғол қилинади; рус қўшинлари Аустерлицдан бошлаб Ваграмга қадар бўлган илгариги урушларда нобуд бўлган душман қўшинларидан ҳам кўра кўпроқ қирилади. Бироқ тўсатдан шу маҳалгача Наполеонни устма-уст муваффақиятлар билан муттасил мақсадга томон олиб борган *тасодифлар* ва *дахолик* ўрнида Бородинода орттирган тумовида бошлаб қаҳратон совуқ ва Москвани ёндириб юборган учкунгача сон-сапоқсиз акс тасодифлар юз беради, *дахолик* ўрнига мисли кўрилмаган ҳамоқат ва қабоҳат содир бўлади.

Истило олға қараб югуради, орқага қайтади, яна югуради ва барча тасодифлар энди муттасил унинг фойдасига эмас, билъакс, зарарига хизмат қилади.

Шарқдан ғарбга қарши ҳаракат бошланади ва бу ҳаракат илгариги ғарбдан шарққа қараб қилинган ҳаракатга ажойиб тарзда ўхшайди. Шарқнинг ғарбга юришидан олдин, 1805—1807—1809 йилларда катта ҳаракат вужудга келади: айнан ўша вақтдаги сингари одамлар каттакон гуруҳга тупланишади: ўрта Европадаги халқлар яна бу ҳаракатга қўшилади; ярим йўлда яна иккиланиш бошланади ва сўнгги мақсадга яқинлашган сайин яна ҳаракат суръати кучаяди.

Сўнгги мақсадга — Парижга етиб борилади. Наполеон ҳукумати ҳам, унинг қўшинлари ҳам тор-мор келтирилади. Наполеон ўз аҳамиятини йўқотади: унинг барча хатти-ҳаракатининг ифлос ва мурдорлиги очиқ-ойдин бўлади; бироқ яна тушуниб бўлмайдиган тасодиф юз беради: Иттифоқдошлари уни ёмон кўришади, бошларига келган кулфатларни ундан кўришади; кучи ва ҳокимиятидан маҳрум бўлган, жиноят ва хиёнатлари фош этилган Наполеон энди уларнинг назарида бундан ўн йил муқаддам ва бир йил кейин қандоқ кўринган бўлса, шундоқ кўриниши, ғайри қонуний қароқчи деб танилиши керак эди. Бироқ аллақандай бир ғалати тасодифга кура бу нарсани ҳеч ким кўрмайди. Унинг роли тамом бўлмайди. Ўн йил муқаддам ва бир йил кейин ғайри қонуний қароқчи ҳисобланган одам Франциядан икки кунлик масофадаги жазирага юборилади, унинг ихтиёрига яна бир гвардия берилади ва нима учундир, унга миллион-миллион пуллар тўланади.

IV

Халқ денгизининг пўртаналари босилиб, ўз соҳилларига қайта бошлайди. Бу буюк ҳаракатнинг тўлқинлари орқага чекинади ва тинчиган денгизда гирдоблар вужудга келади ва дипломатлар шу гирдобларда айланиб юриб, тўлқинни биз бостирдик, деб керилишади.

Аммо тинчиб қолган денгизда яна пўртана бошланади. Дипломатларнинг назарида бу пўртана янги кучларнинг хуружига уларнинг ўзаро келиша олмаганликлари сабаб бўлиб кўринади; улар ўз ҳукмдорлари орасида уруш бошланиб кетишини кутишади; вазият уларнинг назарида тузалмайдиганга ўхшаб кўринади. Бироқ тўлқин улар

кутган томондан кўтарилмайди. Бу тўлқин илк ҳаракат амалга ошган нуқтадан — Париждан кўтарилади. Ғарбдан бошланган ҳаракатнинг сўнги тўлқини шалошлаб кўтарилади; бу тўлқин ҳал бўлмайдигандай кўринган дипломатик мушкулотларни ҳал этиши ва бу даврнинг жанговар ҳаракатларига хотима бериши керак эди.

Францияни хароб қилган одам ўзи якка-ёлғиз, ҳеч қандай суиқасдсиз, аскарсиз Францияга қайтади. Ҳар бир қоровул ҳам уни қўлга тушириши мумкин эди, бироқ қўлга тушириш у ёқда турсин, ғалати бир тасодифга кўра ҳамма уни, бир кун бурун лаънатлар ўқиган ва бир ойдан кейин яна лаънат ўқиши аниқ бўлган шахсни шодхуррам қарши олади.

Бу шахс сўнги бирикма ҳаракатни оқлаш учун ҳам керак эди.

Воқеа содир бўлади. Сўнги роль ўйналади. Актёрга ечинишни, кўзига тортган сурма билан бетига суртган упа-эликни артиб ташлашни буюришади — унга ҳожат қолмайди.

Бу одам йиллар давомида ўз жасирасида, ўзи якка-ёлғиз аянч комедиясини ўйнаб юради, фисқу фасодлар уюштиради, ёлғон ишлатиб оқлашга ҳожати қолмаган қилмишларини оқлайди, кўзга кўринмайдиган бир қўл уни идора қилган чоғларда одамлар уни кучли деб билгани рост эканлигини оламга кўрсатади.

Саҳна раҳбари драма тамом бўлгандан сўнг актёрни ечинтириб, бизга кўрсатди.

— Мана, ишонган нарсаларингни кўриб олинглар! Мана у, кўрдиларингми? Сизларни бу эмас, мен ҳаракатга келтирган эдим! — дейди.

Бироқ ҳаракат таъсиридан гангиб қолган кишилар узоқ вақт буни англолмайди.

Шарқдан ғарбга қараб қилинган қарши ҳаракат бошида турган Александр I нинг ҳаётида биз бундан ҳам кўпроқ изчиллик ва зарурат борлигини кўрамиз.

Шарқдан ғарбга қараб қилинган ҳаракатнинг бошида ҳаммани кўланкада қолдириб турган шахсга нима керак?

Адлу адолатли бўлиши, майда-чуйда манфаатларга берилиб кетмасдан, узоқдан туриб Европа ишларига иштирок этиши керак; ўз ҳамсафлари — ўша замоннинг подшоҳларидан маънавий жиҳатдан бир поғона баланд туриши керак; беозор ва жозибали шахс бўлиши; шахсан Наполеондан ҳақоратланган бўлиши керак эди. Бу-

ларнинг ҳаммаси Александр I да мавжуд, буларнинг ҳаммасига унинг ўтмишида юз берган сон-саноксиз *масодифлар*: тарбияси, либераллик ташаббуслари, атрофида юрган маслаҳатгуйлари, Аустерлиц, Тильзит ва Эрфурт воқеалари замин бўлган.

Умумхалқ уруши даврида бу одам четга чиқиб туради, чунки унинг кераги йўқ. Бироқ Умум Европа уруш зарурати туғилиши биланоқ бу шахс дарҳол ўз ўрнини ишғол қилади ва Европа халқларини бирлаштириб, уларни мақсад сари олиб боради.

Мақсадга эришилади. Александр I сўнги 1815 йил урушидан сўнг инсон боласи эришуви мумкин бўлган ҳокимиятнинг энг юқори чўққисига чиқиб олади. Хўш, бу ҳокимиятдан у қандай истифода этади?

Александр I Европада сулҳу амният барпо этган, ёшлик чоғларидан бошлаб ўз халқларининг бахт-саодати учун жон куйдирган, биринчи бўлиб ўз вақтида либерал янгиликларни амалга татбиқ эта бошлаган, эндиликда энг буюк ҳокимиятга молик бўлган ва халқларни хўшбахт қилиши мумкиндай кўринган бир вақтда, сургунда юрган Наполеон, агар қўлимда ҳокимиятим бўлса, башариятни қандай бахтли қилардим, деб гўдакларча мақтаниб ёлғон режалар тузиб юрган бир вақтда Александр I ўз бурчини ўтаб, паймонаси тўлаётганини сезади-да, тўсатдан бу хаёлий ҳокимиятнинг бир чақага арзимаслигини эътироф қилади, ундан юз ўгиради ва бу ҳокимиятни ўзи нафратланиб юрган манфур кишилар қўлига топшираркан, қўйидаги сўзларнигина айтади.

— «Бизга эмас, бизга эмас, сенинг номингга лойиқдир бу!» Мен ҳам сизларга ўхшаган одамман; қўйинглар, мен ҳам одамга ўхшаб яшайин, ўз жоним тўғрисида, худо тўғрисида ўйлайин.

Эфирнинг ҳар бир атоми — зарраси ҳам қуёшдек ўзича мустақил бир шар бўлиб, айни замонда буюклигига одам ақли ожизлик қиладиган бир бутуннинг атоми — заррасини ташкил қилади; худди шунга ўхшаш ҳар бир шахснинг ҳам ўзича мақсади бўлади ва айни ҳолда у инсонга муяссар бўлмайдиган умумий мақсадларга хизмат қилиш учун бу мақсадни юрагида олиб юради.

Гулга қўнган асалари болани чақиб олади. Бола асаларидан қўрқади ва асаларининг мақсади одамни чақишдан иборат деб ўйлайди. Шоир эса гулга қўниб, унинг

атрини сўраётган асаларини кўриб завқи келади, асаларининг мақсади гулнинг атрини сўриб олишдан иборат деб ўйлайди. Асаларичи бўлса, ари гулнинг чанги ва ширасини йиғиб, уяга олиб кирганини кўриб, унинг мақсади асал йиғишдан иборат деб гумон қилади. Асаларининг ҳаётини чуқурроқ ўрганган бошқа бир асаларичи эса, ари гулнинг чанг ва ширасини тухумдан янги чиққан ариларни боқиш ва она ари етиштириш учун йиғади, унинг мақсади ўз наслини давом эттиришдир, дейди. Набототчи асаларининг гулдан гўлга қўниб, уларни чанглатганини кўриб, асаларининг мақсади дарахтларни ҳосилдор қилишдан иборат деб ўйлайди. Бошқа набототчи ўсимликларни бир ердан иккинчи ерга кўчганини ва бунга асалари сабабчи бўлганини кўриб, бу янги мушоҳидачи асаларининг мақсади шундан иборат деб ўйлаши мумкин. Ҳақиқатда эса асаларининг асл мақсади инсон ақли кашф эта олиши мумкин бўлган биринчи, иккинчи ва учинчи ҳодисалардан иборат эмас. Бу мақсадларни ўрганиш йўлида инсон ақли нақадар юксакликка кўтарилса, сўнгги мақсадга эришишнинг ғайри имконлиги шу қадар очиқ-ойдин бўлади.

Инсон фақат асаларининг ҳаёти бошқа ҳаёт ҳодисалари билан мувофиқ эканлигини мушоҳида этишга қодир. Тарихий сиймолар ва халқларнинг мақсади ҳақида ҳам шу нарсани айтиш керак.

V

1813 йилда Безуховга теккан Наташанинг тўйи қари Ростовлар оиласида сўнгги шодиёна воқеа бўлди. Граф Илья Андреевич ўша йили вафот этди ва шундай ҳолатларда бўладиганидек, унинг ўлими билан эски оила ҳам тўзиб кетди.

Сўнгги йилда юз берган воқеалар: Москва ёнғини ва Москвани ташлаб қочиш, князь Андрейнинг ўлими ва Наташанинг доғи-ҳасратда қолиши, Петянинг ҳалок бўлиши, графинянинг мусибати —буларнинг ҳаммаси кекса графнинг бошига зарба устига зарба бўлиб тушган эди. Кекса граф худди бу воқеаларни тушунишга ва унинг моҳиятини англашга ўзини ожиз сезаётгандай эди, гўё ўзини адоий тамом қиладиган янги зарбаларни кутаётгандай, янги зарбаларни ўтиниб сўраётгандай, руҳан

эзилиб бошини эгиб юрарди. У гоҳ қўрққан ва гангиб қолгандай кўринса, гоҳ ғайри табиий тетик ва уddaбуро кўринарди.

Наташанинг тўйи зоҳиран бирмунча вақтгача кекса графни овутиб юрди. У тушки ва кечки овқатлар буюриш билан овора бўлиб, ўзини хурсанд кўрсатишга уринарди; бироқ унинг хурсандлиги, илгаригидай, бошқаларнинг хурсандлигига сабаб бўлмас, билъакс, уни биладиган ва яхши кўрадиган одамларнинг раҳмини келтирарди.

Пьер хотинини олиб жўнаб кетгандан сўнг кекса граф жимиб қолди ва дилгирликдан нолий бошлади. Орадан кўп ўтмай тоби қочди ва кўрпа-тушак қилиб ётиб олди. Касал бўлган кундан бошлаб, у докторларнинг тасалли беришига қарамасдан, қайтиб оёққа турмаслигини англаб қолди. Графиня икки ҳафта ечинмай, креслода, унинг бошида ўтириб чиқди. Графиня ҳар гал дори берганда граф ўпкасини зўра босиб, унсизгина хотинининг қўлидан ўпиб кўярди. Сўнгги кун граф хотинининг мол-мулкини барбод бергани учун йиғлаб-йиғлаб графинядан ва ўғлидан ёйибона уэр сўради. Расму русум ва дуойи фотиҳадан сўнг граф тинчгина оламдан кўз юмди. Эртаси Ростовларнинг ижарага олган уйлари марҳумга сўнгги марта ҳурматларини билдириш учун келган таниш-билишлар билан тўлди. Графнинг қанчадан-қанча ош-нонини еган ва уйда ўйинга тушган, кўп марта ундан кулган бу ёр-ошноларнинг ҳаммаси ҳозир худди биров олдида ўзларини оқлаётган, ўзларидан койиётгандай, кўнгиллари бузилиб бир-бирларига шундай дейишарди: «Ҳар нима бўлганда ҳам жуда аломат одам эди. Ҳозир бунақа одамлар қаёқда дейсиз... Дунёда қусурсиз одам бормикин?..»

Граф ишлари жуда чалкашиб, тагин бир йил шу аҳволда давом этса нима бўлишини тасаввур қилиш қийин бўлиб қолган бир вақтда тўсатдан вафот этди.

Николай отасининг ўлими ҳақидаги хабар келган вақтда рус қўшинлари билан Парижда эди. У дарҳол истеъфо сўраб ариза берди ва натижасини кутмасдан, отпускаи олиб Москвага қайтди. Графнинг вафотидан бир ой ўтгач, пул масаласига доир ишлар батамом ойдинлашди, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган майда-чуйда қарзларнинг бу қадар кўплиги ҳаммани ҳайратда қолдирди. Қарзлар мулкка қараганда икки ҳисса ортиқ эди.

Қариндош-уруғлари ва ёр-дўстлари Николайга меросдан воз кечишни маслаҳат беришди, лекин Николай

меросдан воз кечишни отасининг хотирасига нисбатан ҳурматсизлик деб билди ва ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмасдан, отасининг қарзларини тулаш шарти билан ундан қолган меросга ворис бўлди.

Граф ҳаёт бўлган вақтда унинг ҳаддан ортиқ бебош сахийлигидан узоқ вақт оғиз очолмай юрган қарз берувчилар бирдан пулларини талаб қила бошлашди. Одатдагича, ким пулини олдин ундиради деб, бир-бирлари билан мусобақа қилишди. Митинькага ўхшаб пулсиз, ҳада тариқасида вексель олган кишилар, энди энг хира судхўрга айланди. Булар Николайга на муҳлат ва на нафас ростлагани кўтр эди. Илгарилари кўрган зарарларининг сабабчиси бўлган чолни (агар зарар дейиш жойиз бўлса) аяб келган бўлсалар, энди улар гуноҳсизлиги кўриниб турган ва ўз ихтиёри билан шунча қарзни бўйнига олган ёш ворисга маҳкам ёпишиб олдилар.

Николай амалга оширмоқчи бўлган тадбирларнинг биронтаси натижа бермади: мулк «ким ошди» савдоси билан ярим баҳосига сотилди, лекин қарзларнинг ярмиси яна туланмай қолди. Николай ўзи чинакам қарз деб ҳисоблаган пулларни тулаш учун поччаси Безухов бермоқчи бўлган ўттиз минг сўмини олди. Қолган қарзлари учун қамоққа тушишдан қўрқиб, (судхўрлар қаматамиз, деб пушиса қилаётган эдилар) яна кизматга кирди.

Николай армияда полк командирлиги вакансиясига биринчи номзод бўлса ҳам ҳозир онасининг унга илинж бўлиб қолганини кўриб армияга қайтмади, шунинг учун илгариги таниш-билишларни олдида, Москвада қолишни ва гайри ҳарбий лавозимда ишлашни хоҳламаса ҳам Москвадаги бир идорага ишга кирди ва севимли мундирини ечиб, онаси билан Соняни олиб, Сивцев Вражек кўчасида кичкина бир квартирада яшай бошлади.

Наташа билан Пьер шу кунлари Петербургда яшар ва Николайнинг аҳволидан деярли беҳабар эдилар. Николай поччасидан қарз олган бўлса ҳам ундан аҳволи чатоқлигини яширар эди. Николайнинг аҳволи жуда оғир эди, чунки у оладиган бир минг икки сўм маоши билан ўзи, Соня ва онасини боқиши ва шу билан бирга камбағал бўлиб қолганини онасига сездирмаслиги керак эди. Графня ёшлигидан тўкин-сочин, дабдабали ҳаётга ўрганган ва бусиз ҳаётни тасаввур қилолмас эди ва бу нарса ўғли учун нақадар оғирлигини тушунмасдан, ҳали таниш бир хотинни олиб келгани ўзларида йўқ қаретани

талаб қилар, ҳали ўзи учун анвойи турли қиммат овқатлар, ўғли учун хилма-хил винолар буюрар, ҳали Наташага, Соняга ва Николайнинг ўзига қимматбаҳо ҳадялар олиш учун пул сўрарди.

Соня уй-рўзғор ишларини бошқарар, графиняга қарар, унга китоб ўқиб берар, унинг инжиқлиги ва димоф-фироғини кўтарар, оғир аҳволга тушиб қолганларини графинядан яширишда Николайга кўмаклашарди. Она-сига Сонянинг қилаётган барча хизматларини кўриб, Николай ундан умрбод қарздор ва миннатдор эканини сезар, унинг сабр-бардоши ва садоқатига қойил қолар, лекин ўзини ундан йироқ тутишга ҳаракат қиларди.

Николай Сонянинг ҳар томонлама мукамаллиги, бирон бобатда ундан гина қилиб бўлмаслиги учун гўё ичида ундан ўпкаларди. Соняда инсоннинг қадр-қимматини оширадиган ҳамма хислатлар мавжуд бўлса ҳам уни севишга Николайни мажбур қиладиган нарса етишмас эди. Николай Соняни қанча кўп қадрласа, уни шунча оз севишини сезарди. У Сонянинг хатидаги бир сўзни, «бошинг очиқ, ихтиёринг ўз қўлингда», деган гапини маҳкам ушлаб олган ва ҳозир ўзини шундай тутардики, гўё улар орасида бўлиб ўтган гаплар аллақачон унутилиб кетган ва қайта такрор бўлиши сира мумкин эмас.

Николайнинг аҳволи кун сайин оғирлаша бошлади. Маошидан бирмунчасини тежаб олиб қўйиш фикри хом хаёлга айланди. Пул орттириш у ёқда турсин, онамнинг талабларини қондираман, деб аста-секин яна майда-чуйда қарзга бота бошлади. Бу аҳволдан қутулиш Николайга амримаҳолдай кўринарди. Қавм-қариндошларининг маслаҳатига кўра давлатманд бир қизга уйланиш фикри унга жуда жирканч бўлиб туюларди. Бу аҳволдан қутулишнинг иккинчи йўли — онасининг ўлими — сира хаёлига келмас эди. У ҳеч нарсани истамас, ҳеч нарсага умид боғламас: ўз аҳволидан полимаганидан, ҳамма маҳрумиятларга бардош бериб юрганлигидан кўнглининг бир четида ўз-ўзига тан берарди. У олдинги тапиш-билишлари билан учрашмасликка, уларнинг ҳамдардлик изҳор қилишлари ва таҳқиромуз тарзда ёрдам таклиф этишларини эшитмасликка уринарди. У ҳар қанақанги кўнгилхушликдан қочар, уйда ҳам унинг қиладиган бирдан-бир иши — онаси билан карта очиш, индамасдан уй ичида у ёқдан-бу ёққа юриш, устма-уст трубка чекиш эди, холос. У гўё кайфи бузуқ ҳолда юришга тиришар ва бошига тушган оғир

аҳволни фақат шу кайфият воситаси билан енгишга қодирдай сезарди.

VI

Қишнинг бошларида княжна Марья Москвага келди. Шаҳарда тарқалган миш-мишлардан у Ростовларнинг аҳволини ва «ўғли, ўзини онаси учун қурбон қилганини» эшитди.

Княжна Марья Ростовга бўлган муҳаббатини мамнуният билан эсларкан, ўз-ўзича: «Ўзим ҳам ундан шунни кутган эдим», дерди. Княжна Марья Ростовлар хонадонига дўст ва деярли қариндошдай бўлиб қолганини эслаб, бирров бориб келишни ҳам фарз, ҳам қарз деб билди. Аммо Воронежда Николай билан ўзи орасида ўтган гапларни эслаб, боргани юраги дов бермади. Ниҳоят ўзини қўлга олди-да, Москвага келганига бир неча ҳафта бўлгандан сўнг Ростовларникига борди.

Княжнани ҳаммадан олдин Николай қарши олди, чунки графинянинг олдига фақат унинг бўлмасидан кириш мумкин эди. Княжна Марья, Николай мени кўриб суюниб кетса керак, деб ўйлаган эди, аксинча, у княжнани шундай бир кибр, шундай бир ғурур билан совуқ қарши олдики, княжна Марья илгари Николайни ҳеч қачон шу қиёфада кўрмаган эди. Николай княжнанинг ҳол-аҳволини сўрагач, онаси олдига бошлаб кирди ва беш дақиқа ўтиргандан сўнг чиқиб кетди.

Княжна Марья графинянинг олдидан чиққач, яна Николайга дуч келди, Николай сохта таъзим-тавозе ва совуқ илтифот билан уни даҳлизгача кузатиб қўйди. Княжна графинянинг соғлиғидан гап очганда Николай чурқ этмади. Унинг кўз қарашлари: «Сизнинг нима ишингиз бор? Қўйинг мени ўз ҳолимга»,— деб турар эди.

Княжнанинг коляскаси жўнаб кетгандан сўнг Николай, аламига чидамади шекилли, Соня олдида баланд товуш билан деди:

— Нега санқиб юрибди? Унга нима керак экан? Бу ойимбекалар ҳам, уларнинг лутф-марҳамати ҳам меъдамга тегди...

— Вой, Nicolas, наҳот шундоқ десангиз,— деди Соня ўз севиъчини зўрға яшириб.— Княжна жуда кўнгилчан қиз, татап¹ уни жуда яхши кўрадилар.

¹ Оймон.

Николай ҳеч нарса демади, у умуман княжнадан гап очишни истамас эди. Бироқ княжна Марья келиб кетгандан кейин кекса графиня, худо берган куни, ундан сўз очадиган бўлиб қолди.

Графиня уни мақтар, ўглини княжна олдига бориб келгин деб қистар, княжнани тез-тез кўриб тургиси келаетганини билдирар, лекин шу билан бирга ҳар гал княжнадан гап очганида кайфи бузиларди.

Онаси княжна Марья тўғрисида гапирганда Николай индамасликка уринар, аммо ўглининг индамагани графинянинг жаҳлини чиқарар эди.

— Княжна жуда олижаноб, аломат қиз-да,— дерди графиня.— Бориб келсанг бўларди. Битта-яримтани учратиб, юрагинг чигилини ёзиб келарсан; бизлар билан ўтиравериб зерикиб ҳам қолгандирсан.

— Ойижон, сира оёғим тортмайди.

— Ўзинг бораман деб юрувдинг-ку, тагин айниб қолдингми. Болам, жоним, сенга тушунмай қолдим. Гоҳ зерикиб кетдим дейсан, гоҳ ҳеч кимни кўргинг келмай қолади.

— Мен зерикдим, деб айтганим йўқ-ку, ахир.

— Айтгансан, айтгансан, княжнани кўргим ҳам келмаяпти деб ўзинг айтмаганмидинг. Княжна жуда ҳурматга сазовор қиз: доим сенга ёқарди-ку, нега энди бўлмаган баҳоналарни топиб ўтирибсан. Дилларингдагини мендан яшираснлар.

— Ойижон, ҳечам унақа эмас.

— Мен сени бирон ёмон ишга йўллаётганим йўқ, фақат бирров бориб княжнанинг ҳолини сўраб кел, дейман холос. Одамгарчилик юзасидан ҳам бориб келишинг зарур... Майли, сўраганим шу бўлсин, модомики мендан яширадиган сирларинг бор экан, сенинг ишингга иккинчи бор аралашмай қўя қолай.

— Ҳа, хўп, сизнинг истагингиз шу бўлса, бораман.

— Менга барибир, мен сен учун жон куйдиряман.

Николай лабини тишлаб хўрсиниб қўйди ва онасининг диққатини бошқа нарсага жалб этиш мақсадида карталарни ёя бошлади.

Эртасига ҳам, индинига ҳам, бириси куни ҳам шу гап такрорланди.

Ростовларникига борганида Николай кутилмаган тарзда совуқ қарши олганидан сўнг княжна Марья: «аввал мен

бормаслигим керак, деб ўйлаганим маъқул гап экан», деб қилмишига пушаймон бўлди.

«Ундан бирон нарса кутганим ҳам йўқ эди,— деди княжна Марья ўзини мағрур тутишга тиришиб.— У билан неча пуллик ишим бор, мен кампирни кўрмоқчи бўлиб борган эдим холос, чунки кампир менга жуда кўп меҳрибончиликлар қилган, мен унинг олдида ўзимни қарздор сезаман».

Лекин барибир бу мулоҳазалар билан ҳам унинг кўнгли таскин топмади. Ростовларникига боргани эсига тушганда пушаймонга ўхшаш бир туйғу уни қийнай бошларди. Бундан кейин Ростовларнинг даргоҳига қадам босмасликка ва бу гапларнинг ҳаммасини унутишга қаттиқ қарор қилган бўлса ҳам княжна Марьянинг кўнгли ҳадеб ғаш бўлаверди. Менинг осойишталигимни бузган ғашлик нима бўлса экан, деб ўз-ўзидан сўраганида, бу нарса Николайга бўлган муносабати масаласи эканлигини эътироф этишга мажбур бўлди. Ростовнинг княжна билан совуқ ва расмий бир тарзда муомала қилишга унинг княжнага бўлган туйғуси эмас, балки (княжнанинг билишича)бошқа бир нарса сабаб бўлган эди. Княжна мана шу нарсаи билмоқчи эди, бунинг тагига етмагунча хотиржам бўлолмасди.

Қишнинг ўрталарида у дарсхонада, жиянининг дарс тайёрлашини кузатиб ўтирганида, Ростовнинг келганини унга хабар қилишди. Княжна сир бой бермасликка ва хижил бўлганини сездирмасликка қатъий қарор бериб, m-Me Vougieppe чақирди ва у билан бирга меҳмонхонага чиқди.

Княжна Марья Ростовнинг юзига қараши биланоқ фақат унинг одамгарчилик юзасидан келганини билди ва Николай қандай муомала қилган бўлса, бу ҳам шундай муомала қилишга аҳд қилди.

Улар графинянинг соғлиғидан, таниш-билишларидан, уруш ҳақидаги сўнги хабарлардан гаплашиб ўтиришди ва назокат талаб этадиган ўн дақиқа ўтиб, меҳмон туриб кетадиган вақт келгандан сўнг Николай хайр-маъзур қилиб ўрнидан турди.

Княжна Марья m-Me Vougieppe ёрдамида суҳбатни яхши олиб борди, бироқ Николай ўрнидан туриб, хайрлаша бошлаган чоғда княжна Марья ўзига сира алоқаси бўлмаган гаплардан шунчалик чарчаб қолган ҳаёт қувончларидан нега якка ўзи бунчалик бенасиб бўлиб қолганлиги шу қадар фикр-хаёлини банд қилиб қўйган эдики,

Николай ўрнидан қўзғалганини ҳам пайқамасдан, порлаб турган кўзларини рўпарасига тикиб ўтираверди.

Николай княжнага қаради ва ўзини унинг хаёли паршон эканлигини пайқамаганга солиб, m-Ne Bourienne уч-тўрт оғиз сўз айтгач, яна княжнага қаради. Княжна ҳамон қимир этмай ўтирарди, унинг зариф юзида изтироб аломати бор эди. Бирдан Николайнинг княжнага раҳми келди ва унинг юзидаги изтиробга балки мен сабабчидирман, деган фикр хаёлидан ўтди. Николайнинг княжнага ёрдам қилгиси, бирон илиқ сўз айтиб, унинг кўнглини кўтаргиси келди-ю, лекин сўз тополмади.

— Хайр, княжна,— деди Николай. Княжна ҳушини йиғиб, қизариб кетди ва оғир хўрсинди.

— Э; кечирасиз,— деди княжна худди уйқудан уйгонгандай.— Дарров кетасизми, хайр граф, саломат бўлинг. Айтгандай, графиняга бериб юборадиган ёстиқ қолибди-ку?

— Шошманг, мен ҳозир олиб келаман,— деди m-Ne Bourienne ва уйдан чиқиб кетди.

Иккаласи ҳам ора-сира бир-бирига кўз ташлаб, жим колди.

Ниҳоят Николай маҳзунгина жилмайиб, гап бошлади:

— Буни қаранг-а, княжна, илк дафъа бир-биримиз билан учрашганимизга анча вақт бўлди, лекин назаримда кечагина бўлиб ўтгандай. Ўша вақтлар бошимизга қандай кулфатлар келган эди, аммо мен ўша кунларнинг қайтиб келиши учун ҳеч нарсамни аямас эдим... Афсуски қайтариб бўлмайди-да.

Николай бу сўзларни айтаётганда княжна Марья порлаб турган кўзларини унга тикиб турди. У гўё бу гапларнинг замирида ётган маънони англашга, Николайнинг ҳис-туйғуларини билишга уринарди. †

— Рост айтасиз,— деди княжна,— лекин сиз ўтмишингизга таассуф қилмасангиз ҳам бўлади, граф. Билишимча, сиз ҳозирги ҳаётингизни ҳамма вақт мамнуният билан эсласангиз арзийди, чунки сиз ўз ҳузур-ҳаловатингиздан воз кечиб...

— Мен мақтовга сазовор иш қилганим йўқ,— деди шўшиб-пишиб Николай унинг сўзини бўлиб,— билъакс, мен доим ўз-ўзимдан ранжиб юраман; келинг, қўйинг, бу гап кўнглига сигмайди.

Унинг нигоҳи яна аввалгидай совуқ ва расмий тус.

олди. Аммо княжна яна уша ўзи биладиган ва севадиган кишини кўрди ва уша одам билангина сўзлаша бошлади.

— Шу нарсани айтишга рухсат этарсиз деб ўйлаган эдим,— деди княжна.— Бизлар сиз... ва сизнинг хонадонингиз билан жуда яқин бўлиб қолган эдик. Сизга ҳамдард бўлишимни ўринсиз ҳисобламассиз деб ўйлаган эдим, лекин янглишган эканман,— деди княжна Марья. Бирдан унинг товуши титраб кетди.— Нима учун шундоқ бўлганини мен билмайман,— деди у ўзини қўлга олиб.— Илгари сиз бутунлай бошқача эдингиз ва...

— *Нима учун шундоқ бўлиб қолганимнинг мингларча сабаби бор (нима учун сўзиши Николай таъкидлаб айтди).* Сиздан миннатдорман, княжна,— деди Николай сескин.— Лекин баъзан жуда оғир!

«Ҳа, ана энди билдим! Ана энди билдим! — дерди княжна Марьянинг қалбида бир овоз.— Йўқ, мен бу одамни фақат шўх, ёқимли ва меҳрибон нигоҳини, келишган бўй-бастинигиба эмас, унинг олижаноб, фидокор, мард эканини билиб яхши кўрганман,— дерди ўзинча княжна Марья.— Мана, у ҳозир камбағал, мен эсам бойман... Уни ўйлантириб қўйган нарса мана шу... Мана шу нарса бўлмаса эди...»

Княжча Марья Николайнинг илгари меҳрибонлигини эслаб, унинг ҳозирги маъюс ва мулоғим юзига қараб тураркан, тўсатдан нима учун бунчалик совуқ муомала қилаётганининг сабабини англади.

Княжна Марья Николайга яқинроқ келиб, беихтиёр:

— Ахир нима учун граф? Нима учун? — деб тўсатдан қичқириб юбораёзди.— Айтинг, нима учун? Айтмасангиз бўлмайди.— Николай индамай турар эди.— Мен *нима учунлигини* тушунмаяпман, граф, — деб давом этди княжна.— Лекин менга жуда қийин, менга... Сиздан буни яширмақчи эмасман. Нима учундир сиз мени илгариги дўстлигингиздан маҳрум қилмоқчи бўлаяпсиз. Бу нарса менга жуда оғир.— Княжнанинг кўзларида ёш пайдо бўлди ва товуши титради.— Ҳаётимда қувончли кунларим жуда кам бўлган, шунинг учун ҳам ҳар қанақа жудолик мен учун оғир. Мени кечиринг, хайр, саломат бўлинг! — Княжна бирдан йиғлаб юборди ва уйдан чиқиб кетди.

Княжна! Худо ҳаққи, тўхтаг! — деб унинг кетидан қичқирди Николай.— Княжна!

Княжна қайрилиб қаради. Улар бир неча дақиқа унсиз, бир-бирларининг кўзига қараб туришди ва тўсатдан узоқ,

мумкин бўлмаган нарса яқин, мумкин ва зарурий бўлиб қолди.

VII

1814 йилнинг кузида Николай княжна Марьяга уйланди-ю, хотини, онаси ва Соняни олиб Лисие Горига кўчиб келди.

Уч йил мобайнида Николай хотинининг мулкини сотмасдан, қолган қарзларини узди ва ўлган бўлавақчасидан қолган озгина меросга эга бўлиб, поччаси Пьердан олган қарзни ҳам узди.

Яна уч йилдан сўнг, 1820 йилда Николайнинг иши шу қадар жўнашиб кетдики, у Лисие Горининг ёнгинасидан кичикроқ бир мулкни сотиб олди ва отасининг мулки бўлган Отрадноени қайтадан сотиб олиш қаракатига тушди (бу унинг энг ширин орзуси эди).

Хўжалик ишлари билан бошда азбаройи ноиложликдан шуғулланган Николай кўп ўтмай бунга ҳавас қўйди ва бу иш унинг севимли ва бирдан бир машғулотиغا айланди.

Николай оддий мулкдор бўлиб, янгиликка айниқса ўша даврда мода бўлиб қолган инглизча иш юритишга ҳуши йўқ эди, у хўжаликка оид назарий асарлардан кулар, заводлар қуришни, серхаражат истеҳсолот ва қимматбаҳо галладон уругини экишни ёмон кўрар ва умуман хўжаликни бирон айрим соҳаси билан шуғулланмас эди. Унинг кўз олдида мулкнинг айрим қисми эмас, балки ҳаммиша ўзи бутунлигича турар эди. Мулкда асосий нарса тупроқдаги азот, ҳаводаги кислород, махсус тайёрланган плуг ва ё гўнг эмас, балки ҳам азотни, ҳам кислородни, ҳам плуг ва ҳам гўнгни ишга сола биладиган асосий қурол — меҳнаткаш мужик эди. Николай хўжалик ишлари билан шуғулланиб, унинг турли тармоқларини ўргана бошлаганида диққат-эътиборини айниқса мужик жалб қилди; унинг назарида мужик қуролгина эмас, балки мақсад — муддао ва маслаҳатгўй эди. Николай бошда мужикни диққат билан кузатди, унга нима кераклигини, нимани маъқул, нимани номаъқул кўришини билишга уринди, зоҳиран топшириқ ва амр-фармон берадиган киши бўлиб кўринса ҳам ҳақиқатда иш усулини ҳам, муомалани ҳам, нима яхши, нима ёмонлиги ҳақида муҳокама юргизишни

ҳам мужиклардан ўрганди. Николай мужикнинг дид ва майл-рабатиғни англагандагина, унинг тили билан гап-ришни ўрганганда, унинг сўзлари замирида ётган яширин маънони уқиб олганда ва у билан ака-укадай бўлиб қолгандагина уни бемалол идора қила бошлади, яъни адо этиши керак бўлган вазифасини бажара бошлади. Натижада унинг хўжадиги энг яхши даромад берадиган хўжаликка айланди.

Мулқдор бўлиши биланоқ Николай ҳеч қандай саҳ-хатосиз, аллақандай бир фаҳм-фаросат ва сезгирлик билан шундай одамларни оқсоқол, сарқор, ишбоши қилиб кўтардики, мужиклар сайлаш ҳуқуқига эга бўлган тақдирда ҳам шу кишиларни сайлардилар ва шунинг учун Николайнинг одамлари ҳеч қачон ўзгармас эди. Гўннинг кимёвий таркибини ўрганишдан олдин, дебет ва кредит (Николай истехзо аралаш шундай дер эди) масалалари билан шуғулланишдан олдин, у мужиклар ихтиёридаги қорамолнинг сонини билиш ва қайси йўл билан бўлмасин, унинг миқдорини оширишга уринарди. У мужик оилаларини бўлиниб кетишига йўл қўймасдан иложи борица уларни каттароқ бўлишига кўмаклашарди. У ишёқмасларни ҳам, бадаҳлоқларни ҳам, занф, нимжонларни ҳам бир хилда ёмон кўрар ва уларни жамоа орасидан қувиб чиқаришга уринар эди.

Экиш вақтида ҳам, пичан ва бугдой ўриш вақтида ҳам Николай ўз ерига қандай қараса, мужикларнинг ерига ҳам шундай қарарди. Ўз экинини Николайчалик эрта ва соз экиб, ҳаммадан олдин йиғиб оладиган, кўп даромад кўрадиган мулқдор оз эди.

У қаролларни хушламас, уларни текинхўр деб атар ва одамларнинг гапига қараганда, қаролларга ортиқча эркилик бериб, уларни эрка қилиб қўйган эди; қаролларга доир бирон амру фармон бериш, айниқса уларга жазо бериш керак бўлиб қолса, Николай доим иккиланиб қолар, нима қилсамкин, деб уйдагиларнинг ҳаммасига маслаҳат солар, лекин мужик ўрнига қаролни солдатликка бериш керак бўлиб қолса, бу ишни иккиланиб ўтирмасдан шартта ҳал қиларди. Мужикларга таалуқли барча амру фармонларга у зиғиртчалик иккиланмасдан қўл қўярди, чунки ҳар қанақа буйруғини кўпчилик мужиклар томонидан маъқул топишини, эътироз билдирса ҳам бир ва ё бир неча кишигина эътироз билдиришини биларди.

Николай ўз кўнгли учун бировни ранжитмас ё жа-

золамас ва шунингдек, ўз кўнгли учун бировнинг оғирини егиллатмас ва уни тақдирламас эди. У фалон ишни қилишим керак, фалон ишни қилмаслигим керак, деганда нимага асосланишици айтолмаса ҳам бошига бир иш тушса, иккиланиб ўтирмасдан ҳал қилиб юборар эди.

Бирон тартибсизлик юз берса ё иши ўнгидан келмаса Николай афсусланиб, «*бизнинг рус халқи билан*» деган сўзни тез-тез такрорлар ва ўзини мужикни жини севмайдиган киши қилиб кўрсатарди.

Лекин у *бизнинг рус халқини*, унинг ҳаёт тарзини бутун вужуди билан севарди, шунинг учун ҳам хўжалик ишларининг кўп даромад берадиган бирдан-бир йўли ва усулини уқиб, ўзлаштириб олди.

Графиня Марья эрининг хўжалик ишларига бу қадар тиш-тирноғи билан ёпишганини кўриб рашки келар ва бу ишга аралаша олмагани учун афсусланар, лекин ўзи учун бегона бўлган бу оламнинг Николайга бағишлаган шодликлари ва қайғуларини англашга сжизлик қиларди. Николайнинг саҳар туриб, офтоб ёйилгунча дала ё хирмонни айланиб, экинзордан, пичан ва ғалла ўримдан нонуштага бу қадар хушнуд ва хушвақт бўлиб қайтганини графиня Марья тушунолмас эди. Ишбилармон, бадавлат деҳқон Матвей Ермишиндан гап очиб, унинг туни бўйи бола-чақаси билан ғалла боғи ташиганини, одамлар ҳали ўримни бошламаган бўлса ҳам у дон-дунини йиғиб олиб, сомонни тоғ-тоғ қилиб қўйганини гапириб берганда, эри бу қадар шавқ-завққа тўлганининг сабабини ҳам графиня Марья тушунолмас эди. Сувсизликдан қовжираб қолган сули устига илиқ ёмғир қуя бошлаганда нима учун деразадан қараётган Николай суюниб балконга чиққанини, кўзларини қисиб мийиғида кулганини ҳам тушунмас, ё пичан ўриш ва йиғим-терим вақтида баҳайбат қора булутларни шамол олиб кетганида, терга пишиб, қизариб кетган, офтобда юзи қорайган, уст-бошидан ёвшан ва бурган ҳиди анқиётган Николай хирмондан келиб, нима учун севинч билан кўлларини ишқалаб: «Тагин бир кунгина ҳаво туриб берса, менинг дон-дуним ҳам, мужикларимнинг дон-дуни ҳам хирмонда бўлади» деганини ҳам графиня Марья англамас эди.

Шундай кўнгилчан, хотинининг ҳар бир истак-орзусини ундан олдин пайқайдиган, ҳамиша уларни бажону дил бажаришга ҳозир турган зийрак Николай графиня Марья фалон мужик ё фалон аёл келиб ишдан бушати-

шингни илтимос қилди, деган гапни айтганда Николай, мушфиқ-меҳрибон Николай, унинг сўзини ерда қолдирганини, ҳар қанақа ишга аралашаверма, деб жаҳл билан ўтиниб сўраганини ҳам графиня Марья сира тушунмас эди. Графиня Марья эрининг ўзига хос олами борлигини, Николай бу оламни зўр эҳтирос билан севишини, бу оламнинг графиня тушунмайдиган аллақандай қонун-қондалари борлигини сезар эди.

Баъзан графиня эрини тушунишга уриниб, унинг қўл остидаги одамларига нисбатан қилаётган яхшиликлари ҳақида гапирганида, Николайнинг аччиғи келар ва шундай дер эди: «Ҳеч-да! Бу нарса менинг хаёлимга ҳам келгани йўқ; уларнинг манфаати учун мен бир чўпни у ердан олиб бу ерга қўймайман; инсоннинг бахт-саодати асти поэзия, хотин-халаж ўйлаб чиқарган бир эртак холос. Мен болаларимиз хор-зор бўлмаслиги учун жон куйдираман, кўзим очиклигида мол-мулким, давлатимни орттириш учун қайғураман холос. Бунинг учун тартиб, интизом, қаттиққўл бўлиш керак! Тушундингми,— дерди Николай абжир қўлини мушт қилиб.— Албатта, адолат ҳам керак, лекин — деб қўярди пировардида,— мужик очялангоч бўлса, оти битта бўлса, унда на ўзининг хўжалигини эплайди ва на менинг ишимни қилади».

Бошқалар учун бирон хайрли иш қилишни хаёлига келтирмагани ҳамда бирон савоб иш қилмагани учун бўлса керак, унинг мол-давлати тез суръат билан ортди, қўшни мулкларнинг мужиклари, бизни ҳам сотиб олинг, деб унинг олдига илтимос қилиб келадиган бўлди ва Николайнинг вафотидан сўнг ҳам халқ узоқ вақт унинг хотирасини ҳурмат билан эсга олиб юрди. «Аломат хўжайин эди. Аввал мужикнинг ғамини ерди, кейин ўзининг. Лекин қаттиққўл ҳам эди! Қисқаси хўжайинмисан хўжайин эди!»

VIII

Хўжалик ишларига доир фаолиятида баъзан бир нарса Николайни қийнарди, бу ҳам бўлса, унинг қизиқ-қонлиги ва гусарлик давридан қолган эски одати — одамларга қўл кўтариш одати эди. Дастлабки кунлар бу нарса унча ҳам номуносиб ишдай бўлиб кўринмади, лекин уйланганидан икки йил ўтгач, одамга бунақа жазо бериш ҳақида унинг нуқтаи назари ўзгариб қолди.

Ёз кунларининг бирида марҳум Дрон ўрига тайинланган, ҳар хил фириб, найранг ва товламачиликда айбланган ишбоши Богучаровдан чақиртирилди. Николай ташқарига, унинг олдига чиқди ва ишбоши оғзини очиши биланоқ даҳлиздан дод-фарёд ва тасира тусур эшитилиб қолди. Николай нонуштага уйга келгандан кейин керги-чамбарак устига бошини эгиб ўтирган хотинининг олдига келди ва одатдагича бугун эрталаб қилган ишларини, шу жумладан Богучаров ишбошисига берган танбеҳини гапириб берди. Графиня Марья қизариб-бўзариб, лабини қимтиб, бошини қуйи солганича эрининг сўзларига индамасдан қулоқ солиб ўтирди:

— Жуда ҳам ўтакетган муттаҳам,— деди Николай ишбошининг номини тилга олиши биланоқ тутатиб.— Ҳа, нима қилай, маст эдим, пайқамабман деса ҳам гурга эди... Ҳой, Мари, сенга нима бўлди? — деб сўраб қолди Николай.

Графиня Марья бошини кўтариб, бир нима демоқчи бўлди-ю, яна бошини қуйи солиб, лабларини қимтиди.

— Сенга нима бўлди? Гапирсанг-чи, жоним?

Истараси иссиқ бўлмаган графиня Марья йиғлаганида чиройли бўлиб кетарди. У ҳеч қачон бирон жойи оғригани ва ё бирон нарсага афсусланганидан эмас, балки ҳар доим маънос бўлгандан ва бировга раҳми келганидан йиғларди, йиғлаганида порлаб турган кўзлари жуда фусункор бўлиб кетарди.

Николай унинг қўлидан ушлаши биланоқ, у ўзини тутолмади ва йиғлаб юборди.

— Nicolas, мен кўриб турувдим... Ишбоши гуноҳкор ҳам дейлик, лекин нима кераги бор эди? Nicolas,— графиня Марья қўллари билан юзини беркитди.

Николайнинг дами ичига тушиб, қизариб кетди ва хотинининг олдидан туриб, уйда нари-бери юра бошлади. Хотини нима учун йиғлаётганини у тушунарди; лекин хотинининг фикрига дарров қўшилолмади, чунки ёшлигидан одатланган ва оддий бир ҳол деб билган қилиғи ярамас қилиқ эканлиги хаёлига келмас эди.

«Лутф-марҳамат деган нарса хотин-халаж туқиган афсонами, ё хотиним ҳақми?» — деб сўради Николай ўзидан. Бу саволни ўзи ҳал қилмасдан туриб, яна бир карра хотинининг изтироб чекаётган меҳрибон юзига назар солди ва бирдан графиня Марья ҳақ эканини, ўзи кўпдан бери ўзи олдига гуноҳкор эканини англади.

— Мари, — деди секин Николай хотинининг тепасига келиб, — бу нарса ҳеч қачон иккинчи марта такрорланмайди. Сенга ваъда бераман, ҳеч қачон, — деди у узр сўраган боладай титроқ товуш билан.

Графинянинг кўз ёшлари илгаригидан ҳам кўпроқ оқа бошлади. У эрининг қўлини олиб ўпди.

Графиня суҳбат мавзуини ўзгартириш ниятида эрининг қўлидаги узукка ишора қилиб:

— Nicolas, бу узукнинг кўзини қачон синдирдинг? (Николайнинг қўлида Лаокоон боши нақш этилган узук бор эди) — деб сўради.

— Шу бугун синувди. Кел, Мари, шу ҳодисани бўлак эсимга солма, — у яна қизариб кетди. — Виждоним ҳаққи, сенга сўз бераман, бу ҳодиса энди такрорланмайди. Мана шу нарса мен учун мангу эсдалик бўлсин, — деди Николай узукнинг синган кўзига ишора қилиб.

Шундан сўнг ишбошилар ва гумашталар билан додмуомала қилган чоғда юзига қон уриб, муштлари қисилдими, Николай дарҳол бармоғидаги кўзи синган узукни олиб ўйнар ва жаҳлини чиқарган киши олдида бошини қуйи солиб турарди. Лекин йилда бир-икки ўзини тутолмай қолар ва шунда хотинининг олдига келиб айбига иккоро бўлар ва иккинчи такрор бўлмайди, деб яна ваъда берар эди.

— Мари, ростдан ҳам сенга ёмон кўриниб қолдимми? — деб сўрарди у хотинидан. — Мени ҳар қанча ёмон кўрсанг ҳам кам.

Графиня Марья эрига тасалли беришга уриниб:

— Ўзингни тутолмаганингни сезсанг, дарров ўрнингдан туриб нари кет, — дерди графиня маъюс ҳолда.

Губерниянинг оқсуяклари Николайни ҳурмат қилишса ҳам уни яхши кўрмас эдилар. Оқсуякларнинг манфаати Николайни қизиқтирмас эди. Шунинг учун ҳам уларнинг баъзи бири Николайни мутакаббир деб билса, баъзи бирлари аҳмоқ деб ҳисобларди. Николай бутун ёзни, баҳорги экин-тикиндан бошлаб, йиғим-теримгача хўжалик ишлари билан ўтказарди. Хўжалик ишларига қандай шавқ-завқ билан берилиб шуғулланган бўлса, кузда овга ҳам шу тариқа берилиб кетар, овчи итларини олиб, бир ой, ҳатто икки ойга кетиб қоларди. Қиш мавсумида бошқа қишлоқларни айланар, китоб мутолаа қиларди. У кўпроқ тарихий китобларни ўқир, ҳар йил албатта маълум бир миқдордаги пулга китоб сотиб

оларди. Николай ўз ибораси билан айтганда, жиддий бир кутубхона вужудга келтирган бўлиб, сотиб олган китобларнинг ҳаммасини ўқиб чиқиш мажбурий деб билар эди. У жиддий қиёфада кабинетида узоқ ўтириб китоб мутолаа қилар, бу ишни бошда ўзининг бурчи деб билган бўлса ҳам бора-бора одатга айланди. У жиддий иш билан шуғулланиб ўтирганидан роҳатланар ва ўз-ўзидан мамнун бўлар эди.

Иш билан у ёқ-бу ёққа бориб келишни ҳисобга олмаганда Николай вақтининг кўпини уйда ўтириш, она ва болаларнинг орасида бўладиган майда-чуйда гапларга аралашниш билан ўтказарди. У хотини билан борган сайин яқинлаша борар, унинг қалбида янгидан-янги олижаноб хислатлар топарди.

Николай уйланганидан бери Соня унинг ҳовлисида яшарди. Николай уйланишидан олдин ўзини айбдор сезиб, Соняни мақтаб, ораларида бўлган барча воқеаларни қаллигига гапириб берган эди. У княжна Марьядан амакиваччасига нисбатан меҳрибон бўлишни, унинг дилини огритмаслигини ўтириб сўраган эди. Графиня Марья эрининг айбини жуда яхши англаб, ўзини ҳам Соня қаршида гуноҳкор сезар; Соняни қўйиб, менга уйланишига мол-мулким сабаб бўлди деб ўйлар, ҳеч нарсада Соняни айблай олмас, уни севишни истар; лекин севиш у ёқда турсин, кўпинча қалбида Соняга нисбатан ёмон ҳис-туйғулар уйғонганини ва бу ҳис-туйғуларни енгишга ожизлик қилаётганини сезарди.

Графиня Марья бир куни Соня ҳақида гапириб, унга нисбатан ўзининг адолатсиз эканлигини қайинсинглиси — жонажон дўсти Наташага айтди.

— Биласанми, — деди Наташа, — сен Инжилни кўп ўқигансан, унда Соняга жуда мос келадиган бир оят бор.

— Қайси оят? — деб сўради графиня Марья таажжубланиб.

— «Бадавлатга берибди, фақирга озини кўп кўрибди». Эсингдами, Соня ҳам фақир, нимага шундай, бунисини билмайман; унда, эҳтимол худбинлик бўлмаса керак. Лекин уикини кўп кўрди, бор-йўғини олиб бўлди ҳам. Баъзан унга жуда ачинаман, илгарилари Nicolas ўшанга уйланишини жуда истар эди, лекин кўнглим бу нарсанинг бўлмаслигига гувоҳлик бериб турарди. Соня бачкигул; қулупнайнинг гулига ўхшаган, биласанми? Гоҳ

унга раҳмим келади, гоҳо у биз сезган нарсани сезмаса керак деб ўйлайман.

Графиня Марья Наташага Инжилдаги бу сўзларни бошқа маънода талқин этган бўлса ҳам Соняга қараб туриб қайинсинглисининг фикрига қўшиларди. Соня, дарҳақиқат, ўз аҳволидан нолимайдиган ва бачкигул бўлиб қолишга кўникиб қолгандай кўринарди. У одамлардан ҳам кўра бутун хонадонга қаттиқроқ меҳр қўйганга ўхшарди. У мушук сингари одамларга эмас, балки уйга ўрганиб қолган эди. У кекса графиняга қараб, болаларни эркалар, суяр, қўлидан келадиган майда-чўйда ишларни бажаришга ҳамиша ҳозир эди; лекин бу хизматларига ҳеч ким ҳеч қачон миннатдорлик билдирмас эди...

Лисие Гориди, марҳум князь давридагидай бўлмаса ҳам сал мундоғроқ қилиб яна бошқатдан қўра қурилди.

Николай камхаржроқ бўлиб юрган кунларда бошланган иморатлар хийла оддий эди. Эски гишт пойдевор устига қурилган каттакон ёғоч уй фақат ичидан шувалган. Поли бўялмаган, жўн тахтадан қилинган каттакон уй энг оддий мебель билан — хонаки дурадгорлар шу ердаги қайиндан ясаган қаттиқ диван, кресло, стол, стул билан жиҳозланган эди. Иморат ниҳоят катта бўлиб, унда қароллар ва келиб-кетадиган меҳмонлар учун алоҳида бўлмалар бор эди. Ростовлар ва Болконскийларнинг қавм-қариндошлари баъзан бола-чақалари, ўн олти от ва ушларча хизматкорлари билан Лисие Горига меҳмон бўлиб келишар ва ойларча шу ерда қолиб кетишарди. Бундан ташқари, йилда тўрт марта уй эгаларининг туғилган кунлари юзга яқин меҳмон келар ва бир-икки кун туриб кетишарди. Йилнинг қолган вақтларида эса, ҳаёт одатдаги машгулотлар, чой ичиш, ўзларидан чиққан маҳсулотлардан тайёрланган нонушта, тушлик ва кечки овқат билан бир маромда ўтарди.

IX

1820 йилнинг 5 декабри, қишки Никола байрамининг арафаси эди. Шу йили Наташа эри ва болалари билан бирга кузнинг бошларидан бери акасиникида меҳмон эди. Пьер ўзи айтмоқчи, махсус ишлар билан уч ҳафтага Петербургга кетган ва ҳозир етти ҳафта бўлдики, ҳамон ўша ерда эди. Ана келади-мана келади, деб ҳамма унишг йўлига кўз тиккан эди.

5 декабрда Безуховлар ояласидан бошқа, Ростовларнинг уйига яна Николайнинг қадрдон дўсти — истеъфога чиққан генерал Василий Фёдорович Денисов ҳам меҳмон бўлиб келган эди.

Николай 6 декабрь, байрам куни меҳмонлар келишини, камзулини ечиб, эгнига сюртук, оёғига узун тўмшуқ этик кийиб, ўзи солган янги черковга бориши, у ердан қайтиб келиб табрикларга қулоқ солиши, меҳмонларга тамадди таклиф қилиши ва дворянлар сайлови ҳақида, экин-тикин ҳақида сўзлаши кераклигини биларди; шунинг учун арафани одатдагича ўтказишни лозим кўрди. Тушликкача у Рязандаги қишлоғидан, хотинининг жиянига қарашли мулкидан келган саркорнинг ҳисоб-китобини кўриб, ўз ишларига оид икки мактуб ёзди, хирмон, молхона, отхоналарни айланиб чиқди. Эртанги байрамда рўй бериши мумкин бўлган мастбозликка қарши чораларни кўриб, тушликка етиб келди-да, хотини билан икки оғиз гаплашишга улгурмасдан, бутун оила аъзолари тўпланган йигирма кишилик стол ёнига келиб ўтирди. Стол атрофида онаси, унинг эшигида юрадиган кампир Белова, хотини, учала боласи, мураббия, мураббий, жияни, унинг мураббийи, Соля, Денисов, Наташа, Наташанинг уч боласи, уларнинг мураббияси ва князнинг Лисие Гориди дам олиб юрган меъмори — буй-басти кичиккина чол Михаил Иванович ўтиришарди.

Графиня Марья столнинг нариги бошида эди. Эри ўрнига келиб ўтириши биланоқ салфеткани олиб қўйиши, олдидаги стакан ва қадаҳларни дарров нари суриб қўйишидан билдики, эри Николайнинг кайфи жойида эмас. Николай шўрва олдидан, тўғри даладан тушликка келганда, айниқса таъби шунақа хира бўларди. Графиня Марья эрининг бу ҳолатини жуда яхши билар ва ўзининг кайфи яхши бўлган чоғларда Николай шўрвасини ичиб бўлгунча «миқ» этмай ўтирар ва ичиб бўлгандан кейин у билан сўзлашиб, сабабсиз тажанг бўлганини унинг буйнига қўярди; лекин бугун графиня Марья бу одатини бутунлай унутиб қўйди; Николай бесабаб қовоғ-димоғ қилганига кўнгли озор топди ва ўзини бахтсиз сизди. У эрдан қаерга бориб келганини сўради. Николай жавоб берди. У хўжалик ишлари қалай, деб яна эрига савол берган эди. Николай хотинининг ғайри табиий бир оҳангда савол берганига бурнини жийирди ва шошиб-пишиб жавоб қайтарди.

«Ҳа, мен янглишганим йўқ— деб ўйлади графиня Марья.— Нега энди у менга жаҳл қилади?» Графиня Марья эрининг берган жавобида бир норозилик оҳанги борлигини, эри гапни қисқа қилишга ҳаракат қилаётганини сизди. Графиня Марья ўзи гапираётган гаплар гайри табиий эканлигини сезса ҳам яна бир неча савол беришдан ўзини тиёлмади.

Денисов туфайли-дастурхон устидаги суҳбат дарров умумий тус олиб, қизиб кетди. Графиня Марья эри билан бўлак гапиришмади. Ҳамма дастурхондан туриб, кекса графиня олдига қуллуқ қилгани келганда, графиня Марья эрини ўпди ва ўпиш учун унга қўлини чўзаркан, «нима учун мендан хафа бўлдинг?» деб сўради.

— Доим бўлмаган нарсаларни ўйлаб юрасан: нега сендан хафа бўлай? — деди Николай.

Бироқ доим деган сўздан графиня Марья, ҳа, сендан хафаман, аммо сабабини айтмайман, деган маънони англади.

Николай хотини билан шу қадар иноқ эдики, ҳатто азбаройи рашклари келганидан уларнинг ораси бузилишини орзу қилиб юрган Соня билан кекса графиня ҳам ўпка қилишга баҳона тополмас эдилар. Лекин баъзан булар ҳам бир-биридан хафалашиб қоларди. Гоҳ-гоҳ хушхурсандлик билан ўтказган дамлардан сўнг, тўсатдан уларнинг орасига совуқлик тушар, бир-бирларини ёмон кўриб қолгандай бўлар, бундай ҳолатлар купинча графиня Марья ҳомиладор бўлиб юрган чоғларда юз берарди. Шу кунлари ҳам графиня ҳомиладор эди.

— Ҳой,— *messieurs et mesdames*,— деди Николай баланд товуш билан худди хурсанд бўлиб кетгандай (графиня Марьяга эри бу сўзни қасддан, уни камситиш учун айтгандай туюлди),— мен эрталаб соат олтидан бери оёқ устида юрибман. Эртага онамни кўрсам керак, шунинг учун бугун пича дам олмасам бўлмайди.— Шу гапдан сўнг Николай хотинига бўлак ҳеч нарса демади ва ўрнидан турди-ю, кичкина истироҳат бўлмасига кириб, диванга чўзилди.

«Қачон қарама, аҳволи шу,— деди ичида графиня Марья,— ҳамма билан апоқ-чапоқ, фақат мен билан гаплашмайди. Кўриб турибман, кўриб турибман, мендан ҳавсаласи пир бўлган. Айниқса мана бунақа вақтларда»... Графиня Марья қаппайиб турган қорнига, ой-

надан кўринаётган заҳил ва озгин юзига, одатдагидан кўра катгароқ бўлиб қолган кўзларига қаради.

Тўсатдан ҳеч нарса қулоғига ёқмай қолди: Денисовнинг шовқин солиб хохолаб кулиши ҳам, Наташанинг гаплари ҳам, айниқса Сонянинг шошиб-пишиб унга бир кўз ташлаб олгани ҳам таъбини хира қилди.

Графиня Марьянинг жаҳли чиқишига ҳамиша бечора Соня баҳона бўларди.

Графиня Марья меҳмонлар олдида бир оз ўтирди-ю, лекин уларнинг гапларининг биронтаси қулоғига кирмади, сўнг секин ўрнидан туриб, болалар бўлмасига борди.

Болалар стулларга миниб, Москвага жунаётган экан, уни ҳам бирга олиб кетмоқчи бўлишди. Графиня Марья ўтириб, улар билан бир оз ўйнади, лекин эри ва унинг бекорга хуноб бўлиб юргани тўғрисидаги фикр унга тинчлик бермади. У ўрнидан турди ва секин оёқ учида юриб, кичик истироҳат бўлмасига кирди.

Балким ҳали ётмагандир. Орани очик қилиб қўяй, — деди ўзича графиня Марья. Катта ўғли Андрюша онасига тақдид қилиб, унинг кетидан секин оёқ учида юриб борди. Графиня Марья уни пайқамай қолди.

— *Chère Marie, il dort, je crois; il est si fatigued,*¹— деди ҳар ерда унга рўбарў келадиган Соня (графиня Марьяга шундай туюларди) катта истироҳат бўлмасида.— Андрюша уни яна уйғотиб юбормасин.

Графиня Марья қайрилиб қараб, орқасидан келаётган Андрюшани кўрди ва Сонянинг гапи ҳақлигини сизди. Бироқ шунинг учун ҳам унинг жаҳли чиқиб кетди ва Соняга бирон қўпол сўз айтишдан ўзини зўрға тийиб қолди. У индамади ва Соняга ўчакишиб ўғли Андрюшага шовқин солмасдан орқамдан юр, деб қўли билан ишора қилди-ю, эшик олдида борди. Соня бошқа эшикка кириб кетди. Графиня Марья эшик орқасидан Николайнинг бир маромда нафас олиб ётганини эшитди, унинг қандай нафас олиши ҳам хотинига таниш эди. Қулоғига Николайнинг нафас олиши кириши биланоқ унинг бежирим, чиройлик пешонасини, мўйловини, бутун юзини кўз олдида келтирди (эри ором олиб ётган чоғларда графиня Марья унинг юзини томоша қилиб ўтиришни севарди). Николай бирдан қимирлаб кетди ва томоғини қирди. Шу он эшик орқасида турган Андрюша қичқириб юборди.

¹ Мари, у ухлади шекилли, жуда чарчаган.

— Дадажон, аяжоним шу ерда турибдилар!

Графиня Марья ўти ёрилиб, ранги оқариб кетди ва «жим» деб ўглига ишора қилди. Андрюша жим бўлди ва графиня Марья ўчун даҳшатли бўлган сукунат бир дақиқа давом этди. Уйқуси ҳаром бўлса, эри қанчалик тажанг бўлишини графиня Марья билар эди. Тўсатдан эшик орқасидан яна Николайнинг томоқ қиргани эшитилди ва худди малол келгандай:

— Бир дақиқа ҳам ором олгани қўйишмайди-я. Мари, сенмисан? Андрюшани бошлаб келганинг нимаси? — деди.

— Мен, бир хабар олай деб келувдим, билмай қолибман... кечир...

Николай йўталиб, яна жим бўлиб қолди. Графиня Марья эшикнинг олдидан кетди ва ўғлини болалар бўлмасига киргизиб юборди. Беш дақиқадан сўнг уч яшар қора кўз, дадасининг эркаси кичик Наташа акасида дадасининг ётганини ва ойиси истироҳат бўлмасида эканини эшитиб, онасига сездирмасдан, отасининг олдига югуриб кирди. Қора кўз қизча эшикни гич этиб очди, унсиз қадамлар билан тез-тез юриб юзини диванга қилиб ётган отасининг олдига борди-ю, уни қандоқ ётганини кўздан кечиргач, оёқ учида кўтарилди ва дадасининг боши остидаги қўлини ўпиб олди. Николай жилмайиб, меҳри товланиб қизчасига бурилиб қаради.

— Наташа, Наташа! — деб шивирлади эшик орқасидан графиня Марья қўрқиб кетиб.— Дадажонинг ухламоқчи.

— Йўқ, ойи, дадам уйғоқ,— деди кичкина Наташа уни ишонтириб.— Кулиб ётибди.

Николай дивандан оёғини тушириб, ўрнидан турди ва қизчасини қўлига олди.

— Қиравер, Маша,— деди Николай хотинига.

Графиня Марья уйга кириб, эрининг ёнига ўтирди.

— Андрюшка орқамдан эргашганини билмай қолибман,— деди графиня Марья ийманиб.— Шундоқ ўзим.

Николай бир қўли билан қизини ушлаб хотинига қаради ва унинг юзидан ўнғайсизланаётганини пайқаб, иккинчи қўли билан уни қучоқлади-да, сочидан ўпиб қўйди.

— Ойингни ўпсам майлими? — деб сўради Николай қизидан.

Наташа уялинқираб кулимсиради.

— Яна,— деди Наташа буйруқомуз, отаси ўпган ерни кўрсатиб.

— Ҳеч тушунмайман, нима учун мени хафа деб ўйлайсан,— деди Николай хотинининг кўнглида шундай савол борлигини билиб.

— Сен шунақа аразлаб юрган чоғларда мен ўзимни қанчалик бахтсиз, якка-ёлғиз сезишимни тасаввур қилмайсан. Назаримда шундай туюладики...

— Мари, кўй бўлмаган гапларни. Шунақа сўзларни айтгани, қандай тилинг боради,— деди Николай қувноқ товуш билан.

— Назаримда сен мени яхши кўрмайдиганга ўхшайсан. Мен жуда хунукман.... ҳар доим... ҳозир эса... бу аҳволда...

— Жуда ғалатисан-да! Чиройли бўлгани учун эмас, балки кўнгилга яқин бўлгани учун чиройли бўлади. Malvina ва шунга ўзшаганларангинга чиройли бўлгани учун севишсади, наҳотки мен хотинимни севаман? Севмайман, шундоқ, қандай қилиб сенга тушунтирсамкин. Сенинг йўқлигингда ё мана шунақа аразлашиб юрганимизда мен бутунлай калламни йўқотиб қўяман, ҳеч бир ишга қўлим бормайди. Масалан, мен бармоғимни севаманми? Севмайман. Лекин шу бармоғимни кесиб кўр-чи...

— Йўқ, мен унақа деганим йўқ, тушунаман. Демак, сен мендан хафа эмассан-а?

— Жуда-жуда хафаман! — деб Николай кульмсираб ўрнидан турди ва сочини тузатгандан сўнг уйда нари-бери юра бошлади.

— Биласанми, Мари, мен нимани ўйлаяпман? — деб гап бошлади Николай ярашиб олгандан сўнг ўйлаган ўйини хотини олдида баланд товуш билан гапириб. Хотини унинг сўзини эшитишга тайёрми, йўқми, сўрамади ҳам, чунки буниси билан унинг иши йўқ эди. Модомики шу фикр хаёлига келибдими, демак, хотинининг хаёлига ҳам келиши керак эди. У баҳоргача Пьерни шу ерда қолишга кўндирмоқчи эканини хотинига айтди.

Графиня Марья эрининг сўзларини тинглаб, ўзининг баъзи бир фикрларини айтди-ю, кейин ўз навбатида товуш чиқариб ўйлади. Унинг ўйлари болалари ҳақида эди.

У кичик Наташага ишора қилиб француз тилида деди:

— Аёл жинсидан эканлиги шу маҳалдан маълум. Сизлар биз аёлларни мантиқсизликда айблайсизлар.

Маёна, бизнинг мантиқимиз. Мен унга даданг ухламоқчи, десам, у менга: йўқ, дадам кулиб ётибдилар, дейди. Дарҳақиқат, у ҳақли, — деди графиня Марья қувноқлик билан жилмайиб.

— Ҳа, шундоқ, шундоқ! — деди-ю, Николай бақувват қўлларига қизчасини олиб, уни елкасига миндирди ва оёқларидан ушлаб, уйда нари-бери юра бошлади. Отаси ҳам, боласи ҳам талтайиб кулишар эди.

— Менга қара, балки адолатсизлик қилаётгандирсан? Сен буни ортиқроқ сеvasан, — деди графиня Марья француз тилида шивирлаб.

— Тўғри, лекин на чора?.. Билинтирмасликка ҳаракат қиламан...

Шу чоқ ташқаридан ва даҳлиздан бировнинг отдан тушгани ва қадам товуши эшитилди.

— Биров келди.

— Албатта Пьердир. Бориб хабар олай, — деди графиня Марья ва уйдан чиқиб кетди.

Хотини йўқлигидан фойдаланиб Николай қизчасини елкасига миндирганича сакраб-сакраб уйни бир айлантириб чиқди. Кейин ҳансираб, қиқир-қиқир кулаётган Наташани дарров ерга қўйди ва бағрига босди. Николай ўзининг сакрашини рақсга ўхшатди ва қизининг бахтиёр, кулчадай юзига қараб туриб қариган чоғида қизини у ёқ-бу ёққа олиб юра бошлашини, марҳум отаси бир вақтлар қизи билан Данило Купорга рақс тушгани сингарн, у қизи билан мазуркага ўйинга тушшини уйлади.

Бир оздан сўнг графиня Марья қайтиб келди.

— Nicolas, Пьер экан, Пьер!.. Энди бизнинг Наташага жон киради. Унинг суюнганни, айтган вақтида келмагани учун Пьерга танбеҳ берганини кўрсанг эди. Юр, тезроқ юр! Бўлди энди, дадангни қўйиб юбор! — деди графиня Марья отасига ёпишиб олган қизчасига жидмайиб қараб, Николай қизни қўлидан етаклаб чиқди.

Графиня Марья истироҳат бўлмасида қолди.

— Қиши шунчалик бахтли бўла олади деб ҳеч қачон ўйламаган эдим, — деди графиня Марья ўзича шивирлаб. У гул-гул очилиб кетган эди, лекин шу он хурсиниб қўйди ва теран кўзларида сокин бир маъжослик акс этди. Гўё унга nasib бўлган бахтдан бўлак бу ҳаётда яна бошқа эришиб бўлмайдиган бахт ҳам бору, шу он ўша бахт беихтиёр унинг эсига тушгандай бўлди.

Наташа 1813 йилнинг илк баҳорида эрга тегиб, 1820 йилда уч қиз ва бир ўғилнинг онаси бўлиб қолган эди. У ўғилга жуда меҳрли бўлгани учун уни ўзи эмизарди. Наташа шу қадар семириб, тўлишиб кетган эдики, турт фарзанднинг онаси бўлган бу бақувват аёл илгариги нозик-ниҳол ва серҳаракат Наташа эканини таниб ҳам бўлмас эди. Унинг юз тузилиши муайян шаклга кирган, ўзи ҳалим, очиқ аёл бўлиб қолган. Чехрасида илгариги талъат-таровати қолмаган эди. Ҳозир унинг фақат юзи ва пайкари кўринарди, қалби эса бутунлай кўринмасди, чиройли ва серпушт хотин бўлиб қолган эди холос. Унда илгариги жоиланиш камдан-кам кўринарди. Фақат ҳозирги сингари эри сафардан қайтганда, ё боласи касалдан тузалганда, ё графиня Марья билан биргаликда князь Андрей ҳақида гапиришганда (рашки келмасин деб князь Андрей тўғрисида эрига оғиз очмас эди) ё эрга текканидан бери бутунлай ташлаб юборган ва аҳён-аҳёнда, тасодифан эслайдиган ашулаларини айтгандагина ўша илгариги талъат-тароват балқир эди. Тўлишиб кетган чиройли пайкари илгариги шўхлик билан руҳланиб кетганида у аввалгидан ҳам жозибалироқ бўлиб кетарди.

Эрга теккандан бери Наташа эри билан бирга Москвада, Петербургда, Москва ташқарисидаги мулкларида, онасининг олдида, яъни Николайнинг уйида яшар эди. Ёш графиня Безухова киборлар йиғинига камдан-кам борар, кўрганларининг ҳам ундан ҳафсаласи пир бўларди, чунки Наташа ёқимтой ҳам, ширин сўз ҳам эмасди. У танҳоликни яхши кўради деб айтиб бўлмасди (унинг ўзи бунини аниқ билмас эди, назарида ёмон кўрадигандай эди), лекин тўққиз ой бола кўтариб, тугиб, бола эмизиб ва ҳамиша эрининг ҳар бир ишига араллашиб юрарди, шунинг учун киборлар суҳбатидан воз кечмай туриб бу эҳтиёжларни қондириш амри маҳол эди. Қизлик даврида Наташани кўрган кишилар уни бунчалик ўзгарганини кўриб, ғайри оддий бир ҳол юз бергандай таажжубланарди. Фақат Наташанинг барча шўхликлари бола-чақали бўлиш, эрга тегиш (Отрадноеда у бир неча марта ҳазилга йўйиб шундай деб қичқирган эди) нстагидан келиб чиққанини оналик туйғуси билан сезган кекса графиня Наташага тушунмаган одамларнинг ҳайрон қолганига таажжубланар ва Наташа

яхши хотин ва яхши она бўлишни ўзим билардим, деган сўзни такрорларди.

— Лекин эри ва болаларига ҳаддан ташқари муҳаббат қўйган, — дерди кекса графиня, — бунчалик қилиш ярамайди.

Наташа ақлли кишилар, айниқса французлар тарғиб этаётган ўрта-миёна йўл тутиш тўғрисидаги қонун-қоидаларига: яъни қиз бола эрга теккандан кейин ўзига бепарво бўлмаслиги, ўз истеъдодларидан воз кечмаслиги, ўзига яна ҳам кўпроқ пардоз-андоз қилиши, бир вақтлар бошқаларни қандоқ маҳлиё қилган бўлса, ҳозир эрини ҳам шундоқ маҳлиё қилиши керак, деган қонун-қоидаларга риоя қилмас эди. Наташа, билъакс, эрга тегиши биланоқ, одамларни мафтун қиладиган барча хислатларидан, шу жумладан, энг кучлисидан — ашула айтишдан воз кечди. Ўз ашуласи билан одамларни мафтун қилишини билиб, атайин айтмай қўйди. Наташа ўзини қандоқ тутиш, назокат билан сўзлашиш ҳақида ҳам, ўзини эрига чиройли қилиб кўрсатиш ҳақида ҳам, ясан-тусан ҳақида ҳам, ҳар хил талаблари билан эрининг ҳафсаласини совутиб қўйиши мумкинлиги ҳақида ҳам ўйлаб ўтирмас эди. Наташа ҳамиша бу қонун-қоидаларга зид келадиган ишларни қиларди. Илгарилари савқи табиий билан ишлатган нозу карашмалари ҳозир эрига эриш туюлишини сезарди; чунки биринчи кундан бошлаб у бутун борлиги билан эрига берилган ва қалбида эридан пинҳон тутган заррача сир қолмаган эди. Наташа шу нарсани билардики, эри билан бўлган муносабати бир вақтлар эрини ўзига жалб этган шоирона ҳис-туйғуларга эмас, балки сўз билан ифодалаб бўлмайдиган бошқа нарсага асосланган, жони-тани билан қандоқ мустаҳкам боғланган бўлса, у ҳам эри билан шундоқ мустаҳкам боғланган.

Наташа эрининг диққатини ўзига жалб этиш учун зулфини паришон қилиб юришни, узун, этаги ерда судралиб юрадиган, ерни супурадиган кўйлак кийишни, романс айтишни энди ўзига эп кўрмас, бу ишлар назарида ўз-ўзидан завқланиш учун ўзига зеб беришдай ғалати туюларди. Бошқаларнинг диққатини жалб этиш учун ўзига зеб бериш балким унга ёқар ҳам эди — буни у билмасди — аммо бу нарсалар учун унинг сира вақти йўқ эди. Ашула айтмай қўйгани, ясан-тусан қилмай юргани ва айтадиган сўзларини ўйламай гапиришнинг асосий сабаби шу эдики, бунақа нарсалар билан шуғулланишга сира қўли тегмас эди.

Маълумки, инсон бирон нарсага, у қанчалик аҳамиятсиз бўлмасин, боши билан шўнғиб кетиш қобилиятига эга.

Маълумки, ҳар қандай аҳамиятсиз, арзимас нарса ҳам эътибор беравергандан кейин битмас-туганмас ташвиш-манбанга айланади.

Наташа боши билан шўнғиб кетган, фикри-зикрини банд қилиб қўйган нарса онласи — эри эди; у эрини ўз онласига маҳкам боғлаб қўйиш, бола кўриши, бунинг учун уларни тўққиз ой кўтариб юриши, туғиши, эмизиши ва тарбия қилиши керак эди.

Наташа батамом берилиб кетган нарсасига ақл-идроки билан эмас, балки бутун қалби, бутун вужуди билан қанчалик ҳирс қўйса, бу нарса унинг диққат-эътиборини шунча кўп тортар, ўзининг куч-қуввати шунчалик камайиб, заифланиб бораётганини сезар, шунинг учун бутун кучини бир нуқтага тўплар ва шунда ҳам қилиши керак бўлган ишларнинг ҳаммасини бажаролмаётганга ўхшарди.

Хотинлар ҳуқуқи, уларнинг эрлари билан бўлган муносабати, эрк ва ҳақ-ҳуқуқ ҳақидаги фикр-мулоҳазалар у вақтда ҳозирги сингари масала деб аталмаса ҳам, ҳар ҳолда, ҳозиргидай мавжуд эди; бироқ Наташа бу масалаларга қизиқиш у ёқда турсин, ҳатто уларни ҳеч тушунмас эди.

Бу масалалар ўшанда ҳам ҳозиргига ўхшаб, уйланишдан мурод эр-хотиннинг бир-биридан кўрадиган ҳузур-ҳаловатини, яъни эр-хотин бўлишниги бир томонинигина назарда тутиб, оила қуришнинг бутун аҳамиятини назарда тутмаган кишилар учун мавжуд эди.

Бу фикр-мулоҳазалар ҳам ва ҳозирги масалалар ҳам овқатдан қандай қилиб кўпроқ ҳузур қилиш мумкин деган масала сингари у вақтда йўқ эди, овқатдан мурод қорин тўйғазиш ва оиладан мурод бола-чақа кўриш деб билган одамлар учун ҳозир ҳам бундай фикр мулоҳаза йўқ ва бўлиши мумкин эмас.

Агар овқатланишдан мурод танни озиклантириш бўлса, унда бирдан икки ҳисса овқат еган киши эҳтимол кўпроқ ҳузур қилар, лекин у кўзлаган мақсадга эришмайди, чунки ошқозон икки ҳисса ортиқ овқатни ҳазм қилолмайди.

Агар уйланишдан мурод оила қуриш бўлса, унда бир печа хотин ва бир неча эри бўлган кимса эҳтимол

кўпроқ лаззатланар, лекин ҳеч қачон онла эгаси бўлолмайди.

Агар овқатдан мурод қорин тўйғазиш, уйланишдан мурод онла қуриш бўлса, унда бу масалани шундай ҳал қилиш мумкин: яъни овқатни меъда ҳам қила оладиган миқдордан ортиқ емаслик, хоти ва эрни онла қуриш учун керак бўлган миқдордан оширмаслик керак, яъни битта хотин олиш ва битта эр қилиш кифоядир. Наташага эр керак эди. Худо унга эр берди. Эр эса уни бола-чақали, онлани қилди. Наташага шу эр кифоя эди, у Пьердан яхширогини истамасдигина эмас, балки бутун маънавий кучини шу эри ва оиласига хизмат қилдириш учун сафарбар қилган, бошқа эр қанақа бўлишини тасаввур қилмас ва тасаввур қилишга эҳтиёж ҳам сезмас эди.

Наташа киборлар муҳитини ёқтирмас эди, лекин ўзига қарашли одамларнинг — графиня Марьянинг, акаси, онасининг ва Сонянинг суҳбатини бажону дил севарди. У шундай одамларни яхши кўрадими, уларнинг олдига паҳмоқ сочи, уйда кийиб юрган халати билан катта-катта одим отиб, болалар бўлмасидан семалол хандон-хушон чиқа олса ва болаларининг йўрғагидаги кўкиш доғ ўрнига сариқ доғ пайдо бўлиб қолганини суюниб кўрсата олса, чақалоғинг анча тузалиб қолибди, хотиржам бўл, деган сўзлар билан тасалли беришини эшита олса.

Наташа шу даража ўзига бепарво бўлиб қолган эдики, унинг кийим кийиши, сочини турмаклаши, пойма-пой гаплари, ҳар қанақа чиройли ва хунук хотиндан, ҳатто Соня ва мураббиялардан рашк қилиши яқин кишиларга ҳазил-мутойиба мавзун бўлиб қолган эди. Ҳамма Пьер хотинининг чизган чизигидан чиқмайди деб ўйлар ва ҳақиқатан ҳам шундоқ эди. Эр-хотин бўлган дастлабки кунларидан бошлаб Наташа ўз талабларини Пьер олдига кўндаланг қилиб қўйди. Пьер бошда хотинининг бу фикрига — сен фақат меники ва оиланикисан, деган талабига жуда таажжубланди, чунки бу нуқтаи назар унинг учун тамоман янги эди, лекин шундай бўлса ҳам Наташанинг бу талаби унга ёқиб тушди ва бу талабга у бўйинсунди.

Пьернинг хотини измидалиги шундан иборат эдики, у бошқа хотинларга хушомад қилиш у ёқда турсин, улар билан очилиб гапиришга ҳам журъат этолмас эди. У ҳордиқ чиқариш, бирпас утириб келиш учун клубларга, зенфатларга боролмас, таъби истаган нарсага пул сарф

қилолмас, зарур иши бўлмаса бирон ёққа узоқ муддатга кетолмас эди. Унинг илму маърифат билан шуғулланишини хотини зарур иш деб билар (Наташа бу нарсаларга тушунмаса ҳам, лекин катта аҳамият берар) эди. Бунинг эвазига Пьер уйда ҳокими мутлақ эди, у нима истаса шуни қилар ва оиласини ҳам истаган йўлига сола оларди. Наташа уйда ўзини эрининг чўрасидай тутарди. Пьер кабинетда ўтириб қитоб мутолаа қилаётган ва ё ёзаётган бўлса, бутун уй ичи оёқ учида юрарди. Пьер бирон нарсани яхши кўришини сездирдимми — тамом, ўша нарса дарров муҳайё бўларди. Пьер бирон нарса истаганини билдирдимми — тамом, Наташа сакраб ўрнидан турар ва унинг истаганини жойига қўярди.

Бутун хонадон учун Пьернинг фараз этилган истакорзулари дастур эди, Наташа уларни билиб олишга тиришарди. Қандай ҳаёт кечириш, қаерда яшаш, ким билан борди-келди қилиш, Наташанинг нима билан шуғулланиши, болаларнинг тарбияси — буларнинг ҳаммаси Пьернинг хоҳишига мувофиқ бўлиши у ёқда турсин, ҳатто Наташа эрининг сўз орасида айтган фикрларидан хулоса чиқаришга тиришарди. Наташа эрининг истаганини ҳамма вақт тўғри англаб ва ҳамниша ўшанга қараб иш тутарди. Агар Пьер ўзининг истагига қарши бирон иш қилмоқчи бўлса, Наташа дарров унинг ўзи айтган сўзни даътақ қилиб олиб, бунга йўл бермас эди.

Пьер билан Наташанинг сира эсидан чиқмайдиган шундай бир воқеа юз берган эди: тўнғич болалари нимжон туғилиб, улар уч дояни алмаштиришга мажбур бўлган ва Наташа қайғуриб бетоб бўлиб қолган бир вақтда Пьер бир куни бегона кишининг сути болага зарарли ва ғайри табиий эканлиги ҳақида Руссонинг фикрини баён этиб, ўзи бу фикрга батамом қўшилганини айтган эди. Иккинчи боласи туғилганда Наташа онасининг ҳам, докторнинг ҳам, эрининг ҳам эътирозига қарамасдан (у вақтларда бола эмизиш кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган воқеа ва зарарли ҳисобланарди) ўз сўзида маҳкам турди ва болани ўзи эмиза бошлади.

Аксар вақт, кайфлари бузилган вақтда, эр-хотин жанжаллашиб қолишарди, лекин бу жанжалдан кейин, Пьер ҳам суюниб, ҳам таажжубланиб, хотини фақат сўзда эмас, балки ишда ҳам ўзи рад қилган фикрларга амал қилаётганини кўрарди. Хотин бу фикрларнинг айнан ўзини эмас, балки жанжал вақтида илашган ошиқ-

ча нарсалардан тозаланган, сайқалланган ҳолда амалга татбиқ этаётганини кўради эди.

Уйланганига етти йил бўлгандан сўнг Пьер зўр қувонч билан билдики, ўзи ёмон одам эмас экан, чунки ўз аксини у хотинида кўриб турарди. Пьер ўзининг яхши ва ёмон томонларини бир-бирига аралашиб, бири бирининг соясида қолиб кетганини сезарди. Лекин хотинида унинг ҳақиқатан яхши томонлари инъикос топган эди, ёмон хислатларининг ҳаммаси қолиб кетган эди. Бу инъикос мантиқий тафаккур йўли билан эмас, балки бошқа, пинҳоний, бевосита йўл билан амалга ошган эди.

XI

Пьер бундан икки ой муқаддам, Ростовларникида меҳмон бўлиб юрган кунлари, князь Фёдордан мактуб олган эди; князь мактубида Безухов Петербургга келиб, янги таъсис этилган жамият (Пьер ўша жамиятнинг ташкилотчиларидан эди) аъзоларини қизиқтираётган муҳим масалаларнинг муҳокамасида иштирок этишини таклиф этган эди.

Наташа мактубни ўқиб чиқиб (эрига келган мактубларнинг ҳаммасини ўқиб чиқар эди), эрининг бирон ёққа кетиши ўзи учун нақадар оғир бўлмасин, ўзи унга Петербургга бориб келишни таклиф қилди. У эрининг барча ақлий, мавҳум ишларига тушунмаса ҳам уларга жуда катта аҳамият берар ва Пьернинг бу фаолиятига халал беришдан ҳаминша қўрқарди. Эри мактубни ўқиб, нийманиб хотинига савол назари билан қараганда, Наташа бориб келишини ўтиниб ижозат берди, лекин қачон қайтишини аниқлаб кетишни сўради ва ниҳоят бориб-келиш учун Пьерга тўрт ҳафта муҳлат берилган, эри белгиланган вақтда келмагани учун Наташа (ваъдадан икки ҳафта ўтган эди) ўзини қўядиган жой тополмай, хафа ва тажанг бўлиб юрган эди.

Шу сўнгги икки ҳафта мобайнида Ростовларникида меҳмон бўлиб турган генерал Денисов (у ҳозир истеъфога чиққан ва ҳозирги аҳволдан норози бўлиб юрган эди) худди бир вақтлари яхши кўрган кишининг ўзига сира ўхшамаган суратини кўриб энсаси қотгандай Наташага анграйиб қарар ва хафа бўлар эди. Илгариги фусункор қиз ҳозир қош-қовоғи солиқ, хаёли паришон, жавоблари пойма-

пой, суҳбат мавзуи болаларгина бўлиб қолган зерикарли бир аёл бўлиб қолган эди.

Эри ваъдасига жилоф этганидан бери Наташа ниҳоят даража маънос ва тажаниг эди, айниқса онаси, акаси, Соня ва ё графиня Марья тасалли бериб Пьерни маъзур туттишга, кечикканига баҳона топишга уринсалар Наташанинг фиғони чиқарди.

— Ҳаммаси бўлмаган, бекорчи гаплар! Унинг сафсатаси ҳам, жамияти ҳам бир чақага арзинмайди,— дерди у буюк аҳамиятга молик эканлигига имони комил бўлган ишлар тўғрисида гапириб, кейин биттаю битта ўғилчасини эмизгани болалар бўлмасига кириб кетарди.

Шу уч ойлик мурғак боладан бошқа ҳеч ким Наташага тасалли беролмас, ақлли сўз айтолмас эди, фақат арзанда ўғилчасини бағрига босиб, унинг оғзи қимирлаганини, бурни пишқиллаганини сезса, кўнгли таскин топарди. Бу мурғак бола онасига: «Сен хафа бўляпсан, рашк қияпсан, иложи бўлса адамдан қасос олмақчи бўляпсан, қўрқяпсан, мен ўшанинг ўзгинасиман-ку... мен адамнинг ўзгинасиман-ку» — деб турарди. Бунга жавоб ҳам керакмас эди, чунки ҳақиқатнинг ўзи эди.

Ҳаловати бузилган шу икки ҳафта давомида Наташа ўзига таскин бермоқчи бўлиб шу қадар боласи олдига кўп югурди ва болани шу қадар эркалаб юбордики, охири бола керагидан ортиқ эмиб касал бўлиб қолди. У боласи касал бўлиб қолганидан қўрқиб кетди, лекин шу билан бирга ҳозир Наташага шу нарса керак эди. У боласи билан овора бўлиб, эрининг ташвишини бир оз унутди.

Пьернинг араваси эшик олдига келиб тўхтаганда Наташа ўғилчасини эмизиб ўтирган эди, бекасини нима билан хурсанд қилишни билган доя товуш чиқармай, шод юз билан югуриб уйга кирди.

Наташа кўзи энди уйқуга кетган боласини уйғотиб юборишдан қўрқиб:

— Келдими? — деб шивирлади.

— Келдилар, онахон,— деди доя пичирлаб.

Наташанинг юзига қон югурди ва оёқлари беихтиёр ҳаракатга келди, бироқ сакраб туриб эшикка чиқишнинг иложи йўқ эди. Бола яна кўзини очиб, худди: «Сен шу ердამисан», дегандай бир қараб қўйди ва яна эринигина лабларини чапаллата бошлади.

Наташа кўкрагини секин боланинг оғзидан олди-да, уни бир оз тебратгандан кейин дояга бериб, эшикка томон

юрди. Бироқ бўсагага борганида, худди суюниб кетганида, ҳали дурустроқ ухламаган болаи дояга ташлаб чиқаётганидан виждони қийналгандай гўхтади ва кайрилиб қаради. Доя тирсагини кўтариб, гўдакни авайлаб каравотга ётқизаётган эди.

Бекаси билан оралари жуда яқин бўлиб қолган доя, такаллуфсиз:

— Бораверинг, айланай, бораверинг, кавотир олманг, боринг, — деди жилмайиб.

Наташа енгил қадам ташлаб даҳлизга чиқди.

Оғзида чўбуқ, кабинетдан залга ўтаётган Денисов биринчи марта ўзи билган Наташани таниди. Наташанинг юзи гул-гул очилган, кўзлари чақнаётган эди. У Денисовнинг олдидан югуриб ўтиб кетаркан:

— Келди! — деди ва Денисов Пьерни унчалик хуш кўрмаса ҳам Наташанинг аслига қайтгани тўғриси унинг келганига хурсанд бўлди. Наташа даҳлизга югуриб кириб, шарфини ечаётган пустинли новча бир кишини кўрди.

«Ўзи, ўзи! Ростдан ҳам ўзи!» деди ичида Наташа ва югуриб бориб, эрининг бўйига осилди-да, бошини кўкраккага босди, кейин сал нари суриб, Пьернинг совуқда қизариб кетган кушнуд юзига қаради: «ҳа, бу эри, бактиёр ва мамун...»

Бироқ тўсатдан, сўнгги икки ҳафта мобайнида эрининг йўлига кўз тикиб чеккан изтироблари ёдига тушди-ю, юзидаги секинчдан асар қолмади: унинг қош-қовоғи осилди ва Пьернинг бошига таъна тошлари ёғила берди.

— Сен ўйнаб-кулиб, айшингни суриб юрдинг. Менчи? Ҳеч бўлмаса болаларни ўйласанг бўлмайдимми? Мен бола эмизаман, сутим бузилди... Сая бўлмаса Петя ўлиб қоларди. Сен булсанг, хурсандчилик қилиб юрдинг. Билман, сен хурсанд...

Пьер айбдор эмаслигини, олдинроқ келишнинг иложи бўлмаганини, хогинининг арази ўринсиз эканини, буларнинг ҳаммаси яқин дақиқадан сўнг унутилишини биларди, энг муҳими шу эдики, унинг кайфи чоғ ва хурсанд эди. Унга қолса кулиб юборарди, лекин журъат этолмади. У юзига аянчи тус бериб, ўзини қўрққанга солди ва қоматини букиб деди:

— Азбароғи худо, иложи бўлмади! Петянинг аҳволи қалай?

— Ҳозир пича дуруст, юр, кирайлик. Қандоқ бағритошсан! Сенинг йўқлигингда қандоқ аҳволга тушганимни, қанча изтироб чекканимни билсанг эди...

— Узинг дурустмисан ахир?

— Юр, юр,— деди Наташа эрининг қўлини қўйиб юбормасдан. Улар ўз бўлмалари томон кетишди.

Николай хотини билан бирга Пьерни излаб келганда Пьер болалар бўлмасида уйқудан уйғонган ўғилчасини ўнг кафтига қўйиб ўйнатаётган эди. Тишлари тушган Пьернинг баркашдай юзи табассум билан ёришган эди. Пўртана аллақачонлар босилган, эри ва ўғилчасига меҳри жўш уриб қараб турган Наташанинг чеҳрасида шодлик қуёшининг нурлари порлаб турар эди.

— Князь Фёдор билан яхшигина гаплашиб олдингми? — деб сўради Наташа.

— Ҳа, гаплашдим.

— Қара, қандоқ тутяпти (бошини демоқчи эди Наташа). Мени ёмон қўрқитиб юборди-е!

— Княжнани кўрдингми? Ановига опик бўлгани ростми?..

— Ҳа, рост, лекин жуда ғалати иш бўлади-да..

Шу маҳал Николай билан графиня Марья уйга кирди. Пьер ўғилчасини қўлидан қўймасдан, энгашиб улар билан ўпишиб кўришди ва уларнинг саволларига жавоб қайтарди. Бироқ айтадиган қизиқ гаплар куп бўлишига қарамасдан, қалпоқча кийгизилган, бошини ликиллатиб турган бу чақалоқ Пьерни банд қилиб қўйган эди.

— Қандоқ дилкаш! — деди графиня Марья чақалоққа қараб ва у билан ўйнаб.— Мен сенга ҳеч тушунмайман, Nicolas,— деди у эрига юзланиб.— Нега бу ёқимтой мурғакларнинг гузаллигига тушунмайсан.

— Нимасига тушунаман,— деди Николай чақалоққа лоқайд назар ташлаб.— Бир парча гўшт-да. Юр, Пьер, кетдик.

Графиня Марья эрининг тарафини олиб деди:

— Энг муҳими, Nicolas жуда меҳрибон ота, фақат бир яшар бўлгандан сўнг ёки...

— Йўқ, Пьер бола кўтаришга жуда уста-да,— деди Наташа.— Менинг кафтим чақалоқнинг орқасига мос қилиб яратилган дейди. Мана, қаранглар.

— Лекин фақат бунинг учун эмас,— деб Пьер кулиб қўйди ва болани доясига узатди.

Ҳар бир ҳақиқий хонадонда бўладигани каби Лисие Горидаги қўрада ҳам бир-бирига сира ўхшамайдиган бир неча олам бирга яшар, уларнинг ҳар бири ўз хусусиятини сақлаган ҳолда бир-бирига ён бериб, бир-бирига қўшилиб, бир бутун аҳил хонадон ташкил қилар эди. Бу қўрада содир бўлган ҳар бир воқеа уларнинг ҳар бири учун бир хилда аҳамиятли, бир хилда севинчли, бир хилда қайғули бўларди; лекин ҳар бир оламнинг бирон воқеадан хурсанд бўлиш ва ё қайғуриши учун бошқа оламларга тамоман алоқаси бўлмаган мустақил сабаблари бўларди.

Масалан, Пьернинг сафардан қайтиши ҳам қувончли ва ҳам муҳим бир воқеа эди, бу нарса ҳаммага ҳам шундоқ таъсир этди.

Ўз хўжаларининг энг ҳаққоний ҳакамлари бўлмиш хизматкорлар (чунки улар одамларнинг гаплари ва туйғуларига қараб эмас, балки ишлари ва турмуш тарзларига қараб муҳокама юргизишади). Пьернинг келишига шунинг учун хурсанд бўлишдики, Пьер шу ердалигида хўжалари — граф кунда хўжалик ишлари билан кетиб қолмас, кайфи чоғроқ, ўзи меҳрибонроқ бўлиб юрар ва яна байрамга ҳаммаларига қимматбаҳо совғалар ишом этарди.

Болалар билан мураббиялар Безуховнинг келганига шунинг учун қувонишдики, ҳеч ким Пьерчалик ўзини уларга яқин тутмас ва уларни умумий ҳаётга жалб қилолмас эди. Фақат Пьер клавибордда (бирдан-бир биладиган) шотланд рақсини чалар ва бу куйга, унинг ўзи айтмоқчи, истаган мақомга рақс тушса бўларди; бундан ташқари, Пьер ҳаммага совғалар келтирган бўлиши мумкин эди.

Ўн бешга кириб, ақлли бола бўлиб қолган, малла сочлари жингалак, ўзи озғин ва дардчилнамо шаҳло кўз Николинъка Пьернинг келганига шунинг учун суюндики, Пьер амаксини (у шундай деб атар эди) жуда яхши кўрар ва у билан фархланарди. Ҳеч ким атайлаб Николинъкада Пьерга нисбатан меҳр уйғотгани йўқ. У Пьерни жуда камдан-кам кўрар эди. Унинг тарбиячиси графиня Марья мен эримга қандоқ муҳаббат қўйган бўлсам, Николинъка ҳам шундоқ муҳаббат қўйсин деб, бор ҳунарини ишлатган. Николинъка поччасини яхши кўрар эди, лекин бу яхши

ина нохушлик бор эди. Аммо вужуди билан яхши кўрарди. 5 гусар бўлишни, Георгий ни-эди, у Пьер амакиси синтари марҳаматли одам бўлишни а Николинъка ҳаммаша гул-гул ўз қотганда у энтикиб, қизариб нг оғзидан чиққан ҳар бир ишга уринар, кейин Десал анда бу сўзларни бирма-бир Пьернинг ўтмиши, унинг 12-плари (Николинъка бу ҳақда гира-шира шоирона бир та- Москвадаги саргузашти, асир (бу ҳақда Пьернинг ўзи гапи- Наташага муҳаббати (Нико- та бир меҳр қўйган эди) ва энг лмаган отаси билан Пьернинг нг ҳаммаси Пьерни Николинъ- и қилиб кўрсатар эди.

ақида қулоғига чалинган сўз- Пьернинг тўлқинланиб гапи- зур ҳурмат ва назокат билан муҳаббат нима эканини энди- ька отаси Наташани севганига ўз дўсти Пьерга васият қилиб қилди. Кўз олдига келтирол- линъкага худодай бўлиб кў- рак-бағри эзилиб, кўзларидан шлари дув-дув оқарди. Шунинг Николинъка терисига сизмай

қмонлар шунинг учун хурсанд анақа суҳбатга жон киргиза суҳбатни қовуштира оладиган

хотини у ёқда турсин, балки арининг ҳаммаси хурсанд эди, ўлган дамларда уларнинг ҳаёти ди.

сампирлар шунинг учун хур- уларга ҳадялар олиб келиши ми, Наташа яна очилиб кетарди,

Пьер бу муқтадиф одамнинг қараганини сезар ва ҳаммасини нарди.

Эсида ҳеч нарса турмайди: хотинни тузиб берган рўйкатга қайманаси билан қайнагасини Беловага хўйлақлик олдими олишини ҳам унутмади. Хотин рид қилмоқчи бўлган нарсал масдан, ҳаммасини сотиб оли уйлабган кунларида Пьерга биринчи сафар баъзи бир нар- гани, хотинини хафа қилгани эди. Йўқ, бориб-бориб ўзи : Хотини ўзи учун ҳеч нарса учун ҳам эри хоҳиш билдирга биладиган Пьер зўр ҳафсада в донга совғалар олар ва бирон кат қиларди. Агар хотинидан фақат совғани кул ва қиммат қўшчиликнинг фикрига кўра, ё ўзи айтмоқчи, барча маслаҳ масаласига бепарволига усти касислиги қўшилган эди.

Пьер катта сарф-қаражати нор эгаси бўлганидан бери ҳақ икки ҳисса камайганини, ул туфайли издан чиқиб кетган пайқаб ҳайрон қолди.

Тирикчилик ҳозир араонг қолилга тушган эди: истаган тириши имкониятидан Пьер э ўзгартиришни истамас эди. Ни муайян бир изга кирган ва у қ ва буни ўзгартириш унинг икки кешираётган ҳаёти унга араон

Пьер қилган харидларини тинига кўрсата бошлади.

— Буни қара-я! — деди у аозга ўкшаб ёзиб кўрсатиб. засига ўтқаниб, Пьернинг рў чехра билан бир эрига ва бир қарар эди.

— Бу Беловагадир-да? Жуда яхши,— деди Наташа матони ушлаб кўриб.— Бир сўмдандир-да?

Пьер нархини айтди.

— Қиммат-ку,— деди Наташа.— Аммо болалар ҳам, тамап ҳам жуда суёнйб кетади. Мана бунни менга чакки олибсан,— деди Наташа ўшанда энди расм бўлган марваридли олтин тароққа ҳавас билан жилмайиб қараб.

— Ол-чи, ол, деб Адель ҳоли жонимга қўймади,— деди Пьер.

— Қачон тақдим мен бунни? — деди Наташа тароқни сочиға қадаб кўриб.— Машенька катта бўлиб у ёқ-бу ёққа чиқса тақар, балки ўшанда яна бунақа тароқлар расм бўлиб қолар. Қани, юр бўлмасам.

Улар совгаларни кўтариб, аввал болалар бўлмасига, ундан кейин графинянинг олдига киришди.

Пьер билан Наташа ўроғлик совгаларни қўлтиқларига қистириб меҳмонхонага кирганда, графиня, одатига кўра, Белова билан гранпасьянс (карта) ўйнаб ўтирган эди.

Графиня олтмишдан ошиб, сочи оппоқ оқарган эди. У челчик кийиб юрар ва ҳошияси бутун бетини берки-тиб турар эди. Унинг юзлари бужмайган, устки лаби ичига тушиб, кўзларидан нур кетган эди.

Ўғли билан эрининг устма-уст ўлимидан сўнг графиня ўзини бу дунёда ҳеч қандай мурод-мақсади ва орзу-умиди бўлмаган бир ғариб одамдай сезиб қолди. У ер, ичар, ухлар, бедор ўтирар, лекин яшамас эди. Ҳаёт унда ҳеч қандай таассурот туғдирилмас эди. Унинг ҳаётдан ҳеч қандай тилаги йўқ, у фақат осойишталик истар ва бу осойишталикни эса фақат ўлим бера оларди. Аммо ажал гирибонидан олгунча яшаши, яъни ҳаётий қувватини сарфлаши керак эди. Энг кичик болалар ва энг қари одамларда кўзга ташланадиган хислатлар кекса графиняда яққол кўриларди. Ҳаётда унинг ҳеч қандай мақсади йўқ, фақат ўзининг турли лаёқати ва салоҳиятини ишга солиб туриши керак эди холос. У меъдаси, мияси, мускуллари, асаблари ва жигари бўлгани учунгина унча-мунча овқат ейиши, ухлаши, ўйлаши, гапириши, йиғлаши, ишлаши, аразлаши ва ҳоказолар қилиши керак эди. Буларнинг ҳаммасини кекса графиня ҳеч қандай ташқи турткисиз бажо келтирар эди, ҳолбуки, ҳаёт кучи барқ уриб турган кишилар инти-лаётган мақсадлари аён бўлгани учун иккинчи мақсадни — уз кучларини сарфлаш кераклигини сезмайдилар. Гра-

финя ўпкаси ва тилини ишлатиши керак бўлгани учунгина гапирарди. У ёш болага ўхшаб бурнини қоқиш керак бўлгани учунгина йиғларди ва ҳоказо. Қувватга тулган кишилар учун мақсад-муддао бўлган нарса графиня учун баҳона, эрмак эди шекилли.

Масалан, кечаси бирон ёғлиқ томоқ еган бўлса эрталаблари биров билан уришгуси келар ва бундай вақтларда энг қулай баҳона — Белованинг карлиги бўларди.

Графиня, уйнинг тўрида ўтириб, Беловага қараб, секин:

— Айланай, бугун ҳаво хийла илиқ шекилли, — деб шивирлаб гап бошларди. Белова: «Ҳа, келдилар-ку ахир» — деб жавоб қайтарса, графинянинг жаҳли чиқиб: — Худоё тавба, одам ҳам шунчалик кар қулоқ, шунчалик бефаҳм бўладими! — дер эди.

Иккинчи баҳона бурнаки (ҳидлайдиган тамаки) эди, бурнаки гоҳ графиняга нам бўлиб кўринса, гоҳ яхши туюлмагандай кўринарди. Фёзли айниган вақтларда графинянинг сафроси кўзғар, ранг-рўйи сарғайиб кетарди, бу аломатлардан унинг оқсочлари Белованинг яна кар, тамакининг яна нам бўлиб қолишини, графинянинг ранг-рўйи сарғайишини биларди. Заҳрипи тукиш керак бўлгани сингари, баъзан графиняга ақлининг қолган-қутганини ишга солиш ҳам керак бўларди, бундай вақтларда унга карта ўйини қўл келарди. Йиғлагиси келса, марҳум эрини эсларди. Ташвиш тортгиси келса, Николай ва унинг соғлиги баҳона бўларди. Аччиқ-тирсиқ гап айтмоқчи бўлса графиня Марья баҳона бўларди. Товуш чиқариш учун хизмат қиладиган аъзоларини машқ қилдиргиси келса, кўпинча кечки пайт, соат еттидан кейин, қоронғи уйда меъдага дам берилгандан сўнг, ҳар куни ҳамон бир қисани минг марта эшитган одамларига айтиб берар эди.

Ҳеч қачон, ҳеч ким бу ҳақда оғиз очмаса ҳам, уйдигиларнинг ҳаммаси кампирнинг бу ҳолатига тушунар ва ҳамма унинг шу эҳтиёжларини қондириш учун қўлидан келган ишни қиларди. Фақат гоҳ-гоҳ Николай, Пьер, Наташа ва графиня Марьянинг бир-бирларига қараб, ўзаро маҳзун жилмайиб қўйишлари кампирнинг бу аҳволига тушуниб турганларини ифода қиларди.

Лекин бу қарашлар бундан бошқа маънони ҳам англатарди: бу қарашлар кекса графиня ҳаётда қиладиган ишини қилиб бўлган, ҳозир унинг ўзи эмас, тахлитигина қолган, вақти келганда биз ҳам шундоқ бўлиб қоламиз,

шунинг учун бир замонлар ўзимиз учун қадрли бўлган ва ўзимиз сизгари куч-қуввати барқ урган, лекин эндиликда бенаво кампирга айланган бу хотиннинг шу аҳволига тан беришимиз, унинг иззат-қурматини бажонуидил ўрнига қўйишимиз керак... Memento mori¹ деган маънони англатарди.

Фақат уйдагиларнинг энг нодон ва энг бефаҳми билан ёш болаларгина бу нарсани англамас ва кекса графинядан ўзини торгарди.

XIII

Пьер хотини билан меҳмонхонага кирганда графиня, одатига кўра ақлини ишга солиш учун карта ўйнаб ўтирган эди, шундоқ бўлса ҳам куёви келганда ва ўгли бирон жойга бориб қайтганда доим айтадиган ва ёд бўлиб қолган сўзларни: «Келдингми, келдингми, бўтам, кўзларимиз тўрт бўлди-ку. Худого шукур!» Совғаларни олгандан кейин эса, бошқа ёд бўлиб қолган сўзларни: «Совға қиммат эмас, бўтам, мен қарини унутмаганинг мен учун қимматлидир»,— деган сўзларни айтган бўлса ҳам Пьернинг шу топда келиб, унинг ўйинига халал бергани кекса графиняга ёқмади шекилли. У карта ўйинини тамом қилгандан кейин совғаларни оча бошлади. Совғалар орасида жуда чиройли қилиб ишланган карта филофи, чўпон бола сурати солинган қопқоғлик кўм-кўк Севр пиёласи ва графининг сурати туширилган олтин тамакидон бор эди (қайнонаси кўпдан бери орзу қилиб юрганини билиб, шундай тамакидон ясашни Пьер петербурглик бир заргарга буюрган эди). Ҳозир йиғлагиси келмаётгани учун графиня эрининг суратига лоқайд қараб қўйди-ю, филофни томоша қила бошлади.

— Кўнглимни кўтариб қўйганинг учун миннатдорман, бўтам,— деб графиня ёд бўлиб қолган сўзларни айтди.— Лекин эсон-омон келганинг ҳаммасидан ҳам яхши. Мана бунинг бўладигани бўлиб қолувди. Ҳеч бўлмаса, сен хотинингни таъзирини бер, шу ҳам гапми? Сен бўлмасанг бу девона бўлиб қолади. На кўзи бирон нарсани кўради, на қулоғига бир нима киради,— деб ёд бўлиб қолган гапларни айтди.— Анна Тимофеевна, куёвимиз олиб келган филофни қара.

¹ Ҳалини унутмаслик керак.

Белова совғаларни мақтади, ўзига олиб келинган кўй-лакликка суқланиб қаради.

Пьер, Наташа, Николай, графиня Марья ва Дени совлар ўзаро жуда кўп нарсалар ҳақида гаплашишни иатасалар ҳам, лекин кекса графиня олдида чурқ этмай ўтиришди; ундан бирон нарсани беркитиш мақсадида эмас, балки графиня кексайиб, ҳаётдан орқада қолгани учун унинг олдида гаплашиб ўтириб бўлмас эди: бирон нарса ҳақида сўз бошлагандан кейин унинг ўринсиз саволларига жавоб бериш, фалон киши ўлибди, писмадон киши уйланибди қабилдаги гапларни айтишга тўғри келар, барибир бу гаплар кекса графинянинг бу қулоғидан кириб, у қулоғидан чиқиб кетар эди; лекин улар, одатдагича, меҳмонхонада чой ичиб, самовар олдида ўтиришди ва Пьер қайнанасининг ўзига ҳам керак бўлмаган, бошқаларга ҳам қизиғи бўлмаган саволларига жавоб қилиб князь Василийнинг қаригани, графиня Марья Алексееванинг салом деб юборгани, мени эсдан чиқармасин, деб ўтинганини ва ҳоказоларни гапириб берди.

Ҳеч кимга қизиғи бўлмаса ҳам зарурий бўлган бу суҳбат чой ичиб бўлгунга қадар давом этди. Самовар келтириб қўйилган думалоқ стол атрофида бутун хонадон аҳли (фақат болалар йўқ эди) йиғилган, Соня самовар олдида ўтирарди. Болалар, мураббий ва мураббиялар аллақачон чой ичиб бўлган, ҳозир нариги истироҳат бўлмасидан уларнинг ғала-ғовури эшитилмоқда эди. Чой маҳалида ҳамма ўзининг одатдаги ўрнида: Николай печкага яқин қўйилган кичкина стол ёнида ўтирар, чойни унга ўша ерга узатишар, оппоқ жунлари орасидан катта қора кўзлари яна ҳам қорароқ бўлиб кўринаётган қари този ит Милка (биринчи Милканинг боласи) унинг ёнида, креслода ётарди. Жингалак сочлари, чакка сочлари ва мўйлабининг ярмиси оқарган, генералча мундирининг тугмаларини ечиб ташлаган Денисов графиня Марья ёнида, Пьер кекса графиня билан хотини ўртасида ўтирарди. Безухов кекса графиня нимага қизиқиши ва нималарга тушунишини билиб, ўша нарсалар ҳақида сўзларди. У ташқи ижтимоий ҳодисалардан, кекса графинянинг собиқ ёр-ошноларидан гапирарди, ҳақиқатан ҳам кекса графинянинг ёр-ошнолари бир вақтлар алоҳида жонли бир давра ташкил қилган, лекин ҳозир уларнинг аксарияти ҳар ёққа таралиб кетган ва кекса графиня сингари ошларини ошаб, ёшларини яшаб, ҳаётдан сўнгги ризқларини териб юрмоқда эдилар. Лекин

кекса графинянинг назарида мана шу шарти кетиб парти қолган ёр-ошноларигина жиддий ва ҳақиқий улфат эди. Пьернинг жонланиб гапиришидан Наташа эри сафардан хурсанд ва ичига гап сиғмагани, лекин кекса графиня олдида иложини тополмай утирганини пайқади. Денисов оила аъзоси бўлмагани учун Пьернинг эҳтиёт бўлиб гапирётганига тушунмасди ва бундан ташқари бунақа суҳбат ёқмагани учун ҳадеб Петербургда нима янги хабар борлигига қизиқиб, ҳали Семёнов полкида бўлиб ўтган воқеа ҳақида, ҳали Аракчеев ҳақида, ҳали Таврот иттиҳоди ҳақида Пьерга устма-уст саволлар берарди. Пьер баъзан қизиқиб кетиб, унинг саволига жавоб бера бошласа, Николай билан Наташа дарҳол уни гапдан тўхтатар, яна князь Иван билан графиня Марья Антонованинг соғлиғи туғрисида саволлар беришарди.

— Госнер билан Татаринова ҳали ҳам ўша бемаза ишлар билан шуғулланиб юрибдими? — деб сўради Денисов.

Пьер одатдагидан кўра қаттиқроқ товуш билан:

— Ҳа, нега шуғулланмасин? Таврот иттиҳоди ҳозир бутун ҳукумат деган сўз-ку! — деди.

Кекса графиня чойни ичиб бўлиб, овқатдан сўнг жиндий уришиб олиш учун баҳона қидираётган эди шекилли, Пьерга қараб:

— Бу нима деганинг — топ cher ami¹. Нега энди бутун ҳукумат дейсан? Бу гапингга тушунмадим мен, — деди.

Николай бу сўзни онасининг тили билан қандай тушунтиришни биларди, шунинг учун дарҳол гапга қўшилди.

— Биласизми, атап, Александр Николаевич Голицин бир жамият тузган эмиш, шу кунлари ўша жамиятнинг обрўси жуда катта экан.

— Аракчеев билан Голицин, — деб юборди Пьер эҳтиётни қўлдан бериб, — ҳозир бутун бошлиқ бир ҳукумат. Яна қанақа ҳукумат денг! Ҳамма нарса кўзларига суиқасд бўлиб кўринади, ҳамма нарсадан ҳадиксирашади!

— Бунда князь Александр Николаевичнинг нима айби бор? У киши жуда муътабар одам. Мен уни Марья Антонованинг уйида кўрганман, — деди кекса графиня ран-

... 1 Дўсти жоним.

жиган товуш билан ва ҳамма жим бўлиб қолгандан кейин яна жиғибийрон бўлиб давом этди: — Ҳозир ҳаммадан айб қидиришади, инжйл жамияти тузибди, нима бўпти? — деб ўрнидан турди (бошқалар ҳам ўринларидан қўзғалишди) ва қош-қовоғини солганича, ўрдак юриш қилиб истироҳат бўлмасидаги карта столига томон кетди.

Орага чўккан ҳазин сукунатда нариги уйдаги болаларнинг кулгиси ва сурони эшитилди. Болалар орасида қувончли бир ҳодиса юз берганга ўхшарди.

Кичкина Наташа ҳамманинг товушини босиб:

— Бўлди, бўлди! — деб қичқирди.

Пьер графиня Марья ва Николай билан кўз уриштириб олди (У Наташани кўриб турган эди) ва бахтиёр жилмайди.

— Мана бу ажойиб музыка! Эшитяпсизми? — деди Пьер.

— Анна Макаровна пайпоқни тўқиб бўлганга ўхшайди, — деди графиня Марья.

— Бориб кўрай-чи, — деди Пьер ўрнидан ирғиб туриб. — Биласанми, — деди у бўсағада тўхтаб, — нима учун мен бу музикани ниҳоятда яхши кўраман? Бу музыка биринчи бўлиб уйдагиларнинг соғ-саломатлигидан мени хабардор қилади. Бугун келяпману, уйга яқинлашган сайин юрагимни ваҳима босади. Даҳлизга киришим биланоқ, Андрюшканинг бир нарсадан завқланиб кулаётганини эшитдим у кўнглим жойяга тушди...

— Мен ҳам шунақаман, мен ҳам шунақаман, — деди Николай унинг сўзини тасдиқлаб. — Лекин мен болалар олдига кирмайман, чунки пайпоқ менга совға учун тўқияпти.

Пьер болаларнинг олдига кирди-ю, уларнинг шовқин-сурони авжига чиқди.

— Қани, Анна Макаровна, — Пьернинг товуши эшитилди, — мана бу ерга, ўртароққа турай: бир, икки деганимда сен мана бу ерда тур. Сени қўлимга оламан. Қани, бир, икки... — деди Пьер. Орага жимлик чўкди. — Уч! — деганидан кейин болалар завқ қилиб уйни бошларига кўтаришди.

— Иккита, иккита! — деб болалар сурон кўтаришди.

Бунчалик шовқин-суронга сабаб бўлган нарса Анна Макаровна бир йўла тўқиган иккита пайпоқ эди. У ёлғиз ўзи биладиган махсус йўл билан бир йўла икки пайпоқ тўқир ва тўқиб бўлгандан сўнг болалар олдига

тантанали равишда бирини иккинчиси ичидан тортиб оларди.

XIV

Бу шовқин-сурондан сўнг кўп ўтмай болалар хайрлашгани келишди. Улар ҳамма билан ўпишишди, мураббий ва мураббиялар таъзим қилиб чиқиб кетишди. Десалгина ўз шогирди билан қолди. У шивирлаб шогирдини пастга тушишга таклиф қилди.

— Non, m-r Dessales, je demanderai à ma tante de rester¹,— деб жавоб қайтарди Николинъка Болконский ҳам шивирлаб,

— Ma tante², майлими бирпас шу ерда ўтирсам,— деди Николенъка аммасининг олдига келиб. Унинг юзида ёлвориш, ҳаяжон ва севинч ифодаси бор эди. Графиня Марья унга бир қараб қўйди-ю, кейин Пьерга юзланди:

— Сиз шу ерда бўлсангиз бир дақиқа ҳам сиздан айрилгисиз келмайди бу бола...— деди.

— Je vous le ramènerai tout-à-l'heure, m-r Dessal'es; bonsoir³,— деб Пьер швейцарияликка қўл берди ва жилмайиб Николинъкага қаради.— Кўпдан бери иккаламиз кўришганимиз йўғ-а. Борган сайин ўхшаб кетяпти-я, Мари,— деди у графиня Марьяга қараб.

Бола қизариб кетди ва ёниб турган кўзларини ифтихор билан пастдан юқорига кўтариб Пьерга қаради ва:

— Дадамгами? — деб сўради. Пьер тасдиқ мақомида бош ирғатди-ю, болалар келиб чала қолган суҳбатни давом этирди. Графиня Марья кашта тикар, Наташа эрига тикилиб ўтирар, Николай билан Денисов ўринларидан туриб, чўбуқ олиб тамаки чекишаркан, қош-қовоғини солиб, самовар олдида ўтирган Сонянинг қўлидан чой олишар ва Пьерга саволлар беришарди. Кўзлари ёниб турган, ранги заҳил, сочи жингалак Николинъка, ҳеч кимнинг эътиборини жалб қилмай бурчакда ўтираркан, қайтарма ёқасидан чиқиб турган ингичка бўйинини ҳадёб Пьерга томон бурар, янги ва кучли бир туйғуни бошдан кечираётган бўлса керак, гоҳ-гоҳ сесканиб, алланималарни деб ўзича шивирларди.

¹ Йўқ, Десаль афанди, мен аммадан ижозат сўраб бирпас шу ерда ўтирмоқчиман.

² Аммажон.

³ Мен буни ўзим олиб тушаман, Десаль афанди, кайрли кеч.

Суҳбат юксак доираларда тарқалган ҳозирги ғийбатлардан иборат эди, одатдан бундай ғийбатларни кўпчилик ички сиёсатнинг энг муҳим масаласи деб биларди. Ҳарбий хизматда омади юришмагани туфайли ҳукуматдан норози бўлиб юрган Денисов шу кунлари унинг фикрича Петербургда юз бераётган барча бемазагарчиликларни хурсандлик билан тинглар ва Пьернинг сўзларига қаттиқ ва кескин эътирозлар билдирарди.

— Илгарилари немис бўлиш керак эди, энди Татаринова ва мадам Крюднер билан рақс тушиш керак... Экарстаузен ва шунга ўхшаганларни ўқиш керак! Оҳ! Қани шу чоқ Бонопарт яна майдонга чиқса экан! Буларнинг адабини бериб қўярди! Наҳотки Семёнов полкини келиб-келиб солдат Шварцга топшириб қўйишса-я, шу ҳам гапми? — деб қичқирди Денисов.

Николай, Денисов сингари тирноқ остидан кир қидиришни истамаса ҳам ҳукуматнинг ишлари ҳақида фикр юргизишни жуда муҳим ва керакли иш деб билар, А-нинг фалон соҳада министр, Б-нинг писмадон ерда генерал-губернатор бўлишини, подшонинг фалон нарса, министрнинг писмадон нарса деганига жуда катта аҳамият берарди. Шунинг учун бу масалалар билан қизиқишни зарур деб билиб, Пьерга саволлар бера бошлади. Шундай қилиб, бу иккала ҳамсуҳбатнинг савол-жавоби натижасида суҳбат юксак доираларнинг одатдаги ғийбат-шикоятдан нари ўтмади.

Бироқ эрининг дилидаги гапни сўзсиз тушунадиган Наташа, Пьер кўпдан бери суҳбат мавзунини ўзгартирмақчи бўлиб, иложини тополмаётганини, кўнглида йиғилиб қолган гапларни — Петербургга бориб, янги дўсти князь Фёдор билан нима ҳақида маслаҳатлашиб келганини айтишга ошиқаётганини кўриб, савол воситаси-ла эрига кўмаклашди, яъни: — Князь Фёдор билан гаплашиб олдингми? — деб Пьерга савол берди.

— Нима ҳақида? — деб сўради Николай.

— Нима ҳақида бўларди, — деди Пьер атрофга қараб. — Аҳвол жуда ёмон эканлиги, буни шу йўсинда қолдириб бўлмаслиги, ҳар бир ҳалол киши қўлидан келганча бунга монe бўлиш кераклиги ҳақида.

— Ҳалол кишининг қўлидан нима келарди? — деди Николай қошларини чимириб. — Нима қилиши мумкин?

— Шундай қилиши мумкинки...

— Сизнинглар, кабинетга кирайлик, — деди Николай.

Наташа ҳали замон эмизгани чақириб қолишар, деб кўпдан бери қулоғини динг қилиб ўтирган эди, доянинг товуши чиқиши биланоқ, югуриб болалар бўлмасига кетди. Графиня Марья ҳам унинг кетидан чиқди. Эркаклар кабинетга киришди, поччаси кўрмай қолган Николлинъка Болконский ҳам уларнинг кетидан секин кабинетга кирди ва дераза ёнидаги ёзув столи олдида, панароқ жойга ўтириб олди.

— Хўп, сен нима қила олардинг?—деб сўради Денисов.

— Доим сен шунақа хом хаёлларга бориб юрасанда,— деб қўйди Николай.

Пьер ўтирмасдан гоҳ уйда нари-бери юриб, гоҳ тўхтаб, қўлларини тез-тез тўлгаб, шاپиллаб гапира кетди:

— Гап мундоқ,— деди у,— Петербургда аҳвол танг подшоҳ ҳеч нарсага аралашини хоҳламайди. У мапа шу тасаввуфга бутунлай берилиб кетган (Пьер ҳозир тасаввуфга берилган ҳеч кимсани кечирмас эди). У фақат осойишталикни истайди, осойишталикни эса, унга бўрк ўрнига калла олиб келадиган sans foi ni loi¹ кишилар: Магницкий, Аракчеев ва tutti quant...² одамларгина бера олади. Ўзинг уйлаб кўр, агар сен осойишталигини кўзлаб хўжалик ишларингни саркорингга топшириб қўйсангу саркоринг қанчалик жоҳил, қанчалик баттол бўлса, сен шунчалик тез мақсадга эришармидинг? — деди Пьер Николайга қараб.

— Нега энди мени аралаштирасан? — деди Николай.

— Ишлар хароб. Маҳкамаларда ўгрилик, армияда калтак: машқ ўрнида у ёқдан-бу ёққа югуртириш, сургун, халқни қийнаш, илм-маърифатни бўғишдан бошқа нарса йўқ. Навқирон ва соф виждонлилар ҳалокатга дучор бўляпти! Бу аҳвол шундай давом этиши мумкин эмаслигини ҳамма кўриб, билиб турибди. Торлар жуда таранг бўлиб қолган. Узилиши муқаррар,— деди Пьер. (Ҳукумат деган нарса пайдо бўлибдики, одамлар ҳукуматнинг қилган ишларига сарасоп солиб, доим шу тарзда сўзлашадилар).— Петербургда мен уларга бир нарсани айтдим.

— Кимларга? — деб сўради Денисов.

— Кимга бўларди,— деди Пьер кўзойнаги устидан маъноли тарзда қараб.— Князь Фёдорга ва бошқаларга. Маориф ва хайрия ишларини тараққий эттириш, дедим,

¹ Виждонсиз, ор-номуссиз.

² Шулар қабилидаги.

албатта яхши; Бу яхши гап, лекин бу билан иш битмайди, ҳозирги шароитда бошқа нарса керак.

Шу чоқ Николай қайғиси Николинъканинг шу ерда ўтирганини кўриб қолди ва қош-қовоғини солиб униг олдига келди.

— Сен нима қилиб ўтирибсан бу ерда?

— Ҳечқиси йўқ, қўй, ўтираверсин,— деб Пьер Николайнинг қўлидан тортди ва сўзини давом эттирди.— Бу билан иш битмайди, ҳозирги вазиятда бошқа нарса керак, дедим мен уларга. Тор таранглигини кўриб, ана узилади, мана узилади деб ҳаммаларинг кўз тикиб турган пайтда, бугун-эрта тўнтариш бўлади, деб ҳамма кутиб турган пайтда умумий фалокатга қарши туриш учун қўлни қўлга бериб, мумкин қадар кўпайишиб, зич бўлиб туриш керак. Барча ёшлар, куч-қуввати барқ уриб турганлар ўшаларга эргашяпти, бузилиб кетяпти. Бири хотин-халажга, иккинчиси мартабага, учинчиси шуҳратга, тўртинчиси пулга учиб, ўша лагерга ўтиб кетяпти. Мен билан сизга ўхшаган мустақил ва инон-ихтиёри ўз қўлида бўлган одам камайиб бораёпти. Мен уларга: иттиҳод донрасини кенгайтиринглар, бизнинг *mot d'ordre*¹ фақат эзгулик эмас, балки мустақиллик ва фаолиятдан иборат бўлсин, деб айтдим.

Николай қайнисини ўз ҳолига қўйиб, зарда билан креслосини яқинроқ сурди ва Пьернинг сўзларига қулоқ соларкан, борган сари қош-қовоғини солиб, норози тарзда йўталиб қўйди.

— Нима мақсадда фаолият кўрсатиш керак? — деди Николай.— Унда ҳукуматга сизлар қайси кўз билан қарайсизлар?

— Ҳукуматгами? Биз ўзимизни ҳукуматнинг ёрдамчиси деб қараймиз. Агар ҳукумат ижозат берса, иттиҳодимиз махфий бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу иттиҳод ҳукуматга нисбатан душманлик муносабатда бўлмайдигина эмас, балки унинг ҳақиқий муҳофазакори бўлади. Бу иттиҳод том маъносида жентельментлар уюшмаси бўлади. Пугачев келиб, сенинг ва менинг болаларимни сўйиб ташламаслиги, Аракчеев мени ҳарбий сургун қилмаслиги учун биз қўлни қўлга бериб курашмоғимиз даркор, бизнинг мақсад ва муддаомиз битта, бу ҳам бўлса, умумий бахт-саодат ва сулҳ-амшиятни таъминлаш.

¹ Шиоримиз.

— Гапинг дуруст, лекин иттиҳод махфий бўлгандан кейин душман ва зарарли иттиҳод бўлади. У фақат ёвузлик туғдириши мумкин.

— Нега энди? Европага нажот берган тугендбунд (у вақтда Россия Европага нажот берди деган сўзни айтгани журъат этолмас эдилар) бирон ёмон иш қилувдими? Тугендбунд хайрихоҳлик, муҳаббат ва ўзаро ёрдам уюшмаси эди: Исо чормехга — бутга тортилганда шу сўзларни тарғиб этган...

Сухбат ўртасида Наташа уйга кирди ва суюниб эрига қаради. У эрининг гапларига суюнгани йўқ. Бу сўзлар ҳатто уни қизиқтирмас ҳам эди, чунки буларнинг ҳаммаси Наташанинг назарида жуда оддий ва кўпдан бери ўзи биладиган нарсалар эди. (Бу сўзлар Пьернинг оғзидан чиқаётгани учун Наташага шундай туюлаётган эди, чунки у эрининг дилидаги сўзларини жуда яхши биларди.) У ҳаяжон ва эҳтирос билан сўзлаётган эрининг қадду қомаига қараб суюнмоқда эди.

Нозик бўйни қайтарма ёқасидан чиқиб турган ва ҳамма унутиб қўйган бола эса Пьерга қараб янада кўпроқ суюнар ва қалби ифтихор билан тўларди. Пьернинг ҳар бир сўзи унинг юрагига ўт бўлиб тушар ва у беихтиёр бармоқларини асабий тарзда қимирлатиб, поччасининг столида турган сўргич билан пат қаламни синдириб ўтирарди.

— Немис тугенбунди сен ўйлаганча эмас, у мана мундоқ эди, мен тавсия этган тугенбунд.

— Қўй, ошна, тугенбунд колбасчиларингга муносиб, аввало мен бунга тушунмайман, ундан кейин, тилим келишмайди,— деб Денисов гапнинг пўскалласини айтди.— Ҳамма иш расво, ҳамма нарса қабоҳат деганингга тушунаман, лекин тугенбундингга тушунмайман. Ундан кейин менга ёқмайди ҳам *бунт* бўлса бошқа гап!

Je suis votre homme!¹

Пьер жилмайиб қўйди, Наташа кулди, лекин Николай янада қошларини чимириб, ҳеч қанақа тўнтариш бўлмаслигини, Пьер айтаётган ваҳимали гаплар унинг калласидан чиққан гаплар эканини поччасига исбот қила бошлади. Пьер эса унинг сўзларини аксини исботлашга уринди. Пьернинг зеҳний қобилияти кучли ва ўткир бўлганига кўра, Николай унга гап топиб беролмади. Бу нарса уни баттар аччиғлантирарди, чунки у муҳокама

¹ Унда мен сизларга қўшиламан!

йўли билан эмас, балки муҳокамадан кўра кучлироқ бўлган бир туйғу билан, ўз фикрлари, шубҳасиз тўғри фикр эканини бутун қалби билан сезиб турар эди.

— Ҳой, менга қара, — деб Николай ўрнидан турди ва асабий ҳаракат билан чўбуқни лабининг бир бурчига сурди, ниҳоят уни ташлади. — Ишбот қилиб бериш қўлимдан келмайди. Ишлар расво, тўнтариш бўладиганга ўхшайди дейсан; менинг назаримда унчалик эмас, лекин сен ҳарбий қасам шартли нарса деяпсан, бу ҳусусда сенга шуни айтиб қўяйки, сен менинг энг яқин дўстимсан ва буни ўзинг ҳам биласан. Лекин агар сизлар махфий иттиҳод тузсаларнинг ва ҳукуматга қарши иш бошласаларинг, қанақа ҳукумат бўлмасин, мен унга ниоат қилишни ўз бурчим деб биламан. Агар шу топда Аракчеев менга бир эскадрон солдатни олиб, сенларни чопиб келишни буюрса, мен бир дақиқа ҳам иккиланиб ўтирмасдан унинг амрини бажо келтираман, сен қандоқ баҳо берсанг беравер!

Шу сўзлардан сўнг ноқулай бир жимлик чўкди. Бошлаб Наташа бу сукунатни бузди ва эрининг тарафини олиб, акасига ёпишиб кетди. Унинг сўзлари таъсирсиз ва ўринсиз бўлса ҳам, ҳарқалай мақсадга эришди. Суҳбат яна давом этди, бу гал Николайнинг сўнгги сўзлари туғдирган душманона ва ноқулай оҳангда эмас, балки дўстона оҳангда давом этди.

Улар кечки овқат учун ўринларидан қўзғалганда рангрўйи оқарган кўзлари оловдай ёнаётган Николинъка Болконский Пьернинг олдига келди.

— Пьер амаки... сиз... йўқ... адам тирик бўлганда... сизнинг фикрингизга қўшилармиди? — деб сўради.

Катталар суҳбат қилиб ўтирган вақтда бу боланинг хаёлига ҳеч ким ва ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган қандай мустақил, мураккаб ва кучли ҳис-туйғулар келганини Пьер шу он англади ва бола ўтирганини унутиб нималар деганини эслади-ю, афсусланди. Лекин нима бўлса ҳам боланинг саволига жавоб қайтариш керак эди.

— Менимча қўшиларди, — деб Пьер истар-истамас жавоб берди-да, кабинетдан чиқиб кетди.

Бола бошини эгди ва шундагина стол устида нима қилиб қўйганини пайқади. У қизариб-бўзариб Николайнинг олдига келди.

— Почча, кечиринг мени, билмасдан шундай қилиб қўйибман, — деди уваланиб кетган сўргич билан пат қаламининг синиғини кўрсатиб.

Николай аччиги келиб:

— Ха, бупти,— деди сургич билан пат қаламнинг синиғини стол остига ташлаб. У қайнаб кетган ғазабини билинтирмасликка уриниб, боладан юзини угираркан:

— Сен бу ерга кирмасанг ҳам бўларди,— деди.

XV

Кечки овқат устида сўз сиёсат ва уюшмалар ҳақида эмас, билъакс, Николайга энг хуш ёқадиган мавзуда — 12-йил хотиралари ҳақида кетди. Денисов бошлаб берган бу суҳбат давомида Пьер жуда ёқимтой ва суйкимли бўлиб ўтирди. Шундай қилиб, куёв билан қайнага дастурхондан яна апок-чапоқ бўлиб туриб кетишди.

Николай кечки овқатдан сўнг, кута-кута бўларича бўлган ишбошисига амр-фармонлар бериб бўлганидан сўнг кабинетида ечиниб, халатини кийди-ю, ётоққа кирди. Графиня Марья ёзув столи ёнида алланима ёзиб ўтирган эди.

— Нима ёзяпсан, Мари? — деб сўради Николай. Графиня Марья қизариб кетди. У ёзган нарсам эримга маъқул бўлмас ва у тушунмас, деб кўрқиб кетган эди.

У ёзган нарсани эридан яширмоқчи ҳам бўлди, лекин шу билан бирга эри шу тонда кирганидан ва ёзган нарсани унга кўрсатгани қулай пайт топилганидан хурсанд ҳам бўлди.

— Кундалик ёзяпман, Nicolas,— деди графиня Марья ва катта-катта ҳарфлар билан дона-дона қилиб ёзилган кук дафтарни эрига узатди.

Николай хотинининг кўлидан дафтарни оларкан:

— Кундалик дейсанми? — деди истехзомуз. Кундаликда француз тилида шулар ёзилган эди:

«2 декабрь. Бугун тўнғич ўғлим Андрюша уйқудан туриб кийинишни истамабди, m-II Louise мени чақиртирди. Кирсам, Андрюша инжиқлик ва қайсарлик қилиб ўтирибди. Пүписи қилиб кўрмоқчи бўлган эдим, баттар қилди. Шундан кейин Андрюшани ўз ҳолига қўйиб, энага билан бирга укаларини турғиздим ва Андрюшага, «Мен сени яхши кўрмайман», дедим, Андрюша, худди ҳайрон бўлгандай анчагача индамай турди-ю, кейин кўйлакчан олдимга югуриб келиб шу қадар ҳўнграб йиглаб юбордики, зўрға уни тинчитдик. Мени хафа қилиб қўйгани учун кўпроқ қийналганга ўхшайди бола; кечқурун унга

билет берганимда мени ўпиб, яна ўпкасини тутолмай йиғлади. Фақат яхши гап билан уни йўлга солиш мумкин».

— Билет деганинг нима? — деб сўради Николай.

— Катта болалар ўзларини қандоқ тутганларини ҳар куни кечқурун битта қоғоз — билетга ёзиб беряпман.

Николай ўзига тикилиб чақнаб турган кўзларга бир қараб олди-ю, дафтарни варақлаб ўқий берди. Кундаликда болалар ҳаётининг она учун аҳамиятли бўлиб кўринган ҳамма томонлари ёзилган, болаларнинг феълу атвори ва тарбиясига оид умумий фикр-мулоҳазалар қайд этилган эди. Буларнинг кўпчилиги жуда майда, аҳамиятсиз нарсалар эди, лекин онага ва илк дафъа болалар кундалигини ўқиётган отага буларнинг бариси аҳамиятли бўлиб кўринарди.

5 декабрь кундалигига қуйидагилар ёзилган эди:

«Митя овқат маҳалида шўхлик қилаверди. Отаси жазо бериш мақсадида пирожний берманглар деб, тайинлади. Беришмади, лекин бола бошқаларнинг пирожний ейишига шу қадар очкўзлик билан суқланиб қарадики, асти қўйинг! Менимча болани ширинликдан маҳрум қилиш йўли билан жазолаш, уни фақат очкўз қилиб қўяди холос. Буни Nicolasga айтиш керак».

Николай дафтарни қўйиб хотинига қаради. Чақнаган кўзлар (кундалик ёқдим, йўқми деб) саволомуз тикилиб турарди. Кундалик дафтарининг маъқул бўлиши у ёқда турсин, унинг хотинига маҳлиё бўлиб қолгани бутун важоҳатидан билиниб турар эди.

«Балки бу ишни бунчалик бачканалаштириб юбормасдан қилиш керакмиди», — деб ўйлади Николай; лекин болаларнинг ахлоқий жиҳатдан гўзал бўлиб етишишлари учун хотинининг кечани кеча, кундузни кундуз демай бунчалик жон куйдириши уни маҳлиё қилиб қўйди. Агар Николай ўз туйғусини идрок эта билса эди, хотинига қўйган кучли, зариф ва ифтихор тўла муҳаббати негизда ҳамиша графиня Марьянинг ажойиб қалб эгаси эканлигига тан бериш туйғуси ётганлигини англаган бўларди, хотини ҳамиша шундай бир юксак маънавий сламда яшардики, бу олам Николай учун деярли муяссар бўлмас ва Николай ҳамиша бунга ҳайрон қолар эди.

Николай хотини шундай ақлли хотин эканлиги билан фахрланар, маънавий жиҳатдан унинг қаршисида ўзи жуда тубан эканлигини яхши билар, лекин шу билан бирга

бу хотин фақат қалби билангина эмас, балки бутун вужуди билан ўзининг бир қисмини ташкил этганига суюнарни.

— Бу ишинг менга жуда, жуда маъқул, дўстим,— деди Николай жиддий тарзда ва бир оз жим тургач, илова қилди: — Бугун бир оз енгиллик қилиб қўйдим, сен кабинетда йўқ эдинг. Пьер билан гап таллашиб қолдик, мен пича қизиққонлик қилдим. Бошқа илож ҳам йўқ эди. У болага ўхшайди. Наташа унинг жиловини тортиб турмаса, билмадим, нима бўларди. Биласанми, Петербургга нима учун бориб келибди?.. Улар у ерда...

— Биламан, биламан,— деди графиня Марья.— Наташа гапириб берди.

— Биласанми, нима,— Николай гап талашганини эслаб қони қайнаб кетди,— ҳар бир виждонли кишининг вазифаси ҳукуматга қарши чиқишдан иборат эмиш, ваҳолонки ҳарбий қасам билан бурч... Эсизки сен бўлмадинг-да. Ҳаммаси менга ёпишиб олса бўладими, Денисов ҳам, Наташа ҳам... Наташани асти қўй. У эрининг бошига чиқиб олган, лекин сал муҳокама юритиш керак бўлиб қолса, ўзининг сўзи йўқ, нуқул Пьернинг сўзларини такрорлайди,— деди Николай энг яқин ва энг азиз кишиларни қоралашга сабаб бўладиган майлга берилиб. Синглиси ҳақида айтган сўзларни айнан ўзи билан хотини ҳақида ҳам айтиш мумкинлигини Николай унутиб қўйган эди.

— Буни мен пайқаганман,— деди графиня Марья.

— Ҳарбий қасам билан бурч ҳамма нарсадан устун туради десам, алланима балоларни менга исбот қила бошласа бўладими. Афсуски, сен бўлмадинг-да, бўлганингда нима дер эдинг?

— Менимча, сен тамоман ҳақлисан. Наташага ҳам худди шу гапни айтдим. Пьер ҳамма азоб-изтироб чекяпти, ҳамма фисқу-фужурга берилиб кетган, бизнинг вазифамиз одамларга ёрдам беришдан иборат дейди. Бу тўғри,— деди графиня Марья.— Лекин у бир нарсани, бизнинг бундан яқинроқ вазифамиз борлигини, буни худонинг ўзи буюрганини унутади, биз ўз ҳаётимизни хавф остида қолдиришимиз мумкин, лекин бола-чақаларимизнинг ҳаётини хавф-хатар остида қолдиrolмаймиз.

— Мен ҳам унга шу гапни айтдим,— деб Николай хотинининг сўзини илиб олди, назарида ўзи ҳам худди шу сўзларни айтгандай эди.— Улар эса ҳамон банибашарга муҳаббатдан, христианликдан гапиришди, бу

гапларнинг ҳаммаси Николинъка олдида бўлганини айтмайсанми, Николинъка кабинетга кириб олиб, ҳамма нарсани синдириб ташлабди.

— Оҳ, Nicolas, биласанми, Николинъка менинг юрагимни жуда эзепти,— деди графиня Марья.— Бу жуда гайри оддий бола чиқди. Мен ўз болаларим билан бўлиб, уни унутиб қўймайин деб қўрқаман. Ҳаммамизнинг бола-чақамиз, қариндош-уруғимиз бор, аммо бу боланинг ҳеч кимсаси йўқ; ўз фикру хаёли билан ҳаммиша ўзи ёлғиз.

— Бу ҳақда ўзингдан гина қилмасанг ҳам бўлади. Энг меҳрибон она боласи учун нима қилиши мумкин бўлса, сен шуларнинг ҳаммасини Николинъкага қилипсан. Мен, турган гап, бундан хурсандман. У жуда ажойиб бола. Бугун Пьернинг сўзларига қулоқ солиб ўтириб, ўзини ҳам унутиб юборибди. Биласанми, нима бўлди: биз кечки овқатга чиқаётганимизда қарасам, столим устидаги нарсаларнинг ҳаммасини синдириб ташлабди. Яна шу оннинг ўзида келиб менга айтса бўладими. Бу боланинг бирон марта ёлгон гапирганини эшитган эмасман. Йўқ, жуда ажойиб бола, ажойиб бола! — деди Николай, у хотинининг жиянига унча хуши бўлмаса ҳам, лекин ҳаммиша уни яхши қилиб кўрсатишни истар эди.

— Нима бўлса ҳам мен она бўлолмайман,— деди графиня Марья,— мана шу нарса доим мени эзади, Николинъка жуда ёқимтой бола бўлиб ўсяпти, аммо мен ундан кавотирдаман, одамларга аралашса яхши бўлади.

— Шундай қиламиз, яқин орада, ёзда мен уни Петербургга олиб бораман, бир оз туриб келади,— деди-ю, Николай яна кабинетда бўлган суҳбатга қайтди, (бу суҳбат уни ҳаяжонга солиб қўйганга ўхшарди) — Пьер ҳаммиша хаёлпараст эди, хаёлпарастлигича қолади ҳам. Аракчеевнинг ёмон одам бўлгани билан менинг қанчалик ишим бор, бошқалар билан менинг қанчалик ишим бор, уйланганимда бўйнимда шу қадар қарзим кўп эдики, судхўрлар мени қаматиб қўйиши мумкин эди, онам буни билмас ва тушунмасди. Кейин мана, эр-хотин бўлдик, болалик бўлдик. Наҳотки эртадан кечгача конторада ўтириш менга роҳат баришласа? Йўқ, мен ишлашим кераклигини биладман, шунинг учун ишлайман, мен онамни тинчитиш, сенинг яхшиликларингни қайтариш, болаларим бир вақтлар ўзим хор-зор бўлганим сингари хор-зор бўлмаслиги учун ишлашим керак.

Графиня Марья одамга фақат нон эмас, жон озиғи

ҳам кераклигини, Николай дунёвий ишларга керагидан ортиқ аҳамият бераётганини эрига уқтирмоқчи бўлди, лекин бунни айтиб бўлмас ва айтишнинг ҳам фойдаси йўқ эди. Шунинг учун графиня Марья эрининг қўлидан ўлиб индамай қўя қолди. Николай графиня Марьянинг индамаганидан хотиним фикримга қўшилди ва маъқул топди, деб хулоса чиқарди, бир оз жим тургач, яна товуш чиқариб ўз фикрини давом эттирди.

— Биласанми, Мари,— деди у,— бугун Тамбов яқинидаги қишлоқдан Илья Метрофанич (бу одам саркор эди) келди. Ўрмонга саксон минг бераётган эмишлар.— Николай жонланиб, яқин ўртада Отрадоени қайтадан сотиб олиш имконияти туғилиб қолишини гапириб берди.— Яна ўн йил умр кўрсам, болаларим дурустроқ мол-мулкка эга бўларди.

Графиня Марья эрининг сўзларига қулоқ солиб ўтираркан, унинг ҳамма гапларига тушунарди. Эри шундай товуш чиқариб ўйлаганда, баъзан нима дедим, деб хотинидан сўрайдиган одати борлигини ва хотини бошқа нарсани ўйлаб ўтирганини пайқаса жаҳли чиқишини графиня Марья яхши биларди. Шунинг учун эрининг сўзларини қулоғида олиб қолиш учун (чунки бу сўзларнинг графиня Марья учун сира қизиғи йўқ эди) жуда кўп куч сарф қилишга тўғри келарди. Графиня Марья эрига қараб тураркан, бошқа нарсани ўйлаш у ёқда турсин, ҳатто бошқа нарсани сезиб ўтирар эди. У қаршисида турган маъна шу одамни чин ва жўшқин муҳаббат билан севишини, бу одам у тушунган нарсаларни ҳеч қачон тушунмаслигини биларди, лекин шу камчилиги туфайли уни яна ҳам кучли, эҳтиросли муҳаббат билан яхши кўрарди. Графиня Марьянинг бутун хаёлини банд қилган ва эрининг режаларини чуқурроқ англашига халал берган бу туйғулардан ташқари, эри гапираётган сўзларга сира алоқаси бўлмаган бошқа фикрлар ҳам ҳар замонда бир лип этиб хаёлидан ўтарди. У жиянини ўйлар (Пьер гапираётган вақтда Николинъка ҳаяжонга тушганини эридан эшитиб графиня Марья ҳайратда қолди), боланинг нозик ва ҳассос феъду атворининг турли томонлари унинг кўз олдида келар, жиянини, ўз болаларини ўйларди. Жиянини ўз болаларига солиштириб кўрмаса ҳам, лекин ўзининг уларга бўлган ҳиссини муқояса қилиб кўрар ва Николинъкага бўлган туйғусида бир нима етишмаслигини сезиб, кўнглин чуқарди.

Баъзан графиня Марьянинг хаёлида жияним ўз болаларимдан каттароқ бўлгани учун унга камроқ эътибор қилсам керак, деган фикр келар, лекин барибир ўзини жияни олдида гуноҳкор сезар ва кўнглида бу хатони тузатиш ва мумкин бўлмаган нарсани — яъни Исо бутун башариятни севгани каби, шу ҳаётда ўз эриши ҳам, болаларини ҳам, жиянини ҳам барча яқинларини ҳам бир хилда севишга сўз берарди. Графиня Марьянинг қалби ҳамиша интиҳосиз, баркамол мангуликка интилар, шунинг учун ҳеч қачон осудаликни билмас эди. Унинг тан қафаси ичидаги руҳининг буюк пинҳоний изтироби юзида акс этиб турар эди. Николай хотинига қаради.

«Ё раббим! Бу ўлиб қолса, бизнинг аҳволимиз нима бўлади! Юзига қараб турсанг ўладиганга ўхшайди», — деб ўйлади Николай ўзича ва икона қаршисида туриб кечки ибодатини адо эта бошлади.

XVI

Наташа ҳам эри билан холи ўтириб, фақат эр билан хотиннинг гаплашиши мумкин бўлган тарзда гаплаша бошлади. Улар бир-бирларининг фикрларини муҳокама юргизиш, хулоса ва натижа чиқариш йўли билан эмас, балки мантиқнинг барча қонун-қондасига зид равишда, ўзларигагина хос тарзда тез ва яхши тушунишар ва баён этишарди. Наташа эри билан шу йўсинда гаплашишга шу қадар ўрганиб қолган эдики, Пьернинг мантиқий фикр юргизиши икки орада бирон англашилмовчилик вужудга келганининг аниқ белгиси бўлиб хизмат қиларди. Агар Пьер бирон нарсани исботламоқчи бўлиб, муҳокама юргизиш йўли билан салмоқлаб гапира бошласа-ю, Наташа ҳам унинг таъсирига берилиб шу йўсинда гапирса, бунинг низо билан тугашини Наташа аниқ биларди.

Эр-хотин холи қолиб, Наташа бахт балқиб турган кўзларини катта очиб, секин эрининг олдига келиши ва бирдан унинг бошини қучиб, бағрига маҳкам босиб: «Энди сен бутунлай, бутунлай меникисан! Мен сени ҳеч қасққа юбормайман!» дейиши биланоқ, мантиқнинг барча қонун-қондасига хилоф бўлган бу суҳбат бошланиб кетди, бу суҳбат шунинг учун мантиққа зид эдики, айни бир вақтда мухталиф нарсалар ҳақида сўз кетарди. Айни бир вақтда жуда кўп нарсалар ҳақида гапириш масаланинг

ерини у ёқда турсин, аксияча,
критга жуда яхши тушунаёт-
ди.

стакчилик қилган туйғудан
бемаъни ва бир-бирига зид
нинг барча ақл-идроқ қонун-
ўялган бу муомаласида улар-
стакчилик қилаётган туйғу-
ни эди.

уши, эри йўқлигида ёруф
ани, Марини яна ҳам кўпроқ
ва Марининг ўзига нисбатан
ақида гапириб берди. Наташа
Мария ўзидан юқори тури-
қилар ва шу билан бирга,
и, бошқа ҳамма хотинлардан
ир, айниқса Петербургга бо-
келганидан сўнг, бу сўзни
истар эди.

жавоб бериб, Петербургда
на кундузги зиёфатлар қан-
иб берди.

да қилишни бутунлай уму-
ерикиб ўядим. Ундан кейин,
қ эди.

иб давом этди:

Болаларнинг тилига шун-
ўявер! Худди уларнинг ди-
и Митинька инжиқлик қила

ўхшайди!

итиньканинг Николайга ўх-
и англади, Пьер қайнағаси
и эсламоқчи эмасди. Бироқ
ни билгиси келди.

а заиф томонлари бор: кўп-
ага ўлса ҳам рози бўлмай-
vrig ше сaггiегe! учун ҳара-
бир вақтлар Пьернинг ўзи

— Йўқ, масала шундаки
фикр-муҳожамага бир ўйинчо-
на, у кутубхона тузибди ва
ди: сотиб олган китобини ўн
сотиб олмас эмиш, унинг к
бор, Руссо ҳам бор, Монтес-
табассум билан. — Ўзинг би
Пьер айтган сўзини юмшати-
нинг ҳожати йўқ демоқчи
бўлди.

— Фикр-мулоҳаза Никола
айтдингми?..

— Ҳа, лекин мен учун фи-
ма нарса ўйинчоқ, эрмак. П
ҳаммани тушда кўргандай б
лимни банд қилиб қўйса, бо
ўйинчоқ бўлиб кўринади.

— Афсус, минг афсуски
нингни нўрмай қолдим, — д
кўпроқ суюнди? Лизадир-а?

Пьер хотинининг саволи
фикрини банд қилган сўзн
биянинг ишимиз эмас, дейди
ларканми ахир. Петербургда
сани сездимки, менинг йўқ
васи чиқиб кетибди, ҳар ки-
либди. Аммо мен уларнинг
муваффақ бўлдим, ахир мени
да. Мен фалон ва писмадон
керак деган гапни айтмайм
мумкин. Мен уларга шунда
қилишни яхши кўрса, қўлни
байроғимиз битта — фаол эг
Сергий жуда ақлли ва алома

Эрининг фикри буюк фи-
ҳаси йўқ эди, лекин бир
Бу ҳам бўлса, Пьердай ода-
«Наҳотки жамият учун шу
ган киши айни замонда мени
бўлди?» У кўнглига келган
тарди. «Эрим ҳақиқатан ҳам
ва қанақа одамлар айта о-
ўзидан сўраб ва Пьер жуда

йдон очин.

бирма-бир хаёлидан кечирарди. Пьернинг сўзига қараганда у ҳеч кимни Платон Каратаевчалик ҳурмат қилмас эди.

— Биласанми, ким хаёлимга келди? — деди Наташа.— Платон Каратаев! Бу масалага у қандоқ қарардийкин? Ҳозир сенинг фикрларингга қўшилармиди?

Пьер хотинининг бу саволига сира ажабланмади. У Наташанинг нима ҳақида ўйлаётганига тушунди.

— Платон Каратаевми? — деб сўради Пьер ва Каратаев бу ҳақда нима ўйлашини чиндан ҳам тасаввур қилишга тиришиб, ўйлаиб қолди.— У тушунмаслиги мумкин эди, ким билади, балки тушунарди ҳам.

— Сени жуда, жуда яхши кўраман! — деди тўсатдан Наташа.— Жудаям!

— Йўқ, маъқул топмас эди,— деди Пьер бир оз ўйланганидан сўнг.— Лекин бизнинг оилавий ҳаётимизни у маъқул топарди. У ҳамма нарсада гўзаллик, бахт-саодат ва осойишталик кўришни истарди. Мен сизларни зўр ифтихор билан унга кўрсатар эдим. Мана, сен жудолик дейсан. Жудоликдан сўнг сенга нисбатан менда қанақа ҳиссиёт пайдо бўлишини билмайсан...

— Ҳа, яна...— деб Наташа гап бошлаган эди Пьер унинг сўзини бўлди.

— Йўқ, йўқ, ундоқ демоқчи эмасман. Мен ҳамиша сени севаман. Севиб бундан ортиқ бўлмайди, лекин айрилиқдан кейин дийдор кўришнинг... ростдан ҳам...— Пьернинг сўзи чала қолди, чунки қолганини уларнинг бир-бирига тикилиб турган кўзлари айтиб турарди.

— Ширин-шакар ойлар деган гаплар ҳам беҳуда гап, энг яхши давр янги келин-куёв бўлган кунлар деган гаплар ҳам бекорчи гап,— деди тўсатдан Наташа,— билъакс, энг яхши давр ҳозирги давримиз. Қошки эди сеп ҳеч қаёққа кетмасанг. Аразлашиб қолганимиз эсингдами? Ҳамма вақт менинг айбим билан. Ҳамма вақт. Нима учун аразлашганимиз ҳатто эсимда ҳам қолмабди.

— Доим бир нарса учун,— деди Пьер жилмайиб,—рашк...

— Қуй, эсимга солма,— деди Наташа қичқириб. Унинг кўзларида совуқ, ғазабли ўт чақнаб кетди.— Кўрдингми сен уни? — деб сўради бир оз жим тургандан сўнг.

— Кўрганим йўқ, кўрганда ҳам танимас эдим.

Иккаласи ҳам бирпас жим бўлди.

Наташа худди ораларига куланка солиб турган булутни ҳайдамоқчи бўлгандай гап бошлади:

— Биласанми нима? Боя кабинетда гапираётганимда,

мен сенга разм солиб турдим. Ота-бола йкковинг бир олманинг икки палласи-я. Вой, эсим қурсин, эмадиган вақти бўлибди... лекин сени ёлғиз қўйиб кетгим келмаяпти.

Иккови бир неча дақиқа жим турди. Кейин иккаласи ҳам айни бир-вақтда бир-бирига ўгирилиб, нима тўғридадир гапириша кетди: Пьер мамнуният билан қизғин тарзда, Наташа вазминлик билан кулиб гапирарди. Улар бусағада бир-бирига йўл бериб, яна тўхтаб қолишди.

— Йўқ, сен нима демоқчи эдинг? Айт, айт.

— Йўқ, сен айт, меникини қўй,— деди Наташа. Пьер бошлаган сўзини давом эттириб, Петербургда қозонган муваффақиятлари ҳақида мақтаниб кетди. Шу дақиқада Пьернинг назарида бутун рус жамиятини, бутун дунёни янги изга солиб юбориш бўйнига юклангандай эди.

— Мен демоқчиманки, буюк оқибатга сабаб бўлган фикрларнинг ҳаммаси доимо жўн бўлади. Менинг фикрим шундан иборат: агар фосиқ кишилар бир ерга тўпланиб, бир куч вужудга келтирсалар ҳалол кишилар ҳам айнан шундоқ қилишлари керак. Жуда жўн фикр.

— Ҳа, жуда жўн.

— Сен нима демоқчи эдинг?

— Ҳеч, шундоқ.

— Йўқ, йўқ, айтиб қўя қол.

— Арзийдиган гап эмас,— деди Наташа янада табассумдан очилиб.— Мен фақат Петя тўғрисида бир гап айтмоқчи эдим: ҳали энагаси келиб қўлимдан олмоқчи бўлганида, у кулиб, кўзларини юмди-да, менга қапирилиб олди — беркиндим деб ўйлади шекилли. Жуда ширин бўпти-да. Ана, йиғлади. Хайр, мен кетдим! — деб уйдан чиқиб кетди.

Айни шу вақтда, пастда, Николинъка Болконскийнинг бўлмасида — ётоғида одатдагича шамчиरोқ ёниб турарди (бола қоронгиликдан кўрқар, унинг бу камчилигини йўқотиш қийин эди). Десаль тўртта ёстиқни устма-уст қўйиб баланд қилиб ётар, унинг қирра бурни бир маромда хуррак отарди. Николинъка совуқ терга ботиб ҳозиргина уйқудан уйғонган ва кўзларини катта-катта очиб, тўшағида ўтирарди. Бола ёмон туш кўриб уйғониб кетган эди. Иккаласи ҳам Плутарх китобидаги суратларга ўхшаб мис дубулға кийган эмиш. У Пьер амакиси билан каттакон қўшиннинг олдида бораётган эмиш.

Қўшни қичтир-қичтиқ оқ чизиклардан ташкил толган бўлиб, Десаль (le fil de la Vierge¹) деб атаган, кузда учадиган мезон сингари учиб, ҳавони тўлдириб юрган эди. Олдинда шон-шукрат учиб юрар, у ҳам илдан, лекин сая қалинроқ. Улар — Николинъка билан Пьер — шод-куррамлик билан учиб шон-шукратга яқинлашмоқда эдилар. Бирдан буларни учираб бораётган ип бўшаниб, чигалланди ва оғирлашиб қолди. Шу чоқ поччаси Николай Ильич, қош-қовоғини солиб, дағдага билан буларнинг қаршисида тўхтаб:

— Бу сизларнинг ишларингми? — деб сўради синган сўрғич билан пат қаламни кўрсатиб. — Мен сизларни яқши кўрадим, лекин Аракчеевнинг буйруғига биноан, кимки олға юрса ўлдираман. Николенъка Пьерга қайрилиб қаради, лекин Пьер йўқ эди. Пьернинг ўрнидан отаси князь Андрей турган эди, отасининг шаклу шамойили йўқ, лекин ўзи бор эди. Николинъка кўнгли эриб, заифланиб бораётганини сезди, ўзи куч-қувватсиз, суяксиз суяқ моддага айлангандай бўлди. Отаси уни сўйди, эркалади. Аммо поччаси Николай борган сайин буларга томон таҳдид қилиб келаверди. Николинъка қўрқиб, уйғониб кетди.

«Дадам, деб ўйлади у.— Дадам (уйда отасининг иккита бир-бирга ўхшаган сурати бўлса ҳам Николинъка қеч қачон князь Андрейни одам қиёфасида тасаввур қилолмас эди) келган эди, мени эркалади. У менинг фикримни маъқуллади, у Пьер амакимнинг фикрини маъқуллади. Пьер амаким нима деса, мен ўшани қиламан. Муций Сцевола ўз қўлини куйдирган. Мен ҳам шундай қилсам нима бўпти? Биламан, улар менинг ўқишимни хоҳлайди. Майли, ўқийман. Лекин ахир ўқишни ташлайман, ана ўшанда ниятимни бажо келтираман. Худодан фақат битта тилагим бор: Плутарх одамлари бошига солган кунни менинг бошимга солсин, мен ҳам ушалар қилган ишни қиламан. Улардан ўтказиб ҳам юбораман. Ҳамма бундан хабардор бўлиб, мени яқши кўриб қолади, ҳамма менга қойил бўлади». Бирдан Николинъка ўпкаси тулганини сезиб йиғлаб юборди.

— Etes vous indisposé?² — деб сўради Десаль.

¹ Биби Марямнинг ипи.

² Тсбингиз қочиб қолдимми?

— Ноп¹,— деб жавоб берди Николинъка ва ёстиққа бошини қўйди. «У меҳрибон ва яхши киши, мен уни севаман,— деб уйлади Николинъка Десалга қараб.— Пьер амаким-чи? У киши жуда аломат одам-да! Дадам-чи? Дадам! Дадам! Ҳа, мен шундай қилайки, ҳатто у ҳам мендан рози бўлсин».

¹ Йўқ.

Тарих фани халқларнинг ва инсониятнинг ҳаётидан баҳс этади. Инсоният ҳаёти у ёқда турсин, ҳатто бир халқнинг ҳаётини бевосита билиб қамраб олиш ва сўз билан тасвирлаш мумкин эмас.

Илгариги тарихчилар халқнинг пайқаб олиш мумкин бўлмагандай кўринган ҳаётини фаҳмлаб олиш ва тасвирлаш учун аксар вақт оддий бир усулни қўлланишган. Улар халқни идора қилган айрим шахсларнинг фаолиятини тасвир этган ва шу фаолият уларга бутун халқнинг фаолияти бўлиб кўринган.

Қандоқ қилиб айрим шахслар халқларни ўз истакларига мувофиқ ҳаракат этишга мажбур қилган ва ўша айрим шахсларнинг иродасини нима идора этган деган саволга тарихчилар: халқларни бир кишининг иродасига бўйсундирган ҳам худонинг ўзи, шу шахснинг иродасини маълум бир мақсадга томон йўналтирган ҳам худонинг ўзи, деб жавоб беришади.

Шундоқ қилиб, бу масалалар худонинг башарият ишига бевосита аралашшига ишонмоқ йўли билан ҳал бўларди.

Янги тарих фани ўз назариясида бу иккала даъво-ни ҳам рад этади.

Одамлар худонинг иродасига бўйсунди ва халқлар муайян мақсадга томон боришади, деган қадимги киши-ларнинг ақидасини рад этган янги фан, ҳокимият шакл-ларини эмас, балки ҳокимиятни майдонга келтирадиган сабабларни ўрганиши керак эди. Бироқ янги тарих фани

бундоқ қилмади. Назарияда қадимги тарихчиларнинг фикрини рад этса ҳам амалда уларга эргашди.

Худонинг хоҳиши билан ҳокимият тепасига келган ва бевосита худонинг иродаси билан иш тутаётган кишилар ўрнига янги тарих ғайри оддий, ғайри инсоний қобилиятларга эга бўлган қаҳрамонларни ёки подшоҳлардан бошлаб журналистларгача турли хислатларга эга бўлган, оммага раҳбарлик қилувчи кишиларни олға сурди. Халқларнинг — яҳудий, юнон, румо халқларининг худога хуш келадиган илгариги мақсадлари ўрнига (қадимгиларга уларнинг мақсадлари башарият ҳаракатининг мақсади бўлиб кўринарди) янги тарих ўз ғояларини, яъни француз, герман ва инглиз халқларининг бахт-саодатини ҳамда энг мавҳум тарзда, умумбашар маданияти бахт-саодатини келтириб қўйди, умумбашар маданияти деганда одатан буюк қитъанинг шимолий ғарбидаги кичик бир бурчакда яшайдиган халқлар ҳам кўзда тутилди.

Янги тарих эски ақидаларни рад этди-ю, унинг ўрнига янги бир нуқтаи назарни олға сурмади, подшоҳларга ҳокимиятни худонинг ўзи берганини ва қадимги кишиларнинг тақдирга ишонганини зоҳиран рад этган тарихчиларни ҳаёт мантиқи янада бошқа йўллар билан ўша хулосага келишга мажбур қилди, улар: 1) халқларга айрим кишилар етакчилик қилишини ва 2) халқлар ва инсоният интиладиган муайян бир маслак борлигини эътироф этишди.

Гибондан тортиб Боклгача янги тарихчиларнинг барча асарларида, зоҳиран ораларида ихтилоф бордай кўринса ҳам ва қарашлари янгидай туюлса ҳам, мана шу икки эски нуқтаи назар ётади.

Аввало муаррих ўз фикрича, башариятга йўлбошчилик қилган айрим шахслар фаолиятини тасвирлайди: бири подшоҳлар, саркардалар ва министрларни шундай кишилар деб билса, иккинчиси, подшоҳлардан ташқари яна нотиклар, ислоҳотчи олимлар, файласуфлар ва шоирларни шу жумлага киритади. Иккинчидан, башарият қандоқ мақсадга томон кетаётгани муаррихга маълум: бири учун бу мақсад Румо, Испания, Француз давлатларининг равнақидан иборат бўлса, иккинчиси учун дунёнинг Европа деб аталадиган кичкинагина бир қисмида озодлик, тенглик ва маълум даражада маданият ўрнатишдан иборатдир.

1789 йилда Парижда туғён кўтарилади; бу туғён кучайиб, ёйилиб кетади-да, халқларнинг ғарбдан шарққа томон қилган ҳаракатида ўз ифодасини топади. Бу ҳаракат бир неча бор шарққа томон йўналади, шарқдан ғарбга томон бошланган қарши ҳаракатга дуч келади; 12-йилда бу ҳаракат ўзининг сўнги нуқтаси — Москвага етади ва биринчи ҳаракат вақтидаги сингари Ўрта Европа халқларини орқасидан эргаштириб, чиройли бир симметрия билан шарқдан ғарбга томон қарши ҳаракат бошланади. Бу қарши ҳаракат илк дафъа ғарбдан бошланган жойга — Парижга етади ва тўхтади.

Мана шу йнгирма йил мобайнида қанчадан-қанча ерлар экилмай қолади; уй-жойлар куйиб кул бўлади; савдо ўз йўналишини ўзгартиради; миллионларча кишилар хонавайрон бўлади; миллион кишилар бойиб кетади, бир ердан иккинчи ерга кўчади, инсонга муҳаббат қўйишни тарғиб этадиган христиан динидаги миллион-миллион кишилар бир-бирини ўлдиришади.

Хўш, бу нима деган сўз? Нега бу шундоқ бўлди? Бу одамларни уйларга ўт қўйишга, ўзларига ўхшаган одамларни ўлдиришга нима мажбур қилди? Бу воқеаларнинг сабаби нима? Қанақа куч бу ишларни қилишга одамларни мажбур этди? Шу ҳаракат даврига оид ёдгорликлар ва ривоятлар билан танишган ҳар бир киши ўз олдига бенхтиёр ўзига шу жўн ва қонуний саволларни қўяди.

Бу саволларни ҳал қилиш учун биз халқларнинг ҳамда инсониятнинг ўз-ўзини билишга хизмат қиладиган тарих илмига мурожаат этамиз.

Тарих илгариги нуқтаи назарида турганида эди, бу саволга шундоқ жавоб берарди: худо ўз бандаларига мукофот ё жазо ўлароқ Наполеонга ҳокимият берган ва ўз мақсадларига эришмоғи учун унинг иродасига етакчилик қилган. Ушанда бу жавоб тўлиқ ва тушунарли бўларди. Наполеонни худо юборганлигига ишонса ҳам бўларди, ишонмаса ҳам бўларди; аммо бунга ишонган киши учун бутун тарихнинг шу даврида юз берган барча воқеалар тушунарли бўларди ва ҳеч қандоқ эиддиятга ўрин қолмасди.

Лекин янги тарих фани бундай жавоб беролмайди. У қадимги кишиларнинг инсоният ишига худонинг бевосита иштироки бор деган қарашини рад этади ва шунинг учун бу саволга бошқа жавоб топиб бериши керак бўлади.

Янги тарих фани бу саволга жавоб бераркан, шундай дейди: сиз бу ҳаракат қанақа ҳаракат эканини, нега вужудга келганини ва қанақа куч уни вужудга келтирганини билмоқчимисиз? Бўлмаса қулоқ солинг:

«Людовик XIV ўтакетган мағрур ва мутакаббир одам эди; унинг фалон маъшуқалари ва фалон вазирали бор эди, у Францияни яхши идора қилолмасди. Людовикнинг ворислари ҳам мужмал одамлар эди, улар ҳам Францияни бир нав идора қилишган эди. Уларнинг ҳам фалон маҳрамлари ва ўйнашлари бор эди. Шуни ҳам айтиш керакки, баъзилар ўша вақтда китоб ҳам ёзган. XVIII асрнинг охирида Парижда йигирмага яқин одам йигилиб, ҳамма бир-бирига тенг ва озод деган гапни олға сурди. Шундан сўнг сутун Францияда одамлар бир-бирининг калласини олиб, бувга фарқ қила бошлади; одамлар қиролни ва қанчадан-қанча одамни ўлдиришди. Ўша вақтда Францияда Наполеондай доҳий бир киши бор эди. У зўр доҳий бўлгани учун ҳамма ерда ҳаммани мағлуб этган, яъни қанчадан-қанча одамнинг ёстиғини қуритган эди. Нима учундир у африкаликларнинг қонини тўкиш учун кетди ва уларни хўп ўлдирди, у шунчалик айёв, шунчалик ақлли одам эдики, Францияга қайтиб келиб, ҳаммани ўзига итоат этишини буюрди. Ҳамма унинг фармонига бўйсунди. Император бўлиб олгандан сўнг у яна Италия, Австрия ва Пруссияга бориб, хунрезлик қилди. Қанчадан-қанча одамни ўлдирди. Россияда эса Александр деган император бор эди, у Европада тартиб ўрнатишга қарор берди ва шунинг учун Наполеонга қарши урушди. Бироқ 7-йили Александр бирдан Наполеон билан апоқ-чапоқ бўлиб қолди, 11-йилда эса яна уларнинг ораси бузилди ва қанчадан-қанча халқнинг ёстиғини қуритди. Наполеон олти юз минг аскар билан Россияга келиб, Москвани забт этди; кейин, тўсатдан Москвадан қочди, мана шунда император Александр, Штейн ва бошқаларнинг маслаҳати билан, Европа тинчлигини бузган одамга қарши курашмоқ учун Европани бирлаштирди. Бирдан Наполеоннинг барча иттифоқчилари унинг душманига айланди ва бирлашган бу куч янги куч йиғишга улгурган Наполеонга қарши юрди. Иттифоқчилар Наполеонни енгиб, Парижга киришди. Наполеонни тожу тахтдан воз кечиб, Эльба жазирасига кетишга мажбур қилишди, лекин бундан беш йил муқаддам ва бир йил кейин ҳамма уни ғайри қонуний қароқчи деб ҳисоблаган бўлсалар ҳам, уни императорлик рутбасидан маҳрум

қилишмади ва иззат-эҳтиромини ўрнига қўйишди. Бу воқеадан сўнг шу маҳалгача французлар ҳам, иттифоқчилар ҳам масхара қилиб юрган Людовик XVIII подшоҳ бўлди. Наполеон эса эски гвардия олдида кўз ёши қилиб, тожу тахтдан воз кечди ва сургунга кетди. Кейин моҳир давлат арбоблари билан дипломатлар (хусусан абжирлик қилиб мансабга миниб олган ва бунинг оқибатида Франция чегарасини янада кенгайтирган Талейран) Венада суҳбат қурдилар, халқларни бахтли ва ё бахтсиз қилдилар. Тўсатдан дипломатлар ва подшоҳларнинг ораси бузилай деб қолди; сал бўлмаса улар яна бир-бирларини ўлдириш учун қўшинларига буйруқ беришарди, лекин шу чоқ Наполеон бир батальон аскар билан Францияга келиб қолди ва ундан нафратланган французларнинг ҳаммаси дарҳол унга таслим бўлишди. Лекин бу ҳол иттифоқдош мамлакат подшоҳларининг ғашига тегди ва улар яна Францияга қарши урушгани отланишди. Доҳий Наполеонни мағлуб этиб, бирдан уни қароқчига чиқаришди ва Елена жазирасига олиб кетишди. Юрагига яқин ва жонажон Франциядан айрилиб, сургун қилинган Наполеон ўша ерда, қоя тошлар устида аста-секин жон берди ва ўзининг буюк ишларини келажак авлодга топширди. Европада тагин реакция юз берди ва яна ҳукмдорлар ўз халқларини ранжита бошладилар».

Бу сўзлар тарихий тасвирларни масхара қилиш, уларни карикатураси деб билиш нотўғри бўларди. Билъакс, булар, баъзи бир давлатларнинг хотиралари ва тарихларидан тортиб ўша даврнинг умумий тарихи ва янги усулдаги *маданият* тарихигача бутун тарихнинг саволларига берилган бир-бирига зид ва пойма-пой жавобларнинг энг юшоқ ифодасидир.

Бу жавобларнинг ғалатилиги ва кулгилилиги шундаки, янги тарих ҳеч ким сўрамаган саволга жавоб берган каркулоқ кишига ўхшайди.

Агар тарихнинг вазифаси инсоният ва халқларнинг ҳаракатини тасвирлашдан иборат бўлса, унда бошқа жавоблар тушунарли бўлиши учун энг олдин шу саволга — қанақа куч халқларни ҳаракатга келтиради? — деган саволга жавоб бериши керак. Бу савол устида янги тарих жуда кўп бош қотирган бўлиб, гоҳ Наполеонни улуг доҳий қилиб кўрсатади, гоҳ Людовик XVIII жуда мағрур эди деб тушунтиради, ё бўлмаса фалон муаррих фалон китобни ёзган эди, деб айтади.

Эҳтимол буларнинг ҳаммаси тўғридир, балки башарият олами шу фикрга қўшилишга тайёрдир; лекин унинг берган саволи бу эмас. Буларнинг ҳаммаси агар биз ўз-ўзига асосланган илоҳий ҳокимиятнинг ҳамиша Наполеонлар, Людовиклар ва муаррихлар орқали ўз халқини бир хилда идора қилишига ишонсак, ўшандагина у биз учун қизиқарли бўларди. Лекин биз бундай ҳокимиятни эътироф қилмаймиз, шунинг учун Наполеонлар, Людовиклар, муаррихлар ҳақида сўз очишдан олдин, халқлар ҳаракати билан шу шахслар орасидаги мавжуд боғланишни кўрсатиб беришимиз керак.

Агар илоҳий ҳокимият ўрнини бошқа бир куч эгаллаган бўлса, унда шу янги куч нимадан иборат эканини тушунтириб бериш зарур, чунки тарихнинг бутун моҳияти шу кучдан иборатдир.

Тарих гўё шундай бир куч борлигини табиий ҳисоблайди ва буни ҳамма билади, деб фараз қилади. Лекин ҳаммага маълум бўлган шундоқ бир янги куч борлигини эътироф қилиш истагидан қатъи назар, кўп тарихий асарларни мутолаа қилган киши, тарихчиларнинг ўзлари ҳар хил тушунадиган бу янги кучнинг ҳаммага мутлақо маълумлигига беихтиёр шубҳаланиб қолади.

II

Халқларни қандай куч ҳаракатга келтиради?

Таржимаи ҳол ёзиш ва айрим халқларнинг тарихини ўрганиш билан шуғулланадиган муаррихлар халқларни ҳаракатга келтирадиган куч — қаҳрамонлар ва ҳукмдорларга ато қилинган ҳокимият деб тушунадилар. Уларнинг тасвирига кўра, воқеалар фақат Наполеонлар, Александрлар ва ё умуман таржимаи ҳол ёзадиган муаррихлар тасвирлаган шахсларнинг истак-иродаси билан содир бўлади. Воқеаларни юзага келтирадиган куч ҳақидаги саволга муаррихлар берган бу хилдаги жавоб ҳар бир воқеа биргина муаррих томонидан тасвирлаган вақтдагина қаноатланарли бўлади. Бироқ турли миллат ва турли қарашга эга бўлган муаррихлар айни бир воқеани тасвир эта бошлашлари биланоқ, ўзлари берган ҳалиги жавоблари дарҳол ўз аҳамиятини йўқотади, чунки бу кучни уларнинг ҳар бири ёлғиз турлича эмас, балки аксар вақт бир-бирига зид тарзда тушунади. Бир муаррих фалон воқеа Наполеон-

ни азму иродасига биноан содир бўлди, деса, иккинчиси, бу нарса Александрнинг азму-иродаси билан содир бўлди, дейди, учинчиси эса, бу воқеа фалон шахснинг истак-иродаси билан амалга ошди, деган фикрни олға суради. Бундан ташқари, бу қабилдаги муаррихлар ҳатто фалон шахснинг ҳокимияти қандай кучга суянган эди, деган масала ҳақида мутлақо бир-бирига зид фикрларни баён қилишади. Бонапартчи Пьер Наполеоннинг ҳокимияти унинг фазилатлари ва даҳосига асосланган эди, деган гапни айтса, республикачи Lanfrey унинг ҳокимияти найранг ва халқни алдашга асосланган эди, дейди. Шундай қилиб, бу муаррихлар ўзлари олға сурган фикрни ўзлари рад этадилар ва шу билан бирга бирор воқеани вужудга келтирган куч ҳақидаги тушунчани йўққа чиқарадилар ва тарихнинг муҳим саволига мутлақо жавоб бермайдилар.

Барча халқлар тарихи билан шуғулланадиган муаррихлар таржимаи ҳол ёзувчи муаррихларнинг ҳодисаларни вужудга келтирадиган куч ҳақидаги қарашлари янглиш эканлигини эътироф этгандай бўлишади. Улар бу кучни қаҳрамонлар ва ҳукмдорларга хос ҳокимият деб эмас, балки турли йўналишда бораётган кучларнинг натижаси, деб эътироф қилишади. Умумий тарих билан шуғулланадиган муаррих урушларни ё бир халқнинг бўйсундирилишини тасвирларкан, бу ҳодисанинг сабабини бир шахснинг ҳукмидан эмас, балки бу ҳодиса билан алоқадор бўлган шахсларнинг бир-бирига бўлган таъсиридан қидиришади.

Мана шу нуқтан назардан қараганда тарихий сиймоларнинг ҳокимияти бирталай кучнинг натижаси бўлиб майдонга чиқади, бас, шундай экан, унга ўз-ўзидан воқеаларни вужудга келтирадиган куч деб қараб бўлмайди. Лекин шундоқ бўлса ҳам умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар жуда кўп ҳолларда ҳокимият тушунчасини ҳодисаларни ўз-ўзидан вужудга келтирадиган ва унга сабаб бўладиган куч маъносидан ишлатишади. Уларнинг ёзмишига кўра, гоҳ тарихий шахс замонасининг маҳсули бўлади; ва унинг ҳокимияти турлича кучларнинг маҳсули бўлади; гоҳ воқеаларни вужудга келтирган куч унинг ҳокимияти бўлади. Масалан Гервинус, Шлоссер ва бошқалар, гоҳ Наполеон инқилобнинг, 1789 йил ғояларининг ва ҳоказонинг маҳсулидир деб даъво қилишади, гоҳ 12-йил юриши ва ўзларига ёқмаган болшқа воқеаларни Наполеоннинг нотўғри йўналган истак-иродасининг маҳсули қилиб

кўрсатиб, 1789 йил ғояларининг ўзи Наполеоннинг ўз-бошимчалиги оқибатида ривож топмай қўйди деган гапни айтишади. Гуё инқилоб ғоялари, умумий кайфият Наполеон ҳокимиятини вужудга келтирган. Наполеоннинг ҳокимияти эса инқилоб ғояларини ва умумий кайфиятни маҳв этган эмиш.

Бу ғалати зиддиятлар тасодифий эмас. Бундоқ зиддиятлар ҳар қадамда учрайдигина эмас, балки умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихларнинг барча асарларида шу хилдаги зиддиятлар учрайди. Бу зиддиятлар шунинг учун вужудга келадики, умумий тарих билан шуғулланувчи муаррихлар таҳлилга киришлари биланоқ, ишни охирига етказмасдан чала қолдирадилар.

Таркибий кучлар маълум таркибий кучни ёки тенг таъсир этувчи кучни ҳосил қилишлари учун бу кучларнинг маълум мураккаб кучга тенг бўлиши шартдир. Умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар ҳеч қачон мана шу шартга риоя қилишмайди, шунинг учун тенг таъсир этувчи кучни изоҳламоқ учун улар етишмайдиган таркибий кучлардан ташқари, яна мураккаб кучга таъсир этадиган, ҳануз шарҳланмаган бир куч борлигини албатта назарда тутишлари лозим.

Таржимаи ҳол ёзиш билан шуғулланадиган хусусий муаррих 13-йил юришини, ё Бурбонлар салтанатининг қайтадан тикланишини тасвирларкан, бу воқеалар Александрнинг ихтиёри билан вужудга келди, дейди. Бироқ умумий тарих билан шуғулланувчи Гервинус, хусусий муаррихнинг бу фикрини рад этиб, 13-йил юриши ва Бурбонлар ҳокимиятини қайтадан тиклашига Александрдан бошқа яна Штейн, Меттерних, m-me Staël, Талейран, Фихте, Шатобриан ва бошқаларнинг фаолияти ҳам сабаб бўлганини кўрсатишга ҳаракат қилади. Муаррих, афтидан, Александр ҳокимиятини Талейран, Шатобриан ва ҳоказолар каби таркибий қисмларга бўлиб юборган; бу таркибий қисмларнинг жами, яъни Шатобриан, Талейран, m-me Staël ва бошқаларнинг фаолияти, афтидан, тенг таъсир этувчи кучларнинг ҳаммасига, яъни миллионларча французларни Бурбонларга бўйсундирган кучга тенг келмайди. Шунинг учун бу таркибий кучлардан қандай қилиб миллионларни бўйсундирган куч вужудга келганини, яъни биргина А-га тенг бўлган таркибий қисмлардан қандай қилиб минг А-га тенг куч вужудга келганини изоҳлаб бериш учун муаррих ўзи инкор этган

ҳокимият кучини эътироф этиб, уни кучларнинг натижаси деб билмоғи, яъни мураккаб кучга таъсир этадиган ва шарҳланмай қолган бир куч борлигини янада фараз қилмоғи керак. Умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар худди шундай қилишади ва оқибатида айрим шахслар таржимаи ҳоли билан шуғулланадиган муаррихларгагина эмас, ҳатто ўз фикрларига ҳам қарши чиқишади.

Ёмғирнинг сабаблари ҳақида аниқ бир тасаввурга эга бўлмаган қишлоқ аҳолилари, ёмғир ёғиши ва ё ёғмаслигини истаб қолсалар, шамол булутларни ҳайдаб кетди, ё ҳайдаб келди, дейишади. Умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар ҳам айнан шундай: баъзан ўзларининг назарияларига уйғун келиб қолса ва ё ўзларига керак бўлиб қолса, ҳокимият воқеаларнинг маҳсули деган фикрни олға суришади, баъзан, бошқа нарсани исботлаш зарур бўлиб қолса, ҳокимият воқеаларни вужудга келтиради, деб туриб олишади.

Ўзларини *маданият* тарихчиси деб атайдиган учинчи хил муаррихлар эса, баъзан ёзувчи ва хонимларни воқеаларни вужудга келтирадиган куч деб биладиган умумий тарихчилар очган йўл билан бориб, бу кучни тамоман бошқача тушунишади. Улар бу кучни маданият, ақлий фаолият вужудга келтиради, деб билишади.

Маданият тарихини ўрганувчи муаррихлар ўз устозлари — умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихларнинг изидан боришади, агар тарихий воқеаларни фалон одамларнинг бир-бирига фалон ва фалон хил муносабатда бўлишлари билан изоҳлаш мумкин бўлса, унда нима учун шу ҳодисаларни фалон одамларнинг фалон китобларни ёзишлари билан изоҳлаш мумкин эмас? Бу муаррихлар жонли воқеалар билан алоқадор бўлган жуда кўп аломатлардан бирини, ақлий фаолиятни танлаб олишади-да, воқеани вужудга келтирган нарса шу, деб туриб олишади. Лекин воқеаларнинг сабабини ақлий фаолиятдан қидиришга улар қанчалик уринмасинлар, ақлий фаолият билан халқларнинг ҳаракати орасида бир умумий борлигига чор-ночор рози бўлиш мумкин, аммо одамларнинг ҳаракатига ақлий фаолият етакчилик қилади, деган гапига сира қўшилиб бўлмайди, чунки француз инқилобининг мудҳиш хунрезликлари сингари воқеалар инсонлар орасида тенгликни тарғиб этишдан келиб чиқди, энг даҳшатли урушлар ва энг даҳшатли қатллар

муҳаббат ҳақидаги ваъзхонликдан келиб чиқди деган гап бу фикрни рад этади.

Борингки, тарих саҳифаларини тўлдирган бу жим-жимадор фикр-мулоҳазаларни ҳатто тўғри деб ҳам фараз қилдик, борингки, халқларни ғоя деб аталадиган ноаниқ бир куч идора қилади деб ҳам фараз қилдик, барибир, тарихнинг муҳим саволи ё жавобсиз қолади, ё подшоларнинг илгариги ҳокимиятига ва умумий тарих билан шуғулланувчилар илова этган маслаҳатчилар ва бошқа шахсларнинг таъсирига яна ғоя деган янги куч қўшилади, лекин бунинг оммага бўлган муносабатини аниқлаб бериш шартдир. Наполеоннинг қўлида ҳокимияти бор эди, шунинг учун бу воқеа содир бўлди, деб тушунса бўлади, Наполеон бошқаларнинг таъсири билан биргаликда воқеага сабаб бўлди, деган сўзни зўрга англаса бўлади. Лекин *Contrat Social*¹ деган китобнинг таъсири остида французлар бир-бирларини сувга фарқ қилиб юбордилар деган сўзга сира тушуниб бўлмайди, бунинг учун янги куч билан ҳодиса орасидаги сабабиятнинг алоқасини изоҳлаб бермоқ даркор.

Айни бир вақтда яшайдиган одамларнинг орасида, шубҳасиз, бир муносабат бўлади, шунинг учун инсоният оламининг ҳаракати билан савдо, ҳунар, боғдорчилик ва башқа нарсалар орасида ҳам муносабат борлиги мумкин бўлгани каби, одамларнинг ақлий фаолияти билан тарихий ҳаракатлари орасида ҳам муносабат топса бўлади. Лекин нима учун маданият тарихи билан шуғулланувчиларга одамларнинг зеҳний фаолияти бутун тарихий ҳаракатнинг сабаби ва ё ифодаси бўлиб кўринади, бунисига сира тушуниб бўлмайди. Муаррихларнинг бундай хулосаларга келганликларини фақат қуйидаги тарзда изоҳлаш мумкин: 1) тарихни олимлар ёзишади, шунинг учун бутун башарият оламининг ҳаракати негизида ўз табақамиз фаолияти ётади деб ўйлаш улар учун ҳам табиий, ҳам ёқимли бўлгани сингари, савдогарлар, деҳқонлар ва солдатларга ҳам савдогарлар билан солдатлар тарих ёза билмаганлари учун бу ҳақда индамайдилар, шундай ўйлаш табиий, ёқимлидир: ва 2) маънавий фаолият, маориф, моддий-маданият, ғоя — буларнинг ҳаммаси ноаниқ, номуайян тушунчалар бўлиб, бу байроқ остида янада туманлироқ сўзларни ишлатиш

¹ Ижмитоий шартнома

жуда қулайдир ва бу сўзларни ҳар қандай назарияга мувофиқлаштира бўлаверади.

Бироқ бу хилдаги тарихнинг ички фазилати у ёқда турсин (булар балким кимгадир ва нимагадир керак бўлар), борган сайин умумий тарихни ўз ичига олаётган маданият тарихи шу билан машҳурки, бу тарих турли диний, фалсафий, сиёсий таълимотларни ҳодисаларнинг сабаби деб билиб, уларни муфассал ва жиддий тарзда таҳлил этаркан, ҳар гал 12-йил юриши каби ҳодисани тасвирлашга тўғри келиб қолса, беихтиёр, уни ҳокимият маҳсули деб тасвирлайди ва бу юриш Наполеоннинг истак-иродаси билан вужудга келган деб даъво қилади. Маданият муаррихлари шу ғани айтиб, беихтиёр, ўз фикрларини ўзлари рад этадилар, ўзлари ўйлаб чиқарган янги куч тарихий воқеаларни ифода эта олмаслигини, тарихни англаш учун бирдан-бир восита гўё эътироф этмаганлари ҳокимият эканлигини тасдиқлайдилар.

III

Паравоз юриб кетяпти. Уни ҳаракатга келтирадиган нарса нима деган савол туғилади. Мужик бу саволга: паравозни ҳаракатга келтирган нарса шайтон, деб жавоб беради. Бошқаси паравоз ғилдираклар айланаётгани учун юриб кетяпти, дейди. Учинчиси, ҳаракатнинг сабаби шамол учуриб бораётган тутундир, дейди.

Мужикнинг фикрини рад этиб бўлмайди, чунки у ўйлаб топган жавоб тўла-тўқисдир. Унинг фикрини рад этмоқ учун бирон киши шайтон йўқлигини исботлаб бериши ёки иккинчи мужик чиқиб, паравозни шайтон эмас, немис ҳаракатга келтираётганини тушунтириб бериши керак. Фақат бирининг фикри иккинчисининг фикрига зид эканидан улар ўзлари ноҳақ эканликларини англашади. Бироқ ғилдираклари айланаётгани учун паровоз ҳаракат қиляпти, деган одам ўз фикрини ўзи рад этади, чунки таҳлил этишга жазм қилган бўлса, таҳлилини давом эттириши керак, ғилдираклар нима учун айланаётганини тушунтириб бериши керак. Бу одам то паравоз ҳаракатининг сўнгги сабабини, яъни қозонда сиқилиб қолган буг бунинг боиси эканлигини англаб етмагунча, сабаб қидиришдан тўхташга ҳаққи йўқ. Паравоз ҳаракатини шамол учуриб бораётган тутун билан изоҳлаган киши

шундоқ қилган бўлиши мумкин: паравозни гилдираклар ҳаракатга келтиради, деган сўз жавоб бўлолмаслигини кўриб, кўзга ташланган биринчи нарсани олганда, шуни сабаб қилиб кўрсатиб қўя қолган.

Паравоз ҳаракатини изоҳ эта оладиган бирдан-бир тушунча, бу кўриниб турган ҳаракатга тенг бўлган куч тўғрисидаги тушунчадир.

Халқларни ҳаракатга келтирган кучни изоҳлаб берадиган бирдан-бир тушунча жамий халқларнинг ҳаракатига тенг бўлган куч тушунчасидир.

Ҳолбуки бу тушунчани турли муаррихлар турлича тушунадилар ва кўриниб турган ҳаракатга сира тенг бўлмаган кучни англайдилар. Баъзи бирлари паравозни шайтон юргизади деган мужикка ўхшаб, буни қаҳрамонларгагина хос бўлган куч деб тушунадилар, бошқалари — паравозни гилдирак ҳаракатга келтиради, дегандек, буни баъзи бир кучлардан вужудга келган нарса деб биладилар, учинчилари — паравозни шамол олиб кетаётган тутун ҳаракатга келтиради дегандек, буни ақлий фаолият деб англайдилар.

То айрим шахсларнинг тарихини ёзишдан воз кечмасак — хоҳ қайсарлар бўлсин, хоҳ Искандарлар, хоҳ Лютерлар, хоҳ Вольтерлар бўлсин — то воқеага қатнашган мустасносиз ҳамма одамларнинг тарихини ёзмасак, омманинг кучини бир мақсад томон йўналтирган куч айрим шахсларнинг қўлидаги куч демасдан илож йўқ. Муаррихларга маълум бўлган бирдан-бир тушунча — ҳокимият тушунчасидир.

Бу тушунча шундай бир ягона тутқички, ҳозирги шаклда баён этилган тарихий материални фақат шунинг воситаси-ла англаш мумкин, кимки Боклга ўхшаб тарихий материалларга қай йўсинда яқинлашишни билмай туриб бу тутқични синдириб юбордим, умумий тарих материалларини ўрганиш соҳасидаги сўнги имкониятдан ўзини маҳрум қилади. Тарихий воқеаларни ҳокимият тушунчасисиз изоҳлаб бериш мумкин эмаслигини умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар билан маданият тарихини ўрганадиган муаррихлар жуда яхши тушунтириб беришади, улар сўзда ҳокимият тушунчасини рад этиш ҳам, амалда ҳар қадамда уни қўллашади. Башариятга нисбатан тарих фанининг муносабати шу маҳалгача худди муомаладаги пулга — қоғоз ва металл пулга ўхшайди. Таржимаи ҳоллар ва айрим халқларнинг тарихини ёза-

диган муаррихларнинг асарлари қоғоз пулларга ўхшайди. Масала қийматига келиб тақалмагунча бу пул ўз вази-фасини ўтаб юраверади, унинг фойдаси тегса тегадик, зарари тегмайди. Қаҳрамонларнинг истак-иродаси қандоқ қилиб воқеаларни вужудга келтирди, деган савол туғил-гунча Тьерлар ёзган тарихлар ҳам қизиқарли, ибратли ва бир қадар шоирона бўлиб кўринади. Бироқ қоғоз пулни ясаш осон бўлгани учун уни кўплаб чиқарганларида ёки унинг бадалига олтин олмоқчи бўлганларида қоғоз пулнинг ҳақиқий қийматига шубҳа туғилгани каби, бу хилдаги тарихий асарларнинг ҳақиқий аҳамияти ва қур-бига ҳам шубҳа туғилиб қолади, чунки ё уларнинг сони кўпаяди, ё бирон киши соддалик қилиб: Наполеон қайси куч билан бу нарсани вужудга келтирди деган саволни бериб қўяди, яъни муомаладаги пулни ҳақиқий тушун-чанинг соф олтинига алмаштирмоқчи бўлади.

Умумий тарих билан шуғулланувчи муаррихлар ва маданият муаррихлари эса худди қоғоз пулнинг ноқу-лайлигини уқиб, унинг ўрнига олтинга нисбатан енгил-роқ бўлган металлдан жаранглайдиган пул чиқармоқчи бўлган одамларга ўхшайди. Бундай пуллар ҳақиқатан ҳам *жаранглайди*, лекин фақат *жаранглаб товуш* чиқа-ради, холос. Қоғоз пул фаҳми етмаган кишиларни алдаса алдарди, аммо қийматга эга бўлмаган металл пул жаранг-лагани билан ҳеч кимни алдай олмайди. Олтин муомала воситасигина бўлиб қолмасдан, айни замонда пулдан бошқа нарсаларга яраганидагина олтин бўла олгани каби, умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар тарих-нинг муҳим саволига: — Ҳокимият нима ўзи, — деган саволига жавоб бера олгандагина олтин бўла оладилар. Умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар бу саволга бир-бирига зид жавоблар берадилар, маданият тари-hini ўрганадиган муаррихлар эса, бу саволни қўйиб, тамоман бошқа нарсага жавоб берадилар. Олтинга ўх-шаган чақаларни фақат олтин ўрнида қабул қилишга рози бўлган ва олтиннинг қийматига фаҳми етмаган киши-лар орасида ишлатиш мумкин бўлгани каби, умумий тарих билан шуғулланадиганлар билан маданият муаррихлари ҳам башарият оламининг муҳим саволига жавоб бермас-дан, ўзларининг аллақанақа мақсадларига хизмат қилиб юрадилар, яъни университетларга ва ўз таъбирларича, жиддий китобларга муккасидан тушган китобхонлар ора-сида майда чақа бўлиб хизмат қилиб юрадилар.

Тарих эски нуқтаи назардан, халқлар худонинг хоҳиши билан бир одамнинг иродасига бўйсунди, у одамнинг иродаси эса худога тобе, деган эски қарашдан воз кечиб, икки йўлдан бирини танламагунча; ё инсоният ишига худонинг бевосита иштироки бор деган эски ақидага қайтмагунча, ё тарихий воқеаларни вужудга келтирадиган ва оти ҳокимият бўлган кучнинг маъносини очиқ-ойдин тушунтириб бермагунча, зиддиятсиз бир қадам ҳам олга босолмайди.

Биринчи ақидага қайтиб бўлмайди, чунки худога ишонч деган нарса қолмаган, шунинг учун ҳокимият нимадан иборатлигини аниқлаб бериш даркор.

Наполеон қўшин йиғиб, уруш бошлашни буюрди. Бу тушунча бизга шу қадар оддий кўринади ва биз унга шу қадар ўрганиб қолганмизки, нима учун Наполеоннинг бир оғиз сўзи билан олти юз минг киши урушга бораркан, деган савол бизга ўринсиздай кўринади. Унинг қўлида ҳокимият бор эди, шунинг учун амри бажо келтирилди деймиз.

Наполеон худонинг амри билан ҳокимиятга эга бўлган эди, деган гапга ишонганимизда эди, бу жавоб буткул қаноатланурли бўларди. Модомики, биз бу нарсага ишонмас эканмиз, унда ҳамманинг ўзига муте қилган одамнинг ҳокимияти нимадан иборат эканини аниқлаб беришимиз керак.

Бу ҳокимият жисмоний жиҳатдан кучли бўлган одамнинг заиф одам устидан бўлган бевосита ҳокимиятига, масалан Геркулес ҳокимиятига ўхшаб жисмоний куч ишлатиш ёки ишлатаман деб таҳдид солишга асосланган эмас; шунингдек, бу ҳокимият маънавий кучнинг устунлигига асосланган эмас, баъзи бир муаррихлар, соддадиллик қилиб, тарихий сиймоларни қаҳрамон, яъни даҳо деб аталадиган маънавий ва ақлий истедодга эга бўлган кишилар деб ўйлайдилар. Бу ҳокимият маънавий кучнинг устунлигига асослана олмайди, чунки Наполеонларга ўхшаган қаҳрамонлар у ёқда турсин (буларнинг маънавий фазилатлари ҳақида турли фикрлар бор), тарих миллион-миллион кишини идора этган Людовик XI лар ҳам, меттернихлар ҳам айрим маънавий фазилатга эга бўлмай, аксинча ўзлари идора этаётган миллионларча

одамларнинг ҳар бирдан маънавий жиҳатдан заифроқ эканликларини кўрсатади.

Агар ҳокимият манбаи ҳукмдорларнинг жисмоний ва маънавий устунликларида бўлмаса, унда ҳокимият манбаи одамда эмас, балки ҳукмдорнинг оммага бўлган муносабатига бўлиши керакка ўхшайди.

Ҳокимиятнинг тарихий тушунчасини соф олтинга алмаштириб беришни ваъда қиладиган ҳуқуқ фани, тарихнинг саррофи, ҳокимиятни айнан шу маънода англайди.

Ҳокимият омма иродасининг мажмуи демакдир, омма ё сўз воситаси, ё аломати ризо бўлган сукут билан ўз инонихтиёрини ўзи сайлаган ҳукмдорга ҳокимиятни топширади.

Барпо этиш мумкин бўлган тақдирда давлат билан ҳокимиятни қандай барпо қилиб бўлади деган баҳс-мунозарадан иборат бўлган ҳуқуқ фанига бундоқ таъриф жуда тушунарли, лекин тарихга татбиқ этганда, бу таъриф изоҳга муҳтождир.

Қадимги одамлар ўтти қандоқ тушунган бўлсалар, ҳуқуқ илми ҳам давлат билан ҳокимиятни шундоқ тушунади: яъни ҳамини мавжуд бўлган нарса деб билади. Ҳозирги замон физикаси учун ўт офат эмас, ҳодиса ўлгани каби, тарих учун ҳам давлат ва ҳокимият бир ҳодисадир холос.

Тарих билан ҳуқуқ фанининг нуқтаи назари орасида шундай катта тафовут бўлгани учун ҳам ҳуқуқ фани, ўз фикрича, ҳокимиятни қандоқ қилиб тузиш кераклиги ҳақида ва замон ўзгарса ҳам сира ўзгармай келадиган ҳокимият нимадан иборатлиги ҳақида батафсил гапиради; лекин замон ўзгариши билан шакли ўзгарадиган ҳокимият ҳақидаги тарихий саволга ҳеч қанақа жавоб беролмайди.

Агар ҳокимият омманинг ҳукмдорга топширган инонихтиёридан иборат бўлса, унда Пугачёв омма инонихтиёрининг вакили эди деб бўладими? Агар у вакил бўла олмаса, нега Наполеон вакил бўла олади? Нима учун Наполеон III Булонда қўлга тушганида жинояткор бўлган эди, лекин кейин уни қўлга туширган кишилар жинояткор бўлиб чиқди?

Баъзан икки-уч кишигина иштирок қиладиган сарой тунтаришларида ҳам омманинг инонихтиёри янги шахсга топшириладими? Халқаро муносабатларда ҳам халқ оммаси ўз инонихтиёрини фотеҳига топширадими? 1808

йилда Рейн Иттифоқининг иродаси Наполеонга топширилганмиди? 1809 йилда бизнинг аскарларимиз французлар билан иттифоқдош бўлиб, Австрияга қарши урушганида рус халқи ўз инон-ихтиёрини Наполеонга топширганмиди?

Бу саволларга уч хил жавоб берса бўлади:

Эки 1) омма ҳар доим ўз инон-ихтиёрини ўзи сайлаган ҳукмдорларга сўзсиз топширади, шунинг учун ҳар қанақа янги ҳокимиятнинг вужудга келиши, олдинги ҳукуматга қарши кураш, мавжуд ҳокимият пойдеворини бузиш деб эътироф қилиш даркор.

Эки 2) омма ўз инон-ихтиёрини маълум ва муайян шарт билан бир ҳукмдорга топширади, шунинг учун ҳукуматни безовта қилиш, у билан тўқнашиш ва ҳатто уни қулатиш, ҳокимиятни қўлга олган ҳукмдорлар томонидан ўша шартлар бажарилмаганлиги орқасида вужудга келади, деб эътироф қилмоқ даркор.

Эки 3) омма ўз инон-ихтиёрини ҳукмдорларга шарт билан, лекин ноаниқ ва номаълум шарт билан топширади, шунинг учун бир неча ҳокимиятнинг вужудга келиши, уларнинг кураши ва қулаши фақат омманинг инон-ихтиёри бир кишидан иккинчи кишига ўтганида номаълум шартлар ё оз ва кўп даражада бажарилишидан келиб чиқади, деб эътироф қилиш керак.

Муаррихлар омманинг ҳукмдорларга муносабатини мана шу уч шаклда изоҳлаб беришади.

Айрим шахсларнинг таржимаи ҳоли ва фаолиятини ўрганадиган (булар ҳақида юқорида зикр этилган эди) баъзи бир муаррихлар соддаликлари орқасида, ҳокимият нимадан иборат деган саволни тушунмасдан, омма инон-ихтиёрининг мажмуи сўзсиз тарихий сиймоларга берилишини гўё тасдиқлагандай бўладилар, бинобарин, бирон ҳокимиятни тасвирлаб туриб, мутлақ ва ҳақиқий ҳокимият шу деб тахмин этадилар-да, бунга қарши чиққан ҳар қанақа кучни ҳокимият деб эмас, балки ҳокимиятни қулатадиган тажовузкор куч деб ўйлайдилар. Тарихнинг ибтидоий ва тинч даври учун яроқли бўлган бу назарияни халқлар ҳаётидаги мураккаб ва бўронли даврларга — айни бир вақтда мухталиф ҳокимиятлар вужудга келиб, ўзаро кураш олиб борадиган даврларга татбиқ этишнинг бир ноқулай томони бор, у ҳам бўлса шуки, подшоҳпараст муаррих: Конвент, Директория ва Бонапарт ҳокимиятга хилоф эди деса, республикачи Конвентни, бонапартчи Империяни ҳақиқий ҳокимият деб ҳисоблайди-да, бошқасини

ҳокимиятга хилоф деб билади. Кўриниб турибдики, бу муаррихларнинг ҳокимият моҳиятини бир-бирларининг фикрини инкор этиш йўли билан изоҳлашлари энг кичик бола учунгина яроқлидир.

Тарихга бу нуқтаи назар билан қараш нотўғри эканлигини эътироф этаётган бошқа хил муаррихлар, ҳокимият омма иродаси мажмуининг шартли равишда ҳукмдорларга топширилишига асослангандир, тарихий шахслар оммининг сўзсиз ифода этган программасини бажо келтиргандагина ҳокимиятга эга бўла оладилар, деган фикрни олға сурадилар. Аммо бу шартлар нимадан иборат эканини тарихчилар бизга айтмайдилар, айтсалар ҳам бир-бирларига зид фикрларни айтадилар.

Халқлар нима мақсадда ҳаракатга келди, деган масалага қарашига кўра, ҳар бир муаррихга бу шартлар турлича бўлиб кўринади: Франция ёки бошқа давлат гражданининг буюклигидан, бойлигидан, озодлигидан, илм-маърифатидан иборат бўлиб кўринади. Бироқ муаррихларнинг бу шартлар тўғрисидаги зиддиятлари ҳақида оғиз очмасдан, ҳатто бу шартларнинг умумий программаси бор деб фараз қилганда ҳам, тарихий фактлар ҳамisha бу назарияни инкор этишини кўрамиз. Агар ҳокимият халқларни бой қилиш, ҳуррият, илм-маърифат бериш шarti билан бир шахсга топширилса, унда нима учун Людовик XIV лар ва Ион IV лар умрларининг охиригача ҳеч иш қилмай, тинчгина подшолик қиладилару, Людовик XVI лар ва Карл I ларни халқ қатл этади? Юқорида зикр этилган муаррихлар бу саволга жавобан Людовик XIV нинг программага зид бўлган фаолияти Людовик XVI га таъсир этган эди, деган гаини айтадилар. Хўш, нега бу Людовик XIV ва Людовик XV га таъсир қилмасдан, бориб-бориб Людовик XVI га таъсир қилди? Ва бу таъсирнинг муддати қанча? Бу саволларга жавоб йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Шунингдек бу назария нима учун омма инонихтиёрнинг мажмуи асрлар бўйи ҳукмдорлар ва уларнинг ворислари қўлида қолишини ҳам, кейин бирдан эллик йил давомида Конвентга, Директорияга, Наполеонга, Александрга, Людовик XVIII га, ундан кейин яна Наполеонга, Карл X га, Людовик—Филиппга, республикачи ҳукуматга, Наполеон III га ўтишини ҳам дурустроқ изоҳлаб бермайди. Бу муаррихлар омма инонихтиёрнинг бир кишидан иккинчи кишига бу қадар тез суръат билан ўтишини, айниқса халқаро муносабатлар, фатҳлар ва

иттифоқлар вужудга келганда тез-тез юз бериб туришини изоҳлар экан, беихтиёр бу ҳодисаларнинг бир қисми инон-ихтиёрнинг тўғри топширилгани оқибат эмас, балки ҳийла, ё хато, ё бўлмаса дипломат подшоҳ, ё партия раҳбарининг макру ҳийласи, ё айёрлигига боғлиқ бўлган тасодифларининг оқибати деб билишлари керак. Демак, тарихий воқеаларнинг аксарияти — доҳили урушлар, инқилоблар, фатҳлар — бу тарихчилар учун бирон ҳукмдорга топширилган ихтиёрнинг маҳсули бўлиб эмас, балки бир киши ва ё бир неча кишининг нотўғри йўналтирилган иродасининг маҳсули бўлиб, яъни ҳокимиятга хилоф ҳаракатнинг натижаси бўлиб кўринади. Шунинг учун ҳам тарихий воқеалар бу қабилдаги муаррихларга назариядан четга чиқиш бўлиб кўринади. Бу тарихчилар баъзи бир ўсимлик уруғлик орасидан қўшқулоқ япроқ бўлиб ўсиб чиққанини кўриб, ўсадиган нарсанинг ҳаммаси икки япроқлик бўлади, деб даъво қиладиган набототчига ўхшайди, буларнинг даъвосига кўра хурмо, қўзиқорин, ҳатто эман дарахти ўсиб камолга етганда ҳам икки япроқликка ўхшамагани учун назариядан четга чиқади.

Учинчи хил тарихчилар: омма ўз инон-ихтиёрини шартли равишда тарихий сиймоларга топширади, лекин биз бу шартларни билмаймиз, дейдилар. Уларнинг фикрича тарихий шахслар омманинг истак-иродасини бажарганлари учунгина ҳокимиятга эга бўлганлар.

Хўш, агар халқларни ҳаракатга келтирадиган куч тарихий шахсларда эмас, балки халқларнинг ўзларида бўлса, унда бу тарихий шахсларнинг аҳамияти нимадан иборат?

Тарихий шахслар, деб айтишади тарихчилар, омманинг истак-иродасини ифода этадилар, тарихий шахсларнинг фаолияти омма фаолиятининг вакили бўлиб хизмат қилади.

Шундай бўлса бир савол туғилади: тарихий шахсларнинг ҳамма фаолияти омманинг истак-иродасини ифода этадими, ё унинг маълум томонларинигина ифода этадими? Агар баъзи бир тарихчилар ўйлагандек, тарихий шахсларнинг бутун фаолияти омманинг истак-иродасини ифода этса, унда саройлари ғийбат, бўҳтон билан тўла бўлган Наполеонлар ва Екатериналарнинг таржиман ҳоли халқлар ҳаётини ифодаси бўлиб хизмат қилган бўлардики, дунёда бундан беҳуда гап йўқ; агарда иккинчи хил сохта файласуф-тарихчилар ўйлагандек тарихий шахс фаолияти-

нинг маълум томони омманинг ҳаётини ифода этса, унда тарихий шахслар фаолиятини қайси томони омманинг ҳаётини ифода этишини аниқлашдан олдин, халқ ҳаётининг ўзи нимадан иборатлигини аниқлаш керак.

Бу қабилдаги тарихчилар бу қийинчиликларга дуч келгач, энг ноаниқ, энг мужмал ва умумий бир мавҳум нарса ўйлаб чиқарадиларки, унинг остига жуда кўп воқеани яшириш мумкин, кейин инсоният ҳаракатининг мақсади шу мавҳумотдан иборат деб туриб оладилар. Ҳамма тарихчилар деярли қабул этадиган энг оддий мавҳум тушунчалар: ҳуррият, тенглик, маърифат, тараққиёт, моддий-маданият ва маданиятдан иборатдир. Тарихчилар бирон мавҳум тушунчани инсоният ҳаракатининг мақсади қилиб оладилар-да, ўзларидан сўнг энг кўп ёдгорлик қолдириб кетган шахсларнинг, подшоҳлар, министрлар, саркардалар, ёзувчилар, реформаторлар, папалар, журналистларнинг ҳаётини, ўзларича шу маълум мавҳум нарсаларга кўмаклашганлари ва ё халал берганларига қараб ўргана бошлайдилар. Бироқ инсониятнинг мақсади ҳуррият, тенглик, маориф ё моддий-маданиятдан иборат эканлиги бирон нарса билан исбот этилмагани учун ҳамда омманинг ҳукмдорлар ва маърифатчиларга бўлган муносабати истак-иродаларнинг мажмуи ҳамиша биз биладиган маълум кишиларга ўтиши керак деган фаразга асослангани учун, юртдан юртга кўчиб юрадиган, уйларга ўт қўядиган, деҳқончиликни ташлаб кетадиган, бир-бирини қирадиган миллионларча кишиларнинг фаолияти ҳеч қачон уйларга ўт қўймаган, деҳқончилик билан шуғулланмаган, ўзига ўхшаганларни ўлдирмаган ўнларча кишининг фаолиятида ўз ифодасини тополмайди.

Буни тарих ҳар қадамда исботлайди. Ўтган асрнинг охирларида ғарб халқларининг ғалаёнга келиб, шарққа интилишини Людовик XIV, XV ва XVI лар, уларнинг маъшуқалари, министрларининг фаолияти билан изоҳлаш, ё Наполеон, Руссо, Дидерот, Бомарше ва ҳоказоларнинг ҳаётини тасвирлаш билан изоҳлаб бўладими?

Рус халқининг шарққа, Қозонга ва Сибирга юришини хаста Ион IV нинг феълу атвори ва Курбский билан унинг орасида бўлган ёзишмалар изоҳлаб берадими?

Халқларнинг салиб юришлари вақтдаги ҳаракатини Готфридлар ва Людовиклар ҳаётини ҳамда уларнинг хонимлари ҳаётини ўрганиш билан изоҳлаб бўладими?

Халқларнинг ҳеч қанақа мақсадсиз, йўлбошчисиз, Петр Пустинникка ўхшаган саёқлар тўдаси билан ғарбдан шарққа қилган юришини биз ҳалигача тушунолмаймиз. Бу юришларнинг олдига тарихий арбоблар томонидан муайян мақсад — қуддуси Шарифни озод қилиш каби эзгу ва муқаддас мақсад қўйилгандан кейин бу ҳаракат тўхтаб қолганини сира тушуниб бўлмайди. Папалар, қироллар ва паҳлавонлар халқни арзи муқаддасни озод этишга руҳлантирдилар, лекин халқ уларга эргашмади, чунки илгари уни ҳаракатга келтирган номаълум сабаб энди йўқ эди. Готфридлар ва миннезенгерларнинг тарихи халқларнинг ҳаётини ўз ичига сиғдира олмаслиги кўриниб турибди. Готфридлар ва миннезенгерларнинг тарихи Готфрид ва миннезенгерлар тарихигина бўлиб қолган, халқларнинг ҳаёти ва тилак-орзусининг тарихи эса номаълумлигича қолаверган.

Ёзувчилар билан реформаторлар тарихи халқлар ҳаёти ҳақида бундан ҳам озроқ маълумот беради.

Маданият тарихи ёзувчилар ёки реформаторларнинг ташаббусини, уларнинг ҳаёт шароитлари ва фикрларини бизга изоҳлаб беради. Биз бу асарлардан Лютернинг феъли тез эканини ва фалон-фалон нутқлар ирод этганини биламиз; Руссо ҳеч кимга ишонмайдиган одам эканини ва фалон-фалон китоблар ёзганини биламиз; лекин реформациядан сўнг нима учун одамлар бир-бирини сўйганини ва француз инқилобида нима учун бир-бирини қатл этганини билмаймиз.

Агар биз янги тарихчиларга ўхшаб, бу иккала тарихни бир-бирига қўшиб юборсак, унда бу халқларнинг ҳаёт тарихи эмас, балки подшоҳ ва ёзувчилар ҳаётининг тарихи бўлади.

V

Саноғлик кишиларнинг ҳаёти халқ ҳаётини қамраб ололмайди, чунки бу саноғлик кишилар билан халқнинг орасидаги муносабат нимадан иборатлиги ҳали аниқланган эмас. Бу муносабат омма иродасининг мажмуи тарихий кишиларга толширилиши асосида вужудга келган, деган назария тарих тажрибаси билан тасдиқланмаган бир гипотеза холос.

Омма иродасининг мажмуини тарихий шахсларга топширади, деган назария ҳуқуқ фани соҳасида кўп нар-

сани тушунтириб бериши мумкин, ўз мақсади учун зарур бўлиши мумкин; лекин инқилоблар, ички урушлар, истилолар вужудга келиб, тарих бошландими, бу назария яроқсиз бўлади қолади.

Омма ихтиёрининг бир кишига топширилиши текшириб бўлмайдиган ҳол бўлгани учун ҳам бу назария тўғридай бўлиб кўринади.

Қандай воқеа содир бўлмасин, воқеанинг тепасида ким турмасин, бу назария ҳамisha бир гапни: иродаларнинг мажмуи фалон одамга топширилгани учун ҳам у воқеа тепасида турди, деган гапни айтади.

Бу назариянинг тарихий саволларга берган жавоблари, ўтиб бораётган подани кўриб, ўтлоқни баъзи ерда ёмон, баъзи ерда яхши бўлишини, подани подачи қандай ҳайдаб бораётганини эътиборга олмасдан, унинг қаёққа бораётганини пода олдида кетаётган ҳайвонга қараб изоҳлаган одамнинг берган жавобига ўхшайди:

«Олдиндаги ҳайвон подани бошлаб бораётганига кўра, пода шу томонга кетяпти, подадаги барча ҳайвонларнинг инон-ихтиёри пода бошловчи ҳайвон қўлида. Ҳокимият, сўзсиз, ҳукмдор қўлига ўтади» деб эътироф этган биринчи хил муаррихлар шундоқ деб жавоб беришади.

«Подадаги ҳайвонларнинг ҳамма ихтиёри йўл бошловчи бир ҳайвондан иккинчисига ўтган бўлса, бунинг сабаби шуки, бу ҳайвон пода кетаётган томонни танлаган». Омма инон-ихтиёрининг мажмуи ўзлари учун маълум бўлган шартлар билан ҳукмдорга топширилади, деб эътироф қиладиган муаррихлар, шундай деб жавоб беришади. (Бу тариқа мушоҳида этганда аксар вақт шундай ҳол рўй бериши мумкин; мушоҳидачи ўзи танлаган назарияга мувофиқ, пода йўлини ўзгартириши оқибатида поданинг бошида эмас, ёнида баъзан ҳатто кетида қолиб кетган ҳайвонни йўл бошловчи ҳайвон деб билади.)

«Агар поданинг олдида бораётган ҳайвонлар муттасил алмашинаверсалар ва подадаги барча ҳайвоннинг йўналиши ҳам муттасил ўзгараверса, бунинг сабаби шуки, биз билладиган йўналишдан кетмоқ учун, ҳайвонлар ўз ихтиёрларини биз кузатаётган йўл бошловчи ҳайвонгагина топширганлар, шунинг учун поданинг ҳаракатини ўрганмоқ мақсадида унинг ҳамма томонидан бораётган ва бизга белгили бўлган ҳайвонларнинг ҳаммасини мушоҳида этмоғимиз даркор». Подшоҳдан бошлаб журналистгача ҳамма тарихий сиймолар ўз замонасининг маҳ-

сули деб биладиган учинчи хил муаррихлар шундоқ дейдилар.

Омма ўз инон-ихтиёрини тарихий шахсларга топширади, деган назария фақат иборани ўзгартириш, бир саволни бошқача қилиб беришдан иборатдир.

Тарихий воқеаларнинг сабаби нима? — Ҳокимият. Ҳокимиятнинг ўзи нима? — Ҳокимият бир кишига топширилган инон-ихтиёрнинг мажмуидир. Омманинг инон-ихтиёри қандай шароитда бир кишига топширилади? — Агар ўша одамнинг фаолияти ҳамманинг ихтиёрини ифода этса. Яъни ҳокимият ҳокимият демакдир. Яъни ҳокимият шундоқ бир сўзки, биз унинг маъносини англамаймиз.

Инсониятнинг билим доираси фақат мавҳум тафаккур билан чекланганда эди, унда *фаннинг* ҳокимиятга берган таърифини танқид қилиб, башарият олами, «ҳокимият фақат қуруқ сўз, ҳақиқатда эса ҳеч нарса йўқ» деган хулосага келарди. Бироқ ҳодисаларни уқиб олиш учун инсон қўлида мавҳум тафаккурдан бўлак тажриба қуроли ҳам борки, одам унинг воситаси-ла ўз тафаккурининг натижаларини текшириб кўради. Тажриба, ҳокимият қуруқ сўзгина эмас, балки ҳақиқатда мавжуд бўлган бир ҳодиса эканини айтиб беради.

Одамларнинг барча фаолиятларидан биронтасини ҳокимият тушунчасисиз тасвирлаб бўлмайди, ҳокимият бор нарса эканини тарих ҳам исботлайди, ҳозирги замон воқеаларининг мушоҳидаси ҳам.

Ҳамма вақт бир воқеа содир бўлганда бир ва ё бир неча киши майдонга чиқади ва воқеа шу одамларнинг иродаси билан содир бўлгандай бўлиб кўринади. Наполеон III буюради ва французлар Мексикага юриш қилдилар. Пруссия қироли билан Бисмарк фармойиш беради, қўшинлар Богемияга қараб юрадилар. Наполеон I буюради, қўшинлар Россияга қараб йўл оладилар. Александр I буюради, французлар Бурбонларга таслим бўладилар. Тажриба шу нарсани кўрсатадики, қандай воқеа содир бўлмасин, ҳамма вақт бу воқеа буйруқ берган бир ва ё бир неча кишининг ихтиёрига боғлиқдир.

Инсоният ишида худонинг иштироки бор, деган эски ақидаларга кўра, муаррихлар ҳодисалар сабабини ҳокимиятга эга бўлган шахсларнинг иродасида кўришни истайдилар, лекин бу хулоса на муҳокама билан тасдиқланади, на тажриба билан.

Бир томондан муҳокама шу нарсани кўрсатадики, инсон иродасининг ифодаси — унинг сўзи — уруш ва ё шиклоб каби воқеаларда ўз ифодасини топган умумий фаолиятнинг бир қисмидир, шунинг учун тушуниб бўлмайдиган, фавқуллодда бир куч — муъжиза борлигини эътироф қилмасдан туриб, бир оғиз сўз миллионларнинг ҳаракатига бевосита сабаб бўла олишини тасаввур қилиб бўлмайди; иккинчи томондан бир оғиз сўз воқеаларга сабаб бўла олади, деб фараз қилган тақдирда ҳам, тарих жуда кўп ҳолатларда тарихий шахслар иродасининг ифодаси ҳеч қандай натижа бермаганини, яъни улар берган амр-фармонлар кўпинча бажарилмай қолганлиги, ҳатто баъзан уларнинг амрига буткул зид ишлар рўй берганини кўрсатади.

Башарият ишларига худонинг иштироки бор деб фараз қилмасдан туриб, биз воқеаларнинг сабаби ҳокимият деб қабул қилолмаймиз.

Таъриба нуқтаи назаридан қараганда ҳокимият бир шахс иродасининг ифодаси билан унинг бошқа одамлар томонидан бажарилиши орасидаги боғланишдан иборат.

Бу боғланиш шарт-шароитини аниқ қилиб олиш учун биз даставвал ирода ифодаси деган тушунчани худога эмас, балки инсонга нисбат бериб, шу тушунчанинг маъносини эъдинлаштиришимиз керак.

Қадимги тарих кўрсатганидек, агар худонинг ўзи амр қилса-ю, ўз ихтиёсини ифода этса, унда бу ирода ифодаси замонга ҳам боғлиқ эмас, унинг сабаби ҳам йўқ, чунки худо билан воқеа орасида ҳеч қандай муносабат йўқ. Бироқ буйруқлардан, яъни муайян бир замонда ҳаракат этаётган ва бир-бирларига боғлиқ бўлган одамларнинг ихтиёрлари ифодасидан гапирарканмиз, берилган буйруқлар билан рўй берган воқеалар орасидаги боғланишни аниқлаш учун икки нарсани: 1) ҳодисанинг қандай шароитда рўй бергани ва бу ҳодиса билан буйруқ берган шахснинг муайян бир вақтдаги узлуксиз ҳаракатини ва 2) буйруқ берувчи киши билан буйруқни бажарадиган одамлар орасидаги зарурий боғланиш шарт-шароитини аниқлаш керак.

VI

Фақат замонга боғлиқ бўлмаган худо ихтиёрининг ифодасинигина бир неча йил ва бир неча асрдан сўнг содир бўладиган бир қатор воқеаларга нисбат бериш мумкин ва

фақат худойи якто башарият ҳаракати йўналишини ўз
иродаси билан белгилаши мумкин; одам эса замон доира-
сида иш кўради ва воқеага ўзи иштирок этади.

Диққат-эътибордан тушириб қолдирилган биринчи
шарт — замон шартини назарда тутгандагина биз шу
нарсани кўрамизки, кейинги буйруқнинг бажарилишига
имконият туғдирадиган биринчи буйруқ бўлмаса, ҳеч
қандай буйруқ бажарилмас экан.

Ҳеч қачон бир фармон ўз-ўзидан юзага келмайди
ва бир қатор воқеани ўз ичига ололмайди, лекин ҳар бир
буйруқ иккинчисининг давоми ўлароқ вужудга келиб,
турли ҳодисани эмас, балки ҳамиша ҳодисанинг бир мо-
ментини ўз ичига олади.

Масалан, биз Наполеон уруш бошлаш ҳақида ўз қў-
шинларига буйруқ берди деганимизда, айни бир вақтда
берилган ва бир-бирига боғлиқ бир қатор буйруқларни
бир-бирига қўшамиз. Наполеон Россияга қарши юриш
бошлаш ҳақида буйруқ беролмас эди ва бундай буйруқни
ҳеч қачон бергани йўқ. Наполеон бугун Вена, Берлин ва
Петербургга фалон-фалон қоғозлар юборишни буюради,
эртага армия, флот, интендантлик ва ҳоказоларга фалон-
фалон декрет ва буйруқлар ёзиб юборишни буюради,
миллионларча буйруқлардан бир қатор ҳодисаларга
мувофиқ бўлган бир сира буйруқлар келиб чиқади, булар
француз қўшинларини Россияга олиб келади.

Наполеон подшолик қилган бутун умрини Англия
экспедициясига оид буйруқлар беришга бағишлагани-
нига, ўзининг бирон ташаббусига шунчалик кўп куч ва
вақт сарф қилмаганига қарамасдан, бутун подшолик
даврида бирон мартаба ўз ниятини бажо келтиргани
уринмаса-ю, иттифоқдош бўлишни жуда фойдали деб
ҳисоблаган Россияга қарши экспедиция уюштирган бўл-
са, унинг сабаби шуки, биринчи буйруқлари бир қатор
воқеаларга уйғун келмаган, аммо иккинчиси уйғун кел-
ган.

Буйруқ албатта ижро этилиши учун, буйруқ бера-
диган одам бажариб бўладиган буйруқни бериши керак.
Нимани бажариш, нимани бажариб бўлмасликни фақат
Наполеоннинг миллионларча киши иштирок этган Россия
сафарига эмас, балки озгина одам қатнашган энг жўн
воқеада ҳам билиш амри маҳол, чунки бирон буйруқни
бажараётганда киши ҳамиша миллионларча ғовга дучор
келиши мумкин. Бир буйруқ бажарилса, ҳамиша минг-

таси бажарилмай қолади. Амалга ошириб бўлмайдиган буйруқларнинг ҳаммаси воқеага боғланмаган бўлади ва шунинг учун бажарилмай қолади. Фақат амалга ошириб бўладиган, бир қатор воқеаларга мувофиқ келиб, илгариги бир қатор буйруқларга изчил тарзда боғланадиган буйруқлар ижро этилади.

Воқеа вужудга келишидан олдин берилган буйруқлар шу воқеанинг сабабидир, деган янглиш тасаввуримиз шундан келиб чиққанки, биз воқеа юз берган вақтда мингларча буйруқдан фақат воқеага алоқадор бўлган баъзи бирларининг бажарилганини кўрамиз, лекин бажариш мумкин бўлмагани учун бажарилмай қолган буйруқларни унутиб юборамиз. Бундан бошқа бизнинг бу соҳадаги хатоимизнинг энг муҳим манбаи шундаки, тарихий асарларда бир қатор сон-саноқсиз мухталиф, энг кичик воқеалар (масалан, француз аскарларининг Россияга келишига сабаб бўлган нарсалар), шу воқеалар берган натижага қараб бир воқеа туркуми киритилади ва шунга мувофиқ бу буйруқларнинг ҳаммаси бир киши ихтиёрининг ифодаси деб умумлаштирилади.

Биз Наполеон Россияга юриш қилишни истади ва шунинг учун юриш қилди, деб айтамыз. Ҳақиқатда эса биз Наполеоннинг бутун фаолиятидан буни ихтиёр қилганини ҳеч қачон тополмаймиз, балки фақат унинг мухталиф ва номуайян шаклда йўналтирилган ихтиёри ифодасини ва қатор-қатор буйруқларини кўрамиз. Наполеоннинг сон-саноқсиз буйруқлари орасидан 12-йил юриши вақтида бажарилган бир қанча маълум буйруқлар тузилди, бу буйруқлар бажарилмай қолган бошқа буйруқлардан бирон фарқ қилгани учун эмас, балки бу буйруқлар француз қўшинларини Россияга олиб келган бир қатор воқеаларга уйғун келиб қолгани учун; худди шунингдек, бўёқ қайси томонга ва қандай қилиб суртилгани учун эмас, балки қоғозга ўйилган тайёр шаклга қараб солингани учун у ёки бу сурат пайдо бўлади.

Гап шундаки, агар биз буйруқлар билан ҳодисалар ўртасидаги муносабатни замон доҳилида назардан кечирсак, буйруқлар ҳеч қачон ҳодисаларга сабабкор бўлмаслигини, лекин буйруқ билан ҳодиса орасида маълум бир боғланиш борлигини кўрамиз.

Бу боғланиш нимадан иборат эканлигини билиш учун жудодан эмас, балки одамдан чиққан ҳар қанақа буйруқнинг иккинчи бир унутилган шартини — воқеага буй-

руқ берган кишининг ўзи иштирок этганини назарда тутиш керак.

Буйруқ берган одамнинг буйруқ олган одамларга бўлган муносабати ўша ҳокимият деб аталган нарсанинг ўзи бўлади. Улар ўртасидаги муносабат қуйидагилардан иборатдир:

Биргалашиб ҳаракат қилиш учун одамлар ҳамма вақт маълум бир шаклда уюшиб оладилар, биргалашиб ҳаракат қилганда одамлар олдиларига турлича мақсад қуйган бўлсалар ҳам, лекин ҳаракатга иштирок этаётган одамларнинг ўзаро муносабати ҳамма вақт бир хил бўлади.

Шу қабилда бирлашиб олганда одамлар ҳаминша ўзаро шундоқ бир муносабатда бўладиларки, уларнинг энг катта қисми бирлашишнинг мақсад муддаоси бўлган ҳаракатга бевосита энг катта кўламда қатнашади, энг кичик қисми эса бевосита энг кичик кўламда қатнашади.

Одамлар биргалашиб ҳаракат қилиш учун уюшган қўшилмаларнинг энг муҳим ва энг аниғи қўшиндир.

Ҳар қанақа қўшин ҳам ҳарбий унвони энг паст бўлган оддий солдатлардан (буларнинг миқдори жуда кўп бўлади), ҳарбий унвони солдатларга нисбатан сал юқорироқ, бўлиб, миқдори улардан сал камроқ бўлган кап-рал, унтер-офицерлардан, ундан кейин унвони янада каттароқ бўлиб, миқдори янада камроқ бўлган олий унвонлар ва ҳоказолардан ташкил топади ва ниҳоят бир кишининг қўлида бўладиган олий ҳарбий ҳокимиятгача бориб етади.

Армия қурилишини айнан эҳром шаклига ўхшатса бўлади, эҳромнинг тубини — энг йўғон ерини оддий солдатлар ташкил этади, тубидан юқориги доирасини борган сайин юқорироқ кўтариладиган армия унвонлари ва ҳоказолар ташкил этади, эҳромнинг учини эса саркардалар ташкил этади, десак бўлади.

Миқдори энг кўп бўлган солдатлар эҳромнинг асосини ташкил қиладилар. Солдат ўзи бевосита санчади, кесади, куйдиради, ғорат этади ва буларни амалга ошириш учун ҳамма вақт юқори лавозимдаги шахслардан буйруқ олади, ўзи ҳеч қачон буйруқ қилолмайди. Унтер-офицер (буларнинг миқдори солдатларга нисбатан камроқдир) солдатга нисбатан бу ишларни камроқ қилади, лекин буйруқ бера олади. Офицер эса унтер-офицерга нисбатан бу ишларни янада камроқ қилади, буйруқни янада кўпроқ беради,

Генерал қушыяларга мақсадни кўрсатиб, олға юришни буюради ва ўзи деярли ҳеч қачон яроғ ишлатмайди. Саркарда эса ҳеч қачон ишга бевосита қатнашмайди, фақат омманинг ҳаракати учун умумий кўрсатмалар беради. Умумий бир иш учун бирлашган (хоҳ деҳқончиликда бўлсин, хоҳ савдода бўлсин, хоҳ бошқа соҳада бўлсин) одамларнинг орасидаги муносабат ҳам айнан шундоқ бўлади.

Шундай қилиб, агар биз эҳромнинг бир-бирига қушила-диган нуқталарини сунъий равишда ажратмасдан, яъни армиядагиларнинг унвонига, бирон бўлимнинг ишида ва ё бирон умумий ишда қатнашаётганларнинг тутган мак-кейга қарамасдан, энг паст унвондан тортиб, энг юқори унвонгача олсак, шундай бир қонуиға дуч келамизки, одам-лар бирон ишни кўплашиб қилиш учун ҳамма вақт шу қо-нунга биноан шундай муносабатда бўладилар: бирон ишни кўплашиб амалга ошириш учун улар шу ишда қанчалик бевосита иштирок этсалар, шунчалик кам буйруқ берадил-лар, ҳам уларнинг миқдори шунча кўп бўлади; ишга бевосита иштироклари қанчалик кам бўлса, шунчалик кўп буйруқ берадилар, ҳамда уларнинг миқдори шунча кам бўлади; шу тариқа биз энг қуйи унвондан бошлаб, воқеага бевосита энг кам иштирок этган ва бутун фаолиятини буй-руқ беришга бағишлаган энг сўнгги кишигача бориб етамиз.

Мана шу буйруқ берадиган одамларнинг буйруқ ола-диган одамларга бўлган муносабати ҳокимият деб атала-диган тушунчанинг моҳиятини ташкил этади.

Биз воқеалар содир бўладиган вақт шаронтинн тик-лаб, шу нарсани кўрдикки, буйруқлар бир қатор воқеа-ларга мувофиқ келгандагина бажарилар экан. Буйруқ берадиган одам билан буйруқни бажарадиган одам ораси-даги зарурий боғланиш шартини ўз ўрнига қўйиб, шу нар-сани кўрдикки, буйруқ берадиган одамлар ўзларининг хусусиятларига кўра воқеага энг кам иштирок этаркан ҳамда уларнинг фаолияти буйруқ беришдангина иборат бўларкан.

VII

Бирон воқеа юз берса, одамлар шу воқеа ҳақида ўз фикр ё хоҳишларини баён этадилар ва воқеа жуда кўп кишининг иштирокида вужудга келгани учун кам баён этилган фикр ё хоҳишларнинг биронтаси, тахминан бўлса

ҳам албатта бажарилади. Баён этилган фикрлардан биронтаси бажарилдими, бу фикр бизнинг ҳаёлимизда воқеадан олдин берилган буйруққа ўхшаб, шу воқеа билан боғланади.

Одамлар бир харини тортиб чиқаряптилар. Харини қандай тортиш ва қаёққа олиб бориш ҳақида ҳар ким ўз фикрини баён этади. Одамлар харини тортиб чиқарганларидан сўнг маълум бўладики бу иш улардан бирининг айтганидек бўлибди. Демак, ўша одам буюрган. Буйруқ ва ҳокимиятнинг ибтидоий шакли мана шу.

Қўли билан ишлаган одам бажарган иши ҳақида кам ўйлаган бўлиши, кўпчиликнинг фаолиятдан нима келиб чиқиши ҳақида озроқ муҳокама юргизган ва кам буйруқ берган бўлиши мумкин. Кўпроқ буйруқ берган киши, иши сўздан иборат бўлгани сабабли қўли билан кам ишлаган бўлиши мумкин. Одамлар кўпчилик бўлиб олиб, ўз фаолиятларини бир мақсадга томон йўналтирганда кўп буйруқ бериш билан шуғулланиб, умумий фаолиятга бевосита иштироки кам бўладиган кишиларнинг туркуми шунча яққол кўзга ташланади.

Одам бирон ишни ўзи ёлғиз қилмоқчи бўлса, ҳамма вақт ўзининг маълум бир фикр-мулоҳазасига суянади, унга шундай кўринадики, гуё унинг ўтмишдаги фаолияти шу фикр-мулоҳазаларга суянган, бу фикр-мулоҳазалар ҳозирги фаолиятини оқлайди ва келажак ишлари учун режалар тузишига мадад беради.

Бирон ишни бажариш учун бир ерга тўпланган одамлар ҳам айнан шундай қилишади: улар ўзларининг умумий фаолиятлари ҳақида фикр-мулоҳаза, ваз, фаразлар ўйлаб чиқариш учун ишга бевосита иштирок этмаган одамларга бу ишни топширишади.

Бизга маълум бўлган ё маълум бўлмаган сабабларга биноан французлар бир-бирларини ўлдира бошладилар ва сувга фарқ эта бошладилар. Шундай қилиш Франциянинг бахт-саодати, озодлиги, тенглиги учун зарур, деб одамларнинг қилмишига ваз топилди. Бирдан одамлар бир-бирларини ўлдиришдан қўл тортдилар ва бунга ҳам дарров ваз топилди; ҳокимият бирлиги, Европага зарб бериш зарурати каби вазлар топилди. Одамлар фарбдан шарққа юриш қиладилар ва ўзларига ўхшаган одамларни ўлдирадилар, бу воқеага ҳам Франциянинг шон-шўхрати, Англиянинг олчоқлиги ва ҳоказолар ваз қилиб кўрсатилади. Тарих бизга шу нарсани кўрсатадики, во-

қеаларга бу тариқа важ топишнинг ҳеч қандай умумий маъноси йўқ, ўлдириш ҳуқуқи берилганлиги учун одам ўлдириш, Англиянинг олчоқлигини кўрсатиш учун Россияда миллионларча одамнинг қонини тўкиш каби бу ажлар ҳам ўз-ўзини рад этади. Лекин бу важларнинг ҳозирги маъносида зарурий аҳамияти бор.

Бу важлар воқеага сабаб бўлган одамларнинг буйнидан маънавий масъулиятни соқит қилади. Бу муваққат мақсадлар йўлни тозалаш ниятида паровознинг олдига ўрнатилган панжарага ўхшайди. Бу важлар одамларнинг маънавий масъулият йўлини тозалайди. Бу важлар бўлмаса ҳар бир ҳодисани музокара этганда туғиладиган энг оддий саволга: қандай қилиб миллионларча одам биргалашиб олиб жиноятлар, урушлар ва ҳоказолар билан машгул бўлади, деган оддий саволга жавоб бериб бўлмас эди.

Ҳозирги кунда, Европада вужудга келган мураккаб ва ижтимоий ҳаёт шароитида подшоҳлар, министрлар, парламентлар, газеталар кўрсатмаси, топшириғи, буйруғи билан қилинмаган бирон ҳодисани ўйлаб топиш мумкинми? Биргалашиб олиб борилган бирон фаолиятга давлат бирлиги, миллат, Европа мувозанати, моддий-маданият важ бўлмай қолганми? Мана шундай қилиб, вужудга келган ҳар бир воқеа албатта олдин баён этилган бирон истакка уйғун келиб қолади ва ўзига важ топиб, бир ёки бир неча кишининг ихтиёри натижаси сифатида майдонга келади.

Кема қайси томонга қараб юрмасин, ҳамма вақт олдида ўзи ёриб бораётган тўлқинлар кўринади. Кемада ўтирган одамлар учун бу тўлқинлар кўзга кўринадиган бирдан-бир ҳаракатга ўхшаб туюлади.

Фақат бу ҳаракатни яқиндан, бирон лаҳза уни назардан қочирмай кузатганимизда ва бу ҳаракатни кеманинг ҳаракатига солиштириб кўрганимиздагина биз биламизки, оқимнинг ҳар бир ҳаракати кеманинг ҳаракати билан боғлиқ ва бизни янглиштирган нарса ўзимиз сезмаган ҳолда ҳаракат этаётганимиз экан.

Тарихий шахсларнинг ҳар бир ҳаракатини ҳам айнан шу тарзда кузатсак (яъни вужудга келган воқеаларнинг зарурий шартини — ҳаракатининг замон ичидаги узлуксизлигини назарда тутсак) ва тарихий шахслар билан омма орасидаги зарурий боғланишни кўздан қочирмасак, айнан шу ҳолни кўраемиз.

Кема бир томонга қараб юрганда олдида ҳамон бир

оқим кўринади, кема йўналишини ўзгартирганда эса, олдидаги оқим ҳам йўналишини ўзгартиради. Кема қай томонга бурилмасин, оқим ҳамма вақт унинг олдида бўлади.

Қандай ҳодиса содир бўлмасин, ҳамма вақт одамга бу нарса олдин маълум бўлгандай, бировнинг буйруғи билан бўлгандай туюлади. Кема қай томонга қараб ҳаракат қилмасин, бу оқим унинг ҳаракатига стакчилик қилмасдан, бу ҳаракат суръатини тезлатмасдан, ўз-ўзича унинг олдида оқиб бораверади ва узоқдан қараганда худди бу ҳаракатнинг сабабига ўхшаб кўринади.

Муаррихлар тарихий шахсларнинг воқеаларга нисбатан буйруқ тариқасида баҳоланадиган ихтиёрларининг ифодасини назардан кечириб, бу воқеалар буйруқлар натижаси деб ўйлаганлар. Воқеаларнинг ўзини ва тарихий шахслар билан омма орасидаги муносабатни назардан кечирганда эса, биз тарихий шахслар билан уларнинг буйруқлари воқеалардан келиб чиққанини кўрдик. Бу хулосанинг энг яхши исботи шу: қанча буйруқ берилмасин, бошқа сабаблар бўлмагунча воқеа юз бермайди; бирон воқеа вужудга келдими (қанақа воқеа бўлмасин), турли кишиларнинг узлуксиз тарзда баён этган истак-иродалари орасида маъно ва замон эътибори билан содир бўлган воқеага нисбатан буйруқ деб ҳисобланиши мумкин бўладиганлари ҳам топилади.

Шу хулосага келганимиздан кейин тарихнинг қуйидаги икки муҳим саволига очиқ-ойдин ва ижобий жавоб бера оламиз:

1) Ҳокимиятнинг ўзи нима?

2) Халқларни қанақа куч ҳаракатга келтиради?

1) Ҳокимият маълум шахснинг бошқа кишиларга бўлган қуйидаги муносабатидан иборат: бу шахс кўпчиликнинг иши ҳақида қанча кўп фикр баён этса, қанча кўп таклифлар киритса ва қанча кўп важлар топса, унинг бу ишга шунчалик иштироки кам бўлади.

2) Халқларни муаррихлар ўйлаганидек, ҳокимият ҳам, ақлий фаолият ҳам ҳаракатга келтиролмайди, иккаласи бирлашиб ҳам ҳаракатга келтиролмайди, балки воқеага қатнашган одамларнинг фаолияти ҳаракатга келтиради, бу одамлар ҳамма вақт ўзаро шундай бир муносабатда бўладилар: воқеага бевосита энг кўп иштирок этганлари шунча кам масъулиятни бўйинларига оладилар, энг кам иштирок этганлари эса билъакс.

Маънавий жиҳатдан воқеанинг сабаби ҳокимиятдай бўлиб кўринса, жисмоний жиҳатдан ҳокимиятга бўйсунганлар бўлиб кўринади. Бироқ маънавий фаолиятни жисмоний фаолиятсиз тасаввур қилиб бўлмагани учун, воқеаларнинг сабаби униси ҳам эмас, буниси ҳам эмас, балки иккаласидир.

Ёки бошқача қилиб айтганда, биз таҳлил қилаётган ҳодисага сабаб тушунчасини татбиқ этиб бўлмайди.

Сўнги таҳлилда биз ниҳоятига етиб бўлмайдиган донрага бориб етамиз, тафаккурнинг ҳар қанақа соҳасида инсон ақли ўзи текшираётган нарсага эрмак деб қарамаса, ҳамма вақт шу сўнги нуқтага келиб етади. Электр иссиқлик ҳосил қилади — иссиқлик электр ҳосил қилади. Атомлар бир-бирини тортади, атомлар бир-бирини итаради.

Иссиқликнинг, электрнинг ва ё атомларнинг оддий ҳаракати ҳақида гапирарканмиз, бу ҳаракатнинг нимадан вужудга келганини айтолмаймиз, бу ҳодисаларнинг табиати шундай, уларнинг қонуни шу деймиз. Тарихий воқеалар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Нима учун инқилоб ва уруш бўлади? Буни биз билмаймиз; биз фақат шу нарсани биламизки, одамлар, бирон ишни бажариш учун маълум бир шаклда уюшадилар ва ҳаммалари шу ишга қатнашадилар: шунинг учун биз одамларнинг табиати ундоқ, бу қонун, деган гапни айтаемиз.

VIII

Агар тарих ташқи ҳодисалар билан шуғулланса эди, бу жўн ва ҳаммага маълум қонундан чиққан хулоса бизни қаноатлантирарди ва биз ўз муҳокамамызга хотима берардик. Лекин тарих қонуни одамга тааллуқлидир. Модданинг кичкинагина қисми бизга: мен тортиш ва итариш эҳтиёжини буткул сезмайман, бу нотўғри, деган гапни айта олмайди; тарихнинг баҳс-мунозара объекти бўлмиш инсон эса, очиқ-ойдин: мен эркинман, яъни ихтиёрим ўз қўлимда, шунга кўра қонунларга тобе эмасман, дейди.

Инсон иродасининг эркинлиги масаласи (сўз билан ифода топмаган бўлса-да) тарихнинг ҳар бир қадамида сезилиб туради.

Жиддий муҳокама юргизадиган тарихчиларнинг ҳаммаси, беихтёр шу масалага дуч келишган. Тарихдаги барча зиддиятлар ҳам, ноаникликлар ҳам, бу илмнинг

янглиш йўлдан бориши ҳам шу масала ҳал бўлмай қолганлиги сабабли вужудга келган.

Агар одамнинг иродаси эркин бўлса эди, яъни ҳар киши ўзи истаган ишни қила олса, унда бутун тарих бир-бирига боғланмайдиган, бир-бирига алоқаси бўлмаган тасодифлардан иборат бўларди.

Агарда миллионларча одамдан, ҳатто бир киши минг йил мобайнида бир мартаба эркин тарзда, яъни истаганича бирон ишни қилиш имкониятига эга бўлса эди, бу одамнинг қонунга ҳилоф биргина эркин ҳатту ҳаракати, баъшарият олами учун бирон қонун тузиш имкониятини сўзсиз йўққа чиқарар эди.

Одамларнинг ҳатту ҳаракатини идора қиладиган биргина қонун бўлганда, одам ўзини эркин сезолмасди, яъни истаган ишини қилолмасди, чунки унинг истак-иродаси шу қонунга итоат қилиши керак бўларди.

Ирода эркинлиги ҳақидаги масала қадимги замонлардан бери инсоният оламининг энг доно кишиларни банд этиб келган ва қадимги замонлардан бери ўзининг ғоят муҳим аҳамияти билан баҳс-мунозара объекти бўлиб келган мана шу зиддиятдан иборатдир.

Гап шундаки, агар биз одамни мушоҳида объекти деб олиб, унга қайси нуқтаи назардан — хоҳ диний, хоҳ ахлоқий, хоҳ фалсафий нуқтаи назардан ёндошмайлик — унинг ҳам, ер юзидаги барча мавжудот сингари умумий зарурат қонунига бўйсунганини кўрамиз. Умумий зарурат қонунига ўзимиз идрок этган нарса деб қараб, ўзимизни ундан озод, унга итоат қилмайдигандай сезамиз.

Бу идрок ўз-ўзимизни билишнинг ақлга мутлақо алоқаси бўлмаган алоҳида бир манбандир. Одам ақл билан ўзини мушоҳида этади, лекин ўзини идрок орқалигина билади.

То одам ўзини идрок этмаса, мушоҳида ҳам этолмайди, ақлини ҳам ишга сололмайди.

Англамоқ, мушоҳида этмоқ, хулоса чиқармоқ учун одам аввало яшаётганини идрок этиши, билиши керак. Яшаётганини эса, одам фақат бирон нарсани истаётганидан, яъни ўзининг истак-иродасидан билади. Ўз ҳаётининг моҳиятини ташкил этган иродасини одам эркин дебгина билади.

Агар одам ўзини мушоҳида эта туриб, истак-иродаси ҳамма вақт биргина қонунга мувофиқ йўналганини кўрса (овқатланиш эҳтиёжини мушоҳида этадимиз, мия фао-

лнятиними, ё бошқа бирон нарсани мушоҳида этадими), истак-иродам чекланиб қўйилган деб билишигина мумкин. Эркин бўлмаган бирон хатти-қаракатнинг чекланган бўлиши ҳам мумкин эмас. Одам ўзини эркин деб билгани учун ҳам истак-иродаси назарида чеклангандай кўринади.

Сиз, менинг эрким ўзимда эмас, деб айтасиз. Аммо мен қўлимни кўтардим ва яна уни туширдим. Бу мантиқсиз жавоб эркинликнинг рад этиб бўлмайдиган далили эканини ҳамма билади.

Бу жавоб ақлга бўйсунмайдиган идрокнинг ифодасидир.

Эркин идрок этиш ўз-ўзини билишнинг ақлга алоқаси бўлмаган алоҳида манбан бўлмаса эди, у муҳокама ва ё тажрибага бўйсунарди, аммо ҳақиқатда ҳеч қачон бўйсунмаган ва бўйсунishi мумкин эмас.

Бир қатор тажриба ва муҳокамалар, ҳар бир кишига у мушоҳида объекти бўлганидан муайян қоида-қонунларга тобе бўлишини, уларга итоат қилишини ва бир мартаба англаган жозиба ё таъсирга берилмаслик қонунларига қарши мутлақо курашмаслик кераклигини кўрсатди. Лекин бир қатор тажриба ва муҳокамалар унга шу нарсани ҳам кўрсатадики, одам ўзида идрок этган эркинлик том маъносида эркинлик эмас, чунки унинг ҳар бир ҳаракати ўз хусусиятлари, характери ва ташқи таъсирлардан келиб чиқади, лекин одам бу тажриба ва муҳокамалар чиқарган хулосага ҳеч қачон итоат қилмайди.

Тош пастга тушишини тажриба ва муҳокамадан билган инсон сўзсиз бунга ишонади ва ҳар қанақа ҳолатда ҳам тошнинг пастга тушишини кутади.

Бироқ ўзининг истак-иродаси шубҳасиз қонунларга итоат қилишини билса ҳам, одам бу нарсага ишонмайди ва ишона олмайди.

Бир ишни илгари одам қандоқ қилган бўлса, яна ўша шароитда, ўша характер билан айнан ўшандоқ қилишини тажриба ва муҳокама қанчадан-қанча унга исботлаб берган бўлмасин, одам доим бир натижа билан хотима топган ишга айна бир шароитда ўша характер билан мингынчи мартаба киришаркан, бу гал илгаригидай эмас, балки мутлақо бошқача, ўзи истаганича қилишига шунча амин бўлади. Ҳар қанақа одам ҳам, хоҳ оми бўлсин, хоҳ мутафаккир, айна бир шароитда ўша характер билан қилган ишининг оқибати икки хил бўлиши мумкин эмаслигини муҳокама ва тажриба қанчадан-қанча исбот этмасин,

эркининг моҳиятини ташкил этган мана шу бемаъни тасаввурсиз у ҳаётни кўз олдига келтиролмайди. Бу нарса қанчалик имкониятдай ташқари бўлмасин, шу ҳол руй беради: чунки эркини шундоқ тасаввур этмаганида ҳаётни англаш у ёқда турсин, бир дақиқа ҳам яшай олмас эди.

Шунинг учун яшай олмас эдики, инсоннинг ҳаётга бўлган барча интилишлари, барча тилак-орзулари эркини орттириш майлидан иборатдир. Бойлик-камбағаллик, машҳурлик-беном-нишонлик, ҳокимият-маҳкумлик, куч-заифлик, соғломлик-хасталик, маърифат-жаҳолат, меҳнат-истироҳат, тўқлик-очлик, яхшилик-ёмонлик — буларнинг ҳаммаси фақат эркининг катта ё кичик даражасидир.

Эрки ўзида бўлмаган одамни фақат жонсиз ҳолатда тасаввур қилиш мумкин.

Агар ақл учун эрк тушунчаси айни бир шароитда қилинган икки ишнинг оқибати икки хил бўлиши мумкинлиги ё воқеанинг сабабсиз вужудга келиши мумкин бўлганига ухшаш бемаъни бир зиддият бўлиб кўринса, бу нарса фақат идрокнинг ақлга бўйсунмаслигини кўрсатади.

Мана шу тажриба ва муҳокамага бўйсунмайдиган, рад этиб бўлмайдиган метин эркинлик, барча мутафаккирлар эътироф этган, ҳамма сезадиган ва одамни бусиз тасаввур этиб бўлмайдиган эркинлик масаланинг иккинчи томонини ташкил қилади.

Инсонни ҳамма ерда ҳозир у нозир, қудратли ва марҳаматли худо яратган. Инсоннинг эркинликни идрок этишидан келиб чиққан гуноҳи нимадан иборат? Мана бу илоҳиёт масаласи.

Одамларнинг фаолияти статистикада кўрсатилган ва ўзгармайдиган умумий қонунларга бўйсунди. Одамнинг, мен эркинман деган тушунчасидан келиб чиққан жамоат олдидаги масъулияти нимадан иборат? Мана бу ҳуқуқшунослик масаласи.

Инсоннинг хатти-ҳаракати унинг туғма характери ва унга таъсир этадиган сабабларга боғлиқ. Мен эркинман деган шуурдан вужудга келган виждон ва хайрушар ишлар нимадан иборат? Мана бу ахлоқ масаласи.

Одам инсониятнинг умумий ҳаёти билан алоқадор бўлиб, шу ҳаётни белгилайдиган қонунларга итоат қилади. Лекин ўша одам бу алоқага қарамасдан, эркин бўлиб кўринади. Халқлар ва инсониятнинг ўтмиш ҳаётига қандоқ қараш керак, одамларнинг эркин тарзда

қилган фаолияти маҳсули дебми, ё эрксиз фаолият маҳсули дебми? Мана бу тарих масаласи.

Аммо бизнинг замонамизда ўзимизга бино қўйиб, билим тарқатаётган замонамизда, жаҳолатнинг энг кучли қуроли бўлмиш китоб бостириш ривожланиб кетиши орқасида, ирода эркинлиги масаласи шундай бир вазиятга тушганки, бу ерда бу масалани қўйиш мумкин эмас. Бизнинг давримизда, илғор деб аталган одамларнинг кўпчилиги, яъни бир гуруҳ жоҳиллар, масалани фақат бир томони билан шуғулланадиган табиатшуносларнинг ишини бутун масалани ҳалли деб қабул қилишган.

Жон ҳам, эрк ҳам йўқ, чунки одамнинг ҳаёти аъзоларнинг ҳаракати орқали ўз ифодасини топади, аъзоларнинг ҳаракати эса, асабларнинг фаолиятига боғлиқ; шунинг учун жон ҳам, эрк ҳам йўқ, биз номаълум бир даврда маймундан пайдо бўлганмиз,— деб айтадилар, ёзадилар ва китоб қилиб чиқарадилар улар; лекин физиология ва муқоясали зоология воситаси билан бунчалик жон куйдириб исботламоқчи бўлган зарурат қонунини бундан минг йилларча муқаддам бутун динлар ва барча мутафаккирлар эътироф қилишганинигина эмас, балки ҳеч қачон инкор қилишмаганини улар сира хаёлларига ҳам келтиришмайди. Бу бобатда табиёт илмининг роли масалани фақат бир томонини ёритиш учун қурол бўлишини улар кўрмайдилар. Чунки мушоҳида нуқтаи назаридан қараганда ақл билан ирода фақат миянинг маҳсули (Secretion) эканини, одам умумий қонунларга бўйсуниб, маълум бир даврда қуйи даражадаги ҳайвондан инкишоф топганини, бундан минг йиллар муқаддам барча динлар ва фалсафий назариялар эътироф этган ҳақиқатни — ақл нуқтаи назаридан қараганда одам зарурат қонунларига бўйсунди деган гапни янги бир томонини ёритишади-ю, лекин масаланинг иккинчи томонини — эркинликни идрок этиш замирида вужудга келган иккинчи — қарама-қарши томонини ҳал этиш ишини қилчалик ҳам олға суришмайди.

Агар инсон номаълум замон даврида маймундан пайдо бўлган бўлса, бу нарса инсон маълум бир даврда бир ҳовуч тупроқдан пайдо бўлган дегандай гап (биринчи ҳолатда X замон бўлса, иккинчи ҳолатда пайдо бўлиш X бўлади), инсон эрки ва инсон бўйсунадиган зарурат қонуни қандай қилиб бир-бирига қўшилади, деган саволни муқоясали физиология ҳам, зоология ҳам ҳал этолмайди, чунки қур-

бақада, қуёнда, маймунад-биз мускул — асаб фаолиятини кўрамиз, холос, лекин одамда эса ҳам мускул-асаб фаолияти бор, ҳам шуур.

Бу масалани ҳал этиш учун бел боғлаган табиатшунослар ҳам, уларнинг мухлислари ҳам черковнинг биргина деворини шуваш бўйинларига юкланган ҳолда ғайратлари жушиб, бош саркорнинг йўқлигидан фойдаланиб, черковнинг деразаларини ҳам, суратларини ҳам, тахталарини ҳам, битмаган деворларини ҳам шуваб ташлаб, кейин ўзларининг шувоқчилик нуқтаи назарларидан ишни жуда қойинл қилиб ташладик деб суюнган шувоқчиларга ўхшайдилар.

IX

Эркинлик ва зарурат масаласини ҳал этиш бобатида бу масалани ҳал этган бошқа билим соҳалари олдида тарихнинг устунлиги шундаки, унинг нуқтаи назаридан қараганда бу масала инсон иродасининг асли моҳиятига эмас, балки бу ироданинг ўтмишда ва муайян шароитда қандай зуҳур этиш ҳақидаги тушунчага тааллуқлидир.

Бу масалани ҳал этишда тарихнинг бошқа илмларга муносабати тажрбиага асосланган илмнинг муҳокамага асосланган илмга бўлган муносабатига ўхшайди. Тарих ўзининг баҳс-мунозара объекти қилиб инсон иродасини эмас, балки бу ирода ҳақидаги бизнинг тасаввуримизни олади. Мана шунга кўра, илоҳиёт, ахлоқ ва фалсафадаги сингарии, тарих илмида эрк ва заруратнинг қўшилиши масаласида ҳал бўлмай қолган сир йўқ. Тарих илми бу иккала зиддият аллақачон қўшилиб кетган инсон ҳаёти ҳақидаги тасаввур билан шуғулланади.

Ҳар бир ҳодиса қисман эркин, қисман зарурий равишда юзага келган бўлиб кўринса ҳам ҳақиқий ҳаётда учрайдиган ҳар бир тарихий воқеа, одамнинг ҳар бир фаолияти, ҳеч қандай зиддиятсиз, очиқ-ойдин ва аниқ-равшан бўлиб кўринади.

Эркинлик билан зарурат қандоқ қўшилади ва бу иккала тушунчанинг моҳияти нимадан иборат, деган масалани ҳал этишда тарих фалсафаси бошқа илмлар борган йўл билан эмас; балки унга қарши йўл билан боради, бо-риши ҳам керак. Тарих илми эркинлик ва зарурат ҳақидаги тушунчаларни ўз ичида таърифлаш ва ҳаёт ҳодиса-

ларини шу таърифга мувофиқ изоҳлаш ўрнига, ўз қулидаги сон-сановсиз ҳодисалар мисолида (бу ҳодисалар ҳаммиша эркинлик ва зарурат қонунидан келиб чиқади) эркинлик ва зарурат тушунчалари нимадан иборат эканини аниқлаб бериши керак.

Бир кишининг фаолияти ёки кўпчиликнинг фаолияти ҳақидаги бирон тасаввурни кўздан кечиранганмиз, бу нарса қисман одамнинг эркин фаолияти натижаси бўлади, қисман зарурат қонунидан келиб чиқади.

Халқларнинг бир ердан иккинчи ерга кўчиши ва бадавийларнинг босқинчи ҳақида гапиранизми, ё Наполеон III нинг буйруқлари, ё бир одамнинг бундан бир соат бурун айланиб келгани чиқиб, бир неча йўлдан бирини танлагани ҳақида гапиранизми, бу ҳаракатларнинг биронтасида зигирчалик зиддият кўролмаёмиз. Бу одамларнинг хатти-ҳаракатига етакчилик қиладиган эркинлик ва зарурат меъёри биз учун очиқ-ойдиндир.

Озми-кўпми эркинлик ҳақидаги тасаввуримиз аксар вақт ҳодисага ёндошишимизга қараб ҳар хил бўлади: аммо одамнинг ҳар бир фаолияти бизга фақат эркинлик ва заруратнинг маълум шаклида қўшилишидан иборат бўлиб кўринади. Кўздан кечиранганимиз ҳар бир фаолиятда биз маълум даражада эркинлик, маълум даражада зарурат улушини кўраёмиз. Ҳамиша бирор фаолиятда қанча кўп эркинлик кўрсак, шунча кам зарурат кўраёмиз, қанча кўп зарурат кўрсак, шунча кам эркинлик кўраёмиз.

Эркинликнинг заруратга нисбати, воқеага қайси нуқтага назардан ёндошганимизга қараб ошади ё камаёди; лекин бу нисбат ҳаммиша акс таносибда бўлиб қолади.

Сувга чўкаётиб бошқа бировни ушлаб фарқ қилиб юборган одам ҳам, бола эмизиб ҳолсизланиб қолгани учун овқат ўғирлаб еган оч она ҳам, ё тартиб-интизомга ўргангани учун сафдан берилган командага мувофиқ ҳимоясиз одамни ўлдирган солдат ҳам бу одамлар тушган шароитдан воқиф бўлган кишиларнинг назарида унча гуноҳкор бўлиб кўринмайди, яъни эркин чамали бўлиб, кўпроқ зарурат қонунига итоат қилган бўлиб кўринади. Ҳалиги одам ўзини ўзи фарқ қилганини, она оч бўлганини, солдат сафда эканини билмаган одамлар учун бу нарса кўпроқ эркин ҳаракат натижаси бўлиб кўринади. Худди шундай, бундан йигирма йил муқаддам одам ўлдириб, кейин жамоат орасида тинч ва безарар яшаган одам ҳам камроқ айбдор бўлиб кўринади; унинг бу қилмишини йи-

гирма йилдан кейин текширган одам учун бу нарса кўпроқ зарурат қонунига тобе, ўша воқеанинг эртасигаёқ текширган киши учун бу қилмиш кўпроқ эркин ҳаракат натижаси бўлиб кўринади. Айнан шундай, девона, маст, ё жуда ғазабланган одамнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, бу одамнинг руҳий ҳолатидан воқиф бўлган киши учун камроқ эркин, кўпроқ зарурат қонунига тобе, бу одамнинг руҳий ҳолатидан беҳабар кишилар учун эса бу хатти-ҳаракат кўпроқ эркин ва зарурат қонунига камроқ тобе кўринади. Бу ҳолатларнинг ҳаммасида ҳодисага қайси нуқтаи назардан ёндошишимизга қараб эркинлик тўғрисида тушунча ё камаяди, ё кўпаяди ва шунга мувофиқ зарурат ҳақидаги тушунча ҳам ё камаяди, ё кўпаяди. Шундоқ қилиб, зарурат қанчалик катта бўлиб кўринса, эркинлик шунча кичик бўлиб кўринади ва билъақс.

Зарурат билан эркинлик орасидаги бу нисбатни дин ҳам, инсоннинг соғлом ақли ҳам, ҳуқуқ фани ҳам, тарихнинг ўзи ҳам бир хилда тушунади.

Эркинлик ва зарурат ҳақидаги тасаввуримизнинг кўпайиши ё камайиши истисносиз ҳамма ҳолатларда ҳам уч асосга суянади:

1) Бирон ишни қилиб қўйган одамнинг ташқи оламга муносабати.

2) Замон, даврга муносабати ва

3) воқеани вужудга келтирган сабабларга муносабати.

1) Биринчи асос инсоннинг ташқи оламга кўпроқ ёки озроқ даражада кўзга ташланадиган муносабати, ҳар бир кишининг ўзи билан бир даврда яшаган одамларга нисбатан ишғол қилган муайян ўрни ҳақидаги озми-кўпми даражада равшан бўлган тушунчадан иборат. Бу шундай асоски, бунда сувга ғарқ бўлган одам қуруқда турган одамга нисбатан камроқ эркин ҳаракат қилиб, кўпроқ зарурат қонунига итоат қилгани аниқланади; бу шундай асоски, унинг натижасида аҳоли зич ерларда бошқалар билан яқин муносабатда яшайдиган одамнинг қилмиши, оила билан, хизмат билан, идора билан боғлиқ бўлган кишининг қилмиши сўққабош ва якка-ёлғиз яшайдиган одамнинг қилмишига нисбатан камроқ эркин, кўпроқ заруратга тобе бўлиб кўринади.

Агар биз одамни ёлғиз ўзини, атрофидагилар билан бўлган муносабатини назарда тутмасдан олиб қарасак, унинг ҳар бир фаолияти бизга эркин, яъни ўз ихтиёри билан қилинган ишдай бўлиб кўринади. Аммо агар биз

унинг атрофдагилар билан бирон муносабатини кўрсак, унинг бир кимса ё бирон нарса билан — ўзи гаплашаётган одами биланми, ўқиётган китоби биланми, шуғулла наётган иши биланми, ҳатто ўзини ўраб олган ҳаво биланми, ҳатто атрофидаги нарсаларни ёритиб турган ёруғлик биланми бирон муносабатини кўрсак, бу нарсаларнинг ҳар бири унга таъсир этишини ва ҳеч бўлмаса фаолиятини бирон томонга йўналтирганини кўрамиз. Биз бу таъсирларни қай даражада пайқай олсак, унинг эркинлиги ҳақидаги тасаввуримиз шу даражада камаяди. У тобе бўлган зарурат ҳақидаги тасаввуримиз эса шунча ошади.

2) Иккинчи асос: одамнинг дунёга замон эътибори билан қараганда озми-кўпми даражада кўзга ташланадиган муносабати: инсон фаолиятининг замон эътибори билан тутган ўрни ҳақида озми-кўпми даражада аниқ бўлган тушунча. Бу шундоқ асоски, унинг оқибатида одамзоднинг пайдо бўлишига сабаб бўлган биринчи одамнинг гуноҳи ҳозирги одамнинг никоҳга киришига қараганда камроқ эркин бўлиб кўринади.

Бу шундоқ асоски, унинг натижасида бундан бир неча аср муқаддам яшаган ва замон эътибори-ла мен билан боғланган одамларнинг ҳаёт ва фаолиятлари натижаси ҳали менга маълум бўлмаган ҳозирги ҳаёт сингари эркин бўлиб кўринмайди.

Бу борада эркинлик ва заруратнинг кўп ёки оз эканлиги ҳақидаги тасаввурнинг тадрижийлиги воқеа содир бўлган кундан бошлаб унинг ҳақида ҳукм чиқарилганга қадар ўтган вақтнинг кўп ё озлигига боғлиқдир.

Агар мен бир дақиқа олдин қилиб қўйган бирон ишимни, тахминан ҳозир яшаётганим шароитда кўздан кечирсам, бу ишим шубҳасиз менга эркин, яъни ўз ихтиёрим билан қилинган ишдай бўлиб кўринади.

Агар бир ой илгари қилган ишимни кўздан кечирсам, ҳозир бошқа шароитда бўлганим учун беихтиёр шу хулосага келаман: яъни шу иш бўлмаган тақдирда унинг оқибатида амалга ошган жуда кўп фойдали, кўнгилли ва ҳатто зарурий нарсалар бўлмай қоларди, деган хулосага келаман. Агар бундан ҳам илгарироқ масалан, ўн йилми, ундан ҳам илгарироқми қилган ишимни эслаб бошласам, ўша ишимнинг оқибатлари янада ойдинроқ бўлиб кўринади; шу иш бўлмаганда ҳозир нима бўлишини тасаввур этолмай қоламан. Шундай қилиб, мен қанча илгари қилган ишимни, қанча узоқни эсласам, ё бошқача қилиб айт-

ганда, унинг ҳақида қанча фикр-мулоҳаза юргизсам, ўша қилмишимнинг эркинлиги ҳақидаги муҳокама шунча шубҳали бўлади, яъни ўша ишни ўз ихтиёрим билан қилганимга шунча кўп шубҳаланаман.

Инсоният оламининг умумий ишларида эркин ироданинг иштироки ҳақидаги шу асослилик прогрессиясини тарихда ҳам учратамиз. Ҳозирги замонда вужудга келган воқеа бизга, шубҳасиз, машҳур одамларнинг фаолиятлари маҳсули бўлиб кўринади, лекин узоқроқ вақтда рўй берган ҳодисанинг эса биз фақат муқаррар натижасини кўрамиз ва шундан бошқа нарсани тасаввур қилолмаймиз. Биз воқеаларни кўздан кечириш масаласида қанчалик орқага қайтсак, бу воқеалар бизга шунчалик камроқ эркин фаолият, шунчалик кўпроқ зарурат натижаси бўлиб кўринади.

Австрия-Пруссия уруши, шубҳасиз, бизга айёр Бисмаркнинг фаолияти натижаси бўлиб кўринади ва ҳоказо.

Наполеоннинг урушлари, унча-мунча шубҳали бўлса ҳам, ҳар ҳолда қаҳрамонлар иродасининг маҳсули бўлиб кўринади; салиб урушларида эса биз муайян ўринни ишғол этган ва бусиз Европанинг янги тарихини тасаввур қилиш мумкин бўлмаган воқеаларни кўрамиз, ҳолбуки салиб урушлари тарихини ёзган солномачиларга бу воқеалар баъзи бир шахсларнинг иродаси натижаси бўлиб кўринган. Халқларнинг муҳожирати ҳақида сўз борганда, бизнинг замонамизда ҳеч кимнинг хаёлига Европа оламининг янгидан барпо этилиши Атилланинг ўзбошимчалиги оқибатида бўлган, деган ўй келмайди. Қанчалик узоқ ўтмишда содир бўлган ҳодисаларни мушоҳида этсак, воқеаларни вужудга келтирган одамларнинг эркинлиги шу қадар шубҳалироқ, зарурат қонуни шу қадар ойдинроқ бўлиб кўринади.

3) Учинчи асос: ақлнинг муқаррар талабини ташкил этган сон-саноқсиз сабаблар боғланишидан озми-кўпми воқиф бўла олишимиздир; бунда ҳар бир воқеа — шунингдек, одамнинг ҳар бир фаолияти — аввалги ҳодиса учун натижа, кейинги ҳодиса учун бир сабаб шаклида муайян ўрнига эга бўлиши керак.

Бу шундоқ асоски, унинг натижасида бир томондан мушоҳида ҳосили бўлган ва инсон бўйсунадиган физиологик, психологик ва тарихий қонунлар бизга нақадар кўпроқ маълум бўлса, биз фаолиятнинг физиологик, психологик ёки тарихий сабабини қанчалик дуруст аниқ-

ласак, иккинчи томондан, мушоҳида этаётган ҳодисамизнинг ўзи нақадар оддий ва фаолиятини кўздан кечираётган одамимиз ақл ва характер жиҳатидан қанчалик содда бўлса, бизга ўз фаолиятимиз ҳам, бошқаларнинг фаолияти ҳам шунча кўп эркин ва заруратга шунча кам бўйсунган бўлиб кўринади.

Бирон хатти-ҳаракатнинг сабаби бизга мутлақо номаълум бўлган вақтда — ёвузликми, эзгуликми, ё яхшилигини ҳам, ёмонлигини ҳам фарқ қилиб бўлмайдиган бир ишми, барибир, бунақа хатти-ҳаракатда биз эркинлик улуши кўпроқ эканлигини кўрамиз. Ёвузлик рўй берганда биз бунақа иш учун кўпгина жазо талаб қиламиз; яхши иш бўлганда биз бу қилмишни жуда мақтаб юборамиз. Яхшилигини ҳам, ёмонлигини ҳам билиб бўлмайдиган ҳолатда биз буни жуда ҳам ўзига ҳос, жуда ҳам оригинал ва жуда эркин фаолият деб биламиз. Сон-саноксиз сабаблардан биронтаси бизга маълум бўлган тақдирда эса, биз заруратнинг маълум улуши борлигини тан олиб, бу жиноят учун озроқ жазо талаб қиламиз, эзгу иши учун айрим шахснинг хизматини озроқ тақдирлаймиз, оригинал бўлиб кўринган ишда эркинликни озроқ эътироф қиламиз. Жинояткорнинг ёмон одамлар муҳитида тарбия олганлигининг гуноҳини енгиллаштиради. Ота-онанинг фидокорлиги, мукофот умидида қилинган фидокорлик, сабабсиз кўрсатилган фидокорликка қараганда кўпроқ тушунарлидир, шунинг учун мақтовга унчалик сазовор бўлмаган, камроқ эркин бўлиб кўринади. Фаолияти қандай ва қай тарзда ҳозирланганини билганимиздан кейин тариқат асосчиси ҳам, партия асосчиси ҳам, ихтирочи ҳам бизни унчалик ҳайратга солмайди. Агар биз жуда кўп миқдорда тажриба ўтказган бўлсак, агар бизнинг мушоҳидамиз ҳамма вақт одамларнинг фаолиятида сабаб билан натижа орасидаги таносибни қидириб топишга йўналтирилган бўлса, у вақтда одамларнинг фаолияти бизга натижани сабаб билан қай даражада дурустроқ боғлай олсак, шу даражада кўп зарурий ва озроқ эркин ҳаракат бўлиб кўринади. Агар кўздан кечирилаётган фаолиятлар оддий бўлса ва биз жуда кўп миқдорда шундай фаолиятларни мушоҳида қилсан, у вақтда уларнинг зарурийлиги ҳақидаги тасаввуримиз янада тўлароқ бўлади. Ор-номуссиз ота ўғлининг шармандали қилмиши, ёмон муҳитга тушиб қолган аёлнинг ёмон хулқу атори, майпарастнинг янгидан ича бошлаши ва ҳоказоларнинг

сабаби бизга қай даражада маълум бўлса, бу ҳаракатлар бизга шу даражада камроқ эркин ҳаракат бўлиб кўринади. Агар қилмишини кўздан кечираётган одамимиз ёш болага ўхшаб ақлий инкишофнинг энг қуйи босқичида турса, телба ё аҳмоқ бўлса, биз унинг қилмишларининг сабабини, унинг характери ва ақли мураккаб эмаслигини билгач, бунда зарурат улуши шунча кўп, эркинлик улуши шунча кам эканини кўрамиз. Демак, бўлиши муқаррар бир ҳаракат сабаби бизга маълум бўлса, шу он биз унинг қандай содир бўлишини олдин айта оламиз.

Ақли ожиз одамларнинг жиноятга жавобгар бўлмаслиги ва уларнинг айбини енгиллатадиган вазиятларга доир барча қонунлар шу уч асосга таяниб қурилгандир. Қилмиши муҳокама қилинаётган одамнинг қай шароитда яшаганини кўпроқ ёки озроқ билишимизга, воқеа рўй берган кундан то унинг муҳокама бўлгунига қадар ўтган вақтнинг кўп ё озлигига, воқеанинг сабабларини кўпроқ ёки камроқ билишимизга қараб жавобгарлик даражаси каттароқ ёки кичикроқ бўлиб кўринади.

Х

Шундай қилиб, бизнинг эркинлик ва зарурат ҳақидаги тасаввуримиз, одамнинг ташқи оламга бўлган муносабатининг кўп ё озлигига қараб, орада ўтган вақтнинг кўп ё озлигига қараб, биз кўздан кечираётган инсон ҳаёти ҳодисаларнинг сабабларга кўп ё озроқ даражада боғли эканлигига қараб, кўпаяди, ё камаяди.

Демак, агар биз инсонни ташқи олам билан алоқаси аниқ маълум бўлган ҳолатини кўздан кечирсак, ҳодиса юз берган вақт билан муҳокама бўлган вақтнинг орасидаги муддат жуда узоқ бўлса ва ҳодисанинг сабабидан биз жуда яхши хабардор бўлсак, унда зарурат жуда катта бўлган, эркинлик жуда чекли бўлган деган фикрга келамиз. Агар инсон ташқи шароитларга жуда кам боғли бўлган ҳолатини кўздан кечирсак, агар ҳодиса шу яқин орадагина содир бўлиб, унинг сабаблари бизга номаълум бўлса, унда зарурат жуда кам, эркинлик жуда кўп бўлган деган фикрга келамиз. Лекин биринчи ҳолатда ҳам, иккинчи ҳолатда ҳам биз ўз нуқтаи назаримизни қанчалик ўзгартирмайлик, инсоннинг ташқи оламга бўлган муносабатини қанчалик аниқламайлик, ё бу муносабатлар қанчалик бизга аён бўлиб кўринмасин, воқеа содир бўлган кундан

кейин ўтган вақтни қанчалик чўзмайлик, ё қисқартирмайлик, сабаблар бизга қанчалик англашарли ё мажҳул бўлиб кўринмасин, барибир, биз ҳеч қачон том маънодаги эркинлик ва том маънодаги заруратни тасаввур қилолмаймиз.

1) Биз инсонни ташқи олам таъсиридан нақадар холи деб тасаввур этмайлик, барибир, ҳеч қачон маконда эркинлик тушунчасига эриша олмаймиз. Инсоннинг ҳар бир ҳаракати, шубҳасиз, гавдаси ва атрофини ўраб олган нарсаларга боғлиқдир. Мен қўлимни кўтардим ва яна туширдим. Бу ҳаракатим назаримда ўз эрким билан қилингандай кўринади; бироқ қўлимни ҳамма томонга ҳам кўтара олармидим, деган саволни ўзимга берсам шуни кўраманки, мен қўлимни гавдамнинг тузилишига, атрофимни ўраб олган жисмларнинг имкон беришига қараб кўтарган эканман. Агар бир печа томондан бириги ташлаган бўлсам, демак мазкур томонда монелик камроқ бўлган Ҳаракатим эркин бўлиши учун у ҳеч қандай монеликка дуч келмаслиги шарт. Одамни эркин деб тасаввур қилиш учун уни макондан ташқарида деб тасаввур қилиш керак бўлади, бу албатта, бўлмаган бир гап.

2) Муҳокама вақтини ҳодиса рўй берган вақтда қанчалик яқинлаштирмайлик, замон эътибори-ла эркинлик ҳақида ҳеч қачон бир тушунча ҳосил қилолмаймиз. Чунки, агар мен бир сония олдин бўлган воқеани кўздан кечириб бошласам, ҳар ҳолда бу иш эркин тарзда бўлмаганини эътироф қилишим керак, чунки ҳар қанақа фаолият ҳам вақтнинг қайси momentiда вужудга келган бўлса, ўша момент доирасида маҳдуд бўлиб қолади. Қўлимни кўтара оламанми? Қўлимни кўтара оламан; аммо кўтарганимдан кейин ўз-ўзимдан: вақтнинг ўша ўтган momentiда қўлимни кўтармаслигим мумкинми? — деб сўрайман. Буни текшириб кўриш учун иккинчи momentда қўлимни кўтармайман. Лекин мен қўлимни эркинлик ҳақида ўзимга савол берган биринчи momentда кўтарган эмасман. Вақт ўтиб кетди, уни тўхтатиш менинг изму ихтиёримда эмасди, мен ўшанда кўтарган қўл ҳам, ҳозир қимирламай тек турган бу қўл эмас, мен шу ҳаракатни қилганимда мени ўраб олган ҳаво ҳам ҳозир ўша ҳаво эмас эди. Биринчи ҳаракат содир бўлган momentни қайтариб бўлмайди, ўша онда мен биргина ҳаракатни бажо келтира олардим, ўша онда қанақа ҳаракат қилмайин, бу ҳаракат битта бўларди холос. Иккинчи дақиқада қўлимни кўтармаганим менга қўл кўтармаслигим мумкин эканлигини исботлаб бергани

йўқ. Ҳаракатим замоннинг биргина моментидида вужудга келган биргина ҳаракат, бўлгани учун ҳам бошқача бўлиши мумкин эмас. Бу ҳаракатни эркин ҳаракат деб тасаввур қилиш учун уни ҳозирги вақтда, ўтмиш билан келажак замон ҳудудидида, яъни замондан ташқари тасаввур қилиш керак, бу, албатта мумкин эмас.

3) Сабабларни ахтариб топиш қийинчиликлари нақадар кўп бўлмасин, биз барибир ҳеч қачон том маънодаги эркинликни, яъни сабабсиз ҳаракатни тасаввур қилолмаймиз. Ўзимизнинг ё бошқа бировнинг биров ҳаракатида ихтиёрнинг сабабини қидириб топиш биз учун нақадар қийин бўлмасин, ақлнинг биринчи талаби сабабни фараз этиш ва уни қидириб топишдан иборатдир, чунки усиз ҳеч қандай ҳодисани тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳеч қандай сабабга боғлиқ бўлмаган бирор ҳаракатни бажо келтириш учун мен қўлимни кутараман, лекин шу сабабсиз ҳаракатга жазм этишимнинг ўзи қилган ҳаракатимнинг сабабидир.

Ҳатто агар биз инсонни ташқи таъсирлардан мутлақо холи деб тасаввур этиб, уни шу оннинг ўзидагина қилган ишини кўздан кечириб, бу иш ҳеч қандай сабабсиз вужудга келган деб ўйласак, заруратнинг ҳиссаси кичкина, нулга тенг бўлган деб фараз қилсак ҳам, барибир биз одамнинг том маънодаги эркинлиги ҳақида тушунча ҳосил қилолмаймиз, чунки ташқи олам таъсиридан холи, замондан ташқари ва сабабларга боғлиқ бўлмаган махлуқ одам эмас.

Худди шунга ўхшаш биз ҳеч қачон одамнинг эркин, фақат зарурат қонунига бўйсунган фаолиятини кўз олдимизга келтиролмаймиз.

1) Одам яшайдиган макон шартлари ҳақидаги билимимиз нақадар ошмасин, барибир, бу билимимиз тўла бўлолмайди, чунки макон бепоён бўлгани сингари бу шартлар ҳам бениҳоядир. Шунинг учун инсонга таъсир этадиган барча шарт-шароит аниқлашмагунча, том зарурат эмас, балки эркликнинг муайян ҳиссаси юзада бўлади холос.

2) Биз кўздан кечираётган воқеанинг вужудга келган вақти билан унинг муҳокамаси орасидаги муддатни қанчалик узоққа чўзмайлик, бу вақт бениҳоя бўлади, шунинг учун бу бобатда ҳеч қачон тўла зарурат бўлмайди.

3) Бирор ҳодисанинг сабаблари силсиласи бизга қанчалик аён бўлмасин, биз ҳеч қачон бу силсиланинг ҳаммасини билишга муваффақ бўлолмаймиз, чунки бу сил-

сила бениҳоятдир, шундай бўлгач, яна тўла зарурат ҳақида ҳеч қачон тасаввур ҳосил қилолмаймиз.

Лекин, бундан ташқари, ҳагто агар биз нулга тенг бўлган озгина эркинликни фараз қила туриб, бирор ҳолатда масалан жон бераётган одамда, эмбрионда, телбада эрк мутлақо йўқлигига иқдор бўлсак, шу ишимиз билан тадқиқ этаётганимиз одам ҳақидаги тушунчани йўққа чиқарган бўлар эдик, чунки эрк бўлмаган жойда одам ҳам бўлмайди. Шунга кўра одамнинг мутлақо эркин бир ҳаракатини тасаввур қилиш мумкин бўлмаганидек, унинг фақат зарурат қонунига боғли бўлган ва эркинлик заррача асар қолмаган фаолиятини ҳам тасаввур қилиш қийин.

Шундай қилиб, фақат зарурат қонунига тобе бўлиб эркидан маҳрум бўлган одамнинг фаолиятини тасаввур қилиш учун *чексиз* макон шартларини, *чексиз* узун бир вақтни ва *чексиз* сабаблар силсиласини биламиз деб фараз қилишимиз керак. Зарурат қонунига тобе бўлмаган, мутлақо эркин одамни тасаввур қилиш учун уни *макондан*, *замондан* ташқарида ва *сабаблардан холи* ҳолатда тасаввур қилмоғимиз даркор.

Биринчи ҳолатда, агар эркинликсиз заруратнинг бўлиши мумкин бўлса эди, биз зарурат қонунини шу зарурат билан белгилаб қўя қолардик. Яъни, мазмунсиз шаклга келиб қолардик.

Иккинчи ҳолатда, агар заруратсиз эркинликнинг бўлиши мумкин бўлса эди, биз макон, замон ва сабаблардан холи, шартсиз эркинликка келиб қолардик, бу эркинлик шартсиз бўлгани ва бирон нарса билан чекланмагани учун у бир «ҳеч» дан иборат бўлар эди, бошқача қилиб айтганда, шаклсиз мазмун бўларди холос.

Биз умуман инсон дунёқарашини бунёдга келтирадиган икки асосга: яъни ҳаётнинг идрок этиб бўлмайдиган моҳиятига ва бу моҳиятни белгилайдиган қонунларга келиб тўхтадик.

Ақл бундай дейди: 1) Макон ҳамма шакллари билан, бизга кўриниб турган томони — материя билан бениҳоятдир, буни бошқача тасаввур қилиб ҳам бўлмайди; 2) Вақт, замон бир он ҳам тек турмайдиган чексиз ҳаракат демакдир, уни бошқача тасаввур қилиб бўлмайди. 3) Сабаблар ва натижаларнинг бир-бирига боғланишининг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам йўқ.

Шуур бундай дейди: 1) Мен биттаман, бутун мавжужу-

дот менман; шундай бўлгандан кейин макон ҳам ичимда; 2) шиддат билан ўтиб бораётган вақт, замонни мен ҳозирги ҳаракатсиз момент билан ўлчайман ва шу моментда ўзимни яшаётган деб биламан; шундай бўлгандан кейин замон ташқарисидаман ва 3) сабаблардан холиман, чунки ўзимни ҳаётимнинг ҳар бир тазаҳҳуроти сабаби деб биламан.

Ақл зарурат қонунларини акс эттиради. Шуур эркинлик моҳиятини акс эттиради.

Ҳеч нарса билан чекланмаган эркинлик инсон шуурида ҳаётнинг моҳиятини ташкил этади. Мазмунсиз зарурат инсоннинг ақли ва унинг уч шаклидир.

Эркинлик мушоҳида қилинадиган нарса. Зарурат мушоҳида қиладиган нарсадир. Эркинлик мазмундир, зарурат шаклдир.

Бир-бирига муносабати шакл билан мазмуннинг муносабатига ўхшаган икки идрок манбаини бир-бирини ажратгандагина бири иккинчисини рад этадиган ва тушуниш амри маҳол бўлган икки айрим тушунча — эркинлик ва зарурат тушунчаси вужудга келади.

Буларни бир-бирига қўшганимиздагина инсон ҳаёти ҳақида эчиқ-равшан тушунча ҳосил қиламиз.

Ўзаро қўшилгандагина — шакл билан мазмун сингари — бир-биридан аниқлайдиган бу икки тушунчасиз ҳаётни тасаввур қилиш мумкин эмас.

Одамларнинг ҳаёти ҳақида биз нимаки билсак, ҳаммаси эркинликнинг заруратга, яъни идрокнинг ақл қонунларига бўлган маълум муносабатидан иборатдир.

Табиатнинг ташқи олами ҳақида нимаки билсак, ҳаммаси табиат кучларининг заруратга ёки ҳаёт моҳиятининг ақл қонунларига бўлган маълум муносабатидан иборатдир.

Табиат ҳаётининг кучлари биздан ташқариладир, уларга бизнинг идрокимиз етмайди, шунинг учун уларни жозиба, инерция, электр кучи, ҳайвоний куч ва ҳоказо деб қўя қоламиз; аммо инсон ҳаётининг кучларини биз идрок этамиз, шунинг учун уларни эркинлик деб айта-миз.

Бироқ худди ҳар кимса сезадиган, ўзини олганда нима эканини билиб бўлмайдиган жозиба кучи бизга фақат бу куч бўйсунадиган зарурат қонунларини (жисмларнинг ҳаммаси оғир деган биринчи маълумотдан бошлаб; Ньютон қонунигача) билганимиз даражасида бизга маълум бўлганидек, ҳар кимса ҳам сезадиган, ўзини

олганда нима эканини билиб бўлмайдиган эркинлик кучи ҳам фақат у буйсунадиган зарурат қонунларини билганимиз даражасида бизга маълум бўлади (ҳар қанақа одамнинг ўлишидан тортиб, энг мураккаб иқтисодий ё тарихий қонунларни билганимиздай).

Ҳар қанақа билим ҳам ҳаёт моҳиятини ақл қонунларига тўғри келтиришдан иборатдир.

Инсон эркининг кучи бошқа кучлардан шу билан фарқ қиладики, инсон бу кучни идрок этади; лекин ақл учун унинг бошқа кучлардан фарқи йўқ. Жозиба кучи, электр қуввати, кимёвий бирикмалар бир-биридан шу билан фарқ қиладики, ақл бу кучларни турлича таърифлайди. Худди шундай, инсон эркининг кучи ҳам ақл учун табиатнинг бошқа кучларидан шу ақлнинг ўзи берган таъриф билан фарқ қилади. Заруратсиз эркинлик, яъни заруратни белгилайдиган ақл қонунларидан ташқари эркинлик, жозиба кучи, ниссиқлик қуввати ё ўсимликлар кучидан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайди, у ақл учун таърифлаб бўлмайдиган бир лаҳзалик туйғудир холос.

Самовий жисмларни ҳаракатга келтирадиган кучларнинг аниқлаб бўлмайдиган моҳияти, ниссиқлик, электр қувватининг аниқлаб бўлмайдиган моҳияти ё кимёвий бирикмаларнинг кучи, ё ҳаётинг куч, астрономия, физика, кимё, ботаника, зоология ва ҳоказоларнинг мазмунини ташкил этганидек, эркинлик кучининг моҳияти ҳам тарих мазмунини ташкил этади. Лекин ҳар бир фаннинг предмети шу ҳаётнинг мажҳул моҳиятининг зуҳурини ўрганишдан иборат бўлиб, бу моҳиятнинг ўзи фақат метафизикага предмет бўла олганидек, инсон эрки кучининг макон, замон дохилида, сабабларга боғлиқ ҳолда зуҳурга келиши ҳам тарих предметини ташкил қилади, эркинликнинг ўзи эса метафизика предмети дир.

Жонли жисмлардан баҳс этадиган илмларда биз ўзимизга маълум бўлган нарсаларни зарурат қонунлари деб айтамыз, ўзимизга номаълум нарсаларни эса ҳаётинг куч деб қўя қоламиз. Ҳаётинг куч эса ҳаёт моҳияти ҳақида биладиганларимизнинг мажҳул қолдиги ифодасидир холос.

Тарихда ҳам айнан шундоқ: ўзимизга маълум бўлган нарсаларнинг ҳаммасини зарурат қонуни деб айтамыз: ўзимиз билмайдиган нарсаларни эса эркинлик деб. Тарих нуқтан назаридан қараганда эркинлик фақат инсон ҳаёти қонунларининг биз билмайдиган мажҳул қолдиқлар ифодасидир холос.

Тарих инсон эркининг зўдури ташқи оламга боғлиқ, замон ва сабаблардан вужудга келган куч деб топади, бошқача қилиб айтганда бу эркинликни ақл қонунлари билан боғлайди; шунинг учун бу эркинликни шу қонунлар қай даражада белгилаган бўлса, тарих ҳам шу даражада илм бўла олади.

Тарих учун одамларнинг эрки тарихий ҳодисаларга таъсир эта олади, яъни у қонунларга бўйсунмайдиган куч деб эътироф этиш, астрономия учун самовий жисмлар ўз эрки билан ҳаракат этади, дегандай бир гап.

Бу нарсани эътироф этсак, ҳеч қанақа қонунининг ҳам бўлиши мумкин эмасди, ҳеч қанақа илмнинг ҳам. Эркин ҳаракат этадиган бирон жисм мавжуд бўлса, Каплер ва Ньютон қонунлари йўққа чиқарди, самовий жисмлар ҳаракати ҳақидаги тасаввур ҳам барбод бўларди. Агар одам ўз эрки билан бирон ҳаракат қилса, ҳеч қанақа тарихий қонун ҳам, тарихий ҳодиса ҳақида ҳеч қанақа тасаввур ҳам бўлмайди.

Тарих учун инсон ихтиёрининг ҳаракат қизиқлари мавжуд бўлиб, унинг бир учи пардаи асрор билан берқилган, иккинчи учида эса, макон, замон ичида ва сабабларга боғлиқ ҳолда ҳозирги замонда ҳаракат этган одамларнинг ўз эркинлигини сезиш ҳисси бор.

Бу ҳаракат доираси қанчалик кенгроқ кўринса, бу ҳаракатнинг қонунлари шунчалик очиқ-равшан бўлади. Бу қонунларни пайқаш ва аниқлаш тарихнинг вазифасидир.

Илм ҳозир ўз предметига ёндошган нуқтаи назардан, ҳодисаларнинг сабабини одамларнинг эркин ихтиёридан қидиришга тиришиб борар экан, илм учун қонуннинг бўлиши мумкин эмас, чунки биз одамларнинг эркига қанчалик чек қўймайлик, у қонунга бўйсунмайдиган куч деб эътироф қилишимиз биланоқ, қонуннинг бўлиши мумкин бўлмай қолади.

Эркинликни бениҳоя чеклаб қўйсак, яъни уни бениҳоя кичкина камият деб олсак, биз сабаблардан воқиф бўлиш мутлақо мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз ва шунда тарих сабаб қидириб юриш ўрнига ўз олдига қонунларни қидириб топши вазифасини қўяди.

Бу қонунларни қидириш аллақачонлар бошлашган, тарих ўзлаштириши керак бўлган янгича тафаккур усул-

лари ўз-ўзини маҳв этиш билан ишлаб чиқилади, эски тарих бу тафаккур усулига воқеалар сабабини борган сайин кичкина. бўлакларга бўлиш йўли билан боради.

Башарий илмларнинг ҳаммаси шу йўл билан борган. Илмларнинг энг нозиги, математика бениҳоят кичик рақамларга келиб етгач, бўлиш процессидан воз кечади-да, мажҳулларни, бениҳоя кичик рақамларни янгидан жамлаш процессини бошлайди. Математика сабаб тушунчасини қўйиб, ҳамма бениҳоя кичик мажҳул унсурлар учун умумий бўлган қонунни, яъни хусусиятларни қидира бошлайди.

Бошқа илмлар ҳам, бошқа шаклда бўлса-да, тафаккурнинг шу йўли билан борган. Ньютон жозиба қонунларини очганда қуёш ё ер тортиш хусусиятига эга деган гапни айтгани йўқ; у энг каттасидан тортиб энг кичигигача ҳамма жисмларда бир-бирини тортиш хусусияти бор деган, яъни жисмлар ҳаракатининг сабаблари масалани бир четга қўйиб туриб, бениҳоя катта жисмдан тортиб, бениҳоя кичик жисмларгача умумий бўлган хусусиятни кўрсатиб берган. Табиёт илмлари ҳам айнан шундоқ қилинади; сабаб масаласини бир ёққа қўйиб туриб, қонунларни қидира бошлайди. Тарих ҳам шу йўлдан боради. Агар тарих одамларнинг ҳаётидан олинган манзараларни эмас, балки халқлар ва инсониятнинг ҳаракатидан баҳс этса, сабаблар тушунчасини бир четга суриб қўйиб, бир-бирига тенг бўлган ва бир-бири билан узилмас тарзда боғланган бениҳоя кичик эркинлик унсурлар учун умумий бўлган қонунларни ахтариб топиши керак.

XII

Коперник системаси кашф этилиб, исбот қилингандан бери қуёш ҳаракат қилмайди, балки ер ҳаракат қилади дейишнинг ўзи қадимгиларнинг бутун космографиясини йўққа чиқарди. Бу системани рад эта туриб, жисмларнинг ҳаракати ҳақидаги эски ақидани сақлаб қолиш ҳам мумкин эди, лекин уни рад этмасдан туриб Птоломей оламларини ўрганиш ғайри имкон бўлиб кўринарди. Бироқ Коперник кашфиётидан кейин ҳам анча вақтгача Птоломей оламини ўрганиш билан шуғулланиб юришди.

Туғилиш ё жиноятнинг сони математика қонунларига

итоат этади, у ва ё бу идора усули маълум жуғрофий ва сиёсий иқтисод шартлари билан белгиланади, одамларнинг ерга бўлган маълум муносабатлари халқларнинг ҳаракатини вужудга келтиради деган сўз айтилгандан ва исбот этилгандан бери моҳият эътиборила тарих пойдевори зил кетди.

Янги қонунларни рад этиб, тарихга эскича қарашни сақлаб қолса ҳам бўларди, лекин буларни рад этмасдан туриб, тарихий ҳодисалар одамларнинг эркин иродалари маҳсули деб тадқиқ этиш мумкин эмасдай бўлиб кўринади. Чунки агар фалон идора усулининг вужудга келиши ва ё халқларнинг фалон ҳаракати фалон жуғрофий, этнографик ё иқтисодий шартлар оқибатида юз берган бўлса, унда шу идора усулини яратган, ё халқларни ҳаракатга келтиргандай бўлиб кўринган одамларнинг иродасига сабаб деб қараб бўлмайди.

Ҳолбуки эски тарихни унинг асосларига бевосита зид бўлган статистика, жуғрофия, сиёсий иқтисод, муқоясаги филология ва геология қонунлари воситаси-ла ўрганиш давом этмоқда.

Физик фалсафада узоқ вақт эски ақида билан янги ақида орасида қизгин кураш кетди. Илоҳиёт эски ақидани мудофаа этди, янги ақидани башоратни инкор этиш, бузишда айблади. Бироқ ҳақиқат галаба қилгандан сўнг илоҳиёт ҳам янги замин узра ўз ақидаларини мустаҳкам қуриб олди.

Ҳозирги кунда ҳам тарихга эскича қараш билан янгича қараш ўртасида кўпдан бери айнан шу тарзда қизгин кураш давом этмоқда. Илоҳиёт айнан шундай эски ақидани муҳофаза этиб, янги ақидани башоратни инкор этишда айбламоқда.

Ҳар иккала ҳолатда ҳам тарафларнинг курашида эҳтирослар қизишмоқда ва ҳақиқатнинг юзага чиқишига халал бермоқда. Бир томондан асрлар бўйи бунёдга келтирилган бинога ачиниб, унинг барбод бўлиб кетишидан қўрқсалар, иккинчи томондан уни бузиб ташлаш ҳаваси билан ёнмоқдалар.

Янги майдонга келган физик фалсафа ҳақиқатлари билан курашган кишиларга, худди бу ҳақиқатни эътироф этсалар, худога бўлган ишончлари ҳам, ер билан кўкнинг яратилишига бўлган ишончлари ҳам, пайғамбар Исонинг мўъжизаларига бўлган ишончлари ҳам барбод бўладигандай кўринади. Коперник ва Ньютон қонун-

ларини ёқлайдиган кишиларга, масалан Вольтерга астрономия қонуни динни барбод қиладигандай бўлиб кўринган ва у динга қарши қурол сифатида жозиба қонунидан фойдаланган. Ҳозир ҳам айнан шундай: зарурат қонуни эътироф этдингми — тамом, руҳ тушунчаси ҳам, хайр-шар тушунчаси ҳам, бу тушунчалар заминда қурилган ҳукумат ва диний мақкамалар ҳам емириладигандай кўринади.

Вольтер ўз замонда қилганидек, ҳозир ҳам зарурат қонунининг ношуд мудофаачилари зарурат қонуни динга қарши қурол қилиб ишлатадилар: ҳолбуки астрономиядаги Коперник қонуни сингари, зарурат қонуни ҳам тарихда ҳукумат ва диний мақкамалар қуриладиган заминни йўққа чиқариш у ёқда турсин, ҳатто уни мустақамлайди.

Астрономия масаласида илгари, тарих масаласида ҳозир, ақидалар ўртасидаги тафовутлар кўзга кўринадиган ҳодисалар учун ўлчов хизматини қиладиган бирликни эътироф этиш ё эътироф этмасликка қурилган. Астрономияда бу — ернинг ҳаракатсизлиги эди, тарихда шахснинг мустақиллиги, яъни эркинлигидир.

Астрономия учун ернинг ҳаракатига иқрор бўлишдаги бутун қийинчилик ер ва сайёраларнинг ҳаракати тўғрисидаги бевосита туйғудан воз кечишдан иборат бўлганидек, тарих учун шу ҳиснинг макон, замон ва сабабларга тобе эканига иқрор бўлишдаги қийинчилик шахснинг бевосита эркинлик туйғусидан воз кечишдан иборатдир. Бироқ янги астрономия, янги ақида тарафдорлари: «Биз-ку ҳақиқатан ернинг ҳаракатини сезмаймиз, лекин ер тек туради, деб фараз этиш беҳуда бир гапдир; аммо ўзимиз сезмаётган ҳаракатни эътироф этсак, қонунларга дуч келамиз» деганидек, тарихдаги янги ақида ҳам бундай дейди: «Ростдан ҳам биз бирон нарсага боғлиқ эканлигимизни сезмаймиз, лекин ўзимизни эркин деб эътироф этиш беҳуда бир гап, ўзимизни ташқи олам, замон ва сабабларга боғлиқ деб фараз этсак, қонунларга дуч келиб қоламиз», дейди.

Бириачи ҳолатда макон доирасидаги ҳаракатсизлик туйғусидан воз кечиш ва ўзимиз сезмаётган ҳаракатни эътироф қилиш керак эди, ҳозирги ҳолатда идрок этганимиз эркинликни инкор этиб, ўзимиз сезмаган тобеликни айнан шундай эътироф қилишимиз зарурдир.

Т а м о м